M. METİN HÜLAGÜ

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN SÜRGÜN GÜNLERİ

HUSUSİ DOKTORU ATIF HÜSEYİN BEY'İN HATIRATI

pan

Gri Yayın Dizisi: 26

ISBN 978-975-8434-55-8

• Birinci Basım: Temmuz 2003
• İkinci Basım: Eylül 2007

• Kapak: Fatih Durmuş
• Baskı Hazırlık: Pınar Yalman
• Baskı: Ayhan Matbaası (0212) 629 01 65
100 Yıl Mas-Sit. 5. Cad. No. 47 Bağcılar - İSTANBUL

Pan Yayıncılık
Barbaros Bulvarı 18/4 Beşiktaş 34353 İSTANBUL
• Tel: (0212) 261 80 72 - 227 56 75
• Faks: (0212) 227 56 74
• www.pankitap.com

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN SÜRGÜN GÜNLERİ

(1909-1918)

HUSUSİ DOKTORU ÂTIF HÜSEYİN BEY'İN HATIRATI

Metin Hülagü

Metin Hülagü, 1962'de Adana Ceyhan'da doğdu. Ortaokulu Ceyhan'da, liseyi İstanbul'da okudu. 1985 yılında Marmara Üniversitesi'nden mezun oldu. Aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden master derecesini aldı. 1988-1991 tarihleri arasında Manchester University, School of Oriental and African Studies ve İngiliz Arşivi'nde araştırmalar yaptı. "Gazi Osman Paşa, Askerî ve Siyasî Hayatı" konulu çalışması ile 1992'de İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde doktorasını tamamladı. Aynı yıl Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Kürsüsü'nde göreve başladı. 1993'te yardımcı doçent, 1999'da doçent oldu. Halen aynı üniversitede görevini sürdürmektedir. Çeşitli dergi ve ansiklopedilerde makaleler yayımlayan Metin Hülagü'nün kitapları: *Gazi Osman Paşa, Askerî ve Siyasî Faaliyetleri*, *Pan-İslamist Faaliyetler, 1914-1918*, *Türk-Yunan İlişkileri Çerçevesinde 1897 Türk-Yunan Savaşı*.

ÖNSÖZ

Son dönem Osmanlı tarihinin, üzerinde en çok tartışılan konularından birisi Sultan II. Abdülhamid ve dönemi olmuştur. "Ulu Hakan" mı yoksa "Kızıl Sultan" mı, hangisinin doğru olduğu ikileminde kalan geniş bir okuyucu kitlesi Sultan II. Abdülhamid'in kişiliği, siyaseti ve icraatı konusunda sürekli tereddütler geçirmiştir. Gerçi son zamanlarda Sultan II. Abdülhamid ve dönemine dair ortaya konan çalışmalar bu tereddüdü, birbirine tamamen zıt bu iki farklı yaklaşımı büyük derecede değiştirmiş, daha dengeli tavırlar sergilenmesine yardımcı olmuş gözükmekteyse de Sultan II. Abdülhamid ve döneminin tam anlamı ile açıklığa kavuştuğu söylenemez.

Sultan II. Abdülhamid döneminin daha iyi anlaşılması şüphesiz öncelikle onun karakterini, düşünce ve inanç dünyasını yakından tanımaya bağlıdır. İşte bu noktada gerek onu tanımaya ve gerekse dönemini ve icraatlarını anlamaya, sürgün yıllarındaki ruh halini tahlil etmeye ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidar yıllarına ışık tutmaya katkıda bulunmak amacıyla onun sürgün yıllarındaki hususi doktoru Âtıf Hüseyin Bey tarafından kaleme alınan günlüğün okur dünyasına kazandırılmasının yararlı olacağı düşünülmüştür.

Doktor Âtıf Hüseyin Bey tarafından kaleme alınan günlük Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde bulunmaktadır. İlaç firmalarının vermiş olduğu bir el büyüklüğündeki gayet küçük ajandalara yazılmış olup toplam 12 defterden oluşmaktadır.[1]

Âtıf Hüseyin Bey, Abdülhamid'in Selanik'e sürgüne gönderilmesinden Beylerbeyi Sarayı'nda ölmesine kadar onun hususi doktorluğunu yapmak üzere İttihat ve Terakki hükümeti tarafından görevlendirilmiştir.

---

[1] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Ankara, 1988, adlı eserinde günlüğün 18 defterden oluştuğunu belirtmektedir. Türk Tarih Kurumu kayıtlarında ise defter sayısı 12 olarak gözükmektedir. Enver Ziya Karal bu defterleri kullanmış, ancak kullanmış olduğu bilgilerin sayfa numaralarını yanlış göstermiştir. Örneğin *Osmanlı Tarihi*, c. 8, s. 291, dipnot 231'de verilmiş olan bilgilerin kaynağı günlüğe atıfla 9. defter, s. 6 olarak gösterilmiştir. Oysaki bu bilgilerin kaynağı defter 9, s. 6 ile defter 10, s.163'ün birleşiminden oluşmaktadır. Yine aynı sayfada (*Osmanlı Tarihi*, c. 8, s. 291) yer alan 291. dipnottaki bilgiler de 10. defter 19. ve 20. sayfalarına ait bulunmaktadır. 486. sayfadaki 419 numaralı dipnotta 8. defter için gösterilen alıntı sayfası ise 17 değil 18 olacaktır. Ayrıca E. Ziya Karal adı geçen eserinde ilk on iki deftere atıfta bulunmuş ise de sonraki defterleri ise kaynak olarak hiç kullanmamıştır. Ayrıca eldeki defterler tarih itibarı ile birbirinin devamı olup arada herhangi bir atlama da söz konusu değildir.Bu nedenle Enver Ziya Karal muhtemelen defterlerin sayısını yanlış belirtmiş olmalıdır.

Bu noktada yazar hakkında ayrıntılı bir bilgi vermek gerekirse de araştırmalarımıza rağmen Âtıf Hüseyin Beyin kimliği ve kişiliği hakkında ciddi herhangi bir bilgi elde edilememiştir. Günlükteki ve bir kısım kaynaklardaki[2] kayıtlara göre Âtıf Hüseyin Üçüncü Ordu Selanik Hastanesi'nde görev yapan askerî bir doktordur. Dolayısıyla da askerî bir kimliğe ve karaktere sahiptir. Abdülhamid'in Selanik'e sürgüne gönderilmesi üzerine hususi doktorluğunu yapmakla görevlendirilmiş ve bu görev, belirtildiği gibi, Abdülhamid'in ölümüne kadar sürmüştür.

Âtıf Hüseyin'in doktor olarak sorumlu olduğu kimse sadece Abdülhamid ile sınırlı kalmamış, ailesi efradı ve kalfaları yanında Abdülhamid'i gözetim altında tutan Muhafız Bölüğü'nün de her gün vizite edilmesi sorumluluk alanı içerisine girmiştir. Bir başka vazifesi ise gelişmeleri o günkü idareye rapor etmesi olmuştur.

Âtıf Hüseyin genel olarak II. Abdülhamid'ten hazzetmemiştir. Ancak onunla olan münasebeti ve yaklaşım biçimi, günlükteki bilgiler ışığında, iki döneme ayrılabilir:

İlk zamanlar Abdülhamid'i sadece doktoru olduğu için görmüş ve kendisinden hiçbir surette hoşlanmamıştır. Hattâ Abdülhamid'in kendisine karşı yapmış olduğu iltifat ve benzeri hareketleri ikiyüzlülük eseri olarak vasıflandırmıştır. Abdülhamid'ten söz ederken onu, küçümseyerek anmış ve kaba ifadeler kullanarak kendisinden "herif" diyerek bahsetmiştir. Abdülhamid'in sıhhatinden sorumlu tutulmasına, hususi doktoru olmasına rağmen muayene için Alatini Köşkü'ne gidiş gelişlerinde Abdülhamid'i sağlıklı bir şekilde görmesi pek hoşuna gitmemiş, bu duygusunu "herife buranın suyu yaramış!.. Ağrabu'l-garâib!"[3] ifadesiyle[4] dile getirmiştir. O günlerde gündemde olan Halley kuyrukluyıldızını konu edinerek dünyaya çarpacağını, herkesin öleceğini, bunun kaçınılmaz olduğunu belirterek Abdülhamid'i rûhen tedirgin etmiş, vehmini artırarak ıstırap duymasına çalışmıştır.

Abdülhamid'e karşı yaklaşımı özetle bu iken Sultan Reşad'ın: "Oğlum! İnsan fenalara iyilikle mukabele etmeli.. Fenalara fenalıkla mukabele edilirse o fena adamlar bundan ıslah-i nefis edemezler!.."[5] ifadesini: "Ne ulvi sözler!.."[6] şeklinde değerlendirerek ona büyük bir saygı duymuştur. Yine 07 Haziran 1911 günü Sultan Mehmet Reşad'ın Selanik lima-

---

[2] Bkz. Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, İstanbul, Yörük Basımevi, 1976, c. 4; Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi: (Mir'at-i Mektebi Tıbbiye)*, yayına hazırlayan Aykut Kazancıgil. İstanbul, Özel Yayınları, 1991.

[3] *Defter* 1, s. 27.

[4] Ağrabu'l-garâib: Pek şaşılacak şey!

[5] *Defter* 7, s. 17.

[6] Aynı defter ve yer.

nına Barbaros zırhlısıyla gelişinden: "Selanik'teki donanma o kadar mükemmel idi ki tarife kalem müsait değil!..[7]" diyerek bahsetmiştir.

Atıf Hüseyin'in ilk zamanlar Abdülhamid'e ciddi derecede antipati duymasının gerisinde Abdülhamid'in iktidarda iken, hakkında yeterli bilgi elde edemediğimiz, kardeşini sürgüne göndermiş olmasının büyük payı olsa gerektir. Antipati duymasına ikinci bir etken ise 31 Mart Vak'ası ile tahttan uzaklaştırılmış olması, kendisinin İttihatçılarla aynı düşüncede bulunması ve İttihatçıların Abdülhamid'i sıkı bir kontrol altında tutmaları ve yaklaşım biçimleri gözükmektedir. Ancak Âtıf Hüseyin'in Abdülhamid'e karşı duyduğu antipati ileriki günlerde, tamamen sevgiye dönüşmeyip genel olarak yine bir hoşlanmazlık hali söz konusu olsa da, büyük ölçüde değişime uğramıştır. Bu değişimin temel nedenlerinden ilkini dokuz küsur yıllık beraberlik, yılların getirdiği yakınlık oluşturmuştur. Her gün olmasa bile sık sık köşke yahut saraya gitmiş olması ve bu ziyaretlerin sadece muayene ile bitmeyip sohbetle devam etmesi Abdülhamid'e karşı olan muhalefetini veya antipatisini büyük ölçüde kırmış, zamanla duygularının sakinleşmesine ve biraz daha sıcak bir hissiyat içine girmesine, en azından eski duygularını kaybetmesine neden olmuştur. Aradaki yumuşama ve yakınlaşmaya bir diğer etken ise Alatini Köşkü'nde kalfalardan birinin ölümü vesile olmuştur. Ölüm aradaki soğukluğu büyük ölçüde azaltmış ve bu iki insanı birbirine biraz daha yakınlaştırmıştır. Aralarında yakınlaşmayı sağlayan bir diğer önemli sebep ise İttihat ve Terakki iktidarı yıllarında cereyan eden ve imparatorluğun dağılma sürecini daha da hızlandıran Trablusgarp ve Balkan savaşları yanında olumsuzlukla neticelenen diğer bir kısım olaylar olsa gerektir.

Günlükten anlaşıldığı kadarı ile Âtıf Hüseyin Abdülhamid'i daha önceden yeterince tanımamıştır. Aksine onun hakkında bir kısım önyargılara sahip olmuştur. Fakat zamanla onu daha yakından ve şahsen tanıma fırsatı bulması, fikirlerinin ve düşünce biçiminin geniş ölçüde değişmesine de yol açmıştır ki bu da ilişkilerin biraz daha sıcaklaşmasına yol açacaktır. Bundan dolayıdır ki günlüğün ilk kısımlarında Abdülhamid'den tenkitle, antipatiyle söz edip, menfi bir tutum sergilerken daha sonraki satırlarda bu tip yargılardan büyük ölçüde uzaklaşacaktır. Bu yakınlaşmayı sağlayan bir diğer önemli etken ise Abdülhamid'in kendisine bağlanmış olan 50 liralık aylık tahsisatının 25 lirasını her ay Âtıf Hüseyin'e vermiş olması[8] olsa gerektir.

Âtıf Hüseyin Beyin 30 Mayıs 1909'da tutmaya başladığı günlük Abdülhamid'in ölüm tarihi olan 10 Şubat 1918'de son bulmuştur. Bu neden-

---

[7] Aynı defter ve yer.

[8] Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdulhamid, (Hatıralarım)*, Selçuk Yayınları, İstanbul 1986., s. 164.

le kaleme alınan günlük yaklaşık dokuz buçuk yıllık bir zaman dilimini içerir.

Birinci defter: 17 Nisan 1325-30 Mayıs 1909 / 02 Şubat 1325-15 Şubat 1910 tarihleri arasını; ikinci defter: 06 Şubat 1325-19 Şubat 1910 / 01 Haziran 1326 -14 Haziran 1910 tarihleri arasını; üçüncü defter: 3 Haziran 1326-15 Haziran 1910 / 13 Teşrîn-i Evvel 1326-25 Teşrîn-i Evvel 1910 tarihleri arasını; dördüncü defter: 20 Teşrîn-i Evvel 1326-02 Teşrîn-i Evvel 1910 / 02 Kanûn-i Sâni 1326-15 Kanûn-i Sâni 1911 tarihleri arasını; beşinci defter: 02 Kanûn-i Sâni 1326-15 Kanûn-i Sâni 1911 / 28 Kanûn-i Sâni 1326-10 Şubat 1911 tarihleri arasını; altıncı defter: 28 Kanûn-i Sâni 1326-11 Şubat 1911 / 30 Mart 1327-12 Nisan 1911 tarihleri arasını; yedinci defter: 30 Mart 1327-12 Nisan 1911 / 01 Ağustos 1327-14 Ağustos 1911 tarihleri arasını; sekizinci defter: 16 Ağustos 1327-29 Ağustos 1911 / 09 Teşrîn-i Sâni 1327 - 22 Teşrîn-i Sâni 1911 tarihleri arasını; dokuzuncu defter: 10 Teşrîn-i Sâni 1327-23 Teşrîn-i Sâni 1911 / 28 Kânûn-i Evvel 1327-10 Kânûn-i Sâni 1912 tarihleri arasını; onuncu defter: 29 Kânûn-i Evvel 1327-11 Kânûn-i Sâni 1912 / 05 Mayıs 1330 - 18 Mayıs 1914 tarihleri arasını; on birinci defter: (?) Mayıs 1330 - (?) Mayıs 1914 / 27 Mart 1917 ve nihayet on ikinci defter: 29 Mart 1917 / 10 Şubat 1918 tarihleri arasını kapsamaktadır.

Defterlerden ilk üçü, beşincisi ve sekizincisi 30; dördüncüsü, altıncısı ve yedincisi 31; dokuzuncusu 32; onuncusu 194; on birincisi 300; on ikincisi 162 sayfadan meydana gelmektedir. Günlük toplam olarak ise 900 sayfadan oluşmaktadır.

Günlükte yer alan satırlar sıklık, büyüklük ve yazılışları bakımından muhtelif biçim ve yoğunluktadır. Dolayısıyla yazım şekli standart bir durum arz etmez. Bazen çok büyük ve karmaşık, çoğu kere de mercekle okumayı gerekli kılacak kadar küçük yazılmıştır. Bazen kalın, bazen de ince bir hat kullanılmıştır. Günlük bir doktorun kaleminden çıkmış olması dolayısıyla okunurluk bakımından gerçekten çetrefil ve gayet düzensizdir. Özellikle 12. defter, sayfaların birbirine yapışmasından ve yazıların karşı sayfaya bulaşmasından ötürü okunamayacak kadar karışıktır. Defter sayfasından tasarruf etmek veya sayfa sonunda yer kalmadığı için sayfa sonlarında bazen yazı gittikçe küçülmüş, iç içe ve üst üste yazılmış yahut sayfanın yan tarafları kullanılmış, zaman zaman Latince metin üzerine yazılmıştır. Diğer taraftan günlüğün kaleme alınışı üzerinden yaklaşık bir asırlık bir zaman geçtiği için bazı sayfalarda mürekkebin rengi solmuş, dolayısıyla okunması güç bir hal almıştır.

İlk defter yazım bakımından karışıktır. Bu karışıklık da muhtemelen nasıl bir metot izleneceğine karar verilememiş olmasından kaynaklanmıştır. Örneğin tarih verilirken önceleri Arapça sonraları Latince, daha sonra ise tekrar Arapça-Osmanlıca rakamlar kullanılmıştır.

Günlükte kullanılan dil sade sayılabilir. Ağdalı terkipler veya cümle yapılarına pek rastlanmaz. Ancak Arapça kökenli kelimeler büyük derecede yer tutar. Farsça kelimelere ise hemen hemen hiç yer verilmemiş gibidir.

Günlükteki metin imla bakımından bir düzen arz etmez. Bazı kelimeler yazılış bakımından hatalı veya eksiktir. Ayrıca tarihlendirme hataları da zaman zaman söz konusu olmuştur.

Günlük bugünkü dile aktarılırken genel olarak orijinal ifade şekline bağlı kalınmıştır. Ancak metinde geçen bir kısım ifade şekilleri ve kelimeler (gelmekliğimi = gelmemi; idüğünü = olduğunu; iştahaları = iştahları; urulmuş = vurulmuş) örneklerinde olduğu gibi günümüz ifade şekilleriyle yazılmış, eksik kalan veya tamamlanmamış cümleler [...] içinde verilen kelimelerle tamamlanmıştır. Ayrıca metinde geçen bazı olay veya şahıslar hakkında, konunun daha iyi anlaşılabilmesi için, dipnotta açıklayıcı bilgi verilmiştir.

Günlük, Âtıf Hüseyin'in dokuz küsur yıl boyunca Abdülhamid'i, ailesini ve hizmetindekileri muayene etmek üzere önceleri Alatini Köşkü'ne, daha sonraları ise Beylerbeyi Sarayı'na gittiği zamanlarda Abdülhamid ile yapmış olduğu, daha doğrusu Abdülhamid'in bir vesile ile anlatmış bulunduğu sohbetlerden oluşmaktadır. Günlüğü önemli kılan da bu sohbetler olmuştur. Aksi takdirde bir kısım kalfayı ve müstahdemi muayene edip ilaç yazma durumunu dile getirmekten başka bir şeye yaramayacaktır.

Günlükteki sohbetlere herhangi bir konunun gündeme gelmesi ile başlanmıştır. Sohbetlerin statik bir yapısı yoktur. Konu her an değişebilmekte, konudan konuya geçilebilmekte, konular iç içe bir durum arz etmektedir.

Günlükte olayların detayına yer verilmemiş, konular ana hatları ile ifade edilmiş, olayların sonrası ve gelişimi cümle sonlarına konan üç noktayla okuyucuya bırakılmıştır. Bunun böyle olması konunun önemsizliği veya önemsiz görülmesi nedeniyle değil, belki kullanılan üslup şekli, ama daha çok da mevcut idarenin izlediği yaklaşımdan kaynaklanan korku ve endişe sebebiyle olsa gerektir.

Âtıf Hüseyin bazen çağırıldığı zaman ve bazen de hastalığın seyrine bağlı olarak Abdülhamid'i ve beraberindekileri muayene için Alatini Köşkü'ne yahut Beylerbeyi Sarayı'na gitmiştir. Ancak muayene işini bitirir bitirmez oradan ayrılmaya çalışmış, Abdülhamid'in yanında fazla kalmak istememiştir. Onu bu şekilde davranmaya zorlayan nedenler arasında gündüzleri hastanede çalışmakta olmasını, hastalarla meşgul ve yorgun bulunmasını ayrıca Abdülhamid'den pek hazzetmemesini ve belki bütün bunlardan daha önemlisi siyasî bir baskı ve takibin mevcudiyetini saymak mümkündür. Bundan dolayıdır ki günlük Abdülhamid'in bütün

gününü, gün boyunca neler yaptığını yansıtmaz. Gününün veya gecesinin daha çok belli kesitlerini, Âtıf Hüseyin'in köşkte yahut sarayda hazır olduğu saatlerde cereyan eden olay ve Abdülhamid ile olan konuşmalarını yansıtır.

Günlüğün en önemli özelliği Abdülhamid'in özel hayatını, fikir, düşünce ve inanç yapısını, hislerini, sevgi ve nefretini, kişiliğini ve daha çok Avrupa ülkelerine ait hatıralarını, şahsî ve siyasî yaklaşımlarını içermiş olmasıdır. Günlük ayrıca Abdülhamid'in sağlığı hakkında geniş bir bilgi kaynağı durumundadır. Bu noktada Abdülhamid'in yaşamış olduğu hastalıklar, kullandığı ilaçlar, hastalıklara karşı başvurduğu tedavi şekilleri, özellikle kullandığı bitkisel tedavi metotları ve benzeri konuları ihtiva eder. Günlük bu yönüyle Abdülhamid hakkında yazılan diğer eserlerden farklılık arz eder. Onun sürgün yıllarını ve bu yıllardaki halini ortaya koyması bakımından önem taşır. Ayrıca o günkü Osmanlı toplumundaki bir kısım olaylardan bahsetmesi, tıbbî bilgi ve uygulamaların seviyesini göstermesi, din adamlarının durumunu sergilemesi ve sosyal hayatın diğer yönlerini aksettirmesi bakımlarından da önemlidir. Çeşitli olaylara dair anılarını ve tecrübelerini içermesi dolayısıyla günlük Abdülhamid'in bir nevi hatıratı olmuştur da denebilir.

Günlükte siyasî konulara ve özellikle de iç siyasete ve siyasî şahıslara zaman zaman temas edilmişse de genelde üstün körü değinilmiş, detaya fazla inilmekten bilerek kaçınılmıştır. Bunun böyle olması ise mevcut idarenin Abdülhamid üzerindeki baskısından, Abdülhamid'in biraz da malum evhamı dolayısıyla kendisini rahat hissetmemiş olmasından, doktoruna bu noktada fazla güvenememesinden veya doktorunun bu tür sohbetlere girmeyişinden kaynaklanmıştır denebilir. Bütün bunlardan dolayıdır ki Abdülhamid sohbetlerinde daha ziyade gündelik, sıradan şeylerden, daha çok yaptığı hizmetlerden, sağlık konularından ve gezi anılarından bahsetmiştir.

Günlük bir doktorun kaleminden çıktığı için metinde bol miktarda ilaç ismi yer almaktadır. Günlükte özellikle Abdülhamid ve maiyetince maruz kalınan rahatsızlıkların dile getirilmiş olması ve ilaç isimlerinin de verilmiş bulunması sürgün yıllarında Abdülhamid'in ne tür hastalıklar geçirdiğini tespit bakımından önem arz eder. Ayrıca o günkü Osmanlı toplumunda ne gibi hastalık ve rahatsızlıkların olduğunu, doktorların teşhislerinin ne derece isabetli bulunduğunu ve yine o günkü, özellikle askerî, tıp eğitiminin seviyesinin tespiti bakımlarından önemli olsa gerektir. Ancak günlükte geçen ilaç isimlerinin belli bir terminoloji hakimiyeti ve saha bilgisini gerektirmesi, ayrıca bir asır öncesinin ilaçları olması ve bugün hemen hiç birinin kullanılmıyor olması dolayısıyla okunmaları oldukça problem olmuştur. Bu nedenle doğru olarak okunabilenler okunmuş, doğru okunup okunmadığı noktasında kararsız kalınan isim-

lerden sonra parantez içinde soru işareti konmuştur. Sonraki tekrarlarda ise soru işaretine gerek görülmeyerek sadece ilk geçtiği yerdeki okunuş şekli ile zikredilmiştir. Ayrıca hiç okunamayan veya doğru okunup okunmadığı konusunda şüphe duyulan kelimeler ise parantez içinde üç nokta ile işaret edilmiştir.

Sohbetlerde konuşan hep Abdülhamid olmuştur. Âtıf Hüseyin bazen yüzeysel sorular sormuşsa da genelde hep susmayı ve dinlemeyi tercih etmiştir. Konuşmak zorunda kaldığı zamanlarda ise zoraki konuşmuş izlenimini veren Âtıf Hüseyin kısa cevaplarda bulunmayı tercih etmiş, olayların hep özüne ve siyasî cephesine değinmekten kaçınmıştır. Bu onun karakteri midir yoksa Abdülhamid'e karşı uygulanan mevcut siyasetin bir neticesi veya ondan hoşlanmayışının bir tezahürü müdür, bunu tespit etmek pek mümkün değildir. Ancak kalfalardan birinin ölümü sonrasındaki günlerde münasebetlerin yumuşaması, doktorun Âbid Efendi ile saklambaç oynaması gibi gelişmeler göz önüne alınınca bu durumun siyasî baskı olmakla birlikte daha ziyade Abdülhamid'e karşı duyduğu antipatiden kaynaklandığı söylenebilir.

Abdülhamid Âtıf Hüseyin ile olan sohbetlerinde, bütünüyle olmasa da, inandığı ve düşündüğü şeyleri geçmişte meydana gelen olayları dile getirmek suretiyle anlatmaya, gazetelerde aleyhinde çıkan yazılara âdeta dolaylı bir şekilde karşılık vermeye çalışmış gibidir. Çoğu kere yalnızlığını gidermek, değişik bir ortam vücûda getirmek, dış dünyadaki gelişmeler hakkında bilgi edinmek veya en azından dışarıdaki gelişmeleri anlamaya yarayacak birtakım ipuçları yakalamaya çalışmak için sohbete gerek duymuştur. Zira "rica ederim.. Bana doğrusunu söyle.. Bu siyasî bir mesele değil.. sıhhat meselesi.. Hem de bu odadan dışarı söyleyeceğin sözlerin çıkmayacağına emin ol.."[9] şeklindeki doktorunu muhatap alan ısrar ve teminatlarına rağmen onun kendisine hiçbir gelişme hakkında bilgi vermemiş olması sohbet etme maksadını açıklar gibidir.

Günlükte zaman zaman aynı konuların tekrarı söz konusu olmuştur. Âtıf Hüseyin bu tekrarların ihtiyarlık alameti olduğunu düşünmektedir. Ancak gerek tekrarlarda sözü edilen konunun detaylarına değinilmiş olması ve gerekse Abdülhamid'in en eski ve oldukça ayrıntı durumundaki olayları gayet rahat bir şekilde hatırlayarak anlatabilmiş bulunması; bahsi geçen konuların değişik vesilelerle ve muhtelif boyutlarıyla dile getirilmiş olması dolayısıyla, tekrarların temel nedeni, unutkanlık yahut ihtiyarlık alametine ilaveten, konuşabileceği konuların siyasî açıdan kısıtlı bulunması ve muhatabının itimat edilebilir biri olmamasından kaynaklanmış olsa gerek. Muhtemelen siyasî konularda konuşma kısıtlılığından yahut bu noktada duyulan endişeden dolayıdır ki günlükte üzerinde durulan konuların belli bir düzeni bulunmamaktadır. Konudan ko-

[9] *Defter* 8, s. 2.

nuya geçilmiş, ilgili ilgisiz birçok şeyden bahsedilmiştir.

Günlükte sürgün yıllarında yaşanan ve gelişen her olaya yer verilmemiştir. Bu anlamda günlük eksiktir. Bunun nedeni ise Âtıf Hüseyin'in, tespit edebildiğimiz kadarı ile, günlük tutma prensibinden kaynaklanmaktadır. Âtıf Hüseyin günlükte sadece kendisinin bizzat şahit olduğu veya gözlemlediği olaylara yahut Abdülhamid'in kendisine bizzat bahsettiği şeylere yer vermiştir. Böyle bir usulün takip edilmiş olması "günlük" anlamına uygundur ve dolayısıyla da günlükte bahsi geçen hadiselerin güvenilir ve inanılır olmasını sağlaması bakımından faydalı olmuştur. Abdülhamid'in sohbetlerinde genel şeylerden bahsetmesi, köşkte veya sarayda cereyan etmesine rağmen bazı konuları Âtıf Hüseyin'e fazla güvenmemiş olması dolayısıyla hiç dile getirmemiş olması günlüğün değerini azaltmamakla birlikte Âtıf Hüseyin'e güvenebilseydi daha ciddi ve kıymetli sohbetler yapılabilir ve günlük Abdülhamid'in "laf olsun diye"[10] konuşmaları yerine, sağlık ve ilaç bilgileri yanında döneminin siyaseti, icraatı, nedenleri ve İttihatçıların uygulamalarına yaklaşımları gibi daha faydalı bilgilerle dolu olurdu.

Tartışmalı bir siyasî kimliğe sahip olan Sultan II. Abdülhamid ve ona atıf ve isnat edilen hususlar dikkate alındığında Âtıf Hüseyin'e ait olan bu günlüğün ne derece tarafsız ve doğru bir içeriğe sahip olduğu irdelenebilir. Ancak günlükte yer alan bilgileri kasıtlı bir tavrın veya yanıltmaya yönelik bir niyetin sonucu olarak değerlendirmek, içerdiği bilgilerin diğer kaynaklara paralel ve bazen de aynı olması dolayısıyla, gerçekçi olmayacaktır. Örneğin günlükte geçen bilgileri, başta, *Babam Sultan Abdülhamid*[11] adlı hatırat ve yine Tahsin Paşanın *Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid*[12] adlı eser olmak üzere bir kısım kaynaklar teyit etmektedir. *Abdülhamid'in Hatıra Defteri* (Belgeler ve Resimler)[13] adlı eser ise muhteva açısından günlükle aynı değildir veya benzerlik arz etmez. Gerçi günlük, Abdülhamid'in hislerini, duygularını ve şahsî yaşantısını, kısaca özel hayatını dile getirmektedir. *Abdülhamid'in Hatıra Defteri* adlı eser ise icraatları ve siyaseti bakımından Abdülhamid'in bir nevi müdafanamesi olmuştur. Bu noktada Abdülhamid'e ait olduğu iddia edilen ve Beylerbeyi Sarayı'nda yazdırdığı ifade edilen hatırat üzerinde durmak, Abdülhamid'in Beylerbeyi Sarayı'nda hatıralarını yazdırıp yazdırmadığı konusunu ele almak uygun olacaktır.

Günlükten edinilen izlenim ile bu konuya aydınlık ve açıklık getirmesi bakımından şunlar söylenebilir:

---

[10] *Defter* 4, s. 24.

[11] Ayşe Osmanoğlu, İstanbul, 1986.

[12] Boğaziçi Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 1990.

[13] Yayına Hazırlayan ve Sadeleştiren: İsmet Bozdağ, Kervan Yayınları, İstanbul, (tarihsiz).

1) Kendisini iktidardan alaşağı etmiş bulunan İttihatçılar Abdülhamid'e haklı olarak güvenmezler. Muhtemelen bu yaklaşımlarından dolayıdır ki o günkü gazetelerde Abdülhamid aleyhinde bir hayli yazı çıkmıştır. Ancak kendisini ve icraatlarını savunmasına hiçbir surette izin verilmemiştir. Abdülhamid'in de İttihatçılara güvendiği pek söylenemez. 2) Gerek doktoru Âtıf Hüseyin Bey ve gerekse köşkün yahut sarayın etrafındaki muhafızlar tarafından Abdülhamid'in her hareketi hükümete rapor edilmiştir. 3) Doktoru Âtıf Hüseyin Bey bile günlük tutarken, muhtemelen mevcut idarenin baskısından dolayı, küçük ajandalara ve gizli bir surette not düşmüştür. Yine muhtemelen yayımlanmasını da düşünmemiştir. 4) Abdülhamid, özellikle ilk zamanlar, yaşamı konusunda ciddi bir endişe içerisinde olmuştur. Hattâ bu nedenle servetinin büyük bir kısmını Üçüncü Orduya bağışlama gereği hissetmiştir. Sürgünde tabir yerinde ise âdeta bıçak sırtında yaşamış, gayet ihtiyatlı ve çekingen bir hayat sürmüştür. Sağlığına ve hayatına son derece düşkün olan ve bu uğurda bütün servetini bağışlama gereği hisseden birinin hayatını tehlikeye atarak hatırat yazdığı veya yazdırdığı ne nerece doğru kabul edilebilir düşünmek gerekir. Tabiî olan onun bıçak sırtında yaşar bir durumda iken hatıratını yazmayacağı ve yazdırmayacağıdır.[14] Ayrıca Doktor Âtıf Hüseyin'in hatıralarını yazması konusundaki teklifine verdiği cevapta evraklarının yanında olmadığını, her şeyi hatırlayamayacağını belirterek hatırat yazamayacağını belirtmiştir. Buna rağmen yazdırdı denebilir mi bunu bu çalışmayı okuyacakların edinecekleri izlenime bırakmak daha doğru olacaktır.

Asıl adı "Sultan Abdülhamid'in Etıbbâsından Âtıf Hüseyin Beyin Muhattırası" olan ve "Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri 1909-1918 Hususi Doktoru Âtıf Hüseyin Bey'in Hatıratı" başlığı ile takdim edilen çalışma günlükte yer alan bilgiler paralelinde Sultan II. Abdülhamid'in hayatının verildiği giriş kısmından sonra on iki bölümden oluşmaktadır. Bölümlerin oluşturulmasını defter adedine bağlı olarak belirlemek daha uygun bulunmuştur. Günlük içerik bakımından bir standart arz etmediği için içindekiler kısmı konamamıştır.

Metinde Arapça veya Fransızca olarak geçen cümlelerin tercümeleri dipnotta verilmiştir. Ekler kısmına ayrıca faydalı olacağı inancıyla Abdülhamid'in ölüm raporu ile değişik kaynaklardan -temin edilebildiği kadarıyla- çocuklarının kısa özgeçmişleri konulmuştur. Ayrıca araştırmacılara kolaylık sağlaması bakımından bir de indeks hazırlanmıştır.

Günlüğün bugünkü dile aktarılması sırasında elden gelen titizlik gösterilmiş olmakla birlikte bir kısım okuma hatalarının olacağı şüphe-

[14] Hatıratın yazılmasına yardımcı olduğu şeklinde ismi geçen Ali Muhsin Bey Selanik'te bir müddet kaldıktan sonra Abdülhamid'in hizmetinden atılmıştır. Dolayısıyla Beylerbeyi Sarayı'nda bulunması imkansızdır.

sizdir. Olası hataların okuyucu ve araştırmacılar tarafından hoşgörü ile karşılanacağı ümit olunur.

Böyle bir çalışmanın gerek seçimi yolundaki tavsiye ve teşviklerinden ötürü ve gerekse değerli zamanlarını ayırarak basım öncesinde eseri bütünüyle okuyup inceleme nezaketini gösteren, basım aşamasında ise yakından alakadar olan değerli hocam Prof. Dr. Kemal Beydilli Bey'e ve günlükte geçen ilaç ve hastalık isimlerinin doğru bir şekilde okunması noktasındaki değerli katkılarından dolayı Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi öğretim üyesi Prof. Dr. Mebrure Değer Hanımefendiye ve Cerrahpaşa Tıp Fakültesi İç Hastalıkları Anabilim Dalı öğretim üyesi Prof. Dr. Hüsrev Hatemi Beyefendiye şükranlarımı arz etmek isterim. Ayrıca günlüğün bir kopyasını temin etmem ve sonrası problemlerin çözümü noktasında göstermiş olduğu yakın ilgi ve alakalarından dolayı Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi müdiresi Neşecan Uysal Hanımefendiye ve bu çalışmayı okuyucu dünyasına kazandırmasından ötürü Pan Yayıncılık'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

M. Metin HÜLAGÜ
Kayseri / 2002

GİRİŞ

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN HAYATI VE ŞAHSİYETİ (1842-1918)

Abdülmecid'in Çerkes asıllı cariyesi Tirimüjgân kadınefendiden olan II. Abdülhamid 21 Eylül 1842'de[15] İstanbul'da doğdu.

Annesinin veremden ölmesi üzerine 1853'te Sultan Abdülmecid'in emriyle sarayın en nüfuzlu kadınlarından ve çocuğu olmayan Perestu kadınefendinin himâye ve terbiyesine verildi.

Gerdankıran Ömer Efendiden Türkçe, Ali Mahvi Efendi ve Saffet Paşadan Farsça, Ferid ve Şerif efendilerden, okuduğunu rahat bir şekilde anlayacak ve tercüme yapabilecek düzeyde, Arapça öğrendi. Vakanüvis Lütfi Efendiden Osmanlı tarihi, Fransız Gardet, Edhem ve Kemal paşalardan Fransızca, Guatelli Paşa ve Lombardi adlı iki İtalyandan musiki dersleri aldı. Fransızca, Arapça ve Farsçaya ilaveten sonraki yıllarda ise anlayacak derecede Arnavutça ve Çerkezce öğrendi.

Döneminde geçerli dil olan ve kendisinin de öğrendiği Fransızcayı ve diğer batı dillerini bilmeyi Abdülhamid önemli bir vasıf olarak değerlendirmiştir. Birinden bahsederken zikrettiği özelliklerin başında Fransızca bilip bilmemesi gelmiştir.

İri burunlu, parlak ve iri gözlü olan Sultan Abdülhamid içinde yetiştiği şartların tesiriyle, zeki olmasına rağmen düşünce ve kanaatlerini dışa vurmayan, içine kapanık, yalnızlığı seven bir karakter sahipti. Gayet zeki ve en eski ve en uç, teferruat konuları bile rahatlıkla hatırlayabilecek derecede güçlü bir hafızaya sahip olmuştur. Hafızasını iktidardan uzaklaştırılması sonrasında yaşadığı ve maruz kaldığı sıkıntılara ve ilerlemiş olan yaşına rağmen büyük ölçüde muhafaza etmiştir. Şehzadeliği, sahip olduğu üstün zeka ve politik kabiliyeti sayesinde, rahat bir ortamda geçmiş, Pertevniyal Kadın'ın yardımları ile Sultan Abdülaziz'e yaklaşabilmiştir.

Şehzadeliği boyunca İstanbul'daki yaşamını, saray ve sefahat ortamından uzak bir şekilde Maslak Köşkü'nde geçirmiştir. Hayvanlara meraklı olan ve muhtelif türden hayvan besleyen[16] II. Abdülhamid ata binmiş, silah kullanma ve spor yapmanın yanında Maslak ve Kağıthane'de bulunan çiftliklerinde tarımla da uğraşmış, koyun ticareti yapmış, üstü-

---

15 Günlükte doğum tarihi 22 Eylül 1842 olarak gösterilir. Bkz. *Defter* 12, s. 160, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, (Yazma) Kayıt No: Y-255.

16 *Defter* 9, sayfa 8; Francis McCullagh, *Abdülhamid'in Düşüşü*, çev. Nihal Önol, İstanbul, 1990, İstanbul Kitaplığı Yayınları, s. 224.

beç madeni işletmiş[17] ve sarrafı vasıtasıyla parasını borsada değerlendir-
miştir. Şehzadeliğinde maddî sıkıntı çekmediği gibi tahta çıktığı zaman
da yüklü bir servete sahip olmuştur.

Şehzadelik yıllarında amcası Abdülaziz'in, iktidara geçince politika-
sını belirlemede etkili olacak olan, Mısır (1863) ve Avrupa (1867'de İngil-
tere, Fransa ve Almanya) gezilerine katılan Abdülhamid 1876'da birkaç
ay ara ile Sultan Abdülaziz'in ölümü ve Sultan V. Murat'ın hastalığı do-
layısıyla hiç beklemediği bir anda boşalan Osmanlı tahtına, Mehmed
Rüştü ve Mithat paşalarla yaptığı görüşmeden sonra geçerek (31 Ağustos
1876) Osmanlı tahtında en uzun süre kalan padişahlardan biri oldu. An-
cak onun hükümdarlık yılları milliyetçilik hareketinin hız kazandığı, Av-
rupa'da sömürgeciliğin had safhaya ulaştığı, Osmanlı Devleti'nin ise borç
batağına saplanıp kaldığı ve düşünce hayatının gerilediği bir döneme
rastlamıştır. Bu nedenle iktidarı süresince muhtelif meselelerle karşı
karşıya kalmış, ne kendisi huzur içinde yaşayabilmiş ve ne de milleti ya-
şatabilmiştir.

Saltanatının ilk yılları Sultan Abdülaziz'in iktidarının son yıllarında
baş gösteren Bosna-Hersek, Bulgaristan isyanları, V. Murat zamanından
kalma Karadağ ve Sırp savaşları; İngiltere'nin Şark Meselesi'nin yeniden
ele alınması ve bir sonuca ulaştırılması için İstanbul'da bir konferans
toplama girişimi; Rusya'nın Sırbistan ile sürdürülen savaşa son verilme-
si yolundaki baskıları ve sadrazam Nedim Paşa tarafından 1875'te ilan
edilen Tenzil-i Faiz kararının Avrupa devletleri cephesinde doğurduğu
tepki ve Avrupa kamuoyunu Osmanlı aleyhine çevirmesi gibi gelişmeler
sebebiyle sıkıntılı ve buhranlı geçti.

İngiltere'nin girişimi ve diğer devletlerin katılımı ile Bosna-Hersek,
Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ meselelerini görüşmek üzere 23 Ara-
lık 1876'da İstanbul'da Tersane Konferansı toplandı. Müzakerelerde kon-
feransa katılan devletlerin kararlarında bir yumuşama sağlamaya yar-
dımcı olmak üzere aynı tarihte alelacele Meşrutiyet'in ilanı yoluna gidil-
di. 18 Ocak 1877'de Bâbıâli'de toplanan Meclis-i Fevkalade'nin konfe-
ransta alınan kararları uygulanamaz bularak reddetmesi üzerine konfe-
rans dağıldı.

Sultan Abdülhamid, İngiltere'ye anayasanın uygulanmasının garanti
altına alınması şartıyla Batılı devletlerle anlaşabileceğini bildirmesi ve
gerekse Osmanlı hanedanlığına son vererek yerine cumhuriyet idaresini
getireceği şeklindeki söylentiler yüzünden 5 Şubat 1877'de Mithat Paşayı
sadaretten uzaklaştırarak Avrupa'ya sürgüne gönderdi. İlan edilen Ka-
nun-i Esâsi gereği mebus seçimleri yapıldı ve 19 Mart 1877'de Mebusan
Meclisi Dolmabahçe Sarayı'nda padişahın başkanlığında toplanarak ça-

[17] Orhan Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği*, Gür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1987, s. 30.

lışmalarına başladı. Bu arada İngiltere'nin girişimi ile Londra'da bir konferans toplanmış ve Rusların tekliflerini içeren 31 Mart 1877'de bir protokol imzalanmış ve 3 Nisan 1877'de Bâbıâli'nin kabulüne sunulmuştu. Londra Protokolü'nün Osmanlı meclisinde uzun tartışmalardan sonra reddine karar verilmesi Rusya'nın 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne 93 Harbi diye de anılan savaş sürecini başlatmasına yol açtı.

Osmanlı Devleti açısından siyasî, iktisadî, malî, askerî ve içtimaî bir dizi ciddi probleme neden olan bu savaşta Romenler, Sırplar, Bulgarlar ve Karadağlılar Rusya yanında savaşa katılarak Osmanlı aleyhinde bulundu. Gazi Osman Paşa savunmasındaki Plevne dışında ciddi bir askerî engelle karşılaşmayan Rus kuvvetleri Tuna'yı süratle geçerek İstanbul önlerine kadar geldi. Abdülhamid bu durum karşısında bir taraftan mütareke isteğinde bulunurken diğer taraftan da 13 Şubat 1878'de Meclis'in çalışmalarını süresiz olarak erteledi. Bu gelişmelerin ardından 3 Mart 1878'de Rusya ile Ayastefanos Antlaşması imzalandı.

İngiltere'nin Ayastefanos Antlaşması'nın Paris Antlaşması'nın bir kısım gereklerini ortadan kaldırdığını iddia etmesi ve Avusturya'nın da bu iddiayı desteklemesi üzerine devletlerin katılımı ile Bismarck'ın başkanlığında Berlin Konferansı toplandı. Konferansta Osmanlı Devleti, Kıbrıs'ın yönetimi geçici olarak kendisine bırakılmış olmasına rağmen başta İngiltere olmak üzere katılımcı devletler tarafından hiç de layık olmadığı bir muameleyle karşılaştı. Nihayet 13 Temmuz 1878'de geçici olarak Bosna-Hersek'in Avusturya'ya verilmesini, Doğu Rumeli vilayetinin kurulmasını, Makedonya ve Batı Trakya'da ıslahat yapılmasını, Romanya, Sırbistan ve Karadağ'a bağımsızlık ve toprak verilmesini, özerk bir Bulgar prensliğinin oluşmasını, Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya terkine ilaveten ayrıca yüklü bir savaş tazminatı ödenmesini öngören ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'ni hem coğrafî ve malî bakımdan ve hem de itibar açısından küçülten ve kayba uğratan Berlin Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmanın oluşturduğu ortam ve katılımcı devletlerin ortak politikası neticesinde 1881'de Fransa Tunus'u, 1882'de İngiltere Mısır'ı işgal ederken 1885'te ise Bulgarlar Doğu Rumeli eyaletini ilhak etti. 93 Savaşı Müslüman nüfusun katline, yoğun göç dalgasına yol açarak senelerce sürecek olan meselelere sebebiyet vermesi bakımından önem kazandı.

93 Harbi ve sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması Osmanlı Devleti için önemli bir kayıp olurken Abdülhamid için de ciddi bir iktidar tecrübesi oldu. Sultan Abdülhamid bundan sonraki iktidarı yıllarında dış siyasette ihtiyatlı ve dengeli bir politika izlerken içte ise Yıldız merkezli bir siyaset izlemeye yöneldi. 20 Mayıs 1878'de Ali Süavi'nin V. Murat'ı tekrar tahta geçirmek istemesi üzerine yaşanan I. Çırağan ve Cléanti Scalieri, Ali Şefkati ve Aziz Bey ve arkadaşlarının yine aynı yılın Temmuz ayında tertipledikleri II. Çırağan baskınları onun uygulamaya koy-

duğu siyaseti daha da pekiştiren ve kuşkusunu artıran olaylar oldu.

Ülke içinde kontrolü tam manasıyla ele almak üzere sıkı bir uygulamada bulunan Abdülhamid, Sultan Abdülaziz'in ölüm nedenini araştırmak ve suçluları cezalandırmak üzere Yıldız'da özel bir mahkeme kurdurarak Mithat Paşa ve arkadaşlarını yargılattı. Mithat Paşa yapılan yargılama neticesinde suçlu bulunarak idama mahkum edildiyse de cezası müebbet hapse çevrilerek Taif'e sürüldü.

Sultan Abdülhamid'in kontrolü ele almaya çalışmasının bir başka uygulaması ise gerek iç ve gerekse dış kaynaklı muhalefet hareketlerine karşı kullanılmak üzere geniş bir üye kadrosuna sahip bir hafiye teşkilatı kurmak, yerli ve yabancı yayınlara karşı sansüre başvurmak oldu.

Maruz kaldığı son Rus muharebesinin de etkisiyle savaş taraftarı olmayan Abdülhamid malî konularda oldukça tutumlu bir tavır sergiledi ve borçlanmamaya özen gösterdi. Ancak devraldığı 252 milyon altın tutarındaki dış borçlar 1881'de Düyun-i Umumiye İdaresi'nin kurulmasını kaçınılmaz kıldı.

Otuz üç yıllık iktidarı sırasında siyasî problemler içerisinde Bosna-Hersek meselesi, Yeni Pazar'ın işgali meselesi, Yemen ve İmam Yahya meselesi, Trablusgarp meselesi, Basra körfezinde ve Irak'ta İngiliz nüfuzunun yükselişi ve buna ilişkin (Necit ve İbn Suud, Kuveyt ve Mübarek es-Sabah, Muhammıra Şeyhi Haz'al) meseleleri, Bağdat Demiryolunun sonu ile ilgili İngiliz ve Alman rekabeti meselesi, Kerbela ve Necef'te Şialık meselesi, İran sınırı meselesi, Süleymaniye sancağında Hemond aşireti meselesi, Sencar'da Yezidiler meselesi, Anadolu'nun içlerine doğru ilerleyen Kızılbaşlık ve Şialık meselesi, Dersim meselesi, Rusya'nın Doğu Anadolu siyaseti meselesi, Aden'e bağlı yerlerden Lahiç Emirliği meselesi, Siyonizm ve Yahudilerin Filistin topraklarına toplanması meselesi, Cebel-i Lübnan meselesi, Dürzi, Havran ve Kerek meselesi, Suriye'de Fransız nüfuzu meselesi, Suriye Ortodoksları üzerine Rusya'nın nüfuzu meselesi, Makedonya meselesi, Girit meselesi ve 1897 Osmanlı-Yunan savaşı, Şarki Rumeli meselesi, Arnavutluk meselesi, Bulgar meselesi Sultan Abdülhamid'in karşı karşıya kaldığı meselelerden bazıları oldu. Ermeni meselesi ise Abdülhamid'in en çok başını ağrıtan ve en önde gelen olaylardan birini teşkil etti. Başta İngiltere olmak üzere büyük devletler tarafından Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulanmasının ve Ermenilerle meskun vilayetlerde ıslahat yapılması noktasındaki baskılarından padişaha suikast tertip edecek kadar cesaret alan Ermeniler Osmanlı mülkünde bir dizi isyan ve ayaklanmalarda bulundu.

Abdülhamid her fırsatta Avrupa devletleri arasındaki ihtilaflardan ve çıkar çatışmalarından faydalanarak uluslararası ilişkilerde denge politikası izlemeye çalıştı. Özellikle devletlerarası münasebetlerde denge unsuru olarak gördüğü Almanya ile askerî ve siyasî alanda ciddi bir ya-

kınlaşma içerisine girerek İslamcılık yahut Pan-İslamizm politikasına başvurdu.

Abdülhamid'in dış politikasını belirleme noktasında başvurduğu yollardan birini ise İstanbul'da bulunan sefirlerle iyi geçinmek oluşturmuştur. Abdülhamid Rusya'yı fazla önemsemezken İstanbul'daki Batı devletleri sefirleri ile ahbaplık kurmaya özen gösterip gönüllerini hoş etmeye çalışmıştır.[18]

Sefirlere ilaveten önem verdiği bir başka kurum ise Patrikhane olmuştur. Ayrıca Abdülhamid'in Avrupa gezisi onun gelecekte izleyeceği özellikle dış politikasının önemli derecede belirleyicisi olmuştur.[19] İngiltere'de gördüğü demiryolları, demiryolları yapımının; Alman ordusunun ciddiyeti, askerî teşkilatın Alman askerî teşkilat üzerine kurulmasının veya Fransız ordusunun ciddiyetsizliği, askerî anlamda Fransa'dan kopuşun temel nedenlerini oluşturmuştur.

Abdülhamid'in devletler içerisinde en ziyade çekindiği ve endişe ettiği ülke ise İngiltere olmuştur.[20] İngiltere'ye aşırı derecede nefret duymuştur. Fakat aynı zamanda ona hayran da olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın sürdüğü günlerde İngiltere'den bahsederken: "Zeplinler Londra'ya bomba atıyormuş!.. ....mümkün olsa da gözümüzü kapayıp şu dakikada kendimizi Londra'da bulsak yine her şeyi yerli yerinde göreceğiz..."[21] şeklindeki ifade örneğinde olduğu gibi onu gözünde fazlasıyla büyütmüştür. İngiliz nefret ve hayranlığı Abdülhamid'de iç içe bir durum arz eder. İngiltere'ye karşı hem nefreti ve hem de gıptayı aynı anda ve bir arada yaşar. Tahttan indirilmesinde İngilizlerin parmağı olduğuna inanır. Bu yaklaşım ve inanç tarzı onu İngilizlerden nefret etmesi noktasında âdeta kamçılamış gibidir. İngiltere ve İngilizlere bakış açısı bir noktada bu siyasî güce karşı izleyeceği politikasını da belirlemiş, Mısır'ın işgali ve sair hususlara yaklaşımının en önemli nedenlerinden birini oluşturmuş gözükmektedir.

Malî açıdan yaşanan olumsuzluklara, rağmen Sultan Abdülhamid imar ve yenilik faaliyetlerinde bulunmuştur.

Döneminin belli başlı ıslahat konularından birini oluşturan askerî alanda kara gücüne ehemmiyet vermiş, Türk-Alman işbirliğini artırmak suretiyle Alman subay ve eğitmenlerinin rehberliğinde orduyu ıslaha gayret etmiştir. Bu noktada yapımında ve işletmesinde Bağdat ve Hicaz gibi demiryollarına öncelik ve ağırlık vermiştir. Maddî imkansızlıklar, kalifiye eleman eksikliği, altyapının yetersizliği, dört bir taraftan kuşatılarak parçalanmaya çalışılan devletin içinde bulunduğu bu durumdan kurtulmak için zamana tahammülünün olmaması ve gerçekleştirilse bile

[18] *Defter* 11, s. 98.
[19] *Defter* 10, s. 7.
[20] *Defter* 10, s. 151; *Defter* 11, s. 31.
[21] *Defter* 11, s. 236.

diğer devletler donanmaları ile rekabetin imkansızlığı gibi birtakım nedenlerden ötürü deniz gücünü ise ihmal etmiştir.[22]

Devrinde üzerinde önemle durulan bir diğer ıslahat alanı ise eğitim konusu olmuş, bu alanda yapılan çalışmalar döneminin en dikkat çeken sahalarından birisini oluşturmuştur. Osmanlı coğrafyasının muhtelif yerlerinde vakıf kütüphanelerine ilaveten Rüştiye, İdâdî, Hukuk, Sanayi-i Nefîse, Ticaret ve Hendese-i Mülkiye mektepleri ve Dârülfünun, açılan eğitim kurumlarından bazılarını oluşturur. Okumaya ve sanata ilgi duyan Abdülhamid Yıldız Kütüphanesi'nde on bin cilt dolayında kitaba sahip olmuş, yabancı devlet başkanlarına da hediye ettiği Osmanlı coğrafyasına âit fotoğraf albümleri tertip edilmiştir.[23] Yıldız Sarayı'nda ayrıca bir silah müzesi,[24] marangozhane, demirhane ve porselen fabrikası kurdurmuştur.

Adlî alanda ise Ceza Usulü ve Ticaret Usulü kanunları çıkartılmış, savcılık kurumu ilk defa onun devrinde tesis edilmiştir. Batıdaki şekliyle polis teşkilatı, memurları muhatap alan Tekaüd Sandığı kurulmuş, imkanlar nispetinde yollar, köprüler, hastaneler (Şişli Etfal Hastanesi gibi) ve fabrikalar (Feshane, Hereke, Yıldız Çini Fabrikası gibi) tesis edilmiştir.

Devletin içinde bulunduğu malî sıkıntı, memur maaşlarını bile düzenli bir şekilde ödemeye müsait olmayan ve her yıl açık veren bir bütçe, idarenin tek bir merkezde Yıldız'da toplanmış olması, uygulanan sansür politikası, sıkı bir denetim sağlayan hafiye teşkilatı, yer yer patlak veren iç isyanlar, devletin dışa karşı uğradığı itibar kaybı ve sayısı günden güne artan içte ve dıştaki muhaliflerin baskısı Kanun-i Esâsi'nin yeniden yürürlüğe konulmasını, Meşrutiyet'in 23 Temmuz 1908'de ilan edilmesini gerekli kılmıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanı beklenenin aksine Bosna-Hersek'in 1908'de Avusturya-Macaristan'a kaptırılması, aynı yıl Bulgaristan'ın bağımsızlık kazanması ve Girit'in Yunanistan'a ilhakı, Makedonya, Arnavutluk, Trablusgarp, Tunus, Kuveyt ve İran sınırı meselelerinin aleyhimize neticelenmesini önleyemedi. Aksine Basra'da Nakibzâde Talip Bey meselesi,

---

[22] Konu ile ilgili geniş bilgi için bak: M. Metin Hülagü, "1897 Osmanlı-Yunan Savaşı Çerçevesinde Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Donanması Hakkında Bir Değerlendirme", *Türkler*, c. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 830-847; Şakir Batmaz, *Abdülhamid Dönemi Osmanlı Donanması*, Erciyes Ünv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2002 (basılmamış doktora tezi)

[23] Bkz. Gavin, Carney E. S; *Imperial Self-Portrait the Ottoman Empire as Revealed in the Sultan Abdul-Hamid II.'s Photographic Albums,* Presented as Gifts to the Library of Congress (1893) and the British Museum (1894) A Pictorial Selection with Catalogue, Concordance, Indices, and Brief Essays, Harvard University, Office of the University Publisher, Cambridge, 1989.

[24] *Defter* 10, s. 22.

Barzan Şeyhi meselesi, Seyyid Tahâ, Semeyko ve Abdurrezzak meselesi, Bitlis Şeyhleri meselesi, Adalar ve Rumlar meselesi, Asir'de Seyyid İdris meselesi, Hicaz'da Şerif ve valiler arasındaki uzlaşmazlık meseleleri, Medine'ye hücum eden evlad-i Ali ve Cuheyne aşiretleri meselesi, Arap ıslahatçılığı ve ademi merkeziyetçiliği meseleleri, Arap hilafeti ve Arap bağımsızlığı meseleleri, Antalya'da İtalyan nüfuz bölgesi meselesi ve Oniki Adalar-İtalya meselesi II. Meşrutiyet'in ortaya koyduğu yeni problemlerden bazıları olmuştur.

II. Meşrutiyet'in ilk seçimleri genel olarak Türk ve Rum kesimleri arasında cereyan etti. Sonraki günler meşrutiyetin sağladığı hürriyetin dahilde kötüye kullanılması, idari hatalar ve tarafgir değerlendirmeler ve muhalefetin şiddetini artırması çok uluslu imparatorluğun bir mücadele sahnesi haline dönüşmesine ve nihayet artan olaylar 31 Mart (13 Nisan 1909) hadisesinin yaşanmasına neden oldu. Rumeli'deki subaylar ve İstanbul'dan kaçıp onlara katılanlardan oluşan Hareket Ordusu, Selanik'ten İstanbul'a hareket etti. Ayastefanos'ta (Yeşilköy) toplanan Ayan ve Mebusan meclisleri 27 Nisan 1909'da Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine karar verdi. Padişahın tahttan çekilmesini öngören teklif mecliste oylanarak kabul gördü ve oluşturulan bir heyet tarafından hal kararı Abdülhamid'e tebliğ olundu.

31 Mart Vak'ası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişin, yahut teokratik idareden demokrasiye intikalin önemli bir halkasını oluşturur. Bir başka deyişle 31 Mart Vak'ası Osmanlı hanedanının iktidardan alaşağı edilmesinin kademe kademe gerçekleştirilmesi yolunda önemli bir adım taşı olmuştur. Mehmet Ali Paşanın bu noktada ve ciddi anlamda ilk girişimi-ni yaptığı sonuçsuz atılımın başarılı bir devamı ve nihayet Sultan Vahdeddin'in İstanbul'u terke mecburiyeti, Cumhuriyetin ilanı ve sonrasında hanedan üyelerinin sınırdışı edilmeleri ile tamamlanan bir hareketin belkemiğidir.

31 Mart olayının sükun bulmasından sonra Sultan II. Abdülhamid hakkında daha evvelce verilmiş olan hal kararı 27 Nisan 1909 günü akşamı Yıldız Sarayı'nda Ayan ve Mebusan'dan oluşan bir heyet tarafından kendisine tebliğ edilmiştir. Abdülhamid'in hayatı hakkındaki endişesini dile getirmesi üzerine Hareket Ordusu kumandanlarından Ferik Hüsnü Paşa hayatını İkinci ve Üçüncü Orduların korumayı garanti ettiklerini ve bütün milletin o yolda teminatta bulunduğunu söylemiştir.

Tahttan indirildiği günün gecesi Hüsnü Paşa, beraberinde bir kısım erkan ile Yıldız Sarayı'na giderek Abdülhamid'e hususi bir trenle Selanik'e gönderileceğini ve orada ikâmet edeceğini söylemiştir.[25] Abdülhamid İstanbul'da Çırağan Sarayı'nda oturmak istemişse de bu isteği kabul

[25] *Defter* 10, sayfa 113'teki bilgilere göre tahttan indirildikten sonra Abdülhamid öncelikle Avrupa'ya gönderilmek istenmiş, fakat kendisi bu teklifi kabul etmemiştir.

görmemiş, siyasî, askerî ve idari nedenler gibi bir kısım mahzurlarından ötürü Selanik'te ikâmeti daha uygun bulunmuştur.[26] Nihayet hazırlanmasına bile fırsat verilmeden gece yarısı apar topar bir şekilde Saray'ın dış kapısına getirilen arabalara, bazı kadınları, ikballeri, şehzadeleri ve kızları ile birlikte bindirilerek Sirkeci'ye getirilmiş, burada hazır edilip bekletilen özel bir trenle 3 yıl zorunlu ikâmet mahalli olacağı, murakabe ve muhafaza altında tutulacağı Selanik'e götürülmüştür.

Abdülhamid ile beraberinde Selanik'e şunlar gitmiştir:

Kadınları:	Başikbal Müşfika Hanım
	İkinci İkbal Sazkâr Hanım
	Üçüncü İkbal Peyveste Hanım
	Dördüncü İkbal Fatma Pesend Hanım
	Altıncı İkbal Saliha Naciye Hanım
Kızları:	Şadiye Sultan
	Ayşe Sultan
	Refia Sultan
Oğulları:	Abdurrahim Efendi
	Âbid Efendi
Hazinedarları:	İkinci Hazinedar Zülfet
	Hazinedar Gülşen
	Hazinedar Mülkicihan
	Hazinedar Nevrestan
Musâhibleri:	İkinci Musahip Cevher Ağa
	Dördüncü Musahip Selim Ağa
	Musahip Şöhreddin Ağa
Bendegânları:	Çerkes Mehmed Paşa
	Katip Ali Muhsin Bey
	Kahvecibaşı Ali Efendi
Hademeleri:	Kilerci Sıtkı
	Kilerci Hakkı
	Aşçı Veli Baba
	Aşçı Mustafa[27]

Abdülhamid, ailesi ve hizmetkârları Selanik'e trenle nakledildikten

---

[26] *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbirt Mart Hadisesi, II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Beyin Fezleke'si*, Yayına Hazırlayan: Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 85, 155; Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 153; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "II. Sultan Abdülhamid'in Hal'î ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar", *Belleten*, c. X, Sayı: 37-40, Ankara 1946, s. 707.

[27] Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 157-58.

sonra[28] İtalya uyruklu Alatini isminde bir un tüccarına âit bulunan ve sonradan Ordu Köşkü diye anılacak olan Selanik'in hatırı sayılır binalarından birine yerleştirilmişlerdir.

Alatini Köşkü'nde, Abdülhamid Selanik'e getirilmeden önce, jandarma kumandanı olan İtalyan asıllı Robilan Paşa oturmuştur. İstanbul'dan gelen emir üzerine köşkü bir an evvel boşaltmak gerektiği için bir küçük yemek masası, birkaç koltuk, iskemle ve tahta dolap ve üst katta bulunan bir piyano her nasılsa köşkte bırakılmış, götürülmemiştir. Her penceresi sıkı sıkıya kapatılmış olan ve içerisinde bir halı veya kilim parçasının dahi bulunmadığı için ilk günler Abdülhamid ve ailesi köşkün tahtadan oluşan çıplak zemini üzerinde yatmak zorunda kalmıştır.[29]

Abdülhamid'in köşkte geçirdiği özellikle ilk günler kendisi için oldukça sıkıntılı ve heyecanlı geçmiştir. Bu sıkıntı ve heyecanın gerisindeki en büyük neden ise her an için öldürülebileceği korku ve endişesi olmuştur.

Abdülhamid'in koruma ve murakabesinden önceleri, baş muhafız olarak tayin edilen Erkân-i Harb binbaşılarından Ali Fethi Bey[30] sorumlu tutulmuştur. Fethi Beyin maiyetindeki o zaman için hemen hepsi de yüzbaşı rütbesinde olan muhafızlardan bir kısmı şunlardır. Rahmi, Kürt Sâlim, Mahmut Siirt[31], Kel Ali[32], Salih[33], Davut, Tevfik, Kâzım, Fuat, Çolak İbrahim, Emin, Abdullah, Hüseyin Hicrani ve Zünnun.

Önceleri Selanik'te Alatini Köşkü'nde daha sonra ise Beylerbeyi Sarayı'nda görev yapan muhafızlar iç ve dış işlerden sorumlu olmak gibi kendi aralarında belirli bir görev taksimine tâbi tutulmuşlardır.[34]

Baş muhafızlık görevine Fethi Beyden sonra Arnavut asıllı Kolağası 14. Topçu 1. Tabur Kumandanı olan ve Cumhuriyet döneminde Bilecik milletvekili görevinde bulunan Rasim Celâleddin bin Fazlı Bey geçmiştir.[35] Abdülhamid'in ölümüne kadar baş muhafız kumandanlığında bulunan Rasim Bey, bu görevinde iken kaymakamlık/yarbaylık rütbesine ka-

---

[28] Abdülhamid'in Selanik'e nakline tahsis edilen tren, Şark Demiryolları Genel Müdürü Mösyö Gross tarafından kullanılmak üzere yapılan gayet süslü bir vagon ile diğer bir vagondan ibaretti. Bkz. *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, s. 154.

[29] Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 162-64.

[30] Ali Fethi Bey -Okyar- (1880-1943), o tarihte Erkân-i Harb binbaşısı olup ilk günlerde Abdülhamid'in muhafazasına memurdu. Daha sonraları Sofya ve Londra elçilikleriyle Başbakanlık yapmış, son hizmet yeri olan Adalet Bakanlığından hastalık nedeniyle istifa etmiş ve nihayet 1943 yılında vefat etmiştir.

[31] Daha sonraları Siirt milletvekili olan Mahmut Soydan (1883-1936).

[32] Daha sonraları milletvekili olan Ali Çetinkaya (1878-1949).

[33] O zaman için Mülazım-i Evvel, daha sonra ise Atatürk'ün yaverleri arasında yer alan ve Yozgat olan milletvekili Salih Bozok (1881-1941).

[34] Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 710.

[35] *a.g.e.* ve yer; Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 169. Biyografisi için bkz. ekler kısmı.

dar yükselmiştir. Abdülhamid ihtiyaç duyduğu zamanlarda Üçüncü Ordu, Hareket Ordusu Kumandanlığı veya hükümetle haberleşmesini önceleri baş muhafız Fethi Bey ile daha sonra ise Rasim Bey aracılığı ile yapmıştır.

Abdülhamid saltanatının son aylarında Refia Sultan, Ayşe Sultan ve Şadiye Sultan adlı kızlarını nişanlamıştır. Kızlarından Refia Sultan'ı Mart 1909'da yaverlerinden yüzbaşı Ahmed Eyüp Paşanın oğlu Ali Fuad Bey ile nişanlamış, üç yıl sonra 1912'de de düğünleri olmuştur. Ayşe Sultan'ı ise Ahmed Nami Bey ile nişanlamış, ancak aralarındaki evlilik 1918 Eylül'ünde son bulmuştur. Şadiye Sultan'ı da Said Paşanın oğlu Fuad Bey ile nişanlamış, fakat bu nişan Fuat Beyin, Abdülhamid'in ifadesi ile, "ikbal-perestlik ve adem-i muvafakat" etmesinden dolayı bozulmuştur.[36]

Abdülhamid Selanik'te ikâmete başlamasından kısa bir süre sonra nişanlı olan kızlarını evlendirmek istemiştir. Düğünlerinin Selanik'te kendi yanında yapılması ve damatların da birer hafta arayla Selanik'e gelerek kumandanlık dairesinde muhafız Fethi Bey, bir kısım subay ve bazı adamlarının katılımı ile bir imam tarafından, düğünsüz, derneksiz nikâhlarının yapılmasını ve damatlarının eşlerini alıp götürmelerini arzu etmiş ve bu isteğinin yerine getirilmesi için muhafız kumandan aracılığı ile hükümete başvurmuştur.[37]

Abdülhamid şehzadelik yıllarında olduğu gibi padişahlık günlerinde de büyük bir şahsî servete sahip olmuştur. Abdülhamid'in şahsî serveti olarak Osmanlı Bankası, Deutsche Bank ve Credit Lyonnais Bank'ta yüklü miktarda, nakit, tahvil ve hisse senetleri bulunmaktaydı.[38] Osmanlı Bankası'ndaki nakit mevcudu 13.700 küsur Osmanlı altını idi. Bu para ve mücevheratlara ihtiyaç duyan devrin hükümeti bunların Selanik bankalarına aktarılması ve alınabilmesi için bankalara hitaben mektuplar yazdırmıştır.[39] Bankadaki parasını almak için manevî baskı yapılmış ve hattâ bütün ailenin hayatının tehlikeye gireceği ihsas ve ima edilmiştir.[40] Rıza ve imzasına ihtiyaç duyulan Abdülhamid bu mektupları istemeyerek de olsa alıp okumuş, şahsî servetinin bu suretle elinden çıkmasına ancak bir kısım şartlar ileri sürdükten ve muhafızı Fethi Beyden buna dair bir taahhütname aldıktan sonra razı olmuştur.[41] Abdülhamid'in ileri sürmüş olduğu teklifleri şunlardır:

1. Oturmakta olduğu Alatini Köşkü'nün ya hükümet adına veya bankalardan alınacak parasına mukabil kendi namına satın alınması.

---

[36] Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 709.
[37] *a.g.m.*, s. 708.
[38] McCullagh, *a.g.e.*, s. 222.
[39] *a.g.m.*, s. 712.
[40] *a.g.m.*, s. 175-79.
[41] *a.g.m.*, s. 171.

2. Çoluk çocuklarının refah içinde yaşayacak tarzda ihtiyaçlarının karşılanması.

3. Kendisi gibi dışarı çıkmaktan men edilen maiyetiyle bendegânının şahsî hürriyetlerinin iadesi.

4. Kendisinin huzur ve refahla yaşaması için kâfi miktarda tahsisat verilmesi.[42]

5. Hayatının emniyet ve kefalet altına alınması.[43]

Abdülhamid'in şartlarının kabul edilmesi ve bu noktada kendisine bir senet verilmesi üzerine, Osmanlı Bankası memurları ile Selanik Alman Konsolosu huzuruna çıkarak[44] kendisine on dört çanta içinde 16.493 Anadolu Şimendifer tahvili ve 98 *bon dö jüisans* ve 3.000 Selanik limanı hisse senetleriyle Osmanlı Bankası'nda bulunan 13.700 küsur lirayı kendisine teslim etmişlerdir. Nakit ve tahvillerden oluşan ve Abdülhamid tarafından teslim alınan bu servet yine kendisi tarafından hayatını garanti eden Üçüncü ve İkinci Orduların acil ihtiyaçlarına harcanmak üzere bağışlanmış ve adı geçen orduların müfettişliklerine verilmek üzere Üçüncü Ordu heyetine teslim edilmiştir.[45]

Abdülhamid'in ileri sürmüş olduğu şart gereği yanında bulunan aile efradından Abdurrahim Efendi, Şadiye Sultan, Ayşe Sultan, Refia Sultan; haremlerinden Abdurrahim Efendinin annesi Peyveste Hanım, Refia Sultanın annesi Sazkâr Hanım, daha önce ölen kızı Hatice Sultanın annesi Fatma Hanım; hizmetini gören kalfalarından ise Fatma Hanım gittiği için giden Nevberend Kalfa, Fatma Hanım gittiği için giden Cenanıyar Kalfa, Ayşe Sultan gittiği için giden Mülkicihan Kalfa, çok genç olduğu için giden Nevrestan Kalfa, Cevheriz Kalfa; erkeklerden Bîdar Kadının biraderi Çerkes Mehmed Paşa, hizmetten çıkartılan hususi katip Ali Muhsin Bey, hürriyetsizlikten dolayı giden kilerci Sıtkı Efendi ve kilerci Hakkı Efendi ile Aşçı Mustafa, sıkıntıya katlanamadığı için giden ikinci musahip Cevher ve musahip Selim ağalara İstanbul'a dönme izni verilmiştir.[46]

Abdülhamid her ne kadar servetini bağışlamak için birtakım şartlar koşmuş ve ileri sürdüğü bu şartlar yerine getirilmişse de onun bu bağışı pek isteyerek yaptığı söylenemez. Fakat hayatından emin olmak, akıbetinin ne olacağı endişesinden kurtulmak için bu bağışı yapmak gereği hissetmiş gözükmektedir.[47] Yaklaşık bütün servetini bağışlamasına ve hayatının garanti edilmiş olduğunun belirtilmesine rağmen ölümüne değin

[42] Abdülhamid'e bağlanan tahsisat, günlükte verdiği bilgiye göre daha sonra mecliste tartışma konusu olacak, kesintiye gidilmesi istenecektir. *Defter* 11, s. 26.

[43] Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 713; Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 177.

[44] Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 713; Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 175-79.

[45] Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 713.

[46] Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 192.

[47] *Defter* 6, s. 10.

öldürülmek korkusuyla hep iç içe yaşamıştır. Selanik'te Kürt Salim'in[48] kendisine silah atması[49] da bu kuşkuyu artıran bir başka gelişme olmuştur.

Abdülhamid Selanik'e getirildikten sonra sıkı bir koruma altında tutulmuştur. Etrafı duvarlarla çevrilen Alatini Köşkü içten ve dıştan muhafaza ve murakabe altına alınmıştır. Köşk'e getirilen her türden eşya titiz bir kontrolden geçirilmiş, dışarıdan kimsenin yaklaşmasına ve köşkün yakınından geçmesine izin verilmemiş, köşke yaklaşılmasına izin vermek bir tarafa yanlışlıkla köşkün yanındaki kaldırıma adım atanlar ise duvarların etrafında nöbet bekleyen askerlerin sert şekildeki ihtar muamelesine maruz kalmışlardır.[50] Kendisi ve ailesi yalnız toplumdan tecrit edilerek yalnız bir hayat yaşamaya mecbur edilmiştir. O sıralarda henüz çocuk yaşta olan Âbid Efendi bile bu yalnızlık ve tecrit hayatından ciddi derecede nasibini almıştır. Oynayacak arkadaş, temin edilmesi yolunda ilgililerden talepte bulunulduğu halde, bulamamış, oyun ve oynama ihtiyacını zaman zaman muayene için köşke gelen doktor Âtıf Hüseyin ile gidermeye çalışmıştır. Bundan dolayı Alatini Köşkü Abdülhamid ve ailesi için âdeta yalnızlık ve stres dolu bir nevi açık bir hapishane olmuştur. Abdülhamid teselliyi marangozluk gibi sanatla uğraşmak, zamanının büyük bir kısmını Kur'an-ı Kerim, Buhâri-i Şerif, Şifâ-i Şerif, Delâil-i Hayrât gibi dinî kitaplar okumak, zikir ve dua etmek gibi kendince meşguliyetler bularak, yahut doktorun gelmesini fırsat bilip onunla sohbet ederek geçirmeye çalışmıştır. Zaman zaman sıkılmış, hep aynı şeyleri zoraki yapmaktan bunalmıştır. Doktoru en ehemmiyetsiz vesilelerle her gün görmek istemesinin bir nedeni de vehmine ilaveten belki bu halet-i ruhiyesi olmuştur. Doktorunu yanında biraz fazlaca tutabilmek için her defasında ona iltifatlarda bulunmuş, sigara ikram etmiş, kuruntularına katlanma gereği hissetmiştir.

Abdülhamid ve ailesi sürgün günlerinde bazı şeylere ruhen aç ve hasret kalmıştır. Belki maddî açıdan değil ama hiç şüphesiz manevî cepheden ıstırap içerisinde yaşamıştır. Bunun böyle olmasında biraz da öteden beri alışılagelinen hayatın ve ona duyulan özlemin büyük bir rolü olmuş gözükmektedir. Tahttan indirildiği halde, alışkanlıkları gereği, adeta bir padişah gibi yaşamak istemiştir. Bu noktada evde havagazının veya içme suyunun zaman zaman kesilmesi gibi bir kısım eksiklikleri veya aksilikleri, kendisine yapılmış birer tahkir olarak değerlendirmiştir.[51]

Alatini Köşkü'nde gazete bile verilmeyecek derecede sıkı bir denetim

---

48 Daha sonra milletvekili olacaktır.

49 *Defter* 12, s. 50.

50 Vasıf Bey, "Sultan Hamid'in Muhafızıydım, Alatini Köşkü", *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl: 2, c. 2, Sayı: 11, Sıra: 23, 1 Aralık 1966, s. 26.

51 *Defter* 6, s. 10; *Defter* 11, s. 80; *Defter* 12, s. 87, 88, 91, 126.

altında, dış dünyadan kopuk ve siyasî gelişmelerden uzak ve habersiz bulunan Abdülhamid gazete okuma şansına ancak Beylerbeyi Sarayı'nda kavuşmuştur. Fakat bu tek taraflı bir gelişme olmuş, gazetelerde aleyhinde çıkan yazılara cevap verme hakkı, itirazlarına rağmen, hiçbir surette mümkün olmamıştır. Eğer Abdülhamid'e gazetelerde aleyhinde çıkan yazı ve ithamlara cevap verme fırsatı verilmiş olsaydı her halde Abdülhamid dönemi icraatları ve nedenleri bugün çok daha iyi anlaşılmış, en azından kendi görüşleri bilinmiş olurdu.

Sürgün günlerinde Abdülhamid ile İttihatçılar arasında görünürde hiçbir problem yoktur denebilir. Her iki taraf da birbirlerini saygı ile anmışlardır. Abdülhamid, o yıllarda devleti idare edenleri takdirle yad etmiş, İttihatçılar da onun ihtiyaçlarını karşılamada ve hayatını temin etmede ellerinden geleni yapmış, kendisine karşı yumuşak bir politika izler bir görünüm sergilemişlerdir.

Abdülhamid'i sürgün günlerinde en ziyade rahatsız ve meşgul eden konulardan biri öldürülme korkusu olmuştur. Ölümden zaten pek hazzetmeyen yapısı bu nedenle daha da hassas hale gelmiştir. "Benim zaten bu devlete millete duadan başka bir emelim yoktur. Vallahi, tallahi bu böyledir"[52] diyerek siyasete karışmadığını sık sık vurgulama gereği duymuş, ordunun namusuna güvendiğini ve milletine dua ile meşgul olduğunu belirtmeden edememiştir. "Vakıa Mahmud Şevket Paşa için de Selanik'e gönderdi.. Bundan dolayı kendisinden memnun olmamam lazım gelir.. Lakin ben şahsî şeylere ehemmiyet vermem.. Sözün doğrusu çok güzel idare ediyor.. Zaten bu zamanda idare edecek ondan başka da göremiyorum."[53] örneğinde olduğu gibi mevcut idareyi takdirle anmıştır. Enver Paşa ile de arası oldukça iyi gözükmektedir. Aralarında herhangi bir düşmanlık veya husumet söz konusu değildir. Hattâ tam aksine, başta Enver Paşa olmak üzere iktidarda bulunanları: "Şimdiki vükelâdan gerek Enver Paşa, gerek Talat Bey olsun.. doğrusu zeki adamlar.. Güzel idare ediyorlar.. Çünkü ben doğru söylerim.. Bîtaraf bir adamım.."[54] sözleriyle methi sena etmiştir. "Zerre kadar gönlüme bir şey gelmez.. Benim vallahi! billahi! tallahi hiçbir emelim hükümette gözüm yoktur.. Yalnız ölünceye kadar muhtaç olmayayım, rahatça yaşamaktan başka hiçbir arzum yoktur"; "devletin selametine duadan başka elimden bir şey gelmez.."[55] diyen Abdülhamid hayatının sonuna kadar siyasî idareden endişe duyarak yaşamıştır. Doktoru Âtıf Hüseyin'e: "Bu odadan dışarı söyleyeceğin sözlerin çıkmayacağına emin ol.."[56] demesi kendisinin ve kendisi ile temas halinde olanların büyük bir siyasî baskı altında olduğunu gös-

[52] *Defter* 11, s. 266.
[53] *Defter* 10, s. 74.
[54] *Defter* 11, s. 250.
[55] Aynı defter ve yer.
[56] *Defter* 8, s. 2.

terir. Belki de bu yüzden Abdülhamid sık sık İttihatçıları ve devleti idare ediş tarzlarını övgü ile anmıştır. Ancak bu anma ve takdirde onun samimiyeti oranında korku ve endişesi de önemli bir rol oynamıştır.

Konuya İttihatçılar açısından bakıldığı zaman da durumun aynı mahiyette olduğu söylenebilir. İttihatçıların Abdülhamid'e karşı izlemiş oldukları siyasetin oluşumunda Abdülhamid'in sahip olduğu serveti, çok iyi kullandığı halifelik sıfatı ve geçmişte takip etmiş olduğu İslamcılık siyaseti ile bunların doğurabileceği muhtemel muhalefet ve şiddetin belli bir etki ve caydırıcılığından söz edilebilir. Ayrıca İttihatçıların Abdülhamid'in şahsına karşı liberal bir politika ile yaklaşmalarının asıl önemli ve belirleyici nedeni İttihatçılar ile Abdülhamid arasındaki mücadelenin Abdülhamid'in şahsı ile değil, bilakis takip etmiş olduğu siyaset ve idare biçimi ile olduğu gerçeği olsa gerektir. Bu gerçek Abdülhamid'in iktidardan uzaklaştırılmasından sonra İttihatçıların ona karşı sergiledikleri davranış tarzından da açıkça anlaşılmaktadır. Genel olarak Batı kültürü ile beslenerek Batılı eğitim almış, Batı değer yargılarını benimsemiş olan bu grup Osmanlı idaresinde ve ülkesinde kendi dünya görüşlerinin hüküm sürmesi için mücadele etmişlerdir. Bundan dolayıdır ki 31 Mart Vak'ası ile iktidardan alaşağı edilmesine ve her türlü kuvvet ve kudretten mahrum bırakılmasına rağmen Abdülhamid'e zarar vermeyi tercih etmemişler, alıp veremedikleri şahsî bir meseleden dolayı hesaplaşma yoluna gitmemişlerdir. Sürgün yıllarında İttihatçıların gerek Abdülhamid'e ve gerekse ailesine karşı yaklaşım biçimleri de bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Abdülhamid, servetinin büyük bir kısmını İkinci ve Üçüncü Orduların ihtiyaçlarını karşılamak üzere bağışlamış olmanın tabii bir sonucu olarak da olsa, Selanik'e gönderilmesinden ölümüne kadar, bir kısım ehemmiyetsiz olumsuzluklar bir tarafa bırakılacak olursa, hayatını emniyet ve sükun içerisinde geçirmiştir.

İttihatçıların başa geçmesi sonrasında yaşanan önemli hadiselerden biri Balkan Savaşı'nın patlak vermesi olmuştur. Bulgar, Yunan ve Sırp ittifakına karşı yapılan bu savaşta Balkanlarda bulunan Osmanlı kuvvetlerinin ciddi bir başarı gösterememesi, art arda gelen mağlûbiyetleri doğurmuştur. Rumeli'de bulunan vilayetlerin tek tek düşmesi ve 1912 sonbaharında Selanik şehrinin aynı kadere muhatap olmasının kaçınılmaz görünmesi üzerine Selanik'te tutulmakta olan Abdülbamid'in buradan alınarak daha emin bir yere nakledilmesi gerekmiştir.

O günlerde iktidarda bulunan ve Büyük Kabine adı verilen Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesi önce Abdülhamid'in İstanbul'da Beykoz Kasrı'nda oturmasını, kasrın hazır hale getirilmesine kadar da Beylerbeyi Sarayı'nda kalmasını kararlaştırmıştır. Bu kararın alınmasından kısa bir süre sonra Beykoz Kasrı'nda oturmasından vazgeçilmiş, daha evvelce

yanmış olan Çırağan Sarayı yanındaki şehzade Selahaddin Efendi'nin oturmakta olduğu dairede ikamet ettirilmesi daha uygun bulunmuştur. Fakat daha sonra Abdülhamid'in İstanbul'a getirilmesinin doğru olmayacağı fikriyle 21 Ekim 1912'de bir Heyet-i Vükela mazbatasıyla Bursa'daki Kasr-i Hümâyun'da oturmasına karar verilmiştir.[57] Yapılan araştırma neticesinde Bursa'daki kasrın iç alan ve kullanım bakımlarından ikamete kâfi gelmeyeceği anlaşılmış, nihayet yine İstanbul'da Beylerbeyi Sarayı'nın nihai ikametgâh mahalli olmasına kesin olarak karar verilmiştir.

Rumeli vilayetlerinde savaşın devam etmesi dolayısıyla Abdülhamid'in İstanbul'a emniyetli bir şekilde naklinin ancak deniz yoluyla olabileceği düşünülmüştür. Yunan donanmasının herhangi bir taarruzda bulunması ihtimali de göz önüne alınarak bu yolculuğun bir elçilik gemisi ile olmasının uygun olacağı kararlaştırılmış, Alman sefaretine yapılan müracaat neticesinde sefarete ait Lorelei adlı vapur bu işe tahsis edilmiştir. Lorelei vapuru Abdülhamid'i almak üzere 27 Ekim 1912 tarihinde Çanakkale boğazından geçerek Selanik'e hareket etmiştir.[58]

Abdülhamid kendisine İstanbul'a nakledileceği söylendiği zaman muhtemelen akıbetinden endişe ettiği için Selanik'ten ayrılmak istememiş, silaha sarılıp savaşmak pahasına da olsa orada kalmak istediğini belirtmiştir. Fakat savaşın aleyhte gelişmesi ve süratle Selanik'e doğru genişlemesi naklini kaçınılmaz kılmış, ayrıca Abdülhamid'in böyle bir tavır sergileyeceği de zaten tahmin edilmiş olduğundan kendisini ikna etmek üzere kendi damadı ve Adliye Nazırı Arif Hikmet Paşa[59] ile Sultan Abdülaziz'in damatları Maarif Nazırı Mehmed Şerif Paşa, Lorelei vapuru ile Selanik'e gönderilmişlerdir.[60] Abdülhamid'in endişelerini gidermek ve İstanbul'a dönmesini sağlamak üzere kendisini ikna etmeye çalışan heyet nihayet İstanbul'dan başka bir mahalle nakledilmeyeceğine dair hükümet namına kendisine teminatta bulunarak ancak kendisini nakle razı edebilmişlerdir.

Abdülhamid'i, aile ve bir kısım maiyetini alan Lorelei vapuru 2 Aralık 1912 tarihinde tekrar Çanakkale'ye dönmüş, ertesi günü de İstanbul'a geleceği bildirilmiş, hükümet ve padişah durumdan haberdar edilmişlerdir. Bunun üzerine sabaha karşı İstanbul'a gelmesi muhtemel olan vapurun doğrudan doğruya Beylerbeyi Sarayı önüne giderek Abdülhamid'in bütün maiyyetiyle erkenden oraya çıkarılması ve ona göre tertibat alınması irade buyurulmuştur.[61] Abdülhamid, nihayet kalmayı çok istediği İstanbul'a getirilerek Beylerbeyi Sarayı'na nakledildikten sonra ömrünün ilk yıllarını geçirdiği İstanbul'da son yıllarını da geçirmiş

[57] Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 723-724.
[58] *a.g.m.*, s. 725; Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 199-200.
[59] *Defter* 10, s. 69.
[60] Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 724.
[61] Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 726.

(1913-1918), yaklaşık 5 yıl daha Beylerbeyi Sarayı'nda yaşamıştır.

Abdülhamid 4 Şubat 1918 günü her zamanki gibi sıradan şikayetler. le rahatsızlanmıştır. Hafif bir nezle, öksürük ve mide rahatsızlığından şi. kayet etmiştir. En son kendisini on gün kadar önce görmüş olan hususi doktoru kaymakam/yarbay Âtıf Hüseyin Bey tarafından muayene edil. miştir.[62]

Vefatından bir gün evvel 8 Şubat 1918'de durumunu soran doktoru. na iyi olduğundan bahsetmiş, 9 Şubat günü kendisini tekrar muayene eden doktoruna, iyi olduğunu, evine gidip istirahat etmesini söylemiştir. Ancak akşama doğru durumu fenalaşmış ve doktoruna tekrar saraya gel. mesi için haber gönderilmiştir. Hususi doktoru Âtıf Hüseyin Bey gelince. ye kadar ise davet üzerine Beylerbeyi Hastanesi doktorlarından Elkiboyadis ve Nikolaki Parasküvayidis beyler müdahalede bulunmuşlar, Âtıf Hüseyin Bey ancak geceleyin saraya gelebilmiştir.[63]

Abdülhamid'in nefes alıp vermede güçlük çekmesi, ciğerinde şiddetli derecede ihtikan (kan toplanması) bulunması ve kalbinin de zayıf atmakta olması dolayısıyla Harbiye Nazırı'na haber verilmiştir.[64] Bu gelişme üzerine hükümet tarafından Tıp Fakültesi dekanı Prof. Âkil Muhtar Bey, Taksim Hastanesi başhekimi Rıfat Bey, Nikolaki Efendi, Elkiboyadis Efendi'den oluşan bir heyet Abdülhamid'i muayene etmek üzere saraya gönderilmiştir. Abdülhamid önce Âkil Muhtar Bey, sonra da Rıfat Bey tarafından muayene edilmiş ve yapılan tıbbî müşavere neticesinde ciğerde ihtikan ve kalp yetersizliği olduğu teşhisi konulmuştur.[65] Yapılan konsültasyondan ve durumun tabii bir durumda seyretmesi üzerine doktorların hastanın yanından ayrılmalarından bir müddet sonra hastalık tekrar şiddet kazanmış ve nihayet aynı gün (09.02.1918 Pazar günü) öğleden sonra saat 3'te Abdülhamid stres ve üzüntü ile beraber kalp yetmezliği dolayısıyla vefat etmiştir.[66]

Vefat ettiği günün gecesi saat onda vefatını tahkik için Dârülfünûn Tıp Fakültesi Reisi müderris Doktor Âkil Muhtar, Sıhhiye Müdür-i Umumi Vekili Doktor Adnan[67], Harbiye Nezâreti Sıhhiye Dairesi Üçüncü Şube Müdürü Doktor Miralay Sadık, Gülhane Seriryat Hastanesi Başhekimi ve Müdürü Kaymakam Z. Zelling ve İstanbul Alman Hastanesi Başhekimi Schleib, Sıhhiye Müfettiş-i Umûmi Muâvini Binbaşı İbrahim

---

[62] *Defter* 12, s. 142.
[63] *Defter* 12, s. 144; Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 726.
[64] *Defter* 12, s. 149.
[65] Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 727.
[66] *Defter* 12, s. 152.
[67] Daha sonraları İstanbul milletvekili olan doktor Adnan Adıvar (1882-1955).

Refik[68] ve Taksim Hastanesi Başhekimi Rıfat[69] ve Abdülhamid'in hususi doktoru Kaymakam Âtıf Hüseyin Beyden oluşan bir karma sağlık heyeti Abdülhamid'i tepeden tırnağa kadar titiz bir muayeneden geçirmiştir.[70]

Cenazesi ölümünün ertesi Pazartesi günü âdet ve teâmül üzere Beylerbeyi'nden alınarak deniz yoluyla Topkapı Sarayı'na nakledilmiş, orada teçhiz ve tekfini yapılmıştır. Cenaze namazı kılındıktan sona ikindi namazını müteakip hükümdarlara mahsus bir merasimle Divanyolu'na getirilerek, II. Mahmud ile Abdulaziz'in yanına defnedilmiştir.[71]

Sultan Abdülhamid'in iktidarda iken izlemiş olduğu politika muhalif çevreler tarafından şiddetle eleştirilmiş ve hattâ tahttan indirilmesine neden olmuştur. Ancak gerek önceki dönemi aratacak olan İttihatçı yönetim ve gerekse Meşrutiyet'in ilanı sonrasındaki gelişmeler ve Birinci Dünya Savaşı ve neticesi Abdülhamid'in takip etmiş olduğu siyasetin doğruluğunu açıkça ortaya koymuştur. Bu nedenle hakkındaki olumsuz yargı büyük ölçüde değişmiş, geçmişte ona muhalefet edenler bile onu takdir etmiş, cenazesine devrin önde gelen isimlerinin bulunduğu büyük bir kalabalık iştirak etmiştir.

Abdülhamid miras olarak geriye nakit para, tahvil, mücevher, gayri menkul, kitap ve eşyadan oluşan bir haylice servet bırakmıştır. Uzunçarşılı'nın verdiği bilgilere göre bunlar nakit olarak toplam 275 lira 41 kuruş, 87 liralık evrak-i nakdiye, bazıları yüzer ve bazıları beşer yüz liralık muhtelif tarih ve numaralarla numaralanmış Osmanlı Bankası'na ait 16.500 liralık 131 adet çek ve Reichsbank adlı Alman bankasının % 3,5 faizli yine muhtelif tarih ve numaralarla numaralanmış dokuz kıtada 730.000 Marklık tahvil; üç adet yüzer kuruşluk Osmanlı altın lirası, 1229 kuruşluk sim Mecidiye ve aksamı, bir çift küpe ve yüzük ve bir hayli pırlantadan ibarettir. Ayrıca bir miktar kitap, elbise, çamaşır ve ev eşyası yanında marangozluğa ait alet edevat ile bahçede bulunan ahırda 21 baş küçük ve büyük süt inekleri, boğa ve buzağı geriye kalmıştır.[72]

Abdülhamid Kağıthane ve Maslak civarında bulunan iki parça çiftliğin birini şehzadelerden Nureddin Beye, diğerini ise Âbid Efendi'ye bırakmıştır. Tek tek sayılan ve aranan eşyaları arasında ne siyaset ve ne de başka konulara dair herhangi bir evraka tesadüf edilmemiştir. Belediyeden davet edilen darphane müteahhidi Arşod Efendi tarafından bu mücevherler incelenerek büyükleri ayrı ayrı, küçükleri birtakım kısımlara ayrılarak tartılmış ve tahmini bir kıymet takdir edilmiştir. Küçük ve

---

[68] Sıhhiye vekili ve başvekil olan Doktor Refik Saydam.

[69] Doktorlar arasında Büyük Rıfat Bey diye anılan Rıfat Bey sivil doktorlardan olup Selaniklidir. Bkz.Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 728.

[70] *Defter* 12, s. 157. Uzunçarşılı, *a.g.m*, s. 728.

[71] Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 728.

[72] *a.g.m*, s. 732-733.

büyük tüm mücevherlerin kıratları 7533, tahmini toplam kıymetleri de 245.090 lira ve bir çeyrek lira olarak belirlenmiş, mücevherler, nakitler, çek ve tahvillerin tümü Galata'da bulunan Osmanlı Bankası'na tevdi edilmiştir.[73]

Abdülhamid'in bir kısmının üzerine ismi, bir kısmının üzerine ise tuğrası işlenmiş, gümüşten mamul örme çanta içinde, altından yapılmış biri yüzük diğeri mühür, kan taşı ve çiçekli madalyonları hazine-i hümâyuna konulmak üzere kayıt ve muhafaza altına alınmıştır. Üzerine ismi işlenmiş olan ve sürekli yanında bulundurduğu rivayet edilen biri altın çemberli kan taşına işlenmiş müstatil, diğeri necef üç yüzlü mührünü ise kadınefendi almışsa da kayıt altına alındıktan sonra Abdülhamid'in en büyük vârisi olan şehzade Selim Efendiye emanet ve teslim edilmiştir. Beylerbeyi Sarayı'nda yanında bulunan bir kısım evrakları ise Babıâli arşivine konulmuş, mühür madalyonları ise Topkapı Sarayı'ndaki hazine-i hümâyuna gönderilmiştir.[74]

Nazikeda, Bedrifelek, Nurefzun, Bîdar adlı hanımları olan Abdülhamid'in üçü şehzadeliğinde, on dördü hükümdarlığı zamanında olmak üzere Abdülkadir, Mehmed Âbid, Ahmet, Selim, Nureddin, Bedreddin, Burhaneddin ve Abdurrahim isimlerinde sekiz erkek ve Ayşe, Naile, Naime, Refia, Samiye, Ulviye, Şadiye, Zekiye, Hatice adlı altısı kız olmak üzere on yedi çocuğu olmuştur. Ulviye ve Samiye adlı iki kızı daha çocuk yaşta iken ölmüşlerdir.[75]

33 yıl hükümranlıktan sonra 76 yaşında iken vefat eden Sultan II. Abdülhamid'in en belirgin özelliklerinden biri gayet vehimli olmasıdır. İktidar yıllarında ve sürgün günlerinde siyasî açıdan kaderinin ne olacağı konusunda duymuş olduğu endişeler vehmini belki tabii kılabilir. Ancak o sadece siyasî noktada vehme kapılmakla kalmış, sağlık noktasında da aynı ruh halini sergilemiştir: "...nezlem var.. Verem mi oldum? Merak ediyorum..[76]" "Hanım daha öksürüyor. Bir muayene etseniz merak ediyorum!. (Gözüyle gizlice verem olmasın!) diye ima etmek istiyordu."[77] "Boğazım da kuruyor. Boğaz veremi olmayayım?"[78] "Öksürüyorum.. Anam, babam veremden öldüler. Acaba ben de verem miyim?.."[79] gibi ifadelerle her fırsatta bu vehmini ortaya koymuştur.

Abdülhamid sahip olduğu vehmi yahut kuşkuyu çoğu kere vehim olarak kabul etmemiştir. Bu durumu aşırı bir tecessüs, merak olarak değer-

---

[73] *a.g.m.*, s. 733.
[74] *a.g.m.*, s. 734, 736.
[75] Çocuklarının kısa biyografileri için ekler kısmına bakınız.
[76] *Defter* 6, s. 28.
[77] *Defter* 11, s. 72.
[78] *Defter* 11, s. 298.
[79] *Defter* 11, s. 73.

lendirmiştir. Vehimli olduğunu doğrudan doğruya itiraf etmek yerine bunu: "Ben meraklıyım!.."[80] ve: "Ben tuhaf bir adamım!.."[81] gibi ifadelerle dolaylı olarak kabul etme yoluna gitmiştir. Gerçi zaman zaman kuşkucu olduğunu açık bir şekilde ifade etmişse de "kuşku" kelimesine "bir hadise olmadan evvel onu önlemek için telaş etmek" gibi bir anlam yüklemiş, "basiret emniyetin babasıdır" yaklaşımının uygulamadaki yansıması olarak kabul etmiştir.

Abdülhamid'in vehminin artmasında ve her şeyden şüphelenmesinde saltanatının ilk senelerinde yaşamış olduğu olayların önemli bir etkisinin olduğu açıktır. Kendisini tahttan indirmek üzere yapılan bir kısım faaliyetler ve bu arada bir de fiili olarak yaşamış olduğu Ali Suavi Vak'ası bu olaylardan sadece birisi olmuştur.

Abdülhamid tabii ilaçlar kullanmayı tercih etmiş, kimyasal ilaçlara pek iltifatta bulunmamıştır. Bu davranış veya tercihin gerisindeki temel nedenlerden birini ise sahip olduğu hep bu vehmi oluşturmuştur.[82]

Gerek siyasî konulardaki ve gerekse sağlık ve tedavi noktasındaki vehminin kuvvet kazanmasında etkili olan bir diğer unsur ise döneminin önde gelen siyasî şahsiyeti Said Paşa olmuş gözükmektedir. Bazı geceler yatmak için karyolasının üstü yerine altını tercih eden, yatmadan önce evini köşe bucak kontrolden geçiren, hastalanınca doktorların yazdığı reçetelere değil, kendi kitaplığındaki tıbbî kitapların danışmanlığına öncelik veren Said Paşa'yı Abdülhamid sanki örnek almış gibidir.

Abdülhamid'in sahip olduğu kuşku duygusu o kadar derin ve kahredicidir ki bu kuşku duygusu her siyasî gölgenin içinde ve her karın ağrısının gerisinde onu olumsuz bir sonuç görmeye, bulmaya ve nihayet bunu önlemeye sevk etmiştir. Abdülhamid yahut Said Paşa gibi oldukça zeki ve siyasî şahsiyetlerde bir noktada vehimli olmayı makul görmek, tabii bir durum olarak karşılamak yanlış olmasa gerektir. Diğer bir ifade ile fazla zeki oluş siyasî kimlikle birleşince vehimli bir yapı üretebilmektedir. Eğer dinî inancı olmasaydı Abdülhamid'in had safhaya varmış olan kuşkuculuğu veya vehmi, mevcut neticelerinden daha kötü, ciddi ve istenmeyen sonuçlar doğurur ve bu sonuçlar kaçınılmaz olurdu. Bu manada din Abdülhamid için frenleyici bir vasıta olmuş, onu arzu edilmeyen uygulamalarda bulunmaktan alıkoyma noktasında gayet yararlı bir rol oynamıştır. Onun bu feci vehminin farkında olan muhalifleri veya menfaat avcıları, hususi doktoru Âtıf Hüseyin ve anlattığı Kuyrukluyıldız örneğinde olduğu gibi, onu tahrik etmekten kaçınmayarak istenmeyen olayların yaşanmasında dolaylı ve gönüllü davranışlarda bulunmuşlar, Abdülhamid'in vehminin biçimlenmesi noktasında etkili bir rol oynamış-

[80] *Defter* 9, s. 2; *Defter* 11, s. 244.
[81] *Defter* 11, s. 232.
[82] *Defter* 1, s. 5; *Defter* 2, s. 22, 23; *Defter* 5, s. 23; *Defter* 12, s. 148

lardır.

Abdülhamid yapı itibarıyla hayatına ve sağlığına gayet düşkün biridir. Bu nedenledir ki gerek şehzadeliği döneminde ve gerekse hükümdarlığı sırasında kendisine özel doktorlar edinmiştir. Hususi doktorlarına örnek olması bakımından Osman Paşa, Mavroyani Paşa, İskender Paşa, İbrahim Paşa, Kapoleon, Blane, Devrini ve İsmet Paşa gibi isimleri sıralamak mümkündür. Özel doktorları dışında ihtiyaç veya özel nedenlerden dolayı ara sıra da olsa muayene olduğu Masiro, Alman asıllı Bergmann ve Bier, Cemil Bey, Cerrah Emin Bey, Arif Paşa, İsmet Paşa, Nazif Paşa, Said Paşa gibi doktorlar da olmuştur. Özel doktorları arasında özellikle Rum, Fransız ve Alman asıllı olmak üzere gayr-i müslim, diğer bir ifade ile yabancı doktorların sayısı dikkat çekici bir boyuttadır. Bu durum ise Osmanlı Devleti'nde tıp eğitim ve ilminin seviyesini, doktorların bilgi ve yeteneğini göstermesi bakımlarından önemli olsa gerektir.

Abdülhamid sağlık açısından sahip olduğu duyarlık nedeniyledir ki: "Asabiyetim olduğu zaman idrar da ziyadeleşiyor.. Hem de renksiz oluyor.."[83] örneğinden de anlaşılacağı üzere kendisini her zaman ve her halükârda kollamış ve fizyonomisini sürekli gözlemlemiştir. Tabir caizse Abdülhamid Kanûni'nin meşhur:

"Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi
Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi."

mısralarında ifade edilmeye çalışılan gerçeğe sağlık konusunda gerçekten inanmış ve uygulamaya çalışmış ve bu konuda örnek bir şahsiyet olmuştur. Zira kelimenin tam anlamıyla, belki de ölüm endişesi nedeniyle, karnı ağrısa hiç ihmal etmeden doktor çağırmış, bu sıradan rahatsızlığa karşı kendince ciddi ciddi tedbirler almakta gecikmemiştir. Abdülhamid bir noktada hastalık hastası olmuş, sürekli ciddi bir hastalığa yakalanma endişe ve kaygısı taşımıştır.

Abdülhamid'in sağlık konusundaki hassasiyeti ve evhamı gençliğinde ikinci ve üçüncü şahıslar noktasında yaşamış olduğu birtakım hadiselere ve tatmış olduğu acılara dayansa gerektir. Zira genç yaşta annesi ve nihayet babası veremden ölmüşlerdir. Vereme veya ona denk herhangi bir hastalığa yakalanma korkusu sürekli içini kemirmiştir. Şuur altında belirli bir yer edinen gençlik hatıraları ve çekmiş olduğu acılar onun sürekli ıstırap duymasına ve dolayısıyla sağlığına haddinden fazla özen göstermesine sebep olmuştur.

Gençliğinde kendisi ciddi manada bir hastalık geçirmemiştir. Yaşamış olduğu birkaç kazanın dışında sağlık noktasında zikre değer bir şey yoktur. Padişahlığı sırasında mustarip olduğu ve önemli sayılabilecek bir tek hastalığı böbreklerinden rahatsızlanması olmuştur. Sürgün yıllarında maruz kaldığı temel rahatsızlıklar ise karın ve baş ağrısı, nezle, ishal

83 *Defter* 11, s. 238.

ve benzeri sıradan rahatsızlıklardır. Ölümü bile ciddi ve sürekli bir hastalıktan değil, ani bir kalp yetmezliği nedeniyle olmuştur. Ölümüne kadar ciddi bir hastalık geçirmemesinin temel nedenlerinden biri onun belli bir tıp bilgisine sahip olmuş olmasıdır. Bu bilgiyi tecrübe ve merakı dolayısıyla edinmiştir. Tabir caiz ise tıbbî bilgi konusunda doktoru mektepli, kendisi de alaylı olmuştur.

Kocakarı ilaçları diye tanımlanan ve uzun bir süredir aktar dükkânlarında ya çok özel müşterilerine veya kimyasal ilaçlardan ümidini kesip çaresizlik içerisinde çırpınan ve son bir deva yeri olarak görülüp gelenlere arz edilen bir kısım otlar artık yavaş yavaş günümüz insanının ve doktorlarının da dikkatini çekmeye, genel olarak kullanım sahasına girmeye başlamıştır. Son bir asırdır insanoğlu dertlerine deva bulmada kendisini kimyasal ilaçlarla sınırlamış, fakat bu davranış tarzı onu çok büyük ve ciddi felaketlere mahkum etmiştir. Ancak son zamanlarda, geç de olsa bunun farkına varan bir kısım uzmanlar, özellikle Amerikalı araştırmacılar, kimyasal maddelerle tedavi yerine tabiatta yetişen bir kısım otlarla tedavi olma yollarını keşfe yönelmişler ve bu noktada Kızılderililerin nasıl sağlıklı ve uzun ömürlü kalabildiklerini araştırmaya başlamışlardır. Yapılan araştırmalarda Kızılderililerin kavak yaprağını kaynatıp içerek baş ağrısına tabii yoldan çare bulduklarını, örümcek ağını kullanarak kanın pıhtılaşmasını sağladıklarını tespit etmişlerdir. Her konuda olduğu gibi bu noktada da Batı'yı taklit eden günümüz Türkiye'sinin büyük marketlerinde artık yavaş yavaş her yaştan insanın kullanabileceği sinameki, kekik suyu, papatya, rezene, anason, meyan kökü gibi birtakım tabii otların modern fabrikalar ve makineler aracılığı ile albenili bir şekilde paketlenip biraz daha pahalı bir fiyatla her türden tüketicinin hizmetine sunulduğu görülmektedir.

Abdülhamid daha bir asır evvelinden, maruz kaldığı hastalıkları yahut rahatsızlıkları tedavi etmede tabii ilaç kullanmayı tercih etmiştir. Aktar dükkânlarının en birinci ve bilinçli müşterilerinden birisi olmuştur. Hangi otların ne tür rahatsızlıklara fayda ettiğini gayet iyi bilmektedir. Bir kısım otları kaynatıp terkip edip kendince rahatsızlıklarını tedavi yoluna gitmiştir. Tabii yolla tedavi uygulamaları içerisinde en başta gelenlerinden birkaçı hacamat yaptırmak, key olmak, sinameki almak ve sıcak su banyosu yapmak olmuştur. Hal böyle olunca Abdülhamid kimyasal içerikli derûnî ilaçlar kullanmaktan şiddetle kaçınmıştır. Ancak krem, merhem gibi sathî kullanım gerektiren ilaçları kabul etmiştir. Ağzı açık ilaç kutularını ve tarifini bilmediği reçeteleri, doktoru tavsiye etmiş bulunsa dahi, kesinlikle kullanmamıştır. Israr da edilse hiçbir suretle kabul etmemiştir. Hekimliğe merakı ve istidadı olduğunu[84] söyleyen Abdülhamid'in tabiî otlar hakkında olduğu gibi modern tıbbî tedaviler ve

[84] *Defter* 9, s. 27.

ilaçlar hakkında da reçetelerin içeriğini anlayacak, hangi ilacın hangi hastalığa iyi geleceğini belirleyecek kadar geniş ve sağlam bir bilgisi vardır. Kişilerin yüzüne bakıp rahatsız olduklarını sezecek ve rahatsızlıklarının belirtilmesi durumunda ilaç tavsiye edecek bir birikime sahip olmuş, hattâ zaman zaman bir kısım hastaları muayene cesareti gösterecek kadar[85] tıbbî tecrübe ve bilgi edinmiştir.

Abdülhamid'in tabiî ilaçlara düşkünlüğünün veya kimyasal ilaçlardan endişe etmesinin yahut kullanmaktan kaçınmasının nedenlerinden biri ve en başta geleni hiç şüphesiz ölmek ve öldürülmek korkusu olmuştur. Ayrıca gençliğinde şahit olduğu kimyasal ilaçların birtakım olumsuz, buna mukabil tabii ilaçların ise olumlu sonuçları onu tercih yapma konusunda etkilemiş gözükmektedir. Bu etkilenmeyi örneklemek bakımından o şöyle anlatmaktadır: "... Kadınefendi onda da börek hastalığı var idi.. Hattâ sebeb-i mevti oldu.. Fakat morfin verdiler.. Bence morfinden vefat etti.. İhtimal çok gelmiştir. O zamandan beri morfinden korkarım. Kadına morfin şırınga etti.. Birkaç gün böyle devam etti.. Vakıa şırınga uyuşturuveriyor, uyutturuyor.. Lakin hükmü geçince yine ağrı başlıyor.. O da kâr etmedi.. O zaman tecrübelilerden bir kadın ilaç yaptı.. Geçti idi..."[86]

Gayet zeki ve dirayetli, nazik ve güler yüzlü olan Abdülhamid kahve ve sigara tiryakisidir. Oldukça az yemek yemiş, fakat yediği şeyler gayet basit olmasına rağmen büyük bir dikkat ve itina ile hazırlanmıştır.

Günlükte yer alan bilgilerden anlaşıldığı kadarı ile gençliğinden beri alkol ve gece hayatından uzak durmayı tercih etmiştir. Oysaki alkol ve işret, diğer bir ifade ile gece hayatı ve gayri meşru yaşam tarzı, özellikle 1900'ün başlarında Osmanlı devlet ricali ve aydınları arasında gayet yaygın bir durum kazanmıştır. Günlükte böylelerine dair pek çok tespit yer almaktadır. Başta halife unvanına sahip padişah ve padişah adayı şehzadeler olmak üzere hemen herkes tarafından içki kullanılmış, gayri meşru ilişkilerde bulunulmuştur. İçki kullanmak veya işretle hem hal olmak hemen herkes tarafından çok tabii olarak karşılanmış, vereceği bedenî zarardan dolayı ancak kullanımına dikkat edilmesi uyarısı söz konusu olmuştur.

Abdülhamid gençliğinde bir iki defa alkol almışsa da bunu alışkanlık haline getirmekten kaçınmıştır. Kötü sayılabilecek tek alışkanlığı, eğer kabul edilirse, sigara olmuştur. İşretten de uzak durmuştur. Tahta geçince yaptığı ilk işlerden birisi sarayda bulunan bir kısım cariye ve saireye yol vermek olmuştur. Böyle olmakla birlikte işret ve şehvet Abdülhamid'in günlükteki sohbetlerinde sık sık üzerinde durduğu konulardan birisi olmuştur. Bu biraz onun işretin ve alkolün neden olduğu neticelere tanık olmasından ve etkisinde kalmasından ve sanki biraz da ona duydu-

[85] *Defter* 10, s. 141.
[86] *Defter* 10, s. 13.

ğu dinî ve ama daha çok sıhhî endişelerinden dolayı yaklaşamamasından kaynaklanmış gibidir.

Abdülhamid'in işretten yahut alkolden sakınmasında dinî inancının belli bir etkisi olduğu muhakkaktır. Ancak bu etki çok da belirleyici bir düzeyde olmasa gerektir. İşret ve alkolden uzak durmasının temel nedeninin dinî endişeden ziyade şahit olduğu birtakım olumsuzluklarından kaynaklanmış olması muhtemeldir. Zira Abdülhamid halifeliğini her fırsatta vurgulamasına, İslamcılık politikası takip etmesine, tarîkat üyesi bulunmasına ve şeyhlerle irtibat halinde olmasına rağmen zarar vermeyecek derecede içki içmeyi bir noktaya kadar hoşgörü ile karşılamıştır. Sultan Murad'la olan konuşmasında ona: "Ara sıra iştah için bir ufak kadeh konyak.. belki ilaç gibi caizdir.. Ziyadesi muzırdır dedim.. Yemekten sonra bir kadeh hazm-i taam (yemeği hazmetmek) için içmede belki zarar yok dedim..."[87] dediğinden bahsetmekte, fazla içki içmenin muzır, zararlı olacağını belirtmekte, kesin bir tavır sergileyerek, halifelik sıfatının veya İslamcılık politikasının gereği olarak haram olduğundan hiç bahsetmemektedir. Yemekten sonra hazmı kolaylaştırmak için içki içmeyi makul karşılarken az yemenin peygamber tavsiyesi olduğundan, böyle davranmanın daha doğru olacağından hiç söz etmemektedir. Kendisinin neden içki kullanmadığını da: "Ben.. genç iken birkaç kere içmiş idim.. Bir gün kay (istifra) ettim. İstikrah ettim (tiksindim). Bir daha içmedim"[88] şeklinde açıklamaktadır. İçmemesinin nedenini dine değil, hazzetmemesine bağlamaktadır.

Öyle anlaşılmaktadır ki alkol ve işret dolayısıyla çevresinde bulunanlardan müptela olanların maruz kaldığı akıbet, Sultan Murad'ın hastalığı ve hastalığın oluşumunda içkinin büyük bir etkisi olduğuna olan kesin inancı, yine babasının ölümünde işretin etkili olduğu şeklindeki kanaati Abdülhamid'in ruh hali üzerinde oldukça tesirli olmuş, onu derinden etkilemiştir.

Abdülhamid'in kötü alışkanlık olarak nitelendirilebilecek olan sigara alışkanlığı ise "Hanımkalbi"[89] sigarasının "zivâneli"[90] cinsinden içmek şeklinde olmuştur. Tek kötü alışkanlık denebilecek olan sigarasını içerken bile bunları fabrikalarda imal eden işçi kızların içlerinde türlü türlü hastalar olabileceğini, dolayısıyla sigara yolu ile bu hastalıkların kendisine bulaşabileceğini düşünmüş, sigarasını zivanesine alev göstererek bir nevi dezenfekte ederek gayet temkinli bir surette içmiş ve doktorunu bu noktada ihtar ederek kendisi gibi ihtiyatlı olması tavsiyesinde bulunmuştur.[91] Sağlığına ve hayatına ne derece dikkat ettiğini ve önem verdi-

[87] *Defter* 11, s. 138.
[88] *Defter* 6, s. 4.
[89] *Defter* 4, s. 21.
[90] Tütün çubuğu imamesinin geçirildiği içi delik mil. Bir nevi süzek, emzik.
[91] *Defter* 4, s. 21.

ğini göstermesi ve dolayısıyla da içki içmemesinin, işrette bulunmaması-nın sebebini açıklaması bakımından bu davranış tarzı önemli olsa gerek-tir.

Abdülhamid'in dindarlığının ne olduğu konusu da üzerinde durulup incelenmeye değer bir konudur. Abdülhamid ölümden oldukça korkar bir ruh haline sahiptir. Bu da onda her şeye şüphe ile bakma karakterinin ve her an bir tehlikeye maruz kalabileceği vehminin yerleşmesine neden olmuş gözükmektedir. Abdülhamid'e bu açıdan bakıldığı zaman onun ba-zı temel konularda mensup olduğu dinin esaslarına ters düştüğü söylene-bilir.

Abdülhamid gençliğinde bir kısım hocalardan dinî ilimler tahsil et-miştir. Ancak dinî bilgileri, bilinenin aksine, "şeyh uçmaz mürit uçurur" gerçeğinde ifadesini bulduğu gibi, çok sathî ve taşıdığı sıfat, uyguladığı politika ile bağdaşmayan ve pek de sağlam esaslara dayanmayan bir du-rum arz etmektedir. Örneğin sık sık sohbet ettiği dönemindeki Amerikalı bir sefirin: "Müslümanlar bizden kız alıyorlar.. Bize neden vermiyorlar" şeklindeki sorusu karşısında: "Birden irkildim.. Biraz düşündüm..[92]" de-mekte, çok basit ve sıradan bir soru karşısında irkilmekte ve ancak dü-şündükten sonra cevap verebilmektedir. Yine sohbetlerinden birinde: "Tevekkeli Hazreti Peygamber 'Şâtihunne halifehunne' buyurmuş.. Ma-nası: 'Kadınla müzakere edinîz.. söylediğinin aksini yapınız' demektir.[93]" demektedir.[94] Oysaki Hazreti Peygamber'e atfedilen bu sözün doğruluğu zayıftır. Abdülhamid bu yaklaşımı ile bir kısım uydurma yahut zayıf ha-dislerin hadis olup olmadıklarını pek dikkate almadığını yahut hadis olup olamayacakları konusunda mütalaada bulunmadığını ortaya koy-maktadır.

Abdülhamid'in belirtilmesi gereken bir başka yönü ise Kadirî tarika-tına bağlanmış ve mensubiyetini devam ettirmiş olmasıdır.[95] Ancak bu bağlılık veya müritlik, yukarıdaki değerlendirmeler de göz önüne alındı-ğında, dinî hassasiyet ve heyecandan ziyade İslamcılık politikasının bir

92 *Defter* 11, s. 21.

93 *Defter* 11, s. 5.

94 Hadis diye rivayet edilen bu sözün doğru şekli: "Şâvirûhunne ve hâlifû-hunne" biçimindedir. Bu söz bir kısım dinî kaynaklarda geçmekte ise de zayıf bir sened ve râviler, yani bu sözü birbirine aktaranlar arasında kesintiler söz konu-sudur. Râviler arasında kesinti olması ise bir hadisin doğru-sahih olup olmama-sını belirlemesi bakımından önem arz eden ölçülerden birisidir. Ayrıca hazreti Peygamber'in Hudeybiye barışı konusunda Ümmü Seleme'ye fikrini sorması uy-gulamasına da terstir. Uydurma hadisler ve konu hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmed el-Kallâş, *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs Ammâ İştehera Min'l-Ehâdîsi Ale Elsineti'n-Nâs*, İkinci Cüz, Dâru't-turâs, Kahire, tarihsiz, hadis sıra no: 1529, s. 4

95 *Defter* 2, s. 24; *Defter* 6, s. 4; *Defter* 12, s. 9.

uzantısı, dahilde sükuneti sağlamanın bir vasıtası olarak kullanılmış gibidir. Tahta geçtikten sonra bir kısım şeyhlerle irtibat içerisinde olmuştur. Bu noktada Süleymaniyeli Şeyh Ahmed zaman zaman mektuplaştığı isimlerden biri olarak zikredilebilir.[96] Yine Mısır taraflarında Şeyh Sait Efendi ile temas halinde olmuştur.[97] Bastırdığı Buhâri-i Şerif nüshalarını isteyenlere hediye olarak dağıtmış, para ile satılmasından kaçınmıştır.[98] Bu hareket tarzı, özellikle Buhâri-i Şerif nüshalarını isteyenlere hediye olarak dağıttırmış olması, onun dinî duygularının canlılığından ziyade politik davrandığına; dinî, dünyevi hedef ve maksatlarına varmakta bir vasıta olarak kullanmış bulunduğuna işarettir.

Dini politik bir manevra aracı yahut sıkıntılardan kurtulma vasıtası olarak gördüğü ve kullandığı noktasında bir başka örnek ise hastalıklardan kurtuluşu duada aramış olmasıdır. Duanın şifa olduğu muhakkaktır. Ancak doktorun verdiği ilaçları içtim deyip içmemek ve bazen bu durumu açıkça itiraf etmek; diş çektirmekten veya küçük cerrahi müdahalelerden şiddetle sakınmak, tedavi olmayı emreden hadisleri pek dikkate almayarak hastalıklardan kurtuluşu dualarda aramak herhalde duayı sade ve samimi yalvarış ve yakarıştan ziyade pragmatist bir yaklaşım tarzı ile bedenî rahatsızlıklardan kurtulma aracı olarak görmek ve değerlendirmek olacaktır.

Gayet çalışkan, kılıç ve silah kullanmakta mahir, atletik bir vücut sahibi olan Abdülhamid resim gibi[99] güzel sanatlara merak duymuş, ince marangozluk ve oymacılıkta maharet kazanmıştır. Ayrıca zengin bir kütüphaneye sahip olan Abdülhamid oldukça çok okuyan bir insandır. Fransız İhtilali gibi Avrupa meselelerine dair birçok eseri tercüme ettirerek okumuş, mütalaalarda bulunmuştur. Okuma alışkanlığını sürgün yıllarında da sürdürmüştür. Sürgündeki günleri Selanik'te daha çok dinî kitaplar okumak, dua ve niyazda bulunmak, marangozlukla uğraşmak, zikir çekmek, zaman zaman doktoru ile sohbet etmek şeklinde geçirmiştir. Beylerbeyi Sarayı'nda ise yukarıdaki meşguliyetlerine ilaveten bir de gazete okumak ve savaşın mevcut durumu ve neticesi hakkında fikir yürütmekle vakit geçirmiştir. Sanata ve antikaya meraklı olan Abdülhamid, ileriki yıllarda, başta silah olmak üzere çeşitli koleksiyonlar edinmiştir. Türk musikisinden pek hoşlanmazken Batı, özellikle İtalyan musikisini sevmiş ve dinlemiş, konserler verdirmiş, iyi nota bilgisi yanında bir kısım musiki aletlerini kullanmayı öğrenmiştir.[100] Ayrıca tiyatro-

---

[96] *Defter* 12, s. 79-80.
[97] *Defter* 12, s. 79.
[98] *Defter* 10, s. 56.
[99] *Defter* 2, s. 28.
[100] *Defter* 10, s. 42.

dan[101] hoşlanan Abdülhamid iktidar yıllarında Yıldız'da özel bir tiyatro yaptırmış, burada meşhur oyunları sahneye koydurtarak seçkin davetlilerin de katılımı ile bunları zevkle izlemiştir.

Abdülhamid'in ömrünün son yılları Birinci Dünya Savaşı'nın sürdüğü günlere rastlar. Fakat onun sürgün hayatı yaşaması ve dış dünya ile ilişiğinin kesilmiş bulunması savaşın patlak verdiğinden bir süre habersiz kalmasına neden olmuştur.

Başlangıçta kendisine savaş hakkında herhangi bir bilgi verilmemiş, zorunlu olarak bilgilendirildikten sonra da aynı politikaya devam edilmiştir. Bu nedenle savaş hakkındaki bilgi kaynakları; temin edebildiği birkaç gazete, konuşmaktan ve en basit konularda bile bilgi vermekten sakınan doktoru Âtıf Hüseyin Bey ve çok sınırlı sayıdaki ziyaretçileri olmuştur.

Böyle olmakla birlikte Abdülhamid gazete haberleri ışığında savaşın seyrini yakından takip etmiş, geçmişte edindiği tecrübelerinden de faydalanarak savaşın muhtemel gelişimi ve neticesi hakkında kendince beyanlarda bulunmuştur. Ancak Abdülhamid'in savaşın muhtemel sonucu hakkındaki yaklaşımları gelişmelerden haberdar olduğu nispsette doğru ve tutarlı olmuştur. Diğer bir ifade ile savaş ile ilgili değerlendirmeleri sürgünde bulunmasından ve siyasî gelişmelerden, Trablusgarp Harbi, Arnavutluk ayaklanması ve İstanbul'a nakledilmesinden birkaç gün öncesine kadar Balkan Harbinin çıktığı konusunda olduğu gibi[102], hiçbir bilgi edinemeyecek derecede sıkı bir muhafaza altında tutulmasından dolayı zaman zaman isabetsiz olabilmiştir. Görüşlerindeki isabetsizlik bu nedenle fazla şaşırtıcı olmasa gerektir.

Abdülhamid savaşın galibiyet ile sona ermesi veya daha az zararla neticelenmesi için kendince buna katkıda bulunmaya, -kömür elde etme yolunu göstermek veya Yunanistan ve diğer devletlerin muhtemel saldırı ve gelişmelerini yorumlamak gibi- bazen dolaylı ve bazen de açık bir biçimde ihtar ve tavsiyelerde bulunmaya çalışmıştır. Dua ve yakarışlarında savaşın hayırlısı ile bitmesini temenni etmiş, milletinin ve ülkesinin geleceğinden endişe duyduğunu sık sık dile getirmiş, savaşın olumsuz gidişatından, ölümünün temel nedenlerinden birini oluşturacak kadar, büyük bir üzüntü ve kedere boğulmuştur.

---

101 Saraya bağlı tiyatrolar için bkz. Metin And, *Saraya Bağlı Tiyatrolar ve II. Abdulhamid'in Yıldız Sarayı Tiyatrosu*, İstanbul, 1987.

102 Vasıf Bey, *a.g.m.*, s. 26.

1

Birinci Defter

Sayfa 01:

Numara

17 Nisan, Sene 325 - 30 Mayıs, Sene 909: Âbid, Abdurrahim, Refia Kalfa 01
18 Nisan, Sene 325 - 01 Mayıs, Sene 909: Selim Ağa 02
19 Nisan, Sene 325 - 02 Mayıs, Sene 909: Âbid, Selim Ağa 03
20 Nisan, Sene 325 - 03 Mayıs, Sene 909: Âbid, Gülşen 04
03 Mayıs, Sene 325 - 16 Mayıs, Sene 909: Refia, Gevheres 05
10 Mayıs, Sene 325 - 23 Mayıs, Sene 909: Gevheres 06
13 Mayıs, Sene 325 - 26 Mayıs, Sene 909: Âbid, Sırrıcemal, Abdurrahim 07
14 Mayıs, Sene 325 - 27 Mayıs, Sene 909: Cevher 08
19 Mayıs, Sene 325 - 01 Haziran, Sene 909: Abdurrahim, Âbid, Mülkicihân 09

Sayfa 02:

20 Mayıs, Sene 325 - 02 Haziran, Sene 909: Abdurrahim..... ve saire 10
21 Mayıs, Sene 325 - 03 Haziran, Sene 909: Cevher 11
22 Mayıs, Sene 325 - 04 Haziran, Sene 909: Abdurrahim.....Sercihân 12
27 Mayıs, Sene 325 - 09 Haziran, Sene 909: Valide-i Abdurrahim 13
28 Mayıs, Sene 325 - 10 Haziran, Sene 909: Valide-i Abdurrahim, Mülkicihân 14
30 Mayıs, Sene 325 - 12 Haziran, Sene 909: Valide-i Abdurrahim, Sercihân.....ve saire 15
31 Mayıs, Sene 325 - 13 Haziran, Sene 909: Abdurrahim, Mülkicihân 16
02 Haziran, Sene 325 - 15 Haziran, Sene 325: Abdurrahim, Mülkicihân 17
04 Haziran, Sene 325 - 17 Haziran, Sene 325: Abdurrahim 18

Sayfa 03:

6 Haziran, Sene 325 - 19 Haziran, Sene 325: Abdurrahim ve saire 19
7 Haziran, Sene 325 - 20 Haziran, Sene 325: Abdurrahim, Mülkicihân 20

"Hesabı Dürüldü"

10 Haziran, Sene 325 - 23 Haziran, Sene 325: Sabah: Abdurrahim, Âbid, Nuri, Muhsin 01

10 Haziran, Sene 325 - 23 Haziran, Sene 325: Akşam: Âbid, "Gece tekrar" 02

11 Haziran, Sene 325 - 24 Haziran, Sene 325: Âbid, Abdurrahim 03

12 Haziran, Sene 325 - 25 Haziran, Sene 325: Selim, Cevher, Nuri, Âbid, Abdurrahim 04

16 Haziran, Sene 325 - 29 Haziran, Sene 325: Cevher 05

17 Haziran, Sene 325 - 30 Haziran, Sene 325: Cevher 06

18 Haziran, Sene 325 - 01 Temmuz, Sene 909: Cevher 07

19 Haziran, Sene 325 - 02 Temmuz, Sene 909: Sabah: Cevher 08

19 Haziran, Sene 325 - 02 Temmuz, Sene 909: Akşam: Abdurrahim 09

Sayfa 04:

20 Haziran, Sene 325 - 03 Temmuz, Sene 909: Abdurrahim, Âbid'in kalfası, Cevher 10

21 Haziran, Sene 325 - 04 Temmuz, Sene 909: Sabah: Kadın, Cevher,"?" 11

21 Haziran, Sene 325 - 04 Temmuz, Sene 909: Akşam: Kadın, Abdurrahim, Âbid, Cevher 12

22 Haziran, Sene 325 - 05 Temmuz, Sene 909: Abdurrahim, Cevher, Nevberend, Şöhreddin 13

23 Haziran, Sene 325 - 06 Temmuz, Sene 909: Abdurrahim, Şöhreddin, Cevher 14

25 Haziran, Sene 325 - 08 Temmuz, Sene 909: Abdülhamid, (...) F. P. (...) Perşembe günü saat 9,5'ta. Müşahade: Lisan paslı. Derece-i hararet: 38,5. Nabız dolgun; tesallüb-i şerayîn[1]; dâü'l-kasabat[2] ve intifah-i ree[3] bed'î[4], cild buruşuk. Akşam gaseyân[5] ile köpüklü bir madde çıkarmış; sabahleyin sinamekiden ibaret bir müshil almış; vücudunda kesiklik hissetmekte; mideden müştekî.

F. Pal. & Jee trouble gasteign.

---

[1] Kırmızı kan damarının, büyük damarın sertleşmesi.
[2] Bronşit.
[3] Akciğer şişmesi.
[4] Başlangıcı.
[5] Kusma

Sayfa 05:

26 Haziran, Sene 325 - 09 Temmuz, Sene 909: Sabah saat 2,5. Abdülhamid'i muayene ettim. Dün verilen *villa cobras'ı* içmemiş. Yine kendisinin mu'tad olan sinamekiyi içmiş. Üç defa dışarı çıkmış. Baş dönmesi hissetmiş. Ter gelmiş. Derece-i hararet de 36,5, tabiî.. Nabızlar daha kâbil-i tazyik ve 80 idi. Sadrın muayenesinde kemâ fi's-sâbık[6] dâü'l-kasabât-i müzmine i'razı. (...). Lisan paslı. Hiçbirinde ağrı hissetmiyor. 5 sene evvel *panos* verilmiş. Güya bu sebeple zatü't-tayr[7] olmuş. Verilen *panos* sun'i olduğunu İngiliz Cemal haber vermiş imiş. Banyolar ve saire ile tedavi eylemişler. (...) *Potion Riviere* reçeteli alacak. (...)

Sayfa 06:

26 Haziran, Sene 325 - 09 Temmuz, Sene 909: Akşam saat 1'de.. Derece-i hararet 37 idi. Azalât-i unkiyede hafif evcâ'-i (...) den müştekî idi.

27 Haziran, Sene 325 - 10 Temmuz, Sene 909: Gündüz saat 7,5'ta gördüm. İyi olduğunu, hiç ıstırabı olmadığını ifade eyledi. Lisan paslı idi. Midevî bir ilaç tertib ettim.

28 Haziran, Sene 325 - 11 Temmuz, Sene 909: Saat 10,5'ta iyi olduğuna teşekkür etti. Elimi sıkarak ayakta kabul etti. İlaçtan daha olduğundan yeni ilaç yazılmadı... Cevher, Rasim ağalara ilaç verildi.

Sayfa 07:

29 Haziran, Sene 325 - 12 Temmuz, Sene 909: Abdurrahim, Şöhreddin; 20. "52" hesap çıkarılmıştır.. Verilmemiştir.

400 tahsili Hazirân-i tâliye(?) mahsuben alınmıştır. 11 Temmuz, Sene 325.

12 Temmuz, Sene 325 - 25 Temmuz, Sene 909: Abdurrahim, Âbid, Selim Ağa 01

13 Temmuz, Sene 325 - 26 Temmuz, Sene 909: Felûye Kalfa, (...) kalfa, Abdurrahim 02

17 Temmuz, Sene 325 - 30 Temmuz, Sene 909: Âbid, Abdurrahim, Sercihân, Şâziye,(...) 03

20 Temmuz, Sene 325 - 02 Ağustos, Sene 909: Abdurrahim, Felûye 04

22 Temmuz, Sene 325 - 04 Ağustos, Sene 909: Abdurrahim, Dilbeste 05

---

[6] Onceki gibi.
[7] Kuşpalazı.

Sayfa 08:

23 Temmuz, Sene 325 - 05 Ağustos, Sene 909: Hanımefendi 06

24 Temmuz, Sene 325 - 06 Ağustos, Sene 909: Hanımefendi; Sırrıcemal 07

25 Temmuz, Sene 325 - 07 Ağustos, Sene 909: Hanımefendi 08

27 Temmuz, Sene 325 - 09 Ağustos, Sene 909: Abdülhamid.

Ang. Phlogmour coton iode(?) 09

Bugün saat 8,5'ta muayene ettim. Gargara ve selul ile sâni karbonat süt beherinden iki gram 4 paket verdim. Lisan paslı. Humma yok. Bel' esnasında boğazında veca'dan müştekî. Şerâyihu'l-hanek sağ tarafta kırmızı ve öziymadi(?) muhât ise de mütekarrib. İki sene evvel yine böyle olmuş.

Sayfa 09:

28 Temmuz, Sene 325 - 10 Ağustos, Sene 909: Abdülhamid'i saat 5,5'ta muayene ettim. Usret-i beli' mevcûd. Lisan paslı. Tertib olunan *selul* paketlerini almamış!.. Dahilen ilaç istemiyor. Ağzında alt çenede yalnız iki azı esnân-i (...) mevcûddur.

29 Temmuz, Sene 325 - 11 Ağustos, Sene 909: Abdülhamid'i bu sabah saat 1,5'ta muayene ettim. Derece-i hararet 37 idi. Hurâc-i muhît-i levzeteynin (...) daha muhaccem, muhât-i levz eymene mütekarrib. *Fluctuation* gayr-i mevcûd. Yine gargara tertib ettim. Dahilen ilaç almıyor. Müşâvere-i tıbbiyyeye lüzum gösterdim.

Abdurrahim'e haricen solüsyon yazdım. Ayağını sinek ısırmış.

Sayfa 10:

29 Temmuz, Sene 325 - 11 Ağustos, Sene 909: Andon Bey ve Selim Efendi ile müşâvere-i tıbbiye zımnında akşam saat yarımda gittik. Haber verildi. Yalnız beni çağırdı. Evvela yalnız muayene ettim. Hurâc daha ziyadeleşmiş. Derece-i hararet 38 idi. Bir türlü diğer tabîblere göstermeye rıza göstermiyordu. Bir çeyrek mücadele-i lisaniyeden ve muhâvere neticesinde güç hal ile kani oldu. Diğer tabîbler muhafız Rasim Efendi delaletiyle geldiler. Muayene ettiler. Oturduk, sigaralar verdi. İbrâz-i memnuniyet etti. Dahilen ilaç tertib etmek istedik yine istemedi. İçemedim dedi. Nihayet gargaralarına **[s. 11]** devamına ve haricen lapa veya pansuman (...) yapmasına karar verildi. Teşhis teyit edildi. *Flegmonöz* yani *abini perlamiglabien*[8]. Eğer bu gece kendi kendine açılmaz ise yarın *bisturi* [9] ile *ponetrin* bir teklif edilecektir. Zaten *ponetrin* lazım geleceğini söyledim. İki sene evvel bir daha olmuş, kendi kendine açılmış, yine kendi kendine açılması taraftarı.

[8] Bademcik apsesi.

[9] Neşter

Sayfa 12:

30 Temmuz, Sene 325 - 12 Ağustos, Sene 909: Bu sabah 1,5'ta vukua gelen davet üzerine Andon Beyle doktor Selim Efendi hazır olduğu halde müşâvere-i tıbbiyeye girdik. Abdülhamid vürudumuzdan 10 dakika evvel hurâcın binefsihî açıldığını ifade eyledi. Derece-i hararet 38 idi. Hâlet-i umûmiyesiyle tekellüm ve bel' suhûlet kesb etmişti. Boğazından muayenesinde fevka'l-levze beyne'l-iltivâ[10] bir noktadan huracın açılarak hacmen küçüldüğü görüldü. Gargara tertib edildi.

30 Temmuz, Sene 325 - 12 Ağustos, Sene 909: Saat 11'de haber göndermişler. Yalnız olarak Abdülhamid'i gördüm. Boğazından muayene ettim. İntifah henüz tamamıyla zâil olmamış. Derûn-i (...) cüz'î, (...) var. Tarafımızdan açılmağa razı olmadığı cihetle bu da pek tabiîdir. (...) sabahki gibi..

Sayfa 13:

31 Temmuz, Sene 325 - 13 Ağustos, Sene 909: Bu sabah vuku bulan davet üzerine Andon ve Selim beyler hazır olduğu halde saat 3'te Abdülhamid'i gördük. Boğazında iltivâ-yi kuddâmi daha cüz'î intifah, irtişah ve esnâ-yi beli'de cüz'î veci' mevcûd idi. Derece-i hararet hal-i tabiî idi. Lisan dâima paslı. En son (...) sefaleti imiş (...) dolduğunu ifade eyledi. Gargara tertib edildi.

01 Ağustos, Sene 325 - 14 Ağustos, Sene 909: Abdülhamid'i saat 8,5'ta gördüm. Boğazı iyi. Vücudu hal-i tabiîye geldi. Teşekkür ederim dedi. Ayakta idi. Elimi sıktı. Sigara verdi. Kibritle yakacak oldu. Artık bu derece tahallukunu kabul edemedim. Giderken keza ayağa kalktı. Tekrar elimi sıktı. Mürâyi!.

Sayfa 14:

05 Ağustos, Sene 325 - 18 Ağustos, Sene 909: Akşam saat 12'de davet edildim. Hanımefendi Ayşe Sultan, Felûye Kalfa... Abdülhamid'i gördüm. Hanımefendi *dysmen*'den, Ayşe Sultan *faiblesse*'den[11] şikâyet ettiler. Mukavvîyât tertib eyledim. Abdülhamid'e öksürük ilacı verildi. [(...) *de katr*(?) *negligé* ve *halille*(?) *bien*] idiler!...

10 Ağustos, Sene 325 - 23 Ağustos, Sene 909: Felûye, Dilpesend, Hanım, Abdurrahim, Âbid, Sıtkı..., mukavvîyât....

14 Ağustos, Sene 325 - 27 Ağustos, Sene 909: Abdurrahim *jetire*, Refia Sultan *diarrhée*, Nevberend, Felûye, Abdurrahim'in validesi, Hanımefendi!.. *Rhm. musculaire* olmuş. Abdülhamid merak ediyor. Kendisi beraber çıktı..

---

10 İki bademcik üstü ve iltiva (bükülme) arası.

11 Zafiyet, zayıflık.

Sayfa 15:

15 Ağustos, Sene 325 - 28 Ağustos, Sene 909: Abdurrahim, Refia Sultan.., Âbid 38,5, *fièvre*, görüldü.

16 Ağustos, Sene 325 - 29 Ağustos, Sene 909: Bu sabah 2'de davet olundum. Abdurrahim'i, Âbid'i gördüm. Âbid'in derecesi 37,3 idi. (Abdurrahim)'in *jetire*, devam ediyor. Mülkicihân. Dilbeste!. Mâhıenvâr kalfalara da ilaç verildi.

16 Ağustos, Sene 325 - 29 Ağustos, Sene 909: Abdurrahim, Âbid.. Akşam üzeri.

17 Ağustos, Sene 325 - 30 Ağustos, Sene 909: Abdurrahim, Âbid... O günkü öğle vakti Âbid'in derece-i harareti 37 idi...

18 Ağustos, Sene 325 - 31 Ağustos, Sene 909: Abdurrahim, Âbid, Nevberend.

Sayfa 16:

19 Ağustos, Sene 325 - 01 Eylül, Sene 909: Abdurrahim, Âbid, ...

20 Ağustos, Sene 325 - 02 Eylül, Sene 909: Abdurrahim, süd (...), za'fı..

21 Ağustos, Sene 325 - 03 Eylül, Sene 909: Bu sabah Andon ve Selim beylerle Abdülhamid'in talebi üzerine bâ-emr-i kumandâni Abdurrahim ile validesine konsulto yapıldı. Abdurrahim hal-i nefâhatde cüz'î Jetier ve zayıf fakru'd-dem beyyinesi var. Validesi dahi zayıf fakîru'd-dem. Sağda cüz'î (...) var.

27 Ağustos, Sene 325 - 09 Eylül, Sene 909: Selim, Nureddin, Şöhreddin, Abdurrahim, Abdülhamid'i gördüm. Sivrisineklerden bacaklarında çıbanlardan şikâyet etti. Pomat verildi. Felûye Kalfaya merhem tertib edildi.

Sayfa 17:

31 Ağustos, Sene 325 - 13 Eylül, Sene 909: Ayşe Sultan -(...)- Hanımefendi!. Çilekli (...).

07 Eylül, Sene 325 - 20 Eylül, Sene 909: Abdurrahim, Sıtkı Bey, aşçı Mustafa.

11 Eylül, Sene 325 - 24 Eylül, Sene 909: Abdurrahim, Muhsin, Cenanıyar.. Muhsin'in.. Bu menhus heriften kurtulmak için tebdil-i hava ister.

12 Eylül, Sene 325 - 25 Eylül, Sene 909: Âbid, Muhsin, Gevherî Kalfa, Mehmed Ağa, 'İnekçi'....

14 Eylül, Sene 325 - 27 Eylül, Sene 909: Muhsin, Şâziye Sultan, Abdurrahim.

15 Eylül, Sene 325 - 28 Eylül, Sene 909: Abdurrahim, (...), validesi, Nevberend, Cenanıyar, (...), Şâziye Sultan.

16 Eylül, Sene 325 - 29 Eylül, Sene 909: Aşçıya, kahvecibaşıya aşı, Hasan Kalfaya ilaç..

Sayfa 18:

17 Eylül, Sene 325 - 30 Eylül, Sene 909: Abdurrahim....

18 Eylül, Sene 325 - 01 Teşrin-i Evvel, Sene 909: Âbid, Refia, Şâziye Mülkicihân, Nevberend, Cenanıyar... ve saireye aşı amelesi yapıldı. Abdülhamid aşı yaptırmaktan ihtiraz ediyor idi. Yapılmadığı surette mehâlik ve mehâzirleri söylendi. Bir diğer tereddüdü (...) göstermemek için!.. (...) arasından birini yarın aşılanmak üzere kurnazlık ederek (...) kalsın diyerek alıkoydu.

19 Eylül, Sene 325 - 02 Teşrin-i Evvel, Sene 909: Abdülhamid, sevgilisi dördüncü ikbal, diğer kadını..! (...) ve (...), Ayşe Sultan, Sırrıcemal aşılandılar... Abdülhamid'e korkma dedim.. Cevaben: Bah, beş kurşun yerim. Bundan korkarım diyerek güya cesaret izhar etti..!

21 Eylül, Sene 325 - 04 Teşrin-i Evvel, Sene 909: Abdurrahim'in validesi Şâziye Sultan'ın validesi, Mülkicihân ve sair kalfalara aşı yapıldı. Abdülhamid beni gördü. Kolunu gösterdi. Yıldız'da Etfal Hastahanesi için celb edib nefâset-i! **[s. 19]** fevkaladesi! cihetle (...) ve bu sebeple Yıldız'daki dairesinde alıkoyduğunu ve Üçüncü Ordu Selanik Hastahanesi'ne getirtilmesini kumandanlığa söylememi teklif etti.

23 Eylül, Sene 325 - 06 Teşrin-i Evvel, Sene 909: Felûye ve sair kalfa aşılandı. Hamid'in aşısı hafif tutmuş. Bugün evvelce bahsettiği aletlerin (...) dolapları varmış. Onun için söylememi ve bu işin arkasını bırakmamamı söyledi. Hattâ rica etti.

25 Eylül, Sene 325 - 08 Teşrin-i Evvel, Sene 909: Abdülhamid'i gördüm. Üçüncü kadın olacak. Kolundaki aşı tutmuş. Biraz (...) gösterdi. Banyo yapmak, su dökünmek mazarrat mı? diye sordu. Batın üzerine konulur. İçine sıcak su konulur. Lastik kese. Ve ayakları ısıtmak için beyaz (...) kap istedi.

Sayfa 20:

26 Eylül, Sene 325 - 09 Teşrin-i Evvel, Sene 909: Abdülhamid'i gördüm. Öksürükten şikâyet etti. Muayene ettim. Sulfata (...) pastilleri verdim. Şâziye Sultan, Abdurrahim ve saireye mukavvîyat verdim. Cenanıyar Kalfanın (...) baktım...

27 Eylül, Sene 325 - 10 Teşrin-i Evvel, Sene 909: Abdülhamid'i gördüm. Aşısı tutmuş. Bahçedeki yaprak dökümtülerinin kaldırılması için vesâtat etmemi rica etti. (...) korkuyor!... (3) kadınefendinin tutan aşısı iltihaplanmış gördüm. Refia Sultan'ın tutmamış!... Bir daha aşılanması için Abdülhamid rica etti. Biraz Sultan nezle olmuş. İlaç verildi. Boğazında nezle var gargara verildi.. Herif hıfz-i sıhhadan biraz çakıyor.!..

28 Eylül, Sene 325 - 11 Teşrin-i Evvel, Sene 909: Refia Sultanı gördüm. Nezlesi var. Biraz ateşi var. Aşıyı tehir ettim. İlaç verdim. Aşçı Raşit Ağaya da ilaç verildi.

Sayfa 21:

30 Eylül, Sene 325 - 13 Teşrin-i Evvel, Sene 909: Gevheres Kalfayı muayene ettim. Midevî toz, mukavvî verdim. Zülfet Kalfaya müshil-i kemâl, Abdurrahim -Şemseddin Ağa, Mehmed Ağaya- aşı ve mukavvî, Şâziye Sultana mukavvî, Âbid Efendiye mukavvî.. Abdurrahim'in validesine merhem (...).

06 Teşrin-i Evvel, Sene 325 - 19 Teşrin-i Evvel, Sene 909: Abdülhamid davet etmiş. Gördüm. Elimi sıktı. Bayramınız mubârek olsun!... Bayramda gelmediniz. Tabiî gelemezdiniz. Vicdanınızı bilirim!.." dedi. Yine mürâyilik! Vücuduna ağrılardan, kırgınlık, bazen üşüme, bazen hararet geldiğini söyledi. Derece-i hararet 37,3 idi. (...) biraz da aspirin verildi. Ferdası günü için tekrar gelmemi rica etti.

07 Teşrin-i Evvel, Sene 325 - 20 Teşrin-i Evvel, Sene 909: Abdülhamid'i gördüm. Birkaç kere veci' ile ishal olmuş!. Devam ediyormuş.. Sıhha: Yok. Lisan paslı. *Villa cobras* ile makabbız tozlar tertip ettim. *Panos* meselesi yine açıldı. Beş altı sene evvelki hastalığının *panos*'a atfettiği mahzâ vesveseden ibaret olduğunu berâhin ile ispat ettim... Müvesvis olduğunu nihayet tasdik etti. Gevherî ile Sercihân.. Aynı vechile ishalden müştekî idiler.. Sigara getirdi!

Sayfa 22:

08 Teşrin-i Evvel, Sene 325 - 21 Teşrin-i Evvel, Sene 909: Öğle vakti haber geldi. Villada Abdülhamid'i gördüm. Bugün üç kere çıkmış... *Villa cobras*'ı içmemiş. Tozlardan güya üç adet almış... *Sülfat dosul* istedi!.. (20 gram) yazdım. Tozlardan da tekrar yazıldı. İçtiği şüpheli!... Yarın erken gelmemi tembih etti. Doktorluk! tarif etti. Kolera olduğu zamanlar sulfat (2) miktarı alınırsa dokunmaz imiş. Çünkü büyük kolerada kendisi maiyyetine her sabah iki miktarı keten ile 4-5 damla *laudanum*, nane suyu ve saireden mürekkeb bir ilaç vermiş... Abdesthanelere katran döktürmüş... Katranlı bezleri yaktırır tütsü yaptırırmış... Nezâfete dikkat!.. Her odada bir kişiden fazla yatırmazmış... Bu vechile hiç kolera vukuatı kendi dairesinde olmamış. Halbuki yanı başındaki gerek biraderi merhum Sultan Murad'ın ve gerekse Sultan Aziz merhumun dairelerinde 10-15 kişi koleraya tutulmuş imiş!..

Sayfa 23:

09 Teşrin-i Evvel, Sene 325 - 22 Teşrin-i Evvel, Sene 909: Abdülhamid'i gördüm. 3 defa çıkmış. Daha iyiyim dedi. Kâbız paketler tertib

olundu. Evvelce içmediği *villa cobras*'ı dün sabah içtiğini ve pek memnun kaldığını söyledi.

10 Teşrin-i Evvel, Sene 325 - 23 Teşrin-i Evvel, Sene 909: Abdülhamid'i gördüm. Akşam bir kere amel olmuş. Sonra çıkmamış. Karnında gazâttan başka bir şey kalmadığını söyledi. Bugün de sefûf-i mücib-i gazât tertib edildi. Kahve, sigara ikram etti. Mâhıenvar Kalfa da muayene olundu. Mukavvî, keten verildi. fakru'd-dem var. Sû-i hazımdan müştekî idi. Sabahleyin Abdülhamid yarım kadeh çitli[12] ile karışık yarım kadeh süt içermiş. Yemeklerden sonra ikişer sade kahve alıyor.

11 Teşrin-i Evvel, Sene 325 - 24 Teşrin-i Evvel, Sene 909: Abdülhamid bugün iyi imiş. Gördüm. Nevberend Kalfaya müshil-i kemâl yazdım..

Sayfa 24:

30 Teşrin-i Evvel, Sene 325 - 12 Teşrîn-i Sâni, Sene 909: Abdurrahim, Şâziye Sultan, Refia Sultanın validesi Mülkicihân, Nuri Ağa, Hakkı Efendi, Aşçı Mustafa ve saireye ilaç yazılmıştır.

04 Teşrîn-i Sâni, Sene 325 - 17 Teşrîn-i Sâni, Sene 909: Sıtkı, Abdurrahim ve validesi, Gülşen, saireye muâlecât-i mukavvîye yazıldı...

06 Teşrîn-i Sâni, Sene 325 - 19 Teşrîn-i Sâni, Sene 909: Abdülhamid'i gördüm. Yine *diarrhée* olmuş. Sebebi paça yemiş. Ondan. *Villa cobras* ile sefûf-i kâbız[13] yazdım. Thermophore'ları isti'mâlini tarif ettim. Hanımefendi, Nevberend, Cenanıyar, Abdurrahim'in validesi, Sıtkı ve saireye... Felûye Kalfaya ilaçlar yazıldı. Yine teşekkürler...

08 Teşrîn-i Sâni, Sene 325 - 21 Teşrîn-i Sâni, Sene 909: Sırrıcemal, Selim Ağa, Abdülhamid *villa cobras* istemiş.

09 Teşrîn-i Sâni, Sene 325 - 22 Teşrîn-i Sâni, Sene 909: Abdurrahim, Sırrıcemal, Mehmed Paşa, Cevher-Enâr nezle, Gevherî, Mülkicihân, -kuvvet ilacı- Şâziye Sultan için *aspirin* yazıldı.

Sayfa 25:

10 Teşrîn-i Sâni, Sene 325 - 23 Teşrîn-i Sâni, Sene 909: Abdurrahim, Sırrıcemal, Nevrestan, Mehmed Paşa, Şâziye Sultan..., ekserisi, grip...

11 Teşrîn-i Sâni, Sene 325 - 24 Teşrîn-i Sâni, Sene 909: Abdurrahim, Sırrıcemal, Mehmed Paşa, Cenanıyar'a muâlecât verildi.

14 Teşrîn-i Sâni, Sene 325 - 27 Teşrîn-i Sâni, Sene 909: Abdurrahim, Nureddin Ağaya ilaç yazıldı.

16 Teşrîn-i Sâni, Sene 325 - 29 Teşrîn-i Sâni, Sene 909: Abdurrahim, Sıtkı, ilaç yazıldı.

20 Teşrîn-i Sâni, Sene 325 - 03 Kânûn-i Evvel, Sene 909: Bu ge-

[12] Bir çeşit maden suyu.
[13] Kabızlık verici toz.

ce saat 1'de villaya davet edildim. İçeriye girdim. Karşıma Abdülhamid çıktı. Elimi sıkarak istikbal etti. Bu saatte zahmet ettiğinden özürler diledi. Ben de nezleyim dedim.. Öyle ise rahatsız ettim dedi. Hanımefendi salonda... Ber-mu'tad kapalı, karşısında ayakta Zülfet Kalfa. Bugün hamamda semavere kömür koymuşlar. Güya hepsini kömür çarpmış! Kendisi o kadar müteessir olmamış!.. Lâkin hanımefendiyi çarpmış.. Kay etmiş, şimdi de başı ağrıyormuş. Muayene ettim. Zülfet de hasta imiş. İlaç yazdım. Abdurrahim, Mülkicihân, Refia Sultan, Nevberend kalfalara ilaçlar yazıldı. Çıkarken de elimi sıkmalar. Mürâyilikler!..

Sayfa 26:

26 Teşrîn-i Sâni, Sene 325 - 09 Kânûn-i Evvel, Sene 909: Abdurrahim, Şâziye, Refia, Sırrıcemal, Sıtkı, Mehmed Efendi ve saireye mualeceler yazıldı. Abdurrahim henüz İstanbul'a istidası vechile gitmesine müsaade edilmediğinden pek muğber!..

04 Kânûn-i Evvel, Sene 325 - 17 Kânûn-i Evvel, Sene 909: Abdurrahim, Şâziye, Nevberend, Cenanıyar, Cevher, Nureddin, Hanımefendi.... İlaç yazıldı.

09 Kânûn-i Evvel, Sene 325 - 22 Kânûn-i Evvel, Sene 909: Abdurrahim, Âbid, Nevrestan, Cevher Ağaya ilaç yazıldı.

19 Kânûn-i Evvel, Sene 325 - 01 Kânûn-i Sâni, Sene 910: Abdurrahim, Hanımefendi, Nevberend, Mâhıenvâr, Selim Ağa, Şöhreddin Ağa için ilaç yazıldı.

21 Kânûn-i Evvel, Sene 325 - 03 Kânûn-i Sâni, Sene 910: Bugün saat 10'da villaya gittim. Ayşe Sultan hasta imiş. Görmek için içeriye girdim. Abdülhamid karşıladı. Salonda Ayşe Sultanı muayene ettim. Mukavvîyât verdim. Abdülhamid de hazır idi. *Maladie morale* dedi. Yine mürâyilik zahir suretde. Felûye, Sırrıcemal, Mülkicihân, Âbid Efendiye ilaçlar yazıldı. Fatma Hanım da ilaç istemiş. Yazıldı. Her nasılsa sıhhat bulmuş! Selanik'in kışını (...).

Sayfa 27:

26 Kânûn-i Evvel, Sene 325 - 08 Kânûn-i Sâni, Sene 910: Abdurrahim, validesi, Dilbeste, Cenanıyar, Mülkicihân, Hanımefendi, Selim, Sıtkı, Hakkı muâlecât.

27 Kânûn-i Evvel, Sene 325 - 09 Kânûn-i Sâni, Sene 910: Bugün saat 8'de Abdülhamid'i gördüm. Sırtında kaşınmadan şikâyet etti. İndifa-at-i cildiye.. falan yokmuş... Pomad, toz yazıldı. Hanımefendi bileğini çarpmış. Onun için tentirdiyot istedi. (...) yazıldı. Selanik'in kumpanya suyunu adeta Karakulak suyuna tercih ediyor!.. Herife buranın suyu yaramış!.. Ağrabu'l-garâib![14]

[14] Pek şaşılacak şey!

01 Kânûn-i Sâni, Sene 325 - 14 Kânûn-i Sâni, Sene 910: Bugün villaya gittim. Abdurrahim, Ayşe Sultan'ın validesine, Mülkicihân, Felûye kalfalara ilaç ve saire yazdım. O sırada Abdülhamid de istemiş! Gittim. Ayakta istikbal ederek, tebessüm ederek elini..! uzattı. Bir tarz-i mürâyiâne ile sene-i cedîdenizi tebrik ederim....yollu birkaç sözler söyledi... Afiyetime dua etti... Ben pek (...) sene-i cedîdeden bir şey anlamaz gibi iken... Muharrem hatırıma geldi. Dün Muharrem idi ya... Bî-şübhe Muharremi tebrik ediyordu. Nazikmişim, kendimi sevdiriveriyormuşum...! Garib (...).

Sayfa 28:

06 Kânûn-i Sâni, Sene 325 - 19 Kânûn-i Sâni, Sene 910: Âbid, Refia, Şâziye, Ayşe Sultan'ın validesi, Nevberend, Mâhıenvâr, Mehmed Efendi'ye (Paşa!) ilaç yazıldı.

10 Kânûn-i Sâni, Sene 325 - 23 Kânûn-i Sâni, Sene 910: Bugün saat 9,5'ta gördüm. Beli ağrıyormuş... Haricen bir müsekkin ile (...) ve sulfata (...) şişede verdim. Abdurrahim, validesine, Şâziye Sultan'a, Nevbend Kalfaya (Fatma hanımefendi!..) saireye ilaç yazdım. Abdülhamid Selanik'in kışından pek memnun. Sigara verdi. Ber-mu'tad elimi sıktı. Mürâyilik berdevam... Fakat bir türlü dahilen aspirin gibi bir şey almıyor... Beli incindiği için *néphrite* oluyordu. Şüphesini halletmesi için çağırdığı zahir... Bi'l-münasebe Selanik'te, İstanbul'da hastalık var mı yok mu? Anlamak istedi. Hamd olsun İstanbul'da sıhhat tamamıyla ber-kemaldir dedim..

17 Kânûn-i Sâni, Sene 325 - 30 Kânûn-i Sâni, Sene 910: Abdurrahim'in validesi için mukavvî, Nevberend, Mülkicihân, Âbid Efendi, Fatma Hanım, Şâziye, Refia sultanlara (...) mukavvî, Sırrıcemal Kalfa, Gülşen, Mâhıenvâr kalfalar muayene olundu.

Sayfa 29:

27 Kânûn-i Sâni, Sene 325 - 08 Şubat, Sene 910: Abdurrahim, validesi, Hanımefendi, Cenanıyar, Mülkicihân, Mâhıenvâr, (...), Nevberend, "Nevrestan" kalfalara ilaç yazıldı. Nuri Ağa, Refia, Şâziye sultanlara.

02 Şubat, Sene 325 - 15 Şubat, Sene 910: Bugün saat 9'da ber-mu'tad vuku bulan davet üzerine köşke gittim. İçeriye girdim. Abdülhamid ayakta beşuş bir mürâyilikle elimi sıktı. Hatırımı istisfar etti. Yer gösterdi. Oturduk... "Tababet-i adliye mühimdir. İnsaniyet nâmına size hürmet ediyorum. Bizim kızlar nişanlıdırlar. Nişanlılarını da gördüler.. Gençlik tabiî. Onları burada moral noktasından muazzeb görüyorum. İştahları yok... Günden güne zayıflıyorlar. Hele (Şâziye yerine) Ayşe Sultan buraya geldiği zaman semiz idi. Şimdi göreceksiniz, yarı yarıya zayıf-

ladı. Ben doktor değilim ama, doktorlardan epeyce öğrendim. Dinledim. Bence sağ *poumon*[15] iyi işlemiyor. Bu sebeple bir güzelce muayene ile icâb-i hamiyyet, insaniyeti bâ-rapor kumandanlığa bildirmenizi rica ederim" mukaddimesiyle başladı... Şimdi çağırayım muayene ediniz dedi. Yerinden kalktı. Epeyce dinleyebilmeniz için hafif giyinmesini de tembih etmiş idim... Diyerek çağırdı. Muayene ettim. Evvelce de muayene etmiş idim. Ayşe ve Refia Sultanlar esasen zayıf ve fakiru'd-dem bulundukları gibi şimdi filhakîka biraz daha **[s. 30]** fakiru'd-dem oldukları bence zaten malum idi. Ber-mu'tad muayene ettim. Lâkin "Şâziye Sultan" yerine "Ayşe Sultan"ı çıkardığının farkına da vardım... Muayene bittikden sonra fi'l-hakîka, zayıf ve kansız ise de korkulacak bir şey olmadığını, tertib olunan mukavvî şurubu devam iktiza eylediğini söyledim. Dışarı çıktığımda "validesi İstanbul'da olan Ayşe Sultan mı?" diye Abdurrahim'den sordum. Hayır, "Şâziye" Sultan, dedi. Öyle ise yanlışlık olmasın, şimdi muayene edib ilaç tertib ettiğim Ayşe Sultan mıdır? diye Nuri Ağaya soruyordum. Ayşe Sultan cevabını aldım. Filhakîka tahminimde yanılmamış idim.. Mülkicihân, Abdurrahim, Refia Sultan ve saireye ilaç yazdım. Diğerlerini muayene etmek üzere de iki gün sonra gelmemi tembih etmiş idi.

04 Şubat, Sene 325 - 17 Şubat, Sene 910: Abdülhamid'i gördüm. Hemoroitlerinden biraz kan gelmiş.. Merakta. *Villa cobras* istedi. Bir şişe yazdım. Lavman tavsiye ettim. Sırrıcemal Kalfaya baygınlık gelmiş... Selim Ağaya ilaç.

05 Şubat, Sene 325 - 18 Şubat, Sene 910: Bugün de istedi. Bir üşüme gelmiş... Acaba başka bir şey olmasın diye telaşta. Şayet ateş gelirse kesmek için bir gram *prayidrin* ile fazla dem gelirse 3 gram (...) ve kalsiyum verdim. Sercan, Selim Ağaya baktım. Ha! (...) *Villa cobras* istedi. Suistimal etmeyeceğine yemin etti. Bu kadar fazla (...). (...). Hep tereddüt hayat korkusu..!

[15] Akciğer.

2

İkinci Defter

Sayfa 01:

06 Şubat, Sene 325 - 19 Şubat, Sene 910: Abdülhamid'i gördüm. Basur memelerinden az kanama gelmiş.. Boynunda bir ağrı hissediyormuş.. Tecrübesi varmış.. 100 gram kolonya içinde 1 gram afyon tozu hal edilerek sürülürse iyi gelirmiş dedi. Kolonya içine afyon karıştırılarak verilmesini istedi... Verildi. Sırrıcemal, Selim Ağayı muayene ettim.

07 Şubat, Sene 325 - 20 Şubat, Sene 910: Abdülhamid'i gördüm. İstediği kolonyalı afyonlu mürekkebi sürmüş.. Pek geçmemiş.. Haricen sürülmek üzere bir müsekkin merhem istedi. Verildi. Kabız imiş. Abdurrahim, validesi, Şâziye, Ayşe, Refia sultanların ve Refia Sultanın validesinin, Mülkicihân, Bendermend, Cenanıyar, Nevrestan, Şâyeste kalfaların, Cevher, Selim ağaların, Hakkı, Sıtkı efendilerin, Aşçı Mustafa'nın, Mehmed Paşanın İstanbul'a celbleri için gelen emirden haberdar olmuş!.. Sultanları İstanbul'da nişanlılarıyla teehhül etmek üzere gitmelerine, bahtiyar olmalarına bir cihetten memnun.. Diğer cihetten bir daha kendisini göremeyeceklerine nazaran müteessif imiş!.. Gece saat altıda gideceklermiş.. İstanbul'a kaç saatte varılabileceğini sordu. 24-25 saatte dedim... Şimendifer, vapur seyahatlerinden bahsetti. Avrupa'ya gitmiş.. Güya seyahat-i bahriyede çok bulunmuş. Alışık imiş.. Vapur tutmazmış!.. Abdurrahim gideceğinden memnundu. Şöhreddin, Nuri ağalar kaldıklarından müteessir görünüyorlar.

Sayfa 02:

08 Şubat, Sene 325 - 21 Şubat, Sene 910: Bu sabah saat 10'da gidenler:[1]

Nisa, Adet: 12
Abdurrahim'in validesi[2]
Şâziye Sultan
Ayşe Sultan
Refia Sultan[3] -ve validesi Fatma Hanım-
Nevberend Kalfa[4]
Cenanıyar Kalfa[5]
Melekcihân Kalfa[6]

[1] Karşılaştırma için bkz: Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdulhamid (Hatıralarım)*, Selçuk Yayınları, İstanbul, 1986, s. 191-192.

[2] Peyveste Hanım.

[3] Ayşe Osmanoğlu Sâzkâr Hanım'ı Refia Sultan'ın annesi olarak, Fatma Hanımı ise merhum Hatice Sultan'ın annesi olarak zikreder. Bkz. *a.g.e.*, s. 192.

[4] Fatma Hanım gittiği için gitmiştir. *a.g.e.*, s. 192.

[5] Fatma Hanım gittiği için gitmiştir. *a.g.e.*, s. 192.

[6] Ayşe Sultan gittiği için gitmiştir. *a.g.e.*, s. 192.

Nevrestan Kalfa[7]
İsimleri der-hatır edilemeyen daha üç kalfa.

Zükur:
Abdurrahim
Mehmed Paşa-Efendi
Cevher Ağa[8]
Hakkı Efendi[9]
Sıtkı Efendi[10]
Aşçı Mustafa[11]

Kalanlar:

Sinn-i Takrîbi:	***Nisâ:***
45	Ayşe Sultan'ın validesi
25	Âbid Beyin validesi hanımefendi[12]
87	Sırrıcemal Efendi
50	Mâhıenvâr: (Âbid'in kalfası)
25	Felûye Kalfa
20	Gülşen Kalfa.!
19	Dilbeste.!
35	Zülfet

Sinn:	***Zükûr:***
72	Abdülhamid
05	Âbid
30	Nuri Ağa
25	Şöhreddin Ağa
45	Kahvecibaşı
45	Aşçı Raşit Ağa
50	Beş Veli Ağa
25	İki Mehmed

[7] Çok genç olduğu için gitmiştir. *a.g.e.*, s. 192.
[8] İkinci Muhasip. Sıkıntıya katlanamadığı için gitmiştir. *a.g.e.*, s. 192.
[9] Kilerci. Hürriyetsizlikten dolayı gitmiştir. *a.g.e.*, s. 192.
[10] Kilerci. Hürriyetsizlikten dolayı gitmiştir. *a.g.e.*, s. 192.
[11] Hürriyetsizlikten dolayı gitmiştir. *a.g.e.*, s. 192.
[12] Peyveste Hanım.

Sayfa 03:

09 Şubat, Sene 325 - 21 Şubat, Sene 910: Abdülhamid'i gördüm. Bu sabah lavmandan sonra biraz kan (...) gelmiş.. Yine boynundaki ağrıya merhem-i müsekkin, lavman suyuna (...) yazıldı... Mürâyiliğin, teşekkürün, tahallukun had ve hesabı yok!.. Halinden hamd u senâ ediyor!.. Dindarlık taslıyor!.. Hepsi sahte etvâr.. Bahçeye çık gezin dediğimde güya memnû olduğuna [olduğu için] çıkamıyormuş.. Tabiatına iyi tereddüd yerleşmiş.. Zâil olur mu?..

09 Şubat, Sene 325 - 22 Şubat, Sene 910: Abdülhamid'i bugün de gördüm. Pek az kan gelmiş.. Fakat bugün dünkü itikadda değil.. Dün dindar göründüğü halde bugün din kitâblarından başka bir şey diyemediklerinden müştekî.. Tabiî cevâbsız kalmadı.. Gazete vermediklerinden de şikâyet etti.. Ona da teşekkür etmelisiniz ki vermiyorlar. Çünkü sizi müteessir etmek istemiyorlar.. Bazı gûna pürüzlerinizi görüp de şermesâr olursunuz cevabını verdim.. Herifte utanmak, arlanmak yok ki.. Buraya gelişi kendine vurulmuş birinci tekme imiş. Kendisinin millete vurduğu tekmeleri meşru mu idi?.. Oraya yanaşmıyor.. Kızlarının İstanbul'a götürülmesi için daha beş gün evvel bana olan ricasını bile çabuk unutmuş! Abdurrahim ile validesi için de daha dört beş gün evvel tavassutta bulunduğumu tabiî ki daha ziyade unutmuş olmak lazım gelir ki... bu defa İstanbul'a gönderilmelerini bir ikinci tekme addediyor! Tabiî bunlara da cevâbları verildi.. Hele kendisinin biraderi Sultan Murad'a nasıl baktığını bir kendisi bir de Allah bilir zannediyor!.. Ne hacet cümle âlem bilir cevabını!.. aldı. Lâkin herif oralarda mı ya!.. Zamanında idaresini hep Babıâli'ye atıyor!.. Her ne yapıldıysa Babıâli yapmış.. Kendisi kafeste bir kuş.. Ne yapabilirmiş gibi görünüyor. (...)..

Sayfa 04:

10 Şubat, Sene 325 - 23 Şubat, Sene 910: Abdülhamid bugün hastalıktan ve sairden hiç şikâyet etmedi. Pek iyi imiş.. Şen, şâtır, memnun görünüyor.. Mart güneşi gibi her gün başka bir renkte.. Yine teşekkür, mürâyilik, tahalluk..

Âbid'e ilaç.. Her gün tekrar görmemi rica etti.. Bana karşı mahcûbiyetinden bir şey yapamadığından bahsetti. Tabiî bir şey beklemediğim cevabı verildi.

12 Şubat, Sene 325 - 25 Şubat, Sene 910: Bugün de Abdülhamid'i gördüm. Sıhhatinden şikâyeti yok.. İstanbul'a gidenler hakkında bir haber alamamış.. Güya merakta.. Nereye yerleştirilmişler? Abdurrahim'in burada haylazlığına canı sıkılıyor. Babalık hasebiyle istikbalde cahil kalmaması için bir an evvel İstanbul'da bir mektebe devam etmesini düşünürmüş.. Fakat orada da kendisine baba gibi bir nezaretçi lüzumunu düşünürmüş.. Çünkü bu sene pek başı boş bırakılması câiz değilmiş.. Bila-

hare Gülşen Kalfa çıktı. Her ay hayzını güçlükle görürmüş.. O sırada Abdülhamid geldi. İzahat verdi. İlaç yazıldı. Hanımefendi!.. için de bir düzine müshil şekerleme istedi. Lâkin iki kutu verildi.

Sayfa 05:

15 Şubat, Sene 325 - 28 Şubat, Sene 910: Bugün yine Abdülhamid'i gördüm. Eski hastalığından bir şey kalmamış. Yalnız ayrılık teessüratından mıdır?!.. nedir?.. Midesi gaz yapıyormuş.. Midevî bir cer' verildi.. İstanbul hattını kendisi yaptırmış.. Yunan muharebesinde çok faydası olmuşmuş.. Hicâz hattının da Sivas'a bir şu'be yapılması için projesi varmış?.. Bağdad hattının ağır şerâitinden zımnen (...). Yine sigaralar, dostluk için hatırını ara sıra sormalıymışım.. Âbid'i artık ısrar üzerine serbest hava aldırıyorlar. Bugün bahçede uzun şık saplı, bonmarşeden alınmış, kazma, kürek ve saire ile küçük arabaya toprak dolduruyor. Şöhreddin Ağa iki hatve ötede boşaltıyor. Çocuk dalmış, hasret. Oynuyor.. Bir köylü çocuğu hayatını andırıyordu.. Yanaklarına oldukça kan gelmiş.. Bütün miskinliği zâil olmuş idi.

Geçen gün gidenlerden daha haber alamadığından, nereye yerleştirildiklerinden güya merak ediyor idi. Bugün Zekeriya Efendiden yerleştirildikleri mahalleri haber aldığını söyledi.. Beni kabul ettiği zaman pantolonunun ön düğmeleri ekseri ihtiyarlarda olduğu gibi çözülmüş idi.. Biraz sonra farkına vardı. Usûletle ilikledi.. Belki de beni kabul etmezden evvel giyinik değil idi. Kim bilir!..

Sayfa 06:

16 Şubat, Sene 325 - 01 Mart, Sene 910: Bugün saat 11'de Abdülhamid istedi. Gittim. Dün akşam ber-mu'tad sinameki ile tarçından mürekkeb şekerli müshil tozdan ibaret kendilerinin istihzarını almış.. Üç [defa] amel olmuş.. Sonunda bir fincan kan gelmiş.. Merak etmiş.. Parmakla makadını muayene ettim.. Haricen bir şey yok. Yarın dahilen muayene etmek üzere biraz vazelin yazdım.. Lavman tavsiye ettim.. Söz yine bana bir şey veremediğine, bir şey yapamadığına, mahcûb olduğuna intikal etti.. Ben bir şey istemem. Millet bana maaş veriyor.. Ben o kadar parayı sevmem.. Gözüm toktur.. "Şefkat Cemiyet-i Hayriye-i Nisvâniyesi" var.. Birtakım dul, yetim kızları himâye ediyor.. Onlara iş veriyor.. Sermayeleri az.. Nescettikleri halıları gördüm.. Mahzuz oldum.. Sanat öğreniyorlar. Böyle bir cemiyete muâvenet ederseniz ben daha ziyade memnun olurum.. Dünyada insâniyete edilen hizmet ziyâ olmaz.. İnsânın dünyada bırakacağı ancak iyilik ve nâmdır.. Ben size nasihat veremem.. Fakat benim mütâlaam.. ne kadar servetiniz var ise millete, fukaraya bezl ederseniz iyi bir nâm bırakmağa vesile olursunuz dedim.. Cevaben ben de.. diyerek bir de yemin ederek bi'l-cümle servetini Deutsche Bank'

ta ve sairedeki parasını Üçüncü Ordu'ya verdiğini söyledi. Zaten bu serveti şahsen milletin şevket ve azameti için bankaya verip evladını dahi düşünmediğini, yurdunu(?) **[s. 07]** hep felâketlerden kurtardığını fakat kendisinin efkâr-i umûmiye kıymetini bilmediğini, Ruslar Ayastefanos'a geldikleri zaman Namık Paşa haydi pılıyı pırtıyı toplayın Üsküdar'a gecin dediği vakit... Neden? dediğini.. Rusya ordusunun İstanbul'a girmek üzere bulunduğu cevabını almış.. Kendisi yalnız bir Fuat Paşayı bulmuş.. Bozulmuş efrattan birtakım taburlar tedarik etmiş.. Kağıthane civarına bir hatt-i müdâfaa tesis etmiş.. Şimdiki Mesudiye sefinesi o zaman dahi mükemmel imiş.. Hemen cebinden bir kırmızı mürekkebli bir kalemi varmış çıkarmış.. Bir kağıt üzerine: "Eğer İstanbul'a girmeğe teşebbüs edersenız şimdi Mesudiye'ye bizzat bineceğim, Ayastefanos önüne gelip Rus ordusunu topa tutacağım.. Şayet mağlub olursam.. cephanesine ateş verip berhava olacağım" diye yazmış.. Namık Paşaya vermiş.. Git bunu sadrazam Safvet Paşaya ver, Rus kumandanına tebliğ etsin, demiş.. Safvet Paşanın etekleri tutuşmuş.. Gelmiş, efendim böyle şey nasıl yazılırmış.. İstanbul'u bir kat daha tehlikeye koymuş olursunuz demiş.. Sen ne zannettin? Sen bunu ver göreceksin demiş.. Güya bunun üzerine Rus kumandanı Mabeyn'e gelmiş.. İki elini çıkarıp Rus ordusunun İstanbul'a girmiyeceğini vaad etmiş.. Böyle büyük marifetleri varmış!.. gibi saçma ve bât, haşviyyât.. "Daha doğrusu da var!" Muazzamât-i umur-i devletle sabahdan akşama, hattâ gece yarılarına kadar iştigal eder yorulurlar (...).. **[s. 08]** Müfredât-i umûra kadar hep kendisi yaptığını itiraf ediyor.. "İşte asıl can alacak nokta.. Öyle ya aklı erer ermez her şeye kendi burnunu sokunca elbet koca devlet felâketden felâkete düşer.." Bunu güya iyi yaparmış gibi söylüyor.. Daha tuhafı da.. kendisi millet meclisinin toplanmasını arzu edermiş.. İbtidâ toplamış.. 32 sene sonra yine sözünde durduğunu, dini, nâmusu üzerine verdiği sözünü geri almamış.. Bu defa yine açılmasında tereddüd etmemiş!.. Fakat bu 32 sene esnasında milletin kanını içine akıttığını unutuyor, kaale almıyor, geçen müddeti rüya imiş gibi farz ediyor.. Bu defa 31 Mart vak'a-i seney-i evveli Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey'i çağırmış.. Volkan gazetesi gibi birtakım gazetelerin ahalinin cahil kısmını ayaklandıracak birtakım tahrikât-i diniyyede bulunduklarını pek tehlikeli gördüğünü söylemiş.. Ahmed Rıza Bey de hayır efendim, bir şey olmaz.. Ayasofya'da mevlütte ben de mevcûd idim. Öyle bir fenâlık melhuz değil demiş.. Diğer taraftan Kâmil Paşaya da bu gibi gazetelerin bir çaresini bulup kapatılmasını söylemiş.. Ondan da icâbına bakılacağı cevabını almış.. Gazeteleri her gün hakkında bin türlü müfteriyât ile mâlî olduğunu görür müteessir olurmuş.. Kendisinde hiçbir kabahat yokmuş.. Bilahare Hüseyin Hilmi Paşa iyi idare etmeye başlamış! Medhettiğine nazaran o da iyi bir halde (...) olmadığı anlaşılıyor. Kendisi derviş imiş.. Aldırmazmış!.. **[s. 09]** Basur memeleri vesilesiyle

"Basurcu Âgah"dan da bahsetti. Güya kendisi tabîb olmadığı halde mu-
tabbib olanların icra-yi sanattan menleri hakkında müteaddit emirler
vermiş.. Fakat her nasılsa bu basurcu Âgah Şehzade Selim Efendinin ha-
surlarından mustarip olduğu bir zamanda kendisinin malûmâtı olmaksı-
zın efendiye çatmış.. Bazı ilaçlar efendiyi malul bırakmış.. Bazı zamanlar
büyümüş ki çok kan ziyâ ederek benzi sararır, solarmış.. Nihayet onu ha-
ber almış.. Basurcuyu defetmiş. Bu da koca bir palavra!.. Çünkü Basurcu
Meşrûtiyet'ten sonra belâsını bulmuştur. Hâsılı hep tereyağından kıl çe-
ker gibi kendini çıkarmak istiyor.. "Zâdehu fi't-tanbur nağmeten uhrâ"[13]
Kim yutar?

17 Şubat, Sene 325 - 02 Mart, Sene 910: Dün Abdülhamid'i gör-
düm. Ber-mu'tad riyakârlığıyla kabul etti. Dünden beri kan gelmemiş..
Makadını iyice muayene için götürdüğüm espektosu gösterdim.. Bugün
iyiyim.. İktiza ederse başka gün muayene edersiniz dedi. Yine teşekkür,
medh u senâlar!.. Dün bana bir şey yapamadığını beyân etmesi üzerine
benim maaşım var. Sâye-i millette ihtiyâcım yok.. Bana yapmak istediği-
niz mükâfat yerine fukara ve yetimleri, dulları vikâye maksadıyla teşek-
kül eden Şefkat Cemiyet-i Nisvâniyesi'ne bir şey verirseniz daha mem-
nun olurum.. sözüne karşı.. dünkü söylediğiniz Şefkat Cemiyeti'ne bir
şey verilmek için muhafız ve kumandan Rasim Bey'i bekliyorum demesi
üzerine.. **[s. 10]** Evet! Hayrât ve hasenât-perver hanımların himâyesinde
teşekkül etmiş olan cemiyet dul kadınlara, öksüz kızlara sanat öğreti-
yor.. Zarif halılar dokutuyor.. Maişetlerini temin için para ile dikişler ve-
riyorum. Bunun için kira ile bir dükkân (...) tutuyorlar. Bunların bir ev-
leri olsa kira masraflarından kurtulurlar, ne â'la olurdu dedim... Evet,
vaktiyle böyle zamanımızdaki gazeteler yok idi.. İslâmlar yekdiğerini
kardeş addederler birbirine muâvenet ederlerdi.. Bunun için de câmiler-
de toplanır idi.. Erbâb-i ihtiyâca keselerini açarlar idi.. Bunu çocuklu-
ğumda işittim.. Bir cuma günü tebdil olarak lalam ile câmiye gittim..
Filhakika biri kalktı. Düşmez kalkmaz bir Allah'tır. Gönlünden kopan
versın dedi.. Dişleri arasına sıkıştırdığı mendilin diğer uçlarını eliyle tut-
muş bir torba şekline koymuş.. Herkes kesesini açıyor.. O diğer elini uza-
tılan keseye sokuyor keyfe mâ (...) ne kadar alabilirse alıp mendile birik-
tiriyordu. Sıra bize geliyor gördüm.. Halbuki üzerime para almamış idim.
Yanımda lalam, İbrahim Ağa, bende para yok.. Bana ödünç ver, **[s. 11]**
sonra veririm dedim.. Filhakika onun üzerinde para varmış. Bana bir
miktar para verdi.. Ben de verdim.. Böyle hayrât hasenât için "inneme'l-
mu'minûne ihveh.."[14] âyet-i kerîmesini o vakit işittim. Hâlâ hatırımda..
Böyle lazımdır, dedi. Ben de öyle ya! Bu yolda fukaraya, bîçâregâna muâ-

[13] Tanbura bir nağme de bu kattı.

[14] "Mu'minler ancak kardeştirler. Öyle ise kardeşlerinizin arasını düzeltin.
Allah'tan korkun ki size rahmet etsin." Hucurât sûresi, 10. âyet.

venet, insâniyete hizmet ne büyüklük, ne saadettir!.. Dünyada bundan büyük kuvvet var mıdır acaba! İnsan varını yokunu bu uğurda sarf etmesiyle, hem cinsine muâvenetle ancak vazife-i insâniyesini yapabilir.. Hem bu âlemde nâmdan başka kim bâki kalmış.. Bu hususta tarih bize bir ders-i ibrettir. Hem bir şey verdiğiniz gibi neden tebdil-i iktisaya mecbur oldunuz. Serbestçe efrâd-i millet arasına karışsanız daha iyi değil mi idi.. Bunun da pek eski bir usûl-i terbiyeden ileri geldiği malum.. Fakat ne kadar saçma! Ne kadar yanlış fikir!. Avrupa prenslerini, hükümdarlarını milletleriyle mahzâ temas sayesinde, birbirinin muhabbetini kazandıklarını görüyoruz dedim... Aynı zamanda bütün prensleri serbest bırakmış dedim.. İstedikleri gibi gezerler idi. Hani bizde bir fena âdet vardır.. Hanedan azası teşekkür etmez diye.. (...) yaparlar! Bu cinayetleri ben men ettim.. gibi hürriyetperver ve istikâmet vâdilerinde berbâd gezilere kalktı! Ben de masal kabilinden dinledim.

Sayfa 12:

19 Şubat, Sene 325 - 04 Mart, Sene 910: Bugün Abdülhamid'i yine gördüm. Sabahleyin def-i hacetden sonra yine cüz'î kanama geldiğini söyledi. Pek merak ederse alttan muayene edeyim dedim... Aman istemem.. Oraya nasıl girer? dedi. Bir şey değil dedim... Şimdilik rahatım, dedi. Yine kendisinin kullandığı sinameki tozunu istediğini(?) söyledi. Sonra bi'lmünasebe sergüzeştini hikâye etti. Altı yedi yaşlarında bir kızı[15] kibrit kutusuyla oynarken yanmış. Çengelköy'ünde biraderi merhum Selim Efendi ile deniz hamamında iken haber gelmiş.. Kendisine birdenbire söylememişler.. Kızın biraz rahatsız.. Seni istiyor demişler.. Sıkı kürek Dolmabahçe Sarayı'na gelmişler.. Saray halkı ibtidâ bırakmamak istemişler.. O etrafa ite kaka gitmek istemiş.. Marko Paşa önüne çıkmış.. Bırakın demiş.. Doğrusunu söyleyelim.. Kızın tehlikeli suretde yandı.. Doktorlukça lazım gelen yapıldı. Şifası Allah'ın inâyetine kalmış demiş.. Kendisi bayılmış.. Kaldırmışlar.. Gitmiş kızının odasına girmiş.. Kızı yatağa yatırmışlar.. Vücudunun her tarafı harik imiş. Hemen kızını öpmüş.. Ölmek için min tarafi'l-leh sanki vürudunu bekliyormuş. **[s. 13]** Kızı tekmîl-i enfâs etmiş.. Kendisi de yatağın bir tarafına yığılıvermiş. Gö-

[15] Nazikeda kadından 1868'de dünyaya gelen ve yedi yaşında (1875) iken kazaya maruz kalan Ulviye Sultan. Abdülhamid'in ölen bir başka kızı ise Üçüncü İkbal Fatma Pesend Hanımefendiden olma Hatice Sultandır. Henüz sekiz aylıkken kuşpalazından ölen bu kızının hatırasına Abdülhamid Şişli Etfal Hastanesini yaptırmıştır. Küçük yaşta ölen bir diğer kızı da Saliha Naciye Hanımefendiden olan Samiye Sultan olmuştur. Henüz bir yaşını doldurmadan zatürreeden ölmüştür. Ahmed Nureddin ile ikiz doğan Mehmed Bedreddin Efendi de henüz iki buçuk yaşında iken ölmüştür. Bedreddin Efendi gayet zeki bir çocuk olup Beşinci İkbal Behice Hanımefendiden dünyaya gelmiştir. Konu ile ilgili bilgi için bkz. Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 36-39.

zünü açtığı vakitde başka bir daireye kaldırmışlar görmüş.. O sırada amcası Abdülaziz Valide Sultanı göndermiş.. Kendisini oraya alıvermişler.. Mişli işler.. Bir kere de Yaş mahallesinde kendisi arabayı kullanıyormuş.. Sağ direği kopmuş.. Yeni aldığı bir çift Macar hayvanı süratli gidiyormuş.. Geçidi çiğnediğini görmemek üzere kendini arabadan atmış.. Çünkü sola dizgini çekse denize gitmek tehlikesi de varmış.. Ki asıl tehlike orada olacak ki kendisini arabadan atmış.. Sokak darmış.. Duvara çarpmış.. Burnu üzeri yaralanmış.. Kendini kaybetmiş.. Yakında bir eczaneye kaldırmışlar.. Doktorlar yarasını sarmışlar.. Üç ay başında gürültüler işitmiş.. Sersemlik ancak bir doktorun tavsiyesi üzerine soğuk deniz banyosuyla zâil olmuş.. Cülusunun üçüncü ayına kadar soğuk su banyosuna devam edermiş.. Pek faydasını görmüş.. Hattâ şimdiye kadar fanila giymemiş.. İki gömlek giyermiş.. Bir kere de Istranca Balkanında fena adamlara tesâdüf etmişler.. Üzerine ateş etmişler sol budundan kurşun yarası almış.. Ama onlar da müdâfa-i nefse muvaffak **[s. 14]** olmuşlar.. Eşkıya ile müsademe etmişler.. Kaçmışlar!.. Bu da koca bir palavra olsa gerek.. Biraz şâirliği de var!.. Fârisi bir beyit de okudu.. Epeyce malûmât-furuşluk.. Meali de: "Cenâb-ı Hak, meyhanede îş ve işreti, Kabe'yi tahrip etmeyi, yıkmağı affedermiş.. Fakat kalb kırmağı affetmezmiş..". Onun için de kendisi kimsenin kalbini kırmazmış.. Bu da en büyük bir mürâyilik ve kizb-i sarih olsa gerek.. "El-uhdetu'r-râvî"[16] derviş meşrebmiş!.

25 Şubat, Sene 325 - 10 Mart, Sene 910: Bugün Abdülhamid'i gördüm. Kuvvetsizlikten, öksürükten şikâyet etti. İlaç verildi. Sırrıcemal Kalfanın şeker illetinden rahatsızlığı hasebiyle günden güne zayıfladığını bir konsulto yapılıp test edilmesini.. Gülşen Kalfaya, kahvecibaşı Hasan Efendi, Felûye Kalfaya ilaç yazıldı.. Rasim Efendi gidenler hakkında haber getirdi. Müsterih oldum.. Ben derviş bir adamım. Yalnız hürmet beklerim! dedi. Herif hâlâ utanmadan "hürmet!" dileniyor.. Sırrıcemal Kalfanın odasına kadar bana delalet etti.. Tuhaflıklar yaptı.. Komikliği de var..

Sayfa 15:

03 Mart, Sene 326 - 16 Mart, Sene 910: Mâhıenvâr Kalfa, Felûye Kalfaya ilaç verildi. Abdülhamid'i gördüm.

06 Mart, Sene 326 - 19 Mart, Sene 910: Bugün Abdülhamid'i gördüm. Ayağa kalktı. İstikbal etti. Soba karşısına bir sandalye koydurmuş, oturuyormuş. Bir üşüme gelmiş. Mütemâdi muttasıl(?) öksürüyor idi. Ellerim de soğuk dedi. Filhakika buz gibi idi. "Ben asabi bir adamım." Sabahleyin bir şeyim yok idi. Banyodan sonra biraz yattım. Üşür kalktım.

[16] Doğru söylenişi: "El-uhdetu ale'r-râvî" şeklindedir. Anlamı da: "Onun yalancısıyım" demektir.

Belki de asabidir dedi. Asabi bir de gıcık öksürtüyordu. Olabilir dedim!.. Hâlet-i asabiyyesinin esbabını sordum.. Yine ehemmiyetsiz bir sebep olacak!.. Birçok teşekkürler!.. Bir muamma tertip ettim. Bir de gargara yazdım.. Gazete okumuş olsa bugünkü asabiyetini.. "Mithat Paşa"yı Taif'de ne yolda şehid ettirdiğini gazetelerin yazdığına atfederek bir azâb-i vicdâniye hamlederdim!.. Kim bilir?.. Belki de bir "espiritizm" teessürü ile vicdanı muazzeb olarak bu hâlet-i asabiyyeye giriftar olmuştur!.. Ne garib tesâdüf.. "Mithat Paşa"nın iâde-i muhâkemesi istidasında da "ağzından bugün işittiğim gibi asabi bir adam" olduğu zikrolunuyor!.. Cülusundan evvel asabi, melankolik olduğunu yine bugün bâ-tesâdüf söylüyor idi. Ve mine'l-garâib!..

Sayfa 16:

07 Mart, Sene 326 - 20 Mart, Sene 910: Abdülhamid'i gördüm. Dünkü titremenin üzerine bir ateş gelmiş. Kay etmiş.. Gece sabaha kadar terlemiş.. Sabahleyin açılmış.. 12 miktar *sulfato* almış.. İstanbul'dan adam istemiş!.. Göndermediklerine canı sıkılıyor.. Yine kendi idaresini medhetti.. Asâkire çok bakarmış.. Ellerindeki mavzerleri kendisi intihab etmiş.. Hiçbir devletin ordusunda yokmuş!.. Bıyıklarına varıncaya kadar düzelmiş!.. Yemek yerken gazete okuturmuş.. Başka zaman vakti olmazmış.. Meşrutiyet'i zaten kendisi de istermiş!.. Ne büyük yalan değil mi?.. Zaten Kanûn-i Esâsî mevcûd ve hükmü câri imiş.. Salnâmelerde olduğuna hiç şübhe yok!.. Şirretliği görüyorsun ya.. Bu sözleri ile adam aldatacak. Hâlâ erketede.. Ben evet dediğimde aldanıyorum zannediyor galiba! -Yine öyle zannetsin!..- Kâmil Paşaya, Ahmed Rıza Bey'e, bilahare Hüseyin Hilmi Paşaya, "Volkan" gazetesinin "Muhammediye Cemiyeti"nin pek fena neticeler tevlid edebileceğini kendisi söylemiş!.. Sözlerine ehemmiyet verilmemiş!.. Nihayet başına bu felâket gelmiş!.. Kaderi böyle imiş!.. Üçüncü Ordu Meşrutiyet'i istediği zaman İzzet'e emretmiş.. Hemen verilsin demiş.. Tehlikeli vakit geçirildiğini görünce bizzat telgraf başına geçmiş.. Bu tarafa (...) ilan etmiş (...)!

Sayfa 17:

08 Mart, Sene 326 - 21 Mart, Sene 910: Abdülhamid'i gördüm. Akşam pek az ateş gelmiş.. İstanbul'dan adam istemiş.. Gelmediğine sıkılıyor.. Gazete verilmediğinden şikâyet etti.. İcâbeten: "Ne yapacaksınız gazeteyi sonra müteessir olursunuz" dedim.. Ben dervişim.. dedi.. Donanmanın Selanik'e gelip gelmeyeceğinden sordu.. Bilmem.. Belki gelir dedim... Yakında manevraya çıkacaklar.. Tabiî buraya da gelirler dedim.. Sonra Felûye Kalfayı gördüm.. Eli iyi olmuş.. Yine egzama ilacı verdim. -Abdülhamid- idrarının biraz kırmızı olduğunu söyledi. Ampirik gülü(?) istedi. (...) suyu da verildi.

09 Mart, Sene 326 - 22 Mart, Sene 910: Abdülhamid'i gördüm. Tamamıyla iyi olmuş.. Bugün bir ilaç tarifi istedi.. Çerkezler humma olunca söğüt yaprağıyla yoğurdu karıştırırlarmış.. Havanda merhem gibi oluncaya kadar döverlermiş.. Sonra boğazına kadar tekmil vücudunu bununla yağlarlar. Bir temiz gömlek, don giydirip yatağa yatırırlar, yorganı örterlermiş.. Bir ter gelir hasta da açılırmış.. Çok iyi ilaç imiş.. Dünyada kanser ile vereme daha bir çare bulunmamış!.. Ona da ileride bulunur dedim..

Sayfa 18:

24 Mart, Sene 326 - 06 Nisan, Sene 910: On beş gün kadar hastalığım sebebiyle villaya gidememiş idim. Bugün vâki olan davet üzerine gittim. Abdülhamid'i gördüm.. Hasta olduğumu haber aldığından beni gülerek karşıladı. "Hastalığınızdan dolayı müteessif; fakat iâde-i afiyet etmiş gördüğüm cihetle mesrur oldum" diyerek iki eliyle yanaklarımı okşadı.. Elimi ber-mu'tad sıktı.. "Ben vâkıa doktor değilim; lâkin nabızdan anlarım" diyerek nabzımı bir iki dakika tuttu.. "Evet zayıflamışsınız.. Aman dikkat ediniz.. Biraz istirahat ediniz.. Çok meşgul olmayınız.. gibi vasâyâda da bulundu. Karşı karşıya oturduk.. Ber-mu'tad sigaraları yaktı.. "Ben vücuduma bakmasaydım.. Bu yaşta böyle mi olurdum" dedi ki birinci defa olarak bir doğru söz ağzından çıktı.. Yemeği az yermiş.. Her sabah muntazaman banyo yaparmış.. Bana da tavsiye etti.. Hasbe'l-meslek müşkül olduğunu söyledim.. Sabahları soğuk suya batırılmış süngerle göksüme firiksiyon yapıp sert bir havlu ile göksümü sıkıca(?) ezmemi tavsiye etti. Güzel doktorluk.

Sayfa 19:

13 Nisan, Sene 326 - 26 Nisan, Sene 910: Bugün vâki olan davet üzerine villaya gittim. Gülşen Kalfa, Sırrıcemal, Mâhıenvâr kalfalara ve Âbid Efendiye ilaçlar yazdım.. Abdülhamid'i gördüm.. Nuri Ağa vasıtasıyla keyfimi sormuş!.. İyiyim cevabı verildi.. Geçen gün Celal Efendi vasıtasıyla (mülâzım) selam gönderdim, söylediler mi? dedi.. Söylediler dedim... Halbuki onun selam ve istifsârının ne ehemmiyeti var? Bu da temelluk politikası.. Bak yine seni hastalığında arıyorum.. soruyorum.. Güya kendince bir teveccüh ve muhabbet ibrâz ediyorlar!.. Ne denir?.. Berâyi nezâket teşekkür ederim cevabını verdim..

17 Nisan, Sene 326 - 30 Nisan, Sene 910: Bugün davet üzerine Abdülhamid'i görmeye gittim.. Ber-mu'tad bir tarz-i riyakârâne ile kabul etti.. İstifsâr-i hatıran sonra midesinin bozulduğunu,.. sevgili hanımefendisinin de!.. aynıyla midesinden şikâyeti, iştahası olmadığını söyledi.. Envâi meyve paketleri istedi.. Bilahare.. akşam pek çok silah atıldı!.. O ne idi ? Paskalya mı? dedi.. Evet dedim... Bu gece belki daha ziyade atı-

lır!.. "İstanbul'da bu âdet vardır!.. Patrik Yuvakim Efendiye bunun men'i için söylemiştim. Mümkün olmadığı, bu fena âdetin men'i kâbil olmadığı cevabını aldığını.. Bilmem [s. 20] yine patrik Yuvakim Efendi midir?.. dedi. İyi bir adam idi!.. dedi.. Demek o da bunun taraftarı.. Sözü Rumlarla Bulgarlar arasındaki zıddiyete intikal ettirdi.. Âli Paşa zamanında Rusya'nın nüfuzuyla Bulgarlara eksarhlık verildi.. Bunun üzerine Patrik Bulgarları aforoz etti.. Bu zıddiyet işte bundan kaldı.. Kalkması müşküldür.. Hattâ o zaman [Rum patriği] Rusya'daki Ortodoksları da aforoz edecek idi.. Rusya'daki halk mutaassıp olduğunda büyük fenâlık zuhûr edecek idi. Güç hal ile Patrik bundan vazgeçti idi.. Bir gün Bulgar Kapıkethüdası Dimitri'den bana rica etti... Güzel Türkçe söyler, müstaid bir adam idi.. Bu aforozun kaldırılması için Patrik Efendiye söylememi teklif etti.. Ben de söylemiş idim de Patrik cevaben.. bu benim elimde değildir.. milletin ve Meclis-i Rûhâniye'nin elindedir. Onları ise kandırmak mümkün değildir demiş idi.. Ben de sarf-i nazar ettim.. Bilmem Bulgarlar da böyle Rumlar gibi paskalyada silah atarlar mı?.. dedi.. Bilemem.. Her halde Bulgarlar daha ciddidir dedim... On günde bir olsun kendisini görmekliğimi rica.. Ayrılırken ber-mu'tad bana bir mükâfat yapmak elinden gelmediği cihetle zahmetime karşı mahcûb olduğunu bir tarz-i riyakârânede söyleyerek çekildi.. Kalfalardan Felûye, Zülfet, Dilbeste ilaç istediler!..

Sayfa 21:

26 Nisan, Sene 326 - 09 Mayıs, Sene 910: Bugün köşkten çağırıldım.. Sercihân, Dilbeste.. kalfalara ilaç yazdım.. Abdülhamid selam göndermiş, hatırımı sormuş!.. İyi olduğumu söyledim..

28 Nisan, Sene 326 - 11 Mayıs, Sene 910: Köşkten istiyorlar diye haber geldi.. Gündüz saat 9'da gittim.. Abdülhamid istemiş.. Yanına girdim.. Ber-mu'tad elimi sıkarak, yukarıdaki odasında ayakta kabul etti.. Biraz öksürüyor ve elem verdiğinden(?) *Sciatiz*'den(?) şikâyeti var.. Dahilen yalnız öksürük için bir su ilacı veriniz çünkü antibiyotiki ve saireyi midem kabul etmiyor. "İçemiyorum" dedi.. "Haricen de bir müsekkin-i ruh tertib ediniz". Lazım gelen ilaçları yazdım.. Evvelce bir sigara içmiş idik.. İlaç yazdıktan sonra gitmeye kıyam etmem üzerine.. "Hele azıcık oturunuz.. Bir sigara daha içiniz.. Çoktan sizi göremedim".. dedi.. Oturduk.. Kuyrukluyıldız'ı görmek için gece pencere önüne oturmuş.. İhtimâl ki ondan kendini üşütmüş fikrini dermiyan etti.. Bunun üzerine.. Ya! Kuyrukluyıldız'ı gördünüz mü? dedim... Evet! dedi.. Fakat! dedim?. Daha bir hafta sonra arzımıza kuyruğu çarpacakmış.. Havayı zehirleyecekmiş!.. Biz de cümleten ölecekmişiz [s. 22] dedim.. "Siz ne diyorsunuz? Böyle şey keşif olunabilir mi?.." dedi.. Bilmem!. İhtimâl ki doğru hesap etmişlerdir.. Maahaza yıldızların vakt-i zuhûrlarını, madem ki keşif edi-

yorlar.. olabilir ki bu iddia da doğru çıksın.. -Hassaten soğukkanlılıkla- Ne yapalım? Herkes nasıl ölürse biz de ölürüz dedim... "Vâkıa sizce ve bence de öyle ehemmiyet yok ama! Herkes sizin gibi düşünmez pek!" dedi. Ve ben adam bilirim.. A'yan Reisi Said Paşa gibi.. Mesela kim bilir kimleri uyku uyuyamaz... Merak eder.. Maahaza bizim dinimizde böyle şeylere itikad edilmez.. Yarın ne olacağını Allah bilir.. Yaktiyle mensub olduğum Kâdirî tariki şeyhu'l-ekberi "Hazreti Ahmed el-Kâdiri"ye müridleri sormuşlar.. İlm-i nücum, cifir sahih mi? Keşfi nasıl oluyor?.. Cevaben demiş ki: "Cifir" ceylan derisine derler.. Hazret-i fahr-i kâinât zamanında kağıt yok idi.. Birgün kerîme-i peygamberî hazreti Aişe ile halvet olmuş. Hazreti Peygamber ceylan derisine birtakım rumûzât yazmış ki o rumuzât fahr-i kâinât ile kerîmeleri beyninde bir sırdır.. Onu kimse bilmez. İşte ondan birtakım zevât mânâlar çıkarmağa çalışmışlar.. Güya birtakım rumûzât ile gaybdan haber vermeğe başlamışlar..

[s. 23] İlm-i nücum ise yıldızların ahvâlini bildiriyor ki bundan da istifade edenler, gemiciler, çöl seyyahları.. herkeste yalnız semada letâfetini temaşa eder.. Bunun üzerine bir "âyet" okuyarak tercümeye başladı.. Fakat ne dersiniz?.. Herifin biraz tefsire de vukufu var.. Anlaşılan Arabi biraz tefsir, biraz da Fârisî'den Şirâzî divanı ve saire görmüş.. Zâhir şehzadeliğinde hususî tahsil etmiş.. Zekâveti var.. Hafızası da mükemmel.. Tekellümü kâfi!.. Zülfet, Mâhienvâr kalfalara, Âbid Efendiye de ilaç yazıldı..

02 Mayıs, Sene 326 - 14 Mayıs, Sene 910: Abdülhamid'i gördüm. Bacağındaki ağrı geçmiş.. Koluna girmiş.. Yine müsekkin hârici ilaç yazdım.. Öksürük için pastil verdim.. İlaç Avrupa'nın müstemzât-i hususîyesinden olmazsa içmediği -evvelce tertip olunan *potion pectoral* adem-i isti'mâlini itiraf eylemesiyle- teyit etti.. Yine Halley Kuyrukluyıldızı meselesi açıldı.. Meseleyi gazeteler evvelkinden daha feci gösteriyorlar. İkinci bir fikir daha!.. Kuyruk zan olunduğundan daha büyük imiş.. Hâvi olduğu mevâdd-i sulbe-i nâriye küremize çarparak kün feyekûn edecekmiş!.. Muhtevi olduğu gazât mahlukatı boğacakmış.. Artık kıyamet kopuyormuş'.. gibi sözler **[s. 24]** üzerine gerçi zahiren inanmıyormuş, korkmuyormuş gibi görünüyor ise de dikkat ettim.. Oturduğu yerde duramıyor.. Sandalyesini kıvratıp duruyor.. Yine evvelki mülakatta dediğim gibi "mensup olduğum tarîkatin şeyhi Ahmed el-Kâdiri hazretleri dünyada beş şeyin, isimleri hatırımda yok[17], biri de bu ilm-i nücum hakkındadır. Allah'tan başka kimse bilemez; kıyamet alametleri olacak.. Dinimizde şer'an böyle şeylere inanılmaz. İnşallah bir şey olmayacak.. Ne vakit çarpacak imiş?.. Suâlini sormadan hâli değil.. 18 Mayıs-i efrenci gecesi yani Perşembe gecesi alafranga saat 2'de çarpacak diyorlar cevabını yerdim.. Ayrılırken de aman Perşembeye gel.. Ben öyle diyorum ki bir şey olmaya-

[17] Isimleri hatırlamayan doktor Âtıf Hüseyin Bey'dir.

cak.. Korkmayınız dedi. Ben de: "Zaten böyle şeylerden korkmam ki. Kıyamet dahi kopsa kopması neticesi ölürüm; bâ-husus burada herkesle geçen düğün bayram dedikleri gibi" cevabını verdim.. Çıktım. Hissiyatım: Hâtime-i hayata, ölüme taalluk ettiği cihetle korkmuyorum diyorsa da fevkalade endişenâk!.. İhtimâl ki geceleri de o tarihe kadar uyuyamaz..

Sayfa 25:

07 Mayıs, Sene 326 - 20 Mayıs, Sene 910: Abdülhamid'i gördüm. Gülerek kabul etti. Elimi sıktı. Gördünüz mü? dediğim gibi Kuyrukluyıldız boş çıktı. Bir şey olmadı.. "Evet! Hesap yanlış olabilir. Maahaza daha beş altı gün tehlike varmış.. diye gazeteler yazıyorlar.. Fakat ne olacağını kimse bilmeyeceği de pek doğru" dedim.. İstifsâr-i hatır ettim.. Zaten buna da hacet yok idi.. Yüzü bir hafta evvelden daha kırmızı.. Sanki daha semiz görünüyordu!.. Kendi kendime "acı patlıcanı kırağı çalmaz tevekkeli dememişler!" demeden kendimi alamadım. Bir derûnî ah! savurdum.. Semizotunun havassından bahsetti.. Tahlil ettirirmiş.. Müdrîr, mugaddî havassı varmış.. Böbrek hastalıklarına müptela olanlara şâyân-i tavsiye imiş!.. Lapasını mesâne üzerine haricen koymuş. Böbrek hastalığına müptela olduğu zaman fâidesini görmüş!.. Hatıra olmak üzere tavsiye ediyor.. Ha! dedi! "Bir iki saat evvel limana bir harb gemisi geldi.. Bayrağından pek fark edemedim.. Ama galiba Alman!" dedi. Hayır dedim.!.. "Fransız" mektep sefinesidir. (Filhakika "Dekoe" ismindeki Fransız mektep sefinesi gelmiş. Kaldı. Selamlamış idi ki bu sefine on beş gün akdem Girit'te aynı vechile **[s. 26]** Osmanlı bayrağını selamlayan ve hukûk-ı Osmaniyeye bihakkın riâyet eden yegâne sefine-i harbiyyedir..) Bundan evvel semizotu hikâyesinde muttasıf olduğu mürâyiliği icâbı tecrübeli bir doktor olduğumu her halimden isbat ettiğimi söyleyerek, takdir ederek güya koltuklarımı kabartmak istiyordu.. Bundan bi'l-istifade ben de "yalnız tecrübe tabâbetde değil her fen ve sanatta lazım.. İşte bu mektep sefinesi de talebeyi gezdirerek bahrî tecrübeler gösteriyor" dedim... "Evet! Hakikaten doğru söylüyorsunuz. Biraderim Sultan Aziz merhum zamanında bahren Avrupa'ya gitmiş idik. Mesina'ya girer iken az kaldı bir kaza vukua gelecek idi. Gemi süvârisi Rasim Paşa Mesina limanına hiç gelmemiş.. Gözleri de iyi görmez idi. Gemi az kaldı rıhtıma çarpıyormuş. Bereket versin gemide kılavuz Fransız bir kaptan var idi.. Derhal gemiye iki üç kumanda birden verdi.. Tornistan ederek gemiyi geri aldı. Kafadan kurtulduk idik, Ba'dehu dediğiniz gibi tecrübe sayesinde hâsıl oldu" dedi.. Beni tasdik etti. Jan Marina Farinyâ kolonya suyu tükenmiş.. İstedi.. (...) pastili istedi.. Ayrıldık.. Mülkicihân, Dilbeste kalfalara ilaç yazıldı (mukavvî).

Sayfa 27:

13 Mayıs, Sene 326 - 26 Mayıs, Sene 910: Köşke çağırıldım. Âbid Efendinin vücudunda kaşıntı varmış.. Gülşen, Felûye, Mâhienvâr kalfalara ilaç verdim. Cumartesi günü görmem [için] Abdülhamid haber gönderdi. Gülsuyu istemiş.. Evvelki görüşmede kolonya suyunu (Jan Marina Farinyâ) istemiş idi.. Bu defa da haber göndermiş.. Burada olmadığından Avrupa'ya sipariş olduğunu söyledim.

15 Mayıs, Sene 326 - 28 Mayıs, Sene 910: (Alatini) köşküne çağırıldım. Abdülhamid istemiş.. Gördüm. Yine kelimât-i mürâyiâne ile kabul etti. "Size zahmet veriyorum, merdiveni çıkarken yürüyorsunuz.. Lâkin yukarıda oturmayı tercih ediyorum.. Buyurun oturunuz" diyerek sigara ikram etti.. "Doktorlara söylemek ayıp değil!.. Bizim hanımın yüzünde birtakım pörtükler var.. Cildinde kızartılar var. Galiba kullandıkları tuvalet pudrasından oluyor.. Ekserisinin terkibinde (...) var.. Onlardan olacak galiba" dedi.. Bir merhem veya pudra istedi verdim. Bahis bura ahalisine intikal ediverdi.. "Cumartesi, pazar günleri görüyorum. Bu tarafa birçok halk çıkıyor.. Familyaları ile geziyorlar.. Fakat hiçbir münâsebetsiz ahvâl görülmüyor.. Herkes nâmusuyla dolaşıyor.. Bazı yerlerde böyle değil türlü rezaletler olur.. Burada öyle şeyler görmüyorum" dedi. **[s. 28]** Evet! dedim... Burada herkes nâmus dairesinde serbesttir. Kimse kimseye taarruz etmez dedim.. "Evet; kırda öyle fena muameleler! "münâsebât-i zahire!" görülmüyor.. Bilirsiniz Avrupa'da ne rezaletler olur.. Hamd olsun bizim ahalimiz, memleketimizin terbiyesi böyle şeylere manidir. Bir tarih Avrupa'ya gittiğimiz zaman bizi "..." denilen bir mahalle götürdüler.. Ne rezalet.. Kadınlar çırılçıplak.. İnsân bakmağa teeddüp eder.. Bunu görünce hemen kaçtık.." Fransa'da bu rezalet çoktur.. Bu sebeple Fransa'da izdivâc günden güne azalmış, nüfusu da o nisbetde tedenni etmiş.. Tiyatrolara da gittik lâkin o derecede münâsebetsizlik yok idi.. Bilahare (Sultan Murad'a, bana Fransızca okutan) bir muallim izin istedi. Familyasıyla Paris'e gitti.. Fransızlar tuhaftır. Başka yerde duramazlar.. Mutlak bir iki senede bir Fransa'yı görmeli.. Sonra avdetinde tiyatroların rezaletini anlattı.. Familyasıyla tiyatro seyredememişler.. Bizde hamd olsun öyle şeyler yok.." dedi.. Sonra.. köşk civarının manzara-i latîfesini, burada hasta olmadıklarından memnuniyetini -resim bilirmiş- o civarın tablosunu yapacağını.. evvelce insan, hayvan resmi yaparmış.. Şimdi eli titrediğinden yapamadığını söyledi..

Sayfa 29:

29 Mayıs, Sene 326 - 11 Haziran, Sene 910: Köşke davet olundum. Âbid Efendi, Gülşen, Felûye kalfalara ilaç yazdım. İnekçi Mehmed (...) mide olmuş ona da ilaç verildi.. Abdülhamid, kendisini Salı günü gelip görmem için selam ve haber gönderdi.

31 Mayıs, Sene 326 - 13 Haziran, Sene 910: Köşke istediler.. Abdülhamid istemiş.. Gördüm. Midesi bozulmuş.. Gece midesinde bulantı hissetmiş.. Sabahleyin *villa cobras* içmiş.. Bir gün te'sir etmiş.. Daha da istifra varmış.. *"Cer' rapobiyer"* istedi.. Söz perhize intikal etti. Menâfiinden bahsetti... Cemile Sultanda fart-i semâne varmış.. Doktor (...) isminde bir doktor bir perhiz tavsiye etmiş... Her şey yarım saat fasıla ile tanzim edilmekten ibaret. Yemek bir türlü yiyecek.. Yarım saat sonra diğer bir yemek.. Yarım saat yürümek, yarım saat uyumak gibi.. Yağlı, nişâî şeyleri men..

01 Haziran, Sene 326 - 14 Haziran, Sene 910: Köşke gittim.. Alt katta beni Abdülhamid karşıladı. Hiçbir şeyi kalmadığını, memnuniyetini söyledi. Oturduk, ber-mu'tad karşı karşıya sigaraları yaktık.. Bahis kolera, vebaya intikal etti.. Bir İngiliz'in sözleri harfiyyen şu mealde idi: "Kolera demek iki şey demektir. Biri pislik, diğeri de fena su.." Doğru dedim.. [s. 30] Hazım için dişlerin lüzumundan bahsedildi. Niçin diş yaptırmıyorsunuz dedim?.. "Benim için Fransızların dediği gibi (...)" dedi.. Gerildi.. "Yaşamak için ya derviş veya filozof olmalı" dedi. Doktorluğun sâri hastalara temasıyla maruz oldukları mehâliki tasvir etti. Bir de: Zaten tabîb demek fedâi demektir deyince biraz (...) gibi bir hal hissettim. "Fedâi" sözü hoşuna gitmedi olacak!.. Evet! dedim. Bir Rum şâiri tabîbi bir yanan muma teşbih etmiş.. Etrafını tenvir için nefsini feda ediyor, eriyor!.. dedim... Ayrıldım..

3

Üçüncü Defter

Sayfa 01:

3 Haziran 326 - 15 Haziran 910: Köşkten istediler.. Abdülhamid'i gördüm. Aşağıda salonda ber-mu'tad, gülerek, tahalluklar ederek karşıladı.. Elimi sıktı.. Oturduk... Sigaraları yaktık.. Hamd olsun iyiyim.. Hiç bir rahatsızlığım kalmadı. "Bizim grand mamayı Sercemal Kalfa için" bir görünüz.. Pek sevdiğim bir karıdır.. Benim küçüklüğümde bana çok baktı.. Çok kahrımı çekti.. Daha gençliğinde boğazına sabredemezdi.. Kağıthane'de köşkte idik.. Bir gün ben adada idim.. Çilek süt ile iyi olur.. diye işitmiş.. O zaman bir baş ağa var idi.. Bir kova süt içine bir sepet çilek koymuşlar.. Her ikisini bulamaç gibi yapmışlar.. Karşısına geçmişler.. Yemişler.. Geldim ki karnı şişmiş.. Çırpınıp duruyor.. Bir dolapta "karamas" var idi.. Açtım.. Buna cüz'î tartır emetik verdim.. Hem yukarıdan, hem aşağıdan gitti.. Gözleri açılmış.. Baktım velinimetim, sebeb-i hayatım diye elimi öpüyor.. Ölüyor idi" dedi.. İkrâmen birkaç "kadın sigarası", bu gün bu nev'î içmiyor idi, bıraktı. Grand mama diye bağırarak harem kapısından girdi.. Sırrıcemal de kapı arkasında hazır imiş ki efendicigim.. diye mırıldanmaya başladı.. Yine bir gün çiğ bir yemiş, lahana yemiş.. Şimdi ben gittikten sonra biraz latîfe et dedi.!..

Sayfa 02:

20 Haziran 326 - 03 Temmuz 910: Köşke istediler.. Âbid'in vücudunda kaşıntı var.. İlaç verdim. Haftada bir olsun haber verilmeden gelmek için "Abdülhamid" selam göndermiş.. Haber verilince geliyorum ya!.. dedim.. Kalfalardan bazılarına da ilaç yazıldı.

25 Haziran 326 - 08 Temmuz 910: Bugün Ordu Köşkü'ne davet olundum. Âbid Efendi midesini bozmuş.. Muayene ederken Abdülhamid alt kattaki bulunduğumuz salona geldi... Ber-mu'tad elimi sıktı. Hal, hatır sordu.. Oturduk. Sigaraları yaktık.. Sözü körfezlere getirdi.. "Pür diktkat bir yerde okumuş idim.. Körfezlerin bazı garip halleri vardır.. Burada böyle.. Malum ya.. Uzaktan gelen bir vapurun evvela direği.. sonra tekmesi görünüyor.. Evvela küçük görünür.. Yaklaştıkça cesamet kesb eder.. Burada işimiz gücümüz ne? Böyle şeylere dikkat etmeyi zaten severim.. Bura körfezinde garip bir hadise var. **[s. 03]** Uzaktan bir vapur göründü mü.. öyle küçük görünmüyor.. Her yerde olduğu gibi değil.. Adeta büyücek arz-i endam ediyor. "İçimden sendeki bir galat-i ru'yetden neşet etmesin" dedim. "Bir de buranın gurûbu pek latîf!.. Dünyanın hiçbir tarafında böyle güzel temaşasına doyulmaz gurûb tasavvur edemiyorum.. Insân ressam olmalı da güneş batarken ufukta hâmil olan o manâzır-i dilrübâyı, kırmızı bulutların resimlerinin ilhamı.." dedi.. Ben de: Evet! Hakikaten buranın gurûbu pek şâiranedir.. Çünkü şimdi her yerde olduğu gibi ufukta kayıp olmaz.. Esâtir-i Yunaniyye ilahlarının aramgâhı olan Olimpos silsilesi arkasına gizlenir.. Defoslara nazîre, hatıra yapar

gibi gurûp zamanları burada cidden latîfü'l-manzara, şâiranedir dedim...

"Hakikaten bende daha küçük yaşımdan beri tecessüs vardır. Bazı şeylere pek dikkat ederim.. İstanbul'da Mevlevihanekapısı semtlerinde iskan eden bir kısım halk vardır ki onların ekserisi erbâb-ı sanattır.. Kimisi Uzunçarşı, kimisi Kapalıçarşı'da birer muhtelif sanat erbâbıdırlar.. Bunlara dikkat edilirse hepsi kara gözlü, kaşlıdır.. Birbirlerine benzerler. **[s. 04]** Birbirine benzemelerinin sebebi de hâricden kız almazlar.. beyinlerinde tezevvüc ederler.. Buranın dönme denilen tâifesi gibi.. Bu keyfiyet pek dikkatimi mucip olmuş idi.. Daha şehzadeliğim zamanında idi.. Kütüphanemde tarih kitapları var idi.. Bir de tarihe âşina bir kitapçımız var idi. Ki biz ona ayaklı kütüphane veya tarih ismini verir idik.. Bu erbâb-i sanayi hakkında tarihte bir tabir olup olmadığını tetkik etmesini kendisine söyledim.. Bir yerde kaydını bulmuş.. Meğer bunlar pek eski zamanda ecdâd-i ataların Venedik'i fetih ve nehb(?) ettikleri hengamede pek çok esir almışlar.. İstanbul'a getirmişler.. İşte o esirler o mahalde iskan edilmişler. Memleketlerindeki ahlak, âdât, sanayii muhafaza etmişler.. O zamanlar bazı Venedik kızlarının güzelleri de dahil-i harem-i saray olmuşlar.. Şer'an cevaz var ya.. Kimi İslâm olmuş.. Kimi bulunduğu dini muhafaza etmiş.. Silsilemizde birçok var.. Her milletten, Macarlardan ve saireden dahil-i haremleri olmuş zevecât var.. Osmanlılar öteden beri **[s. 05]** cengâverlikle vakit geçirmişler.. Cengâverlikten gayri mesleği, hidemât-i süfliyeden addetmişler.. Keşke öyle olmasaydı daha iyi olurdu ya! Öyle olmuş.. Sanayii, ticareti hidemât-i süfliyeden tanımışlar.. Bunun için bu cihetlerde terakkî edememişler.. İşte Venedik üserâsı İstanbul'da herbiri bir sanat tutmuş.. İstanbul'un sanayi ve ticaretini kâmilen ellerine almışlar.. Hâlâ şimdiye kadar o mahallât halkı eski sanatlarını, âdetlerini muhafaza etmektedirler ki sebebi bu olduğu da tarih yazıyor diye bize o ayaklı kütüphane dediğimiz zat söylemiş idi" dedi.. Âbid Efendinin yine vehimli olduğundan bahsetti.. Zekâvetinden bahsetti.. "Burada bizim medâr-i tesellimiz bu çocuktur" dedi. Hep severiz dedi.. İnşallah bir müddet sonra sünnet edelim.. Burada biz bize bir ahenk, bir cemiyet yapalım dedi.. Ayrıldık.

26 Haziran 326 - 09 Temmuz 910: Bugün köşke gittim.. Âbid Efendiyi gördüm.. Dört beş gün müshil layıkıyla te'sir etmemiş.. Bir diğerini yazdım.. Dilbeste!.. Kalfayı muayene ettim. Kuvvet ilacı yazdım.. Biraz sıkılıyormuş.. Bahçeye çıkmaları için Abdülhamid'e söylememi gizlice rica ettiler. Müsaade etmez imiş..

Sayfa 06:

27 Haziran 326 - 10 Temmuz 910: Ordu Köşkü'ne sabah erken gittim. Âbid Efendiyi gördüm. Akşam biraz ateş gelmiş.. Müshil layıkıyla te'sir etmeye başlamış.. Elimle sulfatasını verdim.. Bir müddet sonra Ab-

dülhamid geldi.. Oturduk birer sigara yaktık.. "Demin bir baş ağrısı geldi.. Ara sıra asabi bir baş ağrısı gelir.. Bir şeye sıkıldığım vakit gelir.. Bizim bir adamlarımızdan biri var idi.. Yarım baş ağrısı gelirdi.. Nihayet adamcağız bundan öldü idi ya.. Bir gün bana yine böyle baş ağrısı gelmiş idi.. Sülüğü bulamamışlar.. Alelacele sarayda nöbetçi doktoru, bir Hıristiyan doktor ki ismini hatırlayamıyorum, gelmiş idi.. Bir ilaç verdi. Tuhaf, bir zat idi. O vakit genç idim.. Bu baş ağrıları gençlerde bazen olur. Terakkî-yi sin ile geçer demiş idi.. Filhakika o vakitler sık sık olur idi.. Gittikçe seyrekleşti.. Ara sıra bir şeye sıkılırsam nâdiren olur" dedi. Evet! Ona "şakîka" derler.. dedim... Kalktım.. Giderken: "Sizin gibi nazik bir zat görmedim.. Pek memnun ediyorsunuz.. Hakkınızı ne türlü ödeyeceğimizi bilemiyoruz" gibi kelimât-i mültefitâne ve riyâkarâne üzerine: Ben de: Estağfirullah vazifemi ifa ediyorum dedim çıktım..

Sayfa 07:

28 Haziran 326 - 11 Temmuz 910: Bu sabah hastahanede nöbetçi idim.. Erkenden fayton geldi.. Köşkten acele çağırdıklarını söyledi.. Bir müddet sonra gittim.. Âbid Efendiyi gördüm.. Kalfası Mâhıenvâr ile beraber alt katta idi.. Dünkü müshilden sonra açılmış.. Ateş gelmemiş.. Fakat sulfatasını vermemişler.. Ben verdim.. Yiyeceğini tarif ettim.. Abdülhamid de o sırada selam göndermiş.. Yarın yine gelsin rica ederim demiş. Tabiî çocuk iyi oluncaya kadar. Söylemeye hacet yok.. Yine gelirim dedim... İlaç "*Potion riviere*(?), *Aristokin*(?) ateş gelirse verilmek için *pyramidonlu*(?) mahlul.

29 Haziran 326 - 12 Temmuz 910: Ordu Köşkü'ne gittim. Âbid Efendiyi gördüm. İyidir. Bir yemek listesi ile sabah, öğle, akşam bahçeye çıkarılması için bir kağıt yazarak mümanaat ettiğini hissettiğim Abdülhamid'e gönderdim.

30 Haziran 326 - 13 Temmuz 910: Sabah erken köşke gittim. Âbid Efendiyi kesb-i afiyet etmiş buldum. Mukavvî ilaç yazdım. Bahçeye çıkarttım. Sırrıcemal'e dahi ilaç yazdım.

Sayfa 08:

10 Temmuz 326 - 23 Temmuz 910: Ordu Köşkü'ne gittim. Zülfet Kalfa hasta imiş. Sıtmadan şikâyet etti. İlaç yazdım. Nuri Ağaya, Mâhıenvâr Kalfaya da ilaç yazıldı. Abdülhamid'i göremedim. Âbid Efendiyi çağırttım. Rahmi Efendi bir hürriyet madalyası almış. Göğsüne talik ettik. Haydi babana göster dedik!.. Kim bilir? Ne kriz geçirmiştir! Köşkü donatmışlar..

11 Temmuz 326 - 24 Temmuz 910: "Bugün ale's-sabah köşke çağırıldım. Gündüz saat yedide gittim. Zülfet Kalfayı gördüm. İyi idi. Abdülhamid selam göndermiş.. Yarın saat dokuzda gelsin, beni görsün demiş..

Peki dedim... Hanım ağzı! Oruç tutmuş!.. Üç aylar olacak!.. Geçen gece hastalanmış. Biraz gül suyu, çiçek suyu, tarçın suyu, lokman ruhu, yazsalar bulunsa demiş.. Peki dedim.. Yazdım, kolonyalar geldiğini, alıp tarifini söyledim.

Sayfa 09:

12 Temmuz 326 - 25 Temmuz 910: Köşke gittim. Abdülhamid'i gördüm. Ber-mu'tad tarz-i riyâkarânesiyle kabul etti. Sigara verdi. İçtik. Buranın sıcaklarından şikâyet etti.. Yelpaze makinesi istedi. Eczanede yoktur. Vekilharç çarşıdan alsın dedim.. "Yıldız'da hasta iken sıcak bir zamana müsadif idi.. İki saat devam eden bir makine yatağımın yanına koydurdum.. Sonra elektrik ile müteharrik olanları yaptırdım idi.." dedi. Evet! Türlüsü var.. dedim...

"Rica ederim, Perşembe veya Cuma günü saat dokuzda geliniz.. Söyleyeceğim var.. Şimdi bizim kocakarıyı -Sırrıcemal Kalfa- muayene ediniz.. Yine midesini bozmuş.. Yine perhiz tavsiye ediniz" dedi. Çekildi. Sıhhatçe iyi idi.. Nane suyu, melisa ruhu istedi yazdım.

"Âbid Efendi 11 Temmuz Pazar günü beşi bitirip altı yaşına bastı!" dedi. "Bizim kadın geçen gün oruç tutmuş.. Gece bayıldı. Size haber göndermek kâbil değildi.. Kolonyalarla ovduk.. Onun için yine istediğim nane suyu ve saire böyle avârize karşı bulunsun diyedir" dedi.

Sayfa 10:

16 Temmuz 326 - 29 Temmuz 910: Köşke gittim. Saat on bir idi. Abdülhamid çıktı. Âbid Efendiyi, Sırrıcemal Kalfayı gördüm. İlaç yazdım. Yarın gelmemi Abdülhamid rica etmiş.

17 Temmuz 326 - 30 Temmuz 910: Öğleden sonra köşke gittim. Orta katta cenûb-i şarkîye nâzır olan odasında ber-mu'tad kabul etti. "Daha ayakta geçen gün biraz müteessir olacak bir haber aldım. Dün geldiğinizde çıkamadım. Affedersiniz. Gerçi biraz nöbet gibi bir şeyim var. Lâkin o teessür ve moralden mütevellit. Buyurunuz da söyleyeyim," dedi.. Şezlong üzerine bir çarşaf sermişler.. Bir yanına da yastıklar koymuşlar.. Hasta olduğu zamandaki gibi yine hasta yatağı olmuş. Bu suretle teşekkül eden yatağına oturdu.. Pek yakınına konulmuş koltuk sandalyesine oturdum.. Dört ayaklı.. iki katlı sigara iskemlesi sol tarafıma ikimiz arasına sıkışmış idi.. Sıtma mı geldi! dedim.. **[s. 11]** Dilini gördüm. Nabzını tuttum.. Aristokin aldığını söyledi.. ve ilave etti.. "Evet! Hastalığım moralden ileri geliyor.. Zatıaliniz şehir çocuğu, nazik, insâniyetli bir zatsınız.. Çok lütfunuzu gördük.. Söyleyeceğim şeylerden zerre kadar size benim yüzümden bir fenâlık gelmesini de istemem." gibi mukaddemelerle başladı.. Hele ne gibi bir şeyler dedim?.. "Geçende başlıca üç şey için Rasim Efendi'yi İstanbul'a göndermiş idim.. Biri: Sultanların bir an evvel

izdivaçlarının icra ettirilmesi ricasını; İkincisi: Şâziye Sultan'ın dairesi her nasılsa bozulmadığı, her şeyin yerlice yerinde olmasından oradan iki cariye getirmesi hususu idi ki.. Allah bilir burada kimsemiz kalmadığından pek sıkıntı çekiyoruz.. Abdesthaneleri bazan refikalarım kendi elleriyle yıkamağa mecbur oluyorlar.. Vâkıa zarûretde her şey olur diyeceksiniz!.. Öyle ise de: Ben burada ordunun nâmusuna sığınarak bakıyye-i ömrümü rahatça geçirmekten başka bir emelim yoktur.. Buna kasem ederim.. Dünyada hiçbir emelim yoktur.. Burada rahat oturup duadan başka bir şey düşünmez iken.. Şâziye Sultan hakkında me'yusiyeti, teessüfü **[s. 12]** mucip haber aldım.. Güya Şâziye Sultan bir cemiyet-i hafiyyeye dahil olmuş!.. Bunu hiç zannetmem.. Olanca kuvvetimle reddederim.. Bu bir iftiradır.. Said Paşanın oğlundan ayrılmış.. Olabilmesi bir iftiradır.. Hem ben buradan Sultanlar giderken her birine ayrı ayrı nasihat ettim.. Gitsinler.. İzdivaç etsinler.. Hükümet-i hâzıraya karşı hürmetkâr olsunlar dedim... Eğer benim tavsiyem ve nasâyihim hâricine çıkmış ise farz-i muhal olarak Şâziye Sultan cemiyet-i hafiyyeye duhul etmiş ise ondan bana taalluk eden bir şey yoktur.. Bu hususa teessüf ederim.. Ona karşı hükümetin yapacağı adalete havâle-i keyfiyet ederim.. Hiç Şâziye Sultanın terbiyesinden, zekâsından böyle bir akılsızca hareket ümit etmem.. Hattâ nişanını geri iade ettiğini de işittiğim zaman müteessif oldum.. Burada iken, kadınlar bana, Şâziye Sultan Said Paşanın oğlunu beğenmemiş.. İsmail **[s. 13]** Paşanın oğlunu istiyormuş gibi laf söylemişler idi. Ve daha o vakit kendisini çağırıp nasihat etmiş idim.. Madem ki bir kere nişan oldun.. evvelce kabul ettin, şimdi ayrılmak olamaz demiş idim.. "Ben ya Şâziye Sultan burada iken öyle bir fikirde bulunmuşlar.. demek olur.. Kendince nişanını iade etmesi ondan ileriye gelmiş.. dedim".. Evet! Bir rivayette de İsmail Paşanın oğlu da Sultanı alamam demiş ki.. bu da Sultana bir tahkirdir.. İşte böyle mesele dolayısıyla Sultana bir de iftira ediyorlar.. demektir.. Her ne hal ise.. Ben yalnız bu gibi ahvâlden dolayı müteessir, müteessif oldum.. Ben burada kimse ile muhabere edemiyorum ki İstanbul'da güzerân eden bu gibi ahvâle vukufum olsun.. Ben eğer Şâziye Sultan hakkında böyle bir zan olduğunu bilmiş olaydım.. İstediğim cariyeleri oradan istemezdim.. Adapazarı'ndan.. ve saireden.. nereden olursa eski emektarlardan iki cariye isterdim.. Bana emin olmalarını her ne suretle olursa anlatmanızı sizden de rica edeceğim.. **[s. 14]** Benim bir emelim yok.. Burada ordunun zîr-i cenâhında bakıyye-i ömrümü geçirmek. Bu kadar.. Her şeyden arzusunu almış bir adamım.. Hiçbir gûna intikam fikri de beslemem.. Bana makamımı iade etseler kasem ederim.. istemem.. Benim en rahat ettiğim zaman burada ki iki senedir geçirdiğim hayattır.. Otuz bu kadar senedir.. gece gündüz çalışmaktan yoruldum.. Şehzadegân çok.. Azizîler[1] var.. Varsın onlar

[1] Sultan Aziz'in oğulları.

re'sukâra geçsinler!.. Ben bir kıyye istemem.. İstediğim var ise saydığım iki şeyle bir de üçüncüsü var ki: Buradaki aşçı ve saire müteehhil olanların ailesinin buraya getirilmesiyle bu civarlarda birer küçük odada ikâmesi: Nuri ve Şöhreddin ağaların da haftada bir gün olsun hâricde gezmelerine müsaade edilmesidir. **[s. 15]** Çünkü bunlar da böyle benim ile burada kapalı kala kala artık bîzar kalacaklar.. Bir gün biz de durmayacağız.. diyerek feryad edecekler.. Ben ise aşçının yemeğine diğerlerinin hizmetlerine alışmışım.. Rahatım bozulacak.. Ben rahatımdan başka bir şey istemiyorum.. Emin olsunlar.." gibi mükerreren asabi, müteheyyic teminatta bulunuyor. Benden bir ümid-i felah bekleyerek: İşte "mümkünse birkaç gün izin alıp İstanbul'a gidip bu ricalarımı, bu istirhâmâtımı anlatırsanız.. Belki sizin ricanız kabul olunur" demesi üzerine ben de İstanbul'a gitmeğe hacet yok.. Buradan da icabına bakarız.. Lâkin sizin eski bendegânınızın, saraya mensup hafiyelerin böyle cemiyetler teşkil etmesi sebebiyle istedikleriniz karîben mümkün olmasa gerek.. dedim... Yine "bana taalluk eden ciheti yok .. Kim öyle bir şeye cüret etmiş ise terbiyesi hükümete ait .." **[s. 16]** "Ben Meşrûtiyet-perverim.. Öyle olmasa Kanûn-i Esâsî'yi vermezdim.. Hem Kanûn-i Esâsî'yi Mithat Paşa yapmadı.. Her maddesini ben hazır olduğum halde bir heyet dikte etti." Hadi ya! Evet: Mithat Paşanın Kanûn-i Esâsî'sini Said Paşa tâdil etmiş ve kabul etmiş idiniz.. Deyince "Yüzüme bir baktı".. Dediğim gibi ben Kanûn-i Esâsî'yi arzu etmeseydim.. daha ilk tahta çıktığım zaman ne yapar yapar diretir idim. Hem de bu cemiyette Kâmil Paşa var diyorlar.. Kâmil Paşa ve oğlu benim düşmanlarım idiler.. Bununla da benim bu cemiyetle alakam olmadığı tezâhür ediyor **[s. 17]** demesi.. pirelendiğini, tebriye etmek istediğini gösteriyor idi.. Belki de bu hususta benden bir şey kapar ümidinde bulunuyor idi.. Hâsılı meraklı.. ve mütecessis görünüyor idi.. Ben ise soğukkanlılıkla.. bu hususta sizden bir şey sormuyorlar ya.. Telaşa mahal yok.. Ordu sizi kemâkân muhafaza ediyor.. Daha ne istersiniz üç (...) Benim buraya mahzâ gelmem Kanûn-i Esâsî'ye muhaliftir.. Kanûn-i Esâsî'nin ruhunu ben pek a'lâ bilirim.. Lâkin benim başka emelim olmadığı için ben nefsimi müdâfaa etmeyebilirim.. Ben üç şey rica etmiş idim.. Yapmadılar.. Bana hakarettir.. Ben burada hürmetle yaşamak arzu ediyorum diyerek sözüne aynı mealde devam eyledi..

Sayfa 18:

26 Temmuz 326 - 08 Ağustos 910: Köşke çağırdılar.. Gittim.. Zülfet, Mâhıenvâr, Dilbeste, Gülşen kalfalar çıktılar.. Hepsine ilaç yazdım.. Filhakika Dilbeste biraz zaaf ve fakru'd-deme müptela.. Gülşen Kalfa.. Yavaş sesle "Bir şeyciğim yok!.." diyordu.. Öyle ise pek â'la!.. dedim... Gitti..

Abdülhamid, (...) su istemiş!.. Yazdım. Kendisini görmedim.

29 Temmuz 326 - 11 Ağustos 910: Ordu Köşkü'ne davet olundum.. Gittim.. Âbid Efendi kaşınıyormuş.. Tahta kurusu, pire gibi şeylerden değilmiş.. Çünkü dikkat ediyorlarmış.. Validesi merak ediyormuş.. İlaçları da bitmiş.. Muayene edilmesini rica etmişler.. Netice-i muayenede mucip-i merak bir şey olmayıp yine tahta kurusu ve pire ve sivrisinek tarafından ısırılmış.. Bir iki noktalara tesadüf edildiği cevabı verilmiş.. İlaç yazılmadı.

Sayfa 19:

13 Ağustos 326 - 26 Ağustos 910: Bugün Ordu Köşkü'ne çağırdılar.. Dilbeste, Gülşen kalfaların ilacı bitmiş yazdım.. Abdülhamid 12 kutu *purgone*[2] istemiş.. Ne yapacak?.. Bu kadar eczanede de zor, bulunmaz. Şimdilik üç kutu çok bile.. Lüzumunda yine yazarız dedim... Bundan maâda elbise muhafaza için kâfur istemiş. Naftalin kokusunu hazzetmiyormuş.. Şâyân-i takdir bir şey yok.

15 Ağustos 326 - 28 Ağustos 910: Bugün Andon Beyle Şöhreddin Ağanın gözünü muayeneye gittik.. Sırrıcemal Kalfanın ilacı bitmiş yazdım.. Şâyân-i i'şar bir şey yok..

19 Ağustos 326 - 01 Ağustos 910: Ordu Köşkü'ne davet olundum. Âbid Efendi, Mâhıenvâr Kalfayı gördüm. İlaç verdim. Abdülhamid'i göremedim.. Âbid Efendinin burnundan kan gelmiş!.. Merak etmişler. Şâyân-i i'şar bir hal yok.. Birkaç vakittir Abdülhamid yine itikafa girmiş olacak ki görünmüyor!..

Sayfa 20:

12 Eylül 326 - 25 Eylül 910: Köşk'e davet olundum. Gittim. Âbid Efendiyi gösterdiler.. Bir mukavvî yazdım.. Gülşen, Sırrıcemal Ağa, kalfalara, Nuri Ağaya ilaç yazdım. Şâyân-i zikir bir şey yok..

18 Eylül 326 - 01 Teşrin-i Evvel 910: Andon Beyle Köşk'e gittim.. Şöhreddin Ağanın Andon Bey gözüne ilaç yazdı.. Ben de bir mukavvî yazdım..

23 Eylül 326 - 06 Teşrin-i Evvel 910: Ordu Köşkü'ne davet olundum. Abdülhamid'in ikinci kattaki odasına çıktık.. Ber-mu'tad oda kapısında istikbal etti.. Bayramın ikinci gününe müsadif olunduğundan elimi tuttu. "Bayramınızı tebrik ederim. Cenâb-ı Hak'tan afiyetle emsâl-i kesîresini idrakinizi niyaz ederim" dedi. Teşekkür ederim dedim.. Sizin de bayramınızı tebrik ederim diye mukâbele ettim. "Buyurunuz" dedi. Kendisi de şezlongun üzerine oturdu. Yakınında ve karşısındaki koltuğa da ben oturdum. **[s. 21]** "Nasılsınız? Afiyettesiniz inşallah?" diye istifsâr-i hatırdan sonra! Ben de siz nasılsınız dedim? dedim.. Üç dört günden beri sıtma tuttuğunu söyledi. Dün zâbitan ile bayramlaşmaya gelmişsiniz. O

[2] Müshil.

zaman ben ateşler içinde idim. Gittikten sonra haber verdiler demesi üzerine: Niçin haber göndermiyorsunuz. Mademki dört günden beri sıtmadan mustarip idiniz. Haber göndermeli idiniz dedim.. "Ramazan'da oruçlu idim. Dün de tekrar rahatsız etmek istemedim" cevabını verdi. Bilahare nabzını tuttum. Sıtma yok idi. Şimdi bir şeyiniz yok! dedim.. Evet! Akşam müshil aldım. 10 miktar da sulfata alıyorum. Bu sabah da aldım. Maahaza 5'er miktarlık paketler içinde sulfata yazsanız fena olmaz. Bir de tarçın suyu yazmış idiniz. Galiba eczacı iyi süzmemiş. Dibine tortu yapmış idi. Bazen eczacılar dikkat etmezler. Yeniden yazsanız dedi. Pek a'lâ dedim.. Keten paketleri, tarçın suyu, bir de müsekkin drajeleri yazdım. **[s. 22]** Söz Şöhreddin Ağa'nın gözüne intikal etti. Bana kalırsa onun göz ağrısı fakru'd-demden ileri geliyor. Ona biraz dö sud iyodür şurubu yazsanız dedi. Ben de mukavvî ilaç verdim. Bir gün evvel Kemal [ve] Andon Beyle de müşâvere-i tıbbiye yaptım. Merak edecek bir şey yok dedim.. Ha! Evet! Andon Bey Rum mu? Ermeni mi? diye sordu. Vallahi sormadım. Ne olursa olsun bence bir insan dedim.. Daha iyi olmuş. Sormadığınız. İsabet dedi. Andon Bey de Avrupa'da tahsil etmiş mi? dedi. Hayır! dedim.. Evet, ben dikkat ettim. Avrupa'da tahsil etmeyip de bizim mektepten çıkanlar Avrupa'ya gidenlerden daha iyileri, daha müstaidleri var. Hele Paris'e gidenler. Paris'in eğlencelerine dalıyorlar. Çalışmaya vakit bulamıyorlar. Ben gördüm. Paris'in **[s. 23]** geceleri de gündüzdür Beyl dedi. Hattâ biz Paris'e gittiğimizde tercüman Münir Paşa orada sefaret kâtipliğinde bulunuyordu. Bilahare onu saraya aldım idi.. Sever idim. İyi bir adam idi. Kendisi bana hikâye ediyordu. Ben Paris'te hiçbir gece bilmiyorum ki şafaktan evvel yatağıma girebileyim der idi. Daha otuz, kırk yaşında iken bile artık erkeklik kalmamış idi. O kadar suistimal etmiş.. Orada, o hayatta bulunup da etmemek mümkün değil ki! Hiç unutmam. Bir gün sefir ile oturuyor idik. Bir kurşun kalem lazım oldu. Münir Paşadan kalemini istedim. O da cebinden kalemini çıkarırken yere bir kutu düştü. O nedir! dedim.. Güldü. Kış geliyor.. Kuvvet hapı lazım imiş doktorlar verdi. Dedi gülüştük idi. Ona daha genç iken böyle haplara ihtiyaç görmeye başlarsa ne kadar fenadır? dedim.. Cemil Paşadan bahsetti. **[s. 24]** Ben hüdâ katında abes etmek istemedim. Hayır! Vahdeddin Efendi'nin sakat kalmasına sebep oldu. Fıtık var idi. Ameliyatı yaptı. İçeride parça mı kalmış? nedir. Hâlâ çeker dedi. Bir de Refia Sultan "apandisit mi" diyorsunuz. Eğer bağırsağı iltihaplansa, toplanılır, konsulto yapılır. Ameliyata karar verilir. Ben de razı olmuş idim. O sırada Zeki Paşa geldi. Selanikli Süleyman Numan Paşa onun hekimi imiş. Onu medhetti. Övüldü. Ameliyat lazım gelmiş iken diğer doktorlar bahsus Cemil Paşa bâ-rapor beyân ettiği halde Numan Paşa muhalif reyde bulundu. Kat'iyyen ameliyat istemez dedi. Ben de fikrimden caydım. Sonra Almanya'dan doktor "Bir" nâm meşhur hekim ile muavini getirdi.

İptidâ-yi emirde Doktor Bir[3] dahi **[s. 25]** ameliyat teklif etti. Süleyman Numan Paşa ona da muhalefet etti. Bir'i dahi ameliyat olmamasına ikna etti. Tam üç ay arka üstü yatakta yatırdı. Ameliyatı bugüne kadar yapmıyor. Allah ondan razı olsun. Bütün familyaca minnettarız. Fakat onu ben Almanya'ya göndermiş idim. Çalışmış. Hem Almanya Fransa gibi değildir. Paris gibi Berlin'de olsun, Viyana'da olsun o kadar sefahat yoktur" dedi. Ayrıldım. Ayrılırken iki üç gün sonra rica ederim bir kere daha beni görünüz dedi.

26 Eylül 326 - 09 Teşrin-i Evvel 910: Bugün erkenden köşke gittim. Abdülhamid'i ikinci kattaki odasında gördüm. Yine ayakta oda kapısında karşıladı. Hal hatır sordu. Sigara ikram etti. Hamd olsun sıtma gelmedi. Bugün beş miktar sulfata aldım. Lâkin kuvvetsizlik hissediyorum. Bir kuvvet hapı yazsanız dedi. Bilmem siz sivrisinekler için ne yapıyorsunuz? Cibinlik içine de bir iki giriyor. Belki bunlara da **[s. 26]** bir çare vardır. Karasinekler için mâni kağıt yok mu? Bunlar için de şehirde belki bir şeyler kullanılır dedi. Ben de hiç çaresi yoktur dedim.. Dikkat etmeli cibinlik içine girmesin! "Burada göl var mı ki bu kadar çok olsun" dedi. Ben de ufak bir su birikintisi husulüne bâdi olabildiği gibi civarda bataklıklar eksik değildir dedim.. Gülerek: Bey, sizin yaşınız o kadar ileri değil fakat saçınız neden ağarmış? Geçen gün soracaktım. Nazar-i dikkatimi celb etti, dedi. Beyazlanmaması için size mazarratsız bir ilaç tarif edeyim. Benim çok tecrübem var. Hâlâ onu kullanırım. On iki sene kadar evvel bana biri tarif etmiş idi. Hani! Çıra yok mu? Çam ağaçlarından **[s. 27]** yapıyorlar. Kaynatmalı. Suyuyla tuvalet yapmalı. Saçları, bıyıkları, sakalı renk-i tabiîsini muhafaza ettiriyor. Ağarmasını men ediyor. Çam ağaçlarının hassası pek çok şeylere karşı iyidir! İşitmişsindir. Kastamonu tarafında verem nâdir imiş. Bana hikâye ettiler idi. O civarda verem-lileri çam ormanlarına götürüyorlarmış.. Çamlar altında bir ay, iki ay kalırmış. Aynı zamanda dallarını kesermiş. İçinden sakız gibi bir madde çıkıyor ya.. ondan da ağzına alıp emermiş. Hastalık ileri derecede değilse şifa bulunurmuş. Eskiden sarayda verem çok olurdu. Benim pederim validem veremden vefat etmişler! Nasılsa cariyeler arasında çok olurdu. Daha prensliğim zamanında idi. Tuhaf bir vak'a olmuş! Yeni gelen cariyeleri terbiye etmek için eski kalfaların maiyyetine vermek âdettir. Bir gün bir cariyeye kalfası **[s. 28]** arkasına eliyle vurmuş.. Cariye yakışıklı, güzel bir kız idi. Kızcağız arkam, göksüm, ağrıyor diye o günden itibaren ayakta hasta olmuş. Günden güne zayıflamaya başladı. Bir gün yemekte idim.. Sofra odasından geçerken gördüm.. Bunun nesi var? dedim.. Öyle

[3] Bier (1861-1949). Alman cerrahı. Bilgi için bkz. Rengin Bütün (Dramur),"1906 Senesinde Sultan II. Abdülhamid'e Yapılan Konsültasyon Reçetelerinin ve Sultanı Tedavi Eden Hekimlerin Tanıtılması", *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 21-25 Eylül 1981, c. II, Ankara 1988, s. 1090-1091.

şeyleri bizden gizlerlerdi. Her nasılsa kalfanın biri boş bulundu. Kalfası tarafından vurulduktan sonra böyle hasta olduğunu söyledi. Molik, Mavroyani Paşa, Tempel beyler görmüş.. Ciğerlerinde bir hastalık var zannıyla ilaç vermişler.. Ben merak ettim. Kızı çağırdım. Yukarı hamama çıkardım. Soyun arkanı muayene edeceğim dedim.. Tereddüd etti. Kızım ben bir şey yapmayacağım. Merak ettim seni muayene edeceğim dedim... **[s. 29]** Amûdi fakarisi[4] hizasında parmaklarımı gezdirirken bir noktaya geldim. Parmaklarım cerahat dolu bir boşluğa daldı. Hemen cerrah Halil Bey ki Mekteb-i Tıbbiyye'ce de meşhur bir adam! idi. (Halbuki cahilin birisi idi.) Geldi. Bu kızı muayene et dedim.. Muayene etti. Kıza göstermemek üzere bana eliyle işaret etti. Fena dedi. Kız görmesin diye parmakla sus diye işaret ettim. O çıktıktan sonra ben buna ameliyat yapamam. Bu tehlikeli bir hastalık. Mundar iliği kesilir. Felç olur dedi. Ne kadar mükâfat da verseniz yapamam dedi. Sonra bîçâre kızı ameliyat yaptılar. Hakikaten felç geldi. Ayakları tutuldu dedi.. Ben de böyle bir darbe müstaid olanlarda kemik veremi yapar. O kızda müstaid imiş. O darbe hastalığa sebep olmuş, dedim..

İki gün sonra tekrar görmemi söyledi. Elbisenizi ne kadar temiz giyersiniz. Tevekkeli denmemiş. Şehir çocukları başkadır gibi (...).

Sayfa 30:

02 Teşrin-i Evvel 326 - 13 Teşrin-i Evvel 910: Ordu Köşkü'ne gittim. Abdülhamid Şöhreddin Ağa ile selam göndermiş.. Verdiği ilaçların te'sirleri iyi oldu. Teşekkür ederim, bir hafta sonra yine gelmesini rica ederim demiş!. Âbid Efendi, Şöhreddin, Nureddin ağalara, Gülşen, Dilbeste, Mâhıenvâr kalfalara, Hanımefendi nâmına ilaç yazdım. Şâyân-i gayr-i iş'ar bir hal yok.

13 Teşrin-i Evvel 326 - 25 Teşrin-i Evvel 910: Ordu Köşkü'ne davet olundum. Âbid Efendi akşam hastalanmış.. Kay etmiş.. Telaş etmişler.. İlaç yazdım. Ben gittiğimde ne kay, ne de humması var idi.. Bilahere Zâbitan Dairesi'nde otururken içeriden fukaraya verilmek üzere bir para göndermişler.. Rasim Efendiye verdiler. Bir de Âbid Efendi iyi olmuş. Onun (...). Hanımefendi'ye balık yağı sevbiyesi istemiş.. Yazdım. Nizameddin Ağaya, Şöhreddin Ağaya ilaç yazdım.

---

[4] Belkemiği.

4

Dördüncü Defter

Sayfa 01:

20 Teşrin-i Evvel 326 - 02 Teşrin-i Evvel 910: Ordu Köşkü'ne gittim. Abdülhamid iyi imiş.. Göremedim. Selam göndermiş.. Hanımefendi! açık balık yağı sevbiyesi istemiş.. Bir düzine yazsın demiş.. Bundan evvel bir şişe yazılmış idi.. Çok yazılıyorsa serin yerde muhafaza etmek lazım.. Bozulur.. dedim... Öyle ise üç şişe yazsın demiş.. Nureddin Ağa ile haber göndermiş. Bilahare Felûye, Gülşen kalfalar çıktı.. Gördüm.. Mukavvî *tuil athcabetoz* (...) yazdım. Âbid Efendinin validesi hanımefendi! de Âbid Efendinin zayıflığını merak etmiş.. Görmemi ve ilaç yazmamı haber göndermiş.. Gördüm ve yazdım cevabını verdim. Hem de bahçede oynamasına mâni olmamalarını tembih ettim.. Zülfet ve Dilbeste kalfalar da ilaç istemişler yazdım.. Başka şâyân-i iş'ar bir şey yok idi..

Sayfa 02:

22 Teşrin-i Evvel 326 - 04 Teşrin-i Evvel 910: Bu sabah saat dörtte hastahaneye gittim. Bir askerî inzibat memuru geldi. Efendim, sizi kumandan paşa Espalandır Palas Oteli'nde bekliyor. Çabuk gelsin dedi. Peki! dedim... Viziteden sonra Andon Beyle otele gittim. Fakat sebeb-i daveti zaten tahmin etmiş idim. Bir iki günden beri cerâid-i mahalliyede "Abdülhamid son derece hasta imiş.. Bir de doktor konsulto yapmış.. Bu kışı geçirmesi için hayatı bâdire-i endişe görülmüş" mealinde birtakım safsatalar!. Ki Abdülhamid hakkında doğru havadis alabilmek için ortaya iskândil kabilinden bu yolda gazetelerin çıkardığı erâcif![1].. Bu havadis İstanbul'a kadar intikal etmiş.. İstanbul'dan da kumandan Hâdi Paşanın mezuniyeten yerine vekaleten birkaç gün evvel buraya gelen "Erkân-i Harb Livası" Neşet Paşazâde Fahri Paşadan dün gece bâ-telgraf beni sormuş.. **[s. 03]** Otelin kabul salonuna girdiğimizde Fahri Paşanın yanında bir Erkân-i Harb Miralayı ile Halep mebusu bulunuyordu.. Andon Bey ilerledi.. Resm-i tazimi askerce ifa etti. Paşa ayakta olduğu halde buyurun dedi.. Sonra bana resm-i selami ifa etti.. Yer gösterdi.. Oturduk.. Andon Beyi evvelce tanıyormuş.. Benim için de: "Geçen gün doktor beyle hastahanede teşerrüf ettim zannederim" dediler. Bunun üzerine Andon Bey beni bir kere daha takdim etti.. Elini uzattı musafaha ettik.. Oturduk.. Bana hitaben: "Sizin bir diğer memuriyetiniz de varmış.. Abdülhamid'e bakıyormuşsunuz.." "Evet!" dedim... Gazeteler Abdülhamid'in sıhhati hakkında birkaç gündür birtakım fıkrât neşretmekte idiler.. Akşam

[1] Abdülhamid'in Alatini Köşkü'nde günlerini nasıl geçirdiğinin merak konusu olmasından dolayı onun hayatta olmadığı, hükümetin köşk etrafında yalandan emniyet tedbirleri aldığı yazılıp söylenmiştir. Örneğin o günkü gazetelerin birinde, gerçek durumu ögrenmek maksadıyla, Abdülhamid'in bir yorgancı kıyafetine girerek kaçtığı, köşkte bulunmadığı yolunda bir haber çıkmıştır. Bkz. Vasıf Bey, *a.g.m.*, s. 28.

İstanbul'dan birkaç telgrafla benden sordu. "Hasta imiş.. Konsultolar olmuş.. Neden haber vermedin" diyorlar.. Gece geç vakit zat-i âlinizi rahatsız etmedim.. Oranın muhafızı Rasim Bey'i çağırttım.. Sordum.. "Yalandır. Sıhhati eskiden daha iyidir" dedi. Ben de "Evet! Gazetelerin yazdıkları hep düzme şeyler.. İhtimal ki sıhhati hakkında sahih bir malumat alabilmek ümidiyle böyle rivayetler uyduruyorlar.. Tekzip veya tasdik [s. 04] olmak suretiyle hakikate vukuf peyda etmek istiyorlar.. Halbuki şimdiye kadar birkaç defa böyle yaptılar.. Ne tekzip ve ne de tasdik olundu. Kat'i bir malumat alamayarak fikr-i tecessüs ve meraktan yine ara sıra böyle şeyler yazıyorlar.. Mesele bence bundan ibaret! Yoksa yazılan şeylerin hiçbiri doğru değil, dedim... Biraz durduktan sonra müsaade alarak ayrıldık.. Abdülhamid'e taalluku cihetiyle vak'ayı buraya olduğu gibi derc ettim..

29 Teşrin-i Evvel 326 - 11 Teşrin-i Evvel 910: Köşke çağrıldım. Gülşen, Mâhıenvâr, Dilbeste, Felûye kalfalara ilaç yazdım. Abdülhamid Nuri Ağa ile selam göndermiş.. "Şimdi soyundum, terliyim.. Giyinemedim.. Çıkacak kıyafette değilim!.. Biraz belim ağrıyor. Siyah pamuk üç kutu yazsın, *coton iodé* olacak. Bir iki güne kadar geçmez ise haber gönderirim" demiş.. Pek a'lâ! dedim..

Sayfa 05:

02 Teşrîn-i Sâni 326 - 15 Teşrîn-i Sâni 910: Ordu Köşkü'ne istemişler.. Gittim. Felûye Kalfayı sıtma tutuyormuş.. Gördüm.. İlaç yazdım.. Mehmed Ağaya (İnekçi) da, beli ağrıyormuş. İlaç yazdım.. Şâyân-i zikir bir hal yok.

17 Teşrîn-i Sâni 326 - 30 Teşrîn-i Sâni 910: Ordu Köşkü'ne gittim. Abdülhamid selam söylemiş.. Cumartesi beni bir kere gelip görsün.. Biraz nezlem var.. Öksürük pastili veya münasip göreceği başka bir ilaç yazsın.. demiş.. Gülşen, Dilbeste, Hanımefendi'ye (balık yağı sevbiyesi), Nuri, Şöhreddin ağalara, İnekçi Mehmed'e ilaç yazdım.. Âbid Efendiye de kuvvet ilacı verdim. Başka şâyân-i zikir bir hal göremedim.

20 Teşrîn-i Sâni 326 - 03 Kanûn-i Evvel 910: Bugün (Cumartesi) köşke çağırıldım. Abdülhamid'i gördüm. Muayene ettim. İshalden müşteki. Fakat fazla bir şey yok. Hattâ kemâ fi's-sâbık.. Belki de daha iyi.. Yine komplimanlar yaptı.. Nihayet sözü: Yıldız'daki evrak arasında tesadüf edilip bu kerre [imza] ettirilmek üzere kendisine getirilen biri 105 diğer 11 liralık iki çeke çevirdi. Dedi ki: Rasim Beye söyleyiniz, **[s. 06]** geçende de kendisine söyledim. Aklım defter değil ki bileyim. Bu çeklerin Amerika bankasından geldiğine nazaran Hicaz İanesi'ne veya sair bir emr-i hayıra sarf olunmak üzere oralardaki İslamlardan gelmiş olması muhtemel.. Elbet bunun melfufu olacak.. Ne için geldiği belli olacak ki şimdiye kadar böyle Hicaz İanesi'ne öteden beriden gelen çeklerin nâmıma gel-

mesi komisyon reisi olmak hasebiyle idi. Halbuki onlardan ben değil sadrazam veya komisyon azası ki Zühdü Paşa, İzzet Paşa, bahriye ümerâsından birkaç kişiden mürekkep bir heyet idi, onlar çeki tasdik eder, sadrazam imzalarsa alırlar idi. Benim Amerika bankalarında param yok. Birkaç bankada olan paramı zaten orduya hazineye devrettim. Bana ait olmayan bir parayı nasıl alırım veya imzalarım? (Güya korkarmış gibi) Ben Allah'tan korkarım. Ben böyle şeyi, ne olduğunu bilmeden imzalayamam" demesi üzerine pek â'la! Söylerim. Fakat tereddüdünüz beyhude. Bu para çekini siz imzalar iseniz hemen alıp beytülmale yatacak..

Sayfa 07:

26 Teşrîn-i Sâni 326 - 09 Kanûn-i Evvel 910: Köşke çağırıldım.. Gülşen Kalfaya, Şöhreddin Ağaya ilaç yazdım. Abdülhamid Nuri Ağa vasıtasıyla haber, selam göndermiş.. Biraz bacağımda siyatik var.. Bir ruh yazsınlar.. Geçmezse yarın haber gönderirim demişler.. Bir ruh yazdım..

27 Teşrîn-i Sâni 326 - 10 Kanûn-i Evvel 910: Köşkten istemişler.. Gittim. Abdülhamid'in yanına çıktım.. Bu defa mahut şezlongtan ayağa kalkmış.. Kapıdan karşılayamadı.. Etiğe (...) riayeten: "Affedersiniz. Siyatikten rahatsızım" dedi.. Elini uzattı. Musafaha ettik. Oturdu.. "Bununla iki üç defadır. Siyatik oldum.. İlkinde hafif geçti.. Birinde oldukça şiddetli idi.. Ruhlar, banyolar fayda etmedi.. Hacamat yaptırdım.. Geçti idi.. Bu defa da rahatsız ediyor. Akşam biraz ateş geldi. Bugün sulfata aldım. 50 miktarı kadar.. Gece de iyotlu pamuk koydum.. Ondan evvel hardal kağıdı gezdirdim. Pamuk batmış.. Bunun için dün verdiğiniz ruhu sürmedim.. **[s. 08]** Şayet geçmezse rica edeceğim. Bir iki gün sonra hacamat yaparsınız" dedi.. Şimdi biraz size aspirin yazayım. Yanma geçsin ruhu da sürersiniz, geçer dedim... "Fakat şimdi doktorlar kan çıkarmıyorlar. Siz öyle değilsiniz. Lakin pek ifrada varıyorlar." "Vâkıa öyle ama kan çıkarmak lüzumunda bizce de fennîdir" dedim.. "Evet! Size misal olmak üzere söyleyeyim: Bizim bir kanlı, kaviyyü'l-bünye, dinç, Kâmil Efendi isminde bir adam var idi.. Bir gün bunun başına kan hücum etmiş.. Koma halinde yatmış.. Hemen daireden doktorlar gelmişler. Konsulto yapmışlar.. Kan çıkarmak lazımsa da bir türlü cesaret edemiyorlar.. Şayet ölürse bak doktorlar kan aldı öldü demesinler diye korkuyorlardı. Ben haber aldım. Vâkıa doktor değilsem de kan alınsa fena olmaz" dedim.. **[s. 09]** Nihayet o sırada merhum İzzet Paşa (Mabeyn hekimi) (...), Mavroyani Paşa da gelmişler.. Nihayet Mavroyani Paşa kan alınmasını ileriye sürerek kan aldırdılar. İyi de oldu. Bir daha bilirim ki bizzat nefsimde vâki oldu.. Arabada hayvanları kendim idare ediyordum. Daha şehzade idim. Dizginler koptu.. Kendimi arabadan aşağı attım.. Başımı duvara çarptım. Yoksa o sırada araba arkasından gelen atlı bendegândan biri mi çarptı ne oldu? Bilemiyorum.. Başım duvara çarpmış.. Ağzım-

dan burnumdan kan gelmiş -hattâ- burnunun zahrını göstererek el'an burada yeri var; burnum çarpılmış, yüzüm gözüm şişmişmiş.. Beni ölüm halinde oradan civarda Beşiktaş eczanesine getirmişler.. Civardaki karakolda bir müddet (...) yatağa yatırmışlar.. Orada eczanenin doktoru bir Hıristiyan doktor idi. Kendi hekimim Mehmed Bey de o sırada yetişmiş. **[s. 10]** Bir kolumdan kan almışlar.. Açılmamışım.. Diğerinden de almışlar. Gözümü o vakit açmışım.. Sonra 50-60 gün yatakta yattım.. Başımda bir sersemlik, uğultu, gözlerimin önünde kıvılcımlar uçar idi. Nihayet o zaman Beşiktaş eczanesinin doktoru bir Hıristiyan bana soğuk su tavsiye etti. Her gün gelir beni alır. Kayıkla denize götürür. Banyo ettirir idi. Mükerreren (...) oldum. O zamandan tâ malûm-i cülusum olan 93 hattâ 95 tarihine kadar, hep alıştım, soğuk su dökünürdüm.. İnce birbiri üstüne iki gömlek bir yelek giyerdim. Fanila bile giyinmezdim. Kendirmi kullanırdım. Hamd olsun bu yaşıma kadar hastalık olarak üç kere siyatik, bir kere tifo, üç kere de dizanteri oldum. Bir kere de ava kayıkla ördek avına çıkmıştım. **[s. 11]** Sonra kendimi iyice üşütmüşüm. Şiddetli idi. Beş dakikada bir lazımlığa otururdum. Tahammül edilmez sancı gelir idi. 15-20 gün çektim. Artık zayıfladım. Ateş de gelirdi. Doktorum Mehmed *dover* ve *bizmut* verirdi. Sonra Mavroyani beni konsultoya çağırdı. O vakit Mavroyani'yi tanıdım. Geldi. *Fosfat dö sud* verdi.. Güzel bir ishal verdi. Rahat ettim.. Pirinç suyu, lapa yerdim. O vakit yoğurt muzır addolunurdu.." dedi.. Bilahare küçüklüğünde Selanik'e geldiğini, sıcak mevsime tesadüf ettiğini, pederi Sultan Mecid'in Selanik'ten avdetinde hasta olduğunu, doktorların Selanik sıtması dediklerini.. O vakit sulfata vermeğe korktuklarını.. nihayet bir ecnebi hekim sulfata verdiğini.. fakat nihayet suistimal neticesi müteverrimen[2] vefatı muhakkak olduğunu, kendisi şimdiye kadar sui etmemiş olduğunu.. her ne kadar kesru'z-zevc edilse de insanın vücudunu yıkan kesret-i içtima olduğunu bildiğini hikâye etti. **[s. 12]** Yine ber-mu'tad bana komplimanlar yaptı.. Kaç seneden beri Selanik'te olduğumu sordu.. 14-15 seneden beri deyince artık Selanik ahalisinden biri gibi bir şey olduğumu.. beni burada bilseydi yanına alacağını. Mabeyn'deki doktorlardan hiç tanıdığınız yok mu idi? dedi. Hayır! cevabını verdim.. Tanımak arzu etmediğimi de zımnen anlattım.

06 Kanûn-i Evvel 326 - 19 Kanûn-i Evvel 910: Ordu Köşkü'ne davet olundum. Meğer Abdülhamid pencereden dürbünüyle etrafı seyrederken sokaklara kireç serpildiğini görmüş. Şehirde bir sâri hastalık olması ihtimalinden telaşa düşmüş. Haremler de karşı taraftaki evin ihtiyar bir hanımının her gün tramvayla gittiği halde on günden beri tek başına bir araba ile geçtiğine dikkat etmişler. Hemen harem ağalarını çağırmış! İstintak etmiş.! Onlar da yirmi günden beri İstanbul'da ve civarda kolera olduğunu işittiklerini; fakat haber vermediklerini söylemişler!. Aman!

[2] Veremden.

Doktora haber gönderin gelsin beni görsün demiş! Bu sebeple haber gönderdiğini harem ağalarından haber aldım.. Nihayet yanına çıktım. [s. 13] Bu defa odasını değiştirmiş!. Şehre nâzır bir odada kapıdan mütelaşi istikbal etti.. "Bayramınızı tebrik ederim. Emsâl-i kesîresiyle müşerref olmanızı Cenâb-ı Hak'tan temenni ederim" dedi. Ben de teşekkür ederim, dedim.. "Buyurun, oturun" dedi. Karşı karşıya oturduk. Ber-mu'tad sigaraları yaktık.. "Aman! Bey şehirde kolera varmış da ne için haber vermediniz.. Vâkıa bize korku vermemek için ihtiyat etmişsinizdir. Lakin biz de bilelim de ona göre tertibat yapalım. İhtiyatlı bulunalım. Yiyeceğimize, içeceğimize dikkat edelim.. Acaba çok musâb var mı?. Buralara yakın mahallerde vukuat var mı? Şehirde hastalık dağınık mı? Yoksa bir yerde münferit mi? Anlamak isterim!" dedi. Ben de telaşa mahal olmadığını; vâkıa bir iki musâb var ise de o da münferit olduğunu söyledim. Hele burası mahfuz. Sizin [için] hiç tehlike yok! Ne korkuyorsunuz? dedim... Güldü.. "Öyle ama! Mesela bugün Çerkez Tavuğu gibi hazmı batî yemekler yapmışlar idi. Tabiî bu gibi şeyler yemek caiz değil.. [s. 14] Böyle zamanda pilav, etli pilav gibi yemekler iyi değil mi? Sebzeler muzır değil mi?" dedi. Buna müteferri muhavereden, mükâlemeden sonra İstanbul'un büyük kolerasında Beşiktaş'ta bir günde yedi kişi öldüğünü der-hatır ettiğini; Abdülaziz merhumun sarayında vukuat olduğu halde kendi dairesinde tekayyüd sayesinde olmadığını, her gün bendegânına az miktar sulfata verdiğini, katranlı bezlerle tütsüler yaptırdığını tekrar hikâye etti. Haremağasına dönerek: "Bundan böyle yemek listesini kendisi tertip edeceğini, kendisine sormadan bir şey pişirmemelerini tembih etti.".. Afyon ruhu, kâbız tozlar tertibini istedi.. Sık sık gelmemi tembih etti.

07 Kanûn-i Evvel 326 - 20 Kanûn-i Evvel 910: Yine bugün köşkten istediler. Gittim. Doğru yine Abdülhamid'in yanına çıktım. "Herif" ölümden korkuyor. Vukuat olup olmadığını sordu. Olmadığını söyledim ise de telaşlı olduğu hali ve etvârından belli idi.. Lokman ruhu, nane suyu, tarçın suyu, melisa ruhu, tarçın suyu [s. 15] sulfata istedi.. Hanımefendi için müshil-i kemâl istedi.. Kendisinin kullandığı sinameki yine ihtiyatlı bir surette alıp alamayacağını istifsar etti..

08 Kanûn-i Evvel 326 - 21 Kanûn-i Evvel 910: Bugün tekrar köşke gittim.. Zaten Muhafız Bölüğü'nü dahi her gün vizite etmem tebliğ edilmiş idi.. Yine görmüş.. Çağırdı.. Bugün de geldiğime teşekkür etti.. Süt, yoğurt muzır mı, değil mi? sordu.. Avrupa seyahatinden bahsetti.. İngiltere'de şimendiferlerin kesretinden bahsetti.. İngiltere'de Londra havasının daima sisli olduğunu hikâye etti.. O zaman Şerif Efendi nâminda bir kâtip varmış.. Kendisinin havanın fenalığından bahsettiğine mukabil o zaman bulunduğu en iyi günlerden olduğunu söylemiş.. Bir gün bu Şerif Efendi yatağından kalkıp çıkarken havanın sisi o kadar çokmuş ki boğulma derecesine gelmiş.. Hemen dönmüş yatağına girmiş; ya-

taktan çıkmamağı tercih etmiş. "İngiltere'de lordlar vardır. Bunlar eban ced lord unvanını haizdir.. Bu unvan kral cânibinden veriliyor. Fakat servet [ekber] evlatlarına **[s. 16]** intikal eder. Bu sebeple servet taksime uğramaz. Dünyanın hiçbir yerinde bu kadar servet yoktur. Bir gün Londra'da Birmingham Sarayı'nda arabalara bindik. 20 dakika sonra istasyona geldik. Oradan iki saat şimendiferle giderken Allah bilir hayret kaldım. Bizim şimendifer adeta havadan gidiyor. Pek derinden (...) ettik. evleri önünde kadınlar çamaşır yıkıyor. Diğer bir şimendifer bizim şimendifer hattının altından çaprazvâri geçiyor. Daha önde diğer bir hat üstünden geçiyor.. Ağ gibi şimendiferler. Büyük bir servet. Bir de İngiltere'de malum, askerlik bizde ve sair devletlerde olduğu gibi kur'a ile değil.. Boer muharebesinde bir İngiliz neferine ayda iki yüz lira masraf ediyordu. Hele süvarilerin elbisesi, gördüğüme nazaran atları her biri 40-50 liralık. o debdebe ve dârât hiçbir yerde yapılamaz. Saray'da biz **[s. 17]** hususî bulunduğumuz zaman yemekte önümüzdeki tabaklar, çatallar hep altından idi.. Bunlar belki 100-200 senelik takımlar hiçbiri zayi olmuyor.. Diğeri de İngilizler Fransızlar gibi değil.. Yüzleri kötü.. Bir de orada hâkimler kayd-i hayat şartıyladır.. Ölünceye kadar hâkimdir. Meğer kendi istifa ede. Onların hâkimleri içtihat üzerinedir. Bizde madde-i kanûniyeye tatbik-i hüküm etmek ahvali vardır.. Onlarda öyle değil.. Bir gün herifin biri 'kral' şöyle fena kimse, böyle fena bir adamdır der. Hâkim, kralın gayri mes'ûl olduğunu kanunun tatbiki kendisine ait olmadığına içtihat ederek kanunu tatbik eder. Hükmeder. Bir de İngiltere malum adadır. O kimseden korkmaz.. İsterse herkese fenalık eder. Ona kimse fenalık edemez. Kuvvetli, zengin kavimdir" gibi hikâyeler. Sonra çimpik(?) suyu istedi. Bir de acaba (...) bir ilaç lazım olursa: Hemen kezalik levzede (...) etmelerini söylememi rica etti. Ben de isterseniz birkaç morfin ampulü, kafein ampulü, bir şeyler yazayım bulunsun dedim... Aman! Morfin gibi felâketlerden korkarım. İstemem dedi. **[s. 18]** Güya birgün omuzunda bir sancı varmış.. İsmet Paşa bir yanı açmış.. Ağrıyı teskin için biraz morfin koymuş.. Pek fena olmuş!. Bir Amerikalı karın ağrısı için bir usûl tarif etmiş.. Onu tarif etti. Koleraya karşı bir ilaç varmış.. Pek iyi imiş!. Bunu vaktiyle Peche isminde bir eczacı tertip etmiş.. Büyük kolerada birçok doktorlar kullanmış. Hepsi fayda görmüş.. 309'da kolerada bu ilaç hatırına gelmiş.. Kendisinin eczacıbaşı Arif Bey bu reçeteyi yazmış.. İktiza ederse sorsunlar dedi.

15 Kanûn-i Evvel 326 - 28 Kanûn-i Evvel 910: Bugün geç vakit Abdülhamid istemiş.. Akşam saat 12 idi.. Geniş merdivenden yukarıya odasına çıktık.. Kendisi yok idi.. Şöhreddin Ağaya hariçten bir kalfa namaz kıldığını söyledi. O da namaz kılıyor.. Şimdi **[s. 19]** gelir.. Oturunuz dedi.. Bir çeyrek kadar intizardan sonra -Şöhreddin Vardar'a nâzır- odasına geldi.. Gülerek elini uzattı.. Musafaha ettik.. Keyif, hal, hatır sordu.

Oturduk.. Sigaraları ber-mu'tad tellendirdik. "Nasıl? Kolera vukuatı var mı?.. Korkutmayayım diye gizlemeyiniz.. Doğrusu ne ise söyleyiniz.. Biz, etli pilav, bazen de kabız yapmasın diye bamya, kabak gibi sebzevât ve (konserve), limonlu paluze tatlısı yiyoruz. Yine sabahları da süt, sütlü kahve, çay içiyoruz" dedi. Bende telaş, endişe edecek hamdolsun bir şey yok.. İki üç günden beri musâb yok.. Evvelki musâblar da fukara Kıpti, Yahudi.. mahallesinde idi.. Tecrit olundular -uzak yere gönderildiler-.. dedim.. Doğrusunu söyledim. Hakikat de bu merkezde idi.. Yine eski koleradan, Sultan Murad, Aziz zamanındaki kolera vukuatından bahsetti. Sulfatanın, eczacı Peche'in koleraya karşı ilacının muhassenâtından bahsetti. Sözü cânilere getirdi.. "Bir İngilizce kitabın tercümesini okumuş idim.. Çünkü vekâyi-i cinâiyeye merakım vardır.. Tercüme ettirir idim.. Nihayetine nazar oluna! **[s. 20]** O kitapta cânilerin ekserisinin baş parmağının ucu şahadet parmağının ortadaki boğumunu geçiyor, uzun oluyor.. Elleri yabancı bir hayvan pençesi şeklini alıyor diye görmüş idim.. Merak bu ya.. O zaman emrettim.. Hapishanede ne kadar kanlı katil varsa hepsinin fotoğraflarını aldırdım.. Filhakika baş parmak hemen hepsinde uzun idi.. Hem de her şeyi benziyor. Lakin eller her şahısta başka şekilde oluyor. Birbirine benzemiyor.. Avrupa'da bundan bi'l-istifade cânilerin resimlerinden bi't-tatbik erbâb-i cerâyimi yakalıyorlar" gibi hikâyelerde bulundu.. Musâb olur, ziyade vukuat zuhur ederse hemen haber verilmesini söyledi.. Uzakta tramvay deposunun arka duvarına, yolcu kulübesindeki yolcunun küçük abdest olsa ne ise, yine büyük abdesti ni de bozduğunu gördünüz.. Bunun menine -kendisi tarafından olduğu belli edilmeyerek- insaniyet nâmına teşebbüs edilmesini söyledi.. Çünkü kendisi tarafından söylendiği anlaşılırsa belki başka mânâ verilir. Benim ise hiçbir emelim yoktur **[s. 21]** dedi.. Bu sebeple benden olduğu belli olmasın diye tembih etti.. Ben de peki dedim! Ayrıldım.. Herifin işi gücü etrafı dürbünle seyretmek!.. olduğu bu sözlerinden tezahür ediyor!.. Hatta benim de geldiğimi, askerle dolaştığımı görmüş!.. Söyledi.. Aman! Onlara dikkat et.. dedi!.. Herifin sıhhat ve hayatına ne mertebe dikkat ve itina ettiğine bir misal! Sigara Hanımkalbi sigarasının zivâneli nev'inden kullanıyor.. Sigarayı verirken gülerek hanım sigarası! diyerek; "kibritle sigarasını yakmazdan evvel kibritin alevine" sigaranın ağıza gelecek zivânesini gösterdi ve size bu ahvali tavsiye ederim. Çünkü fabrikalarda amele kızlar sigarayı yaparken içlerinde türlü türlü hastalar bulunabilir. Bu sebeple sirâyeti de vârid-i hatır olabilir. Size de öğreteyim, bir daha buna dikkat edin" dedi. Bu hal sihhat-i şahsîyyesine ne mertebe düşkün ve dikkatli ve meraklı olduğuna bir ibret, bir şahid-i mutlaktır.

21 Kanûn-i Evvel 326 - 03 Kanûn-i Sânî 910: Bugün Âbid Efendi için, pudrası bitmiş; pudra yazsın diye haber göndermişler.. Yazdım. Lakin doğrusu Abdülhamid için idi. Çünkü bundan evvel kendisine pudra

yazmış idim.. Zâbitan dairesinde oturuyorken haber getirdiler selam söy-lediler..

Sayfa 22:

27 Kanûn-i Evvel 326 - 09 Kanûn-i Sânî 911: Bugün köşke gittim. Hasta varmış.. İçeri girdim. Sercihân Kalfayı muayene ettim.. Gülşen, Dilbeste kalfalara ilaç, Nuri, kahvecibaşı, İnekçi Mehmed Ağaya ilaç yazdım. Ağa, muzır hastalık var mı? diye sormuş.. Selam göndermiş..

30 Kanûn-i Evvel 326 - 12 Kanûn-i Sânî 911: Köşke gittiğimde içeriden istediler dediler girdim.. Haber verdiler.. Abdülhamid istiyormuş.. Yukarı çıktık.. Saat akşam alaturka 12'ye yakın idi. Kendisi odada yok idi.. Yemekte imiş.. Biraz sonra geldi. Gülerek: "Siz geç öğle yemeyi yerseniz.. Akşam yemeğini daha tabiî, yersiniz.. Ne vakit yersiniz" dedi.. Ben de gece saat 3-4 dedim.. "Ben sabahları az yerim.. Vâkıa akşam da çok yemem. Lakin şimdi yemekte idim.. Affedersiniz sizi beklettim" dedi.. Elinde sigarası var idi. Oturduk.. "Biraz yine bacağımda ağrılar var.. Lakin romatizma olacak.. Ben siyatikten korkuyordum.. Lakin değil.. Banyo **[s. 23]** yapıyorum.. Biraz hafifliyor.. Bazen hafif hafif yine ağrılar hissediyorum.. Yine eski yazdığınız ruh iyi gelmiş idi.." Pekiyi yine yazayım. İsterseniz biraz da aspirin yazayım.. Lakin bilirim ki dahilen ilaç istemezsiniz. "Evet dahilen içmediğim ilaçları içmem" dedi.. Yine gülerek: "Bizim kocakarı (Sercihân)'ı bilirsin.. Boğazına sabredemez.. Yine rahatsız olmuş.." Evet! Gördüm ilaç verdim. "Bu kadın tuhaftır.. Boğazına sabredemez.. Bir dolabı vardır.. Odaya yemek kor.. Gizli gizli yer.. Ben takılırım.. Yine dolap önüne oturmuşsun.. Ne yiyorsun.. deyince kızar.. Serbest serbest: Aman siz yine nereden gördünüz beni der.. Çünkü çok yiyorsun denildi mi kızar.. Zaten bana çok sâdıktır. Yine sever.. Hayatını benim için feda eder! Çoktan yanımdadır. Bilseniz bu kadın gençliğinde zayıf, cılız bir kadın idi.. Hemşirenin kocası Ferid Paşa bize damat olduğu zaman hediye etmiş idi. Bütün benim çamaşırlarımı, ütüler kolalardı.. Güzel ütü, kola bilirdi. **[s. 24]** Tercüme-i hâli uzundur.. Bir kere memesinde bir hastalık oldu.. Nureddin Paşa iki kere yardı idi.. Üç ay çekti idi.. Fakat boğazına sabredemez. Bu sebeple şeker hastalığı da oldu. Şimdi de ihtiyarladı. Çarpık çarpık yürüyor.. Bizi güldürür.. Ben de sizi gördükçe laf olsun diye hep hastalık üzerine hatırıma gelen şeyleri hikâye edib başınızı ağrıtıyorum.. Nasıl kolera vukuatı var mı? Ben gece gündüz def olup gitmesi için dua ediyorum" dedi.. Ben de 15 günden beri lehu'l-hamd bir vukuat olmadı.. Oh oh! dedi.. "Bir de buradan birtakım muhacir mi? Lakin benzemiyor.. Çoluk çocuğuyla birçok Yahudi aileleri tepeden araba araba dönüyor.. Acaba karantina mahallinden mi dönüyorlar?.. Evet; aralarında bir iki vukuat olmuş idi.. Evlerini belediye yaktı.. Onları da tathir için (...) tepelerine göndermiş idi.. Orada on günden fazla

kaldılar.. Bu müddet [s. 25] zarfında iskânları için barakalar yaptırıldı.. Şimdi dönüyorlar dedim... "Bir şey daha hatırıma geldi.. Bir vakit bir İngiliz doktorla bir zengin İngiliz baron İstanbul'a gelmiş. İngiliz sefiri Connor vasıtasıyla ekseriyâ beni ziyarete gelirler idi. Bir gün bunlar da gelmiş konuşuyor idik.. İstanbul'da da kolera var idi. 309'da idi zannederim.. Hem baron ve hem de doktor dedi ki bu hastalık Hindistan'dan gelir.. Menbaı orasıdır.. Doktor, kolera demek pislik ve su demektir.. Pislik ve su demek kolera demektir.. gibi tuhaf bir tabir ile koleraı tarif etti. Doktorun harfiyyen kolera hakkında ağzından çıkan bu tuhaf tarifi hiç unutmadım.. O vakit İngiltere sefiri bulunan sâbık sefir Konor Ecnayim[3] idi. Sevişir idik. Her vakit gelir, görüşür idik.. Kendisi İrlandalı idi. Katolik idi.. Çünkü İngiltere'de baronlar, zenginler para kuvvetiyle baron unvanını alırlar. Ekserisi Yahudidirler. Birçokları da Protestan'dır. Protestanlar mutaassıptırlar. İngiltere'ye hizmet etmiş ne kadar büyük zevât var ise ekserisi İrlandalı Katoliklerdir. Hattâ Transvaal [s. 26] muharebesini kazanan başkumandan İrlandalı Katolik bir zât idi.. Protestanlara, İngilizlere mutaassıp dedim de hatırıma geldi.. Biz İngiltere'ye gittiğimizde gördük. Pazar günü oldu mu sokaklarda kimseyi göremezsiniz.. Herkes kilisede.. Ne kadar hizmetçiler var ise cumartesiden evlerine giderler.. Pazar günleri İngilizler soğuk yemek yerler.. Bütün ocaklar söner.. Hiç yemek pişirmezler.. İşlemezler. Yolda giderken bazen şık kadınlara tesadüf edilir.. Elinde yaldızlı zarif mücellet din kitabı ile kiliseye gidiyor veya avdet ediyor.. Yabancı gördüler mi üzerlerinde fazla bulundurdukları bir İncil'i tutuştururlar.. Kabında seni hak dine davet ederim cümlesi muharrerdir.. Londra'da birçok zaman bulunup muahheran Konya valisi de olan Said Paşa derdi ki benim kütüphanemde İngiltere'de [s. 27] tesadüf ettiğim kadınların verdiği İncil'lerden başka bir şey yoktur. Birçok zarif ciltli İncil'ler vardır.. deyip güldürür idi.. Bir de bizde aşı mecburidir.. Onlarda taassup sebebiyle ahaliyi aşılamağa cebredemiyorlar.. Ahali Cenâb-ı Hakk'a karşı bir isyandır derlermiş.. Merak ettim de kontlardan sorduydum.. Böyle dedi idi.. İngilizler çok mutaassıptır." Sonra müteveffa İngiltere kralından bahsetti. Dünyada onun kadar sefahatte gezen, kumar oynayan, içki içen yokmuş.. "Hattâ sebeb-i vefâtını düşündüm taşındım.. Apopleksiden başka bir şeye hamledemedim.." Öyle mi? dedim.. Sonra da Mâhıenvâr Kalfa hasta imiş baktım..

31 Kanûn-i Evvel 326 - 13 Kanûn-i Sânî 911: Bugün köşke gittim. Mâhıenvâr Kalfaya baktım. İlaç yazdım. Saat 12'ye yakın çıktım.. Gece saat ikide eczaneye uğradım.. Hatun ilaç yazdırmaya gelmiş.. Doktor gelince köşke gelsin.. Ağır hasta varmış.. dediler.. Tekrar saat gece 3'te gittim.. Meğer Sercihân Kalfaya baygınlık gelmiş.. Birtakım firiksi-

[3] Rt. Hon. Sir N. R. O'Connor. 1898 - 1903 yılları arasında fevkalade elçi olarak görev yaptı.

yonlar yapmışlar.. Ayılmış.. Lakin dilinde bir tutukluk var idi.. Bir *cordial* yazdım. (...). **[s. 28]** Abdülhamid Sercihân Kalfanın odasına girmezden evvel kapıda tesadüf etti.. Aman kocakarıya bir hal oldu. Bakıverin.. dedi. Telaş etmeyin bir şey yoktur.. diyerek içeriye girdim.. Ba'de'l-muayene Abdülhamid odasına çağırdı. Girdim.. Hizmetçisizlikten şikâyet.. Kendisinin bir emeli yokmuş.. İstediği hizmetçileri göndermeye müsaade olunsun. Mahzâ kendisine emniyetlikten başka bir şeye haml olunamayacağı, kendisi burada milletin, devletin saadetine duadan başka bir emeli olmayıp ölünceye kadar rahat etmek istediğini.. kendisi biraderi Sultan Murad merhuma güzel baktığını[4], hiçbir şeyin noksan olmamasına dikkat ettiğini, biraderi de kendisine öyle bakacağına şüphesi olmadığını.. yoksa kulağına vasıl olmadığını.. kendisi vicdanen müsterih olduğunu çünkü gece gündüz milletin saadetine çalıştığını ve millete sarayını kendisi verdiğini ilh.[5] saydı döktü.. Hattâ vicdanen müsterih olmasa bir gün bile yaşamayacağına kadar söyledi.. Ben de **[s. 29]** baktım baktım da "içimden", iyi sen de vicdan var mı ki muazzep olacak.. Sıkılmadan Sultan Murad'ın istirahatını temin ettiğini, paraca, yemek hususunca kendisinden ziyade ona dikkat ettiğini söylemeye kadar utanmıyorsun dedim... Fakat yüzüne karşı yalan söylüyorsun.. demeyi nefsime yediremedim.. Kişinin kusurunu yüzüne vurmak uluvv-i cenâba sığmaz.. Haydi buna da sabır dedim... Senin yüzünün karasını yine Allah vursun diyerek güya sözlerine inanmış gibi sükutu ihtiyar ettim.. Cebr-i nefis ettim.. Az kalsın, veresesi Sultan Murad'ın 30 senelik tahsisat davasında bulunuyor. 30 seneden beri maaş nâmına bir şey almamışız. Sen kim aldatıyorsun diyeceğim geldi.. Haydi! Bir münasip zamana bırakayım.. Başka tarzda söyleyeyim dedim...

01 Kanûn-i Sânî 326 - 14 Kanûn-i Sânî 911: Öğle ve akşam köşke gittim. Sercihân Kalfaya baktım. Öğleyin biraz dili söylüyordu. Akşam gittiğimde ağırlaşmış, dil paslı idi. (...) bir hafif nezif olmalı ki yutamıyor, söyleyemiyor, dilinde ağırlık var. Baş ağrısı var. Humması var. **[s. 30]** Akşam gittiğimde Abdülhamid odasına çağırdı. "Kocakarıyı ağır görüyorum. Ölürse hepimizi matem içinde bırakacak" dedi. Sağ gözünün

[4] Abdülmecid (1823-1861)'in Şevkefza Sultandan olan oğlu Mehmed V. Murat 21. 09. 1840'ta İstanbul'da doğdu. Şehzadeliğinde iyi bir eğitim gördü. Abdülaziz'in Mısır ve Avrupa seyahatlerine katıldı. Devrin düşünürleri olan Namık Kemal ve Ziya Paşalarla yakın ilişkiler kurdu; onların aracılığı ile Yeni Osmanlılar ile temasa geçti. Abdülaziz'in tahtan indirilmesi üzerine padişah oldu. Ancak sağlık durumunun bozulmasından dolayı padişahlığı kısa sürdü. Tahttan indirilerek Çırağan Sarayı'na gönderildi. Ali Süavi ve mason komitesi ileri gelenlerinden Kleanti Skalyeri ve Aziz Bey kendisini tekrar tahta çıkarmak için teşebbüse geçtiklerinden, ölünceye kadar sıkı bir göz hapsi altında yaşadı. 20. 08. 1904'te vefat etti.

[5] İlâ âhirihi: Ve devamı.

üst kapağının nokta-i demiyesinde bir fukme olmuş. Göz karhı, ilaç yazdım. Zahmetimden, bana karşı mahcûbiyetinden, nezâketimden, kendisi benim gibi doktora mâliketinden müteşekkir olduğundan bahsetti. Rütbeniz küçüktür. Size bir şey verseler bile pek azdır, dedi. Ben de bu gibi şeyleri düşünmemesini, ben[im] bir vazife ifa ettiğimi, bir şeyde gözüm olmadığı cevabını verdim. Sabah yine erken gelebilmemi söyledi. Çıktım.

02 Kanûn-i Sânî 326 - 15 Kanûn-i Sânî 911: Sabah saat dörtte köşke gittim. Koridorda merdiven başında Abdülhamid'e tesadüf ettim. Ben hastayı ağır görüyorum. Bakınız dedi. Baktım. Filhakika bu sabah daha ağırca idi. Ateşli müshil tesir etmiş. Kaleviler vermişlerse de yutamamış. İhtikan yapmışlar.. Ba'de'l-muayene Abdülhamid odasına istedi. [s. 31] Söze başladı! "Bu kadın boğazına düşkündür. Öteden beri pis boğazdır. Söz dinlemez. Ben de pek karışmam.. Hatırını sayarız.. Emektardır. Bana karışmayın ne olursam olayım der. Alimallah külbastıyı çiğnemeden yutar. Dişleri yok.. Tabiî hazmedemez. Herkeste bir nev'î cinnet var. Bunun da yemek deliliği diyeceğim.. Şevki Efendi isminde bir zat var idi. Yazar, okur, fakat bir noktada deli idi.. Bir gün ziyaretine gittim.. Kalksanız, gezseniz dedim... Meğer o zât bir bacağını camdan zannederdi. Ya, sizin sözünüze bakıp da kalkayım da bacağım parça parça mı olsun? dedi. Bir *idée fixe*[6] olacak. Bunun gibi biraderim Sultan Murad merhumda da saltanat fikri var idi. Her sözü padişah olsam derdi.. Daima muhaveresini bu noktaya getirir idi. Bu da kendisine işretinden ileri geldi. Çartiye, bir bir kadeh konyak veya (Şartreza) -*chartreuse* diyecek- içerdi. Kendisine çok nasihat ederdim. Avrupa'ya giderken ve Avrupa'da bile çiş ördeğe varınca -ayıptır söylemesi- ben döktürdüm. Kendisini nöbetlendirirdi. Kemal Bey[7] ile ahbap idi. Gece sabahlara kadar bir *flakon*[8] onun bir *flakon* Kemal Beyin önünde

[6] Sabit fikir.
[7] Meşhur Namık Kemal (Tekirdağ 1840-Sakız 1888).
[8] Kadeh. Cam bardak.

5

Beşinci Defter

Sayfa 01:

02 Kanûn-i Sâni 326 - 15 Kanûn-i Sâni 911: Mâba'd. Önündeki flakonlardan hem içerler hem de sabahlara kadar okurlar, yazarlar idi. Böyle işret neticesi asabi idi. Nihayet başına vurdu. Buralarını kimse bilmez. Kemal Bey de nihayet işretten mahall-i memuriyetinden olmadı mı?.. Hattâ Paris'te bir gece yine yanında idim. Kendisine erken yatmasını tavsiye ettim. Ben de yanındaki odama girdim. Yattım. Geceleri de uykuda uyuyamazdı. Böyle uykusuzlukla fena olacaksın. Yarın da ziyaretlere gideceğiz. Erken hazırlanmak lazım. Ayıp olur demiş idim. Tam yatağımda dalacağım bir sırada tak tak kapıyı vurdu. Birader birader sen bana (...) manasına, çapaçur ediyorsun. Senin de uykun yoktur. Kalk konuşalım demesin mi? Ben de oda kapısını açtım. Buyurun birader oturun dedim.. Yatağımın içine oturdu. Karşı karşıya konuşmaya başladık. Böyle sabahlara kadar uyumaz idi. Nihayet daima fikrinde yer eden "padişah olmak"a muvaffak oldu. Birçok ziyaretçileri gelmiş.. Aşağıda İstanbul'un muteber sarrafları kendisini tebrike gelmişler.. Ben de içeriye girdim. Tebrik ettim. Baktım yüzü kıpkırmızı olmuş.. Kan hücum etmiş.. Dudaklarında birtakım butonlar olmuş. Bir sigara verdi. İçerken **[s. 02]** daima kendisine hizmet eden kalfayı -Dilberengiz- diye çağırdı. Bir konyak dedi. Getirdi. İçti. Daha bir çeyrek geçmedi. Yine çağırdı. -Dilberengiz- *chartreuse* dedi. Bir de bana sigara verdi. Aman efendim müsaade buyurunuz daha yeni verdiniz. İçmiyorum dedim... Baktım rahatsız.. Muhtac-i istirahat olduğunu söyleyerek müsaade istihsal ettim.. Çıktım.. Oda kapısı haricinde doktoruna rast geldim.. Elinde bir şişe ilaç.. Sordum. "Biraz rahatsız. Tedavi ediyoruz" dedi. Bu doktor.. evvelce benim de doktorum idi. Nihayet üç gün içinde büsbütün tecennün etti. Fakat buralarını kimse bilmez.. Sonra işretten bir hal geldi ki ellerinin üzeri kabardı. Göz kapaklarının altı şişdi. Deverân olamıyordu.. Kimse zabt edemez idi. Kalbi de yağ bağlamış.. Mecnunlar her nedense kuvvetli de oluyor.." İşte Abdülhamid'in mazlum merhum hakkındaki mütâlaatı.. Te'vilât. Âlemin bildiği şeyleri, bakınız ne yolda takdir ediyor! İbret!. Mâba'd.

Sayfa 03:

02 Kanûn-i Sâni 326 - 15 Kanûn-i Sâni 911: Mâba'd. (Sabah saat dörtte köşke gittim. Sercihân Kalfayı daha ağırca gördüm. Vâkıa koma hali daha başlamamış ise de lakırdı edemiyor.. Dilini çeviremiyor. Suyu iyi yutamıyor idi. Sonra Abdülhamid'i gördüm idi.) Mâba'd. Nihayet: "Akşam Allah bilir ya sekize kadar ayakta idik. Gece rahat uyuyamadı. Hastanın halini ağır görüyorum" dedi. Evet, ağırdır. Mamafih bugün bir ar-kadaş çağırdım. Müşâvere-i tıbbiye yapacağım dedim.. "Adama siz varken ne lüzum var? Pek güzel bakıyorsunuz. Bu sebeple hepimiz müteşekkiriz" dedi. Yok(?)! dedim.. Hem ben istişare ederim. Hem de hastaya te-

selli olmuş olur.. Lazımdır dedim.. Çıktım. Kumandan Rasim Efendiye bir tezkere yazdım. Hastayı ağır gördüğümden "Doktor İrfan" Beyle bir konsulto yapmak lüzumunu hissettiğimi veyahut bir başka tensip edilecek doktorla konsulto icap ettiğini bildirdim. Akşam on ikide İrfan Beyle konsulto yaptık.

03 Kanûn-i Sâni 326 - 16 Kanûn-i Sâni 911: Sabah saat dörtte köşke gittim. Sercihân Kalfayı gördüm. Koma hali başlamış idi. Sonra akşam saat on ikide tekrar gittim. Gördüm. **[s. 04]** Aşağı inerken Abdülhamid istiyor dediler.. Aşağısı salon idi.. "Buyurun bizim hanım rahatsız bakınız. Lakin elinize biraz kolonya vereyim yıkayınız" dedi. Ben, merak edecek sâri bir şey değilse de daha emin olmanız için evvela elimi zaten yıkayacak idim. Gideyim yıkayayım da geleyim dedim.. Çıktım. Ağaların musluğunda elimi sabunla yıkadıktan sonra salona avdet ettim. Elinde kolonya şişesi bekliyor idi. Ben şişeyi alıp gittim iyice dökmek istedim. Bırakmadı. Kendisi avucuma biraz kolonya döktü. Ben "mersi" dedim.. Sonra buyurunuz oturunuz hikâye edeyim dedi. Bir tarafta da koltukta her tarafı sıkı bir şal ile kaplı, bir kadın oturuyordu. Oturan kadınefendi vâkıa doktora karşıdır. Lakin malumunuz her ay başı âdetini muntazaman üç gün görecekler. Bir gün bezi biraz kirleniyor, **[s. 05]** sonra iki gün bir şey geliyor.. Üçüncü günü biraz daha geliyor.. Fakat bu esnada ilki kadar çok sıkıntı, asabi haller, kasıklarında sancılar hissediyor.. Pek ıstırap çekiyor. İnsan acıyor. Hardal ayak banyosu yapıyoruz. Fakat siz de şimdi muayene ediniz. Nabzını tutunuz. Bir şey tertip ediniz" dedi. Ben de muayene ettim. Lazım gelen ilacı yazdım. İlacı yazarken artık yine teşekkürlerden gerek hanımı ve gerekse kalfalar tarafından da teşekkürler edildi. Sonra Sercihân Kalfanın kulakları arkasına bir yakı yapıştırsanız. "Ben Yıldız'da olsaydım doktorlara fikrimi mutlak yaptırırdım" deyince, yakı hastalığına iyi gelmez. "Bari sülük yapıştırsanız" dedi. Evet! Onu ben de düşündüm. Vâkıa ben kalfadan mes'ûl değilsem de pek a'lâ! Yazayım da yapıştırsınlar dedim.. Sonra yazdım. Çıktım.

04 Kanûn-i Sâni 326 - 17 Kanûn-i Sâni 911: Sabah saat dörtte köşke gittim. Sırrıcemal Kalfayı gördüm. Koma hali başlamış idi. Vecih muhtekim. Fakat akşam sülükleri yapıştırmamışlar. Ben yapıştırdım. Başına, yüzüne tertip ettim. **[s. 06]** Akşam saat 12'de yine gittim. Yine aynı hal. Başında buz varsa da hiç fayda yok. Sonra Abdülhamid yanına çağırdı. Gittim. "Allahu â'lem ama hasta pek ağırmış.. Bu geceyi ya çıkarır ya çıkarmaz" dedi. Evet! Ağır, lakin ben son dakikaya kadar ümit kesmeyerek vazifemi yaparım. Ötesi Allah'ın bileceği iştir deyince takdirkârane cevaplar verdi.. Ben yine dünyada insan doğar, kaç sene muammer olacaksa olsun nihayet ölümden yakasını kurtaramaz.. Yalnız kalacak bir "nam"dır der demez lakırdıya karışıverdi. "Evet! İnsan ne kadar yaşayacak malum değil.. Bir yaşında da ölüyorlar, 120 yaşına kadar da yaşı-

yorlar. Bizim bir hocamız var idi, Akkalı Hoca Hasan Efendi derlerdi. Pek âlim idi. Bu zat 120 yaşında idi. Serencebey Yokuşu'nda evi var idi. Saray'a her gün yayan gelir giderdi. Bütün ulema müşkülünü bu zattan hal ederdi. Daima mütâlaa ile meşgul idi. [s. 07] Bu adamın tuhaf bir halini hikâye edeceğim. Cülusumun altıncı senesine kadar yaşadı. Bir gün Mabeyn'de meşgul, bir şey müzakere ediyorduk. Haber verdiler. Hoca efendi sizi görmek istiyor dediler. Hatırını sayardık. Tabiî müsin adam. Kabul etmemek olmaz. Gelsin buyursun dedim.. Yukarıya geldi. Kalktım, elini öptüm. Duasını aldım. "Evlat! Ben artık yakında ahirete intikal edeceğim. Sana dua etmeye, veda etmeye geldim. Bana öyle malum oldu" dedi. Aman! Hoca efendi ne yapıyorsun! Öyle öyle, dedi. Bana sarıldı öptü. Ben de onu öptüm. Çıktı gitti. Bazıları dünyalık almak için gelir. Bu öyle bir şeyi ağzına almaz idi. Filhakika iki gün sonra birden bire otururken hoca ölmüş diye haber aldık. Bir de Gerdankıran "Hoca Ömer Hulûsi Efendi" vardı. Kudretten[1] bir bacağı kısa idi. Kendisine mahsus bir yürüyüşü vardı. Hulûsi lakabını sonradan vermişler. On kişiyle derse başlar on kişiye icazet verir idi. Hulûsu vardı. [s. 08] Biz ondan hadis, Buhârî-i Şerif okuduk. İcazet almaya az kaldı.. Bilmem kim fitnelemiş.. Sultan Mecid artık saraya gelmesin. Evinde otursun demiş. Zavallı kahrından bir tarafı mefluç olarak vefat etti idi. Bu zat dahi hiç para düşünmez. Maaşını karısına verir o evi [idare] ederdi. Kendisi daima mütâlaasıyla meşgul.. Bir gün, "Üsküdar'da otururdu", bir tek kürek sandala binmiş.. Deniz fena halde dalgalı saraya gelir.. Dürbünle gördük. Hemen sahile koştuk. Kanca, cankurtaran hazırladık. Sandal yanaştı. Hoca hiç istifini bozmuyor. Yerinden kımıldamıyor. Aman hoca çok zahmet çektiniz galiba dedik.. Ehemmiyetsizce deniz biraz serince bugün dedi. Zerre kadar şikâyet etmedi" dedi. Yağmur yağıyor (...).. Nihayet ayrıldık.

Sayfa 09:

05 Kanûn-i Sâni 326 - 18 Kanûn-i Sâni 911: Bugün saat 4,5'ta köşke gittim. İçeri girdim. Zâbitan, biraz evvel faytonu göndermişler. Ben zaten geliyordum. Bu sebeple tesadüf etmedim. Ağırmış dediler.. Sercihân Kalfanın odasına girdim. Filhakika maraz-i mevt, hal-i ihtizarda. Nabız his olunmuyor. Etraf teberrüde yüz tutmuş.. Ağzına (...) "Mâhıenvâr Kalfa çocuk gibi (...) ağlıyor. Şöhreddin Ağa da bir tarafa oturmuş Kur'an okuyordu. Mâhıenvâr Kalfayı teskin ettim. Hepimizin encâmı böyle olacak. Hayatın sonu böyledir. Esef, teessür beyhudedir dedim.. O sırada vefatı müş'ir bir iki hançerenin vâkıatı ve bunu (...) gayr-i amik takip etti. Vefatına(?) muttali(?) olduk. Ben oradan çıktım. Zâbitan dairesine geldim. O sırada kumandan Rasim Efendi de geldi. Beraberce âtî raporu yazdım. Hakan-i mahlû-i âli kalfalarından takriben 75-80 yaşların-

[1] Yaratılıştan.

da "Sırrıcemal" Kalfa şeyhûhatten mütehassıl adem-i intizâm-i kalbiye[2] [s. 10] "İntifâur'-ree müterakkiye[3]", "diyabeti ve tebevvûl-i sükkerî[4]" gibi bir silsile-i emraza müptela idi. Ta'dâd edilen emraza ahîren "nezif bisâta demevî[5]" inzimâmıyla yapılan müdâvât-i tıbbiyeye rağmen bugün gurûbi saat beş raddelerinde tekmil-i enfâs-i ma'dûde-i hayat ettiğini mübeyyin rapordur. 5 Kanûn-i Sâni 316 Çarşamba. Hakan-i mahlûun tabiî kolağası işbu raporu köşk muhafazasına memur kolağası Rasim Efendiye verdim. O sırada Nuri Ağa zâbitan dairesine geldi. Abdülhamid sakın Dönme mezarlığına gömmesinler, Yeni Câmi'ye defnetsinler, mutlaka kaldırsınlar. İcap ederse masarifi kalfanın parasından gönderiniz, haber göndermiş. Merak etmesinler. Hepsi usûl-i şerce ifa olunur dediler. Ben oradan çıktım. [s. 11] Akşam üzeri tekrar gittim. Saat 12 raddelerinde içeri girdim. Abdülhamid istemiş. Yanına çıktım. Odada değildi. Sonradan geldi. Musafaha etti. Oturduk. Sigara verdi. Mükedder gibi görünüyor idi. "Size gerek ben ve gerek haremlerim ve kalfalar cümleten nasıl teşekkür edeceğimizi bilemiyoruz. Hakikaten bize karşı gösterdiğiniz insaniyeti ilelebet ömrümüzün son dakikasına kadar unutmayacağız. Sizin gibi nazik, vazifesine muktedir daha bir zat görmedim. Bunu Allah'a kasem ederek söylüyorum. Riyaya hamletmeyin. Siz başka tabiatta yaratılmış bir zatsınız. Buraya geldiğinizden beri halinize dikkat ediyoruz. Hastanın son nefesine kadar hizmet ettiniz. Size mükâfat elimizden gelmiyor. Cenâb-ı Hak sizden hoşnut olsun. Ne diyeyim. Biz de dua.." dedi. Ben de vazifemi ifadan başka bir şey yapmadığımı söyledim. [s. 12] "Hepimiz bir matem içindeyiz. Emektar idi. Sadık idi. Severdik. İyilerin prensi idi. Hanımların sinirleri oynadı. Biraz çokça *cordiyal* yazınız da hepsi alsınlar. İki haremimden ikincisi de âdet üzerinde idi. Tabiî teessür oraya da fena tesir ediyor" dedi. Peki biraz *cordiyal* yazayım alsınlar dedim.. "Bilmem, nereye defnetmişler" dedi. "İstediğiniz vechile merhum Müşîr Hayri Paşanın inşa ettirdiği câmideki hafri yapılmış 9 boş mezardan birine defnetmişler. Şimdi Zekeriya Efendi geldi. Her şeyi usûl-i şer'î dairesinde ifa ettiklerini söyledi dedim.. "Malumunuz, Hayri Paşa tasdik eyledi. Daha hal-i hayatında mezarını mezkur câmide ihdâr ettirmiş idi. Câmiye vakıf olmak üzere on beş mezar yaptırmış, câminin bahçesinde parmaklık ile tefrik ettirmiş idi. Mezarların birine [s. 13] câmiye vakf-i irad olmak üzere 40-50 (...) fiyat da koymuş idi. "Evet! Câminin resmini bana göndermiş idi. Merhum idareli bir şey idi. Yunan muharebesinde daima onun fırkası muzaffer idi. Zamanında zâbitânîn memnun idiler. Şikâyet yok idi" dedi. Evet, o zat inşaat hususuna pek meraklı idi. Hüsn-i

[2] Düzensiz kalp atışları
[3] Akciğer iltihap ve şişkinliği
[4] Diabet, şeker hastalığı
[5] Kanama

tabiatı var idi. Kışla, câmi yaptırırdı dedim.. "Kendisi erkân-i harp idi. Riyaziye iyi bilirdi. Riyaziye bilenler askerlikte iyidir. Ancak riyaziye sayesinde ta'yin-i mesafe kabildir. Hattâ benim tahdid-i mesâha hususunda ufak bir risalem de vardır. Bir vakit kaleme almış idim. Mesafe güzel ta'yin edilmezse kurşunlar hedefe isabet etmez. Ya aşağı veya yukarı isabet eder. Düşman kurşuna maruz kalmaz. Asker cephede kurşun sarf eder" dedi.. Ben de ilaç yazdım. Ayrıldım.

Sayfa 14:

08 Kanûn-i Sâni 326 - 21 Kanûn-i Sâni 911: Bugün akşam saat 11'de köşke gittim.. İçeriye girdim. Mâhıenvâr Kalfayı muayene ettim. Kuvvet ilacı verdim. Dilbeste, Gülşen kalfalara da *Le Fer Atheurtard(?)* yazdım. Şâyân-i zikir bir şey yok.

10 Kanûn-i Sâni 326 - 23 Kanûn-i Sâni 911: Köşke gittim. Akşam saat 12'de Abdülhamid'i gördüm. Vardar'a nâzır odanın kapısına yakın ayakta istikbal ve musafahadan sonra hal hatır istifsar etti. Daha oturmazdan evvel: "Dişimde -dişte değil kökünde- ağrı duyuyorum. Dışarı uzak. Bir gargara -iştirazan(?)- verseniz de biraz diş etlerini sıkıştırsa. Biraz mükedder oldum mu, asabi olduğum için diş köklerinde nevralji oluyor. Fakat malum; kalfanın vefatı; insanın keder etmemesi mümkün olmuyor" dedi. Kazaya rızadan başka çare yoktur derler. Öyle değil mi, dedim. "Vâkıa öyle ise de keder etmemek de elden gelmiyor" dedi. "Gazetelerde okumuş! Şadiye Sultan'dan bir telgraf aldık. Kalfanın haber-i vefatını **[s. 15]** yazıyor" dedi.. Rasim Efendiye kerimeleri sultanların yanından iki üç cariye getirilmesi için rica ettiğini; yanındaki kalfaların her biri evvelce hazinedar ustası[6] (saray tabiri) olduklarını, birbirinin (...) cariye bulunduğunu, bunların kendisine nöbetle her biri sabahları, elbiseleri ihzâr etmekten başka işi olmayıp artık (...).. Bakalım bu ricalar da evvelce olduğu gibi tesirsiz mi kalacağını; kendisi biraderi Sultan Reşad Efendiye hiç sıkıntı çektirmediğini; kendisinin bir iki cariye gönderilmesinde bir mahzur tasavvur edemediğini; bir gece Reşad Efendinin burnundan kan geldiğini, hattâ bir leğen dolusu kadar kan zayi ettiği cihetle telaş ettiklerinden haber alır almaz düşüp bayılacak dereceye geldiğini, bu halin tabiî kardaşlık hissinden ileri geldiğini; hemen gece yarısı kendisini tedavi edeceği (...) adada oturduğu cihetle bir çavuş ile adadan doktor celp ettirip tedavisine şitâbân olmasını emrettiğini; hepsinin kayınbabası olduğunu çünkü hepsine birer koca bulduğunu" söyledi.. "Vâkıa siz doktorsunuz; lakin bunları söylemekten maksadım elinizden gelen iyiliği ifa edeceğinizi bildiğimi; mamafih size de bir zarar gelmesini ve bu sebeple

[6] Padişahın hususî hizmetine bakan ve haznedar kalfası diye de anılan cariyelere verilen ad. Padişahı giydirip kuşatmak, yatırıp kaldırmak gibi hususî hizmetle sorumluydular.

yanımdan almalarını da arzu etmediğimden sizce bir mahzur varsa yine beynimizde mahrem kalmasını isterim" dedi.. Ben de münasip bir cevap verdim. [s. 16] Dışarıda Vardar, estiği cihetle yağmurlar gürültü ediyordu. "Bu hava âsâbıma fena tesir ediyor.." "Aman üşümeyesiniz.. Vücudunuzu pek iyi görmüyorum.. Ben zahiren görünce tanırım.. Bu bapta tecrübem ve mütâlaam da var.. Sizin de vücudunuz, azanız mütenasiptir" dedi.. Ben de pek o kadar sağlam değilim.. Nehâfet-i bedeniyem vardır dedim.. "Fakat siz pek a'lâ bilirsiniz. Bir şişman adamla bir hafif adam arasında fark vardır. Zayıflar daha sağlamdır" dedi.. "Size sıcak su banyosu tavsiye ederim.. Sıcak su dökünürseniz pek ziyade istifade edersiniz.. Vücudunuzun yorgunluğu gider.. Soğuk su tavsiye etmem.. O da iyidir. Lakin 19-20 yaşında başlamalı.. Ben, biraderim, Sultan Aziz'le Marmara'da deniz evine giderdim. Gemi durdu mu güverteden hemen merdiven iner.. Yüzme bildiğim için denize atılırdım. Sonra çıkar, hizmetçinin hazırladığı ihrama sarınır kamaraya girerdim. Gemi zâbitleri.. beni böyle görünce kızarlar.. Bu adam demirden mi derlerdi. Taaccüp ederlerdi.. Tenime ince bir gömlek giyerdim. Fanila giymezdim" dedi.

Sayfa 17:

20 Kanûn-i Sâni 326 - 02 Şubat 911: -19/31 Kanûn 326- Yani iki gün evvel sabahleyin çağırıldım. Köşke gittiğim zaman içeriden istediler.. Âbid Efendinin vücudu kaşınıyormuş.. İlaç yazdım. Gülşen, Dilbeste kalfaların, Mâhienvâr Kalfanın ilacı bitmiş onlara da ilaç yazdım. Abdülhamid selam göndermiş.. Yarın saat 10'da gelsin. Beni görsün demiş.. Dün geç gittim. Görüşmedik. Bugün gitmem.. Yanına çıktım.. Yine mahut Vardar'a nâzır oda -kapıdan içeri girerken- sobanın ateşini dürtüyor buldum. Hemen kapıya döndü beni istikbal etti. Musafaha ettik.. Oturduk.. Sigara verdi.. "Nasıl? O vakitten beri hastalık olmadı ya?" dedi. Ben de hamd olsun bir aya karîb bir şey olmadı.. dedim... "Herkes yine perhiz ediyor mu?" dedi.. Ne lüzum var dedim... "İzmir'de daha vukuat varmış! Anadolu'da veya sair yerlerde de var mı?" dedi.. Hayır! İzmir'de hemen kalmadı.. dedim... Sol ayağının dış tarafını gösterdi.. "Âbid Efendi gibi kaşınıyor.. Bayağı nöbet gibi.. Gece saat bir oldu mu kaşınmağa başlıyor.. Bu defaki (...) [s. 18] olmuş.. Âbid Efendinin pudrasından koydum.. İyi geldi.. Bana da bir ilaç yazsanız.. Abdestim var.. Botumu çıkarıp göstermeyeceğim" dedi.. Pekiyi!.. İlaç yazayım alırım.. Sadomekmeredrun, pudra, kükürt merhemi yazdım.. "Geçende vekilharçtan mısır saparnası istedik.. Malum.. İnce köklerdir.. Toz edilip banyoya.. kil yerine konursa cildin kaşınmasına iyi gelir.. Tıbben malumunuz.. Dahilen de eskiden (...) gibi kanı temizlemek için romatizmalarda kullanır idiler.. Belki işitmişsinizdir.. Eskiden bütün ailenin doktoru idi.. Karyorini.. isminde bir doktor var idi. Sonra büyük biraderimin maaşlı doktoru oldu.. Ben şehzade iken

bize vizite ile gelirdi. Saparnayı çok kullanır idi. Bundan saparna doktoru derler idi. Böyle isim takmışlar idi. Bize vizite ile gelir idi.. Maaşlı değil idi.. Biz Mısır'a giderken geminin doktoru idi.. **[s. 19]** Bir Rum eczacı var idi.. Kendisini sevmez imiş.. Kendisi her vakit (...) hap kullanırmış.. Yine hap almış.. Lakin o eczacı yapmış.. Miktarını mahsus çok koymuş.. Doktor çıldırır gibi bir şey oldu idi.. Geminin canaklığına çıkmış.. Madam madam diye kendi madamını çağırıyor.. Doktor çıldırmış diye herkeste bir telaş.. Zavallının sebeb-i felâketi oldu idi.. Gazaba uğradı.. Bundan evvel de bir gün bir dişimi çıkarıyorlar idi.. Dişçi gelmiş.. O da doktorumuz olduğundan hazır idi.. Belki sinir (...), doktor biraz eter yazayım.. Lazım olursa birkaç damla veririz dedi.. Bir reçete yazdı.. Aşağıdaki eczacı düşmanı olan eczacı imiş.. Eter yerine kezzap vermiş.. Bereket versin.. İlacı getirdikleri vakit kokladı.. Burnu yaktı idi.. Ya ben size bunu vere idim.. Halim ne olurdu.. dedi.. Sonra o eczacıları dava etti idi."

– Koleranın eski şiddetini kaybettiğini, "Eskiden humma: Tifo idi.. Kara hummaya tutulmadan kimse kalmaz idi.. Ben de geçirdim.. Bir vakitler Viyana'da da tifo çok olurmuş. **[s. 20]** Sebebi de Tuna'nın çamur gibi sularını filtre edip içerler idi. Kördel idi.. Sonra menba suyu içmeye başladık.. Tifodan da eser kalmadı.. Bunu işiterek ben İstanbul'a suların borularla menbalarından nakil olunmasını emrettim idi.. Bentleri belki bilmezsiniz.. Ben şehzadeliğimde avcılık ederdim. Istranca balkanlarını karış karış dolaştım. Bir ucu.. Şıpka'ya diğer ucu.. Çatalca'ya doğru iner.. Bir kısmı da derbentlere kadar gelir. Derbentlerin etrafında köyler var.. Çamaşır yıkarlar pis sular akar.. Ağaç yaprakları düşer.. İki dağ arası suyu oraya yağmurdan terakim eder.. Vâkıa birkaç parmak kalınlığında menba suları da varsa da İstanbul'un ihtiyacını eskisi gibi idare etmez. Bu sulardan tifo çok olurdu.. Bir de mikroplar eski şiddetini kaybetmiş.. Eski kolera böyle mi idi?" dedi.. Lakırdısını bitirdi.. Ayrıldık.. Ayrılırken "Sizi afiyette gördüm.. Memnun oldum" dedi.

Sayfa 21:

25 Kanûn-i Sâni 326 - 07 Şubat 911: Bu sabah köşkten istediler gittim. İçeri girdim. Abdülhamid'in Vardar cihetindeki odasına çıktık. Biraz sonra Abdülhamid Âbid Efendinin kolundan tutmuş getirdi. Musafaha ettikten sonra: "Nezle olmuş.. Akşam biraz ateşi var idi.. Bu sabah bir müshil pastili verdik. Muayene buyurunuz da bir şey yazınız dedi.. Muayene ettim. Filhakika bir nezle başlangıcı var idi. İlaç yazarken: Hariçte Küçük Karaburun cihetinde birtakım sarı yapraklar (...)! Nedir? Bir hastalık mı var?" dedi. Evet! Hayvan hastalığı varmış! Ruam.. Bu sebeple hayvanatın o cihete geçmesini men için işaretler dedim... Sonra kendisi "Şap hastalığı mı?" dedi. Hayır! Bir ruam denilen hayvanların burnunda olur: Sâri bir hastalık dedim... "Ha! Evet.. Sakağı derler.. İlerlerse 'man-

kafa' tabir olunur ki hayvan ölür" dedi. Evet!.. dedim.. "Daha şehzade iken Sultan Çiftliği vardır. Maslak cihetinde.. Orada birçok [s. 22] yetiştirir idim.. Mısır'a gittiğim zaman sakağı hastalığı da zuhur etmiş.. Birçok hayvan telef olmuş.. Geldiğimde birkaç düve kalmış.. Birkaç cılız inek.. Boğa kalmış.. Çiftliğe gittim.. Ne göreyim?.. Meydana birçok deri yığmışlar.. Sebebini anladım.. Birçok zarara uğramıştım.. Maaşım o vakit kâfi gelmez idi. Hayvanatın satılması, teksiriyle ticaret ederdim.. Para kazanır idim. Ben ticaret de ettim.. Bilirim. Şimdi o çiftliği Âbid Efendiye bağışladım.. Bilmem verirler mi?" dedi. Neden vermesinler!. Tabii dedim.. "Öyle ama! Yakında olmalı.. Kim bilir ne haldedir!" dedi.. "(...) pek fenadır! Buna bir misal hatırıma geldi. O da 93 senesinden evvel Rüştü Paşa mahzâ Âli Paşaya garez-i şahsîyesi, mahzâ inat dolayısıyla kaime çıkarmış idi. Müteazzim, mütekebbir -selezerist(?) Rüştü- derler idi. [s. 23] Bu kaime 93 senesinde o kadar düşmüş idi ki bir liralık 2 kuruşa kadar inmiş idi. O sırada bir gece fırınlar kapanmış, ahali açlıktan isyan edecek bir raddeye gelmiş.. O vakit sadrazam "Hayreddin Paşa" ne yapacağını şaşırmış.. Bana telgraf çekmiş.. Hal-i keyfiyet böyledir.. Müzakere etmek üzere yanına geleceğim.. Ne yapacağımı şaşırdım diyor.. Ben de gel dedim... Şehir eminini de beraber getirmiş.. Kapıdan içeri girdiler.. Baktım.. Şehir emini sarhoş.. Defol buradan dedim... Onu kovdum.. Hayreddin Paşaya otur dedim... Ben gezinmeye başladım. Bana min tarafi'l-leh bir ilham geldi.. Hemen orada bir nizamnâme dikte ettirdim.. Ale's-sabah gazetelerle ilan ettirdim. Diğer taraftan da askerî fırınlara emir verdim.. Ahaliye ekmek çıkarmalarını.. Askerin peksimet varsa peksimet yemesini, idare-i maslahat etmesini emrettim.. Vakta ki sabah oldu.. [s. 24] Bir taraftan ahali gazetelerde kavâim-i nakdiyenin toplanıp imha olunacağını okuyarak heyecan zâil olduğu gibi diğer taraftan da buna çare olmak üzere Mabeyn'de ne kadar eski âsâr-i atîkadan âvâni-i sim ü zer varsa bahçeye yığdırdım.. Vükelayı topladım.. Herkes o manzarayı görerek galeyana geldi.. Onlar da bu gibi servetlerini verdiler.. Bankalara haber gönderdim.. Geldiler kıymet takdir ettiler.. Böylelikle hâsıl olan servet ile kaimeleri toplattım.. Yalnız bu hizmetle iftihar ederim.. Devleti büyük bir vartadan kurtardım.. Ahali pek munis ve melek gibidir. Lakin kullanmasını bilmeli idi.." Ayrıldım.. Akşam yine gelmemi tembih etmiş idi. Gittim. Gece saat bir var idi. Yine Âbid Efendiyi (...) olmaya getirdi. Müshil şekeri [s. 25] tesir etmediğini söyledi.. İlaçların geç geldiğini.. daha vermeye başlamadıklarını söyledi.. Baktım.. Başka ilaç yazmaya lüzum yok idi.. Hava filhakika dışarıda soğuk idi.. "Aman! Hava çok soğuk.. Sizi hafif giymiş görüyorum.. Vâkıa doktorlar, kendilerine ehemmiyet vermiyorlar.. Lakin insan vücudunu da biraz muhafaza etmeli.. Sizin de nezleniz var.. Görüyorum.. Geçen sene ilkbahara doğru hastalanmış idiniz.. Ne kadar merak etmiş idim.. Biraz kalın mesela fanila, bir yelek

de giyseniz.. Fanila don da giymeli.. Romatizma olur.. Diz kapağında ağrılar başlar.. Sonra kalbe de vurur.. Siz tabiî bilirsiniz.. Tavsiyeye hacet yok. Lakin.. öteye beriye gidiyorsunuz.. Üşürsünüz aman dikkat ediniz" diyerek bana muhafazakârane sözlerini söyledi.. Ben de vâkıa.. muhafaza için şart.. Lakin bir dereceye kadar olur. Hasbe'l-meslek hayata pek o kadar ehemmiyet vermeyiz.. Ne yapalım! dedim.!

Sayfa 26:

26 Kanûn-i Sâni 326 - 08 Şubat 911: Akşam on iki raddelerinde köşkte Âbid Efendiyi görmeye gittim.. Hortac'a nâzır cihete penceresi olan odaya götürdüler.. Hastalıktan evvel bu odada Sırrıcemal Kalfa yatardı.. Ortada bir masa. Kapıdan girince sağda bir yazıhane.. Solda bir soba.. Birkaç dakika sonra Âbid Efendi ile Abdülhamid geldiler.. Musafahadan sonra.. "Oğlum bugün daha iyidir.. Verdiğiniz ilaçları alıyor.. Lakin tatlı seviyor.. Bir başka tatlı ilaç yazsanız" dedi.. Peki! dedim... Yalnız şuruplardan mürekkep bir ilaç yazdım.. Bir de burnunun alt tarafı kızarmış. *Latolin* yazdım.. Bunları Abdülhamid de istedi.. Sonra "Hayvanların sakasından dün bahsetmiş idik de bir ilaç hatırıma geldi.. Fakat bunu size mahremâne söylüyorum.. Bu ilacı ben, baytar miralay Rıfat Bey vardı. Dostum idi. Bana gelir görüşür idik.. Baytarların da hocası idi.. Belki buradaki baytarlar da **[s. 27]** onun talebesindendir. Müstaid adam idi. Ben hayvan meraklısı bir adamım.. Çok hayvan besledim. Bu sebeple adeta bir baytar gibi hastalıklarını da bilirim. Merak etmiş idim.. Öğrendim.. Bir zamanlar benim hayvanlarım da saka olmuş idi. Bu ekseriya yoz hayvanı denilen dışarıda açıkta yaşamağa alışıp terbiye için, binek, araba hayvanı yapmak için ahıra çekildiği zaman olur.. Bakınız ilaç nedir? Hayvanı iki adam başından, biri bir tarafta diğeri ortada iki cihette iple gergin tutarlar.. Bir diğeri de başına birkaç kova soğuk su döker.. Sonra da bir fırça ile kurcalar.. Hayvanın burnundan birçok sümük gibi pislikler akar.. Sonra bir *réaction* gelir.. Başını ve arkasını güzelce yünden mamul bezlerle sararlar.. Hayvan bir terler.. Bir şeyi kalmaz.. Bu tedavi ile % 80-90 hayvan kurtulur" dedi.. Ben de evet! Ama bu hastalık mikrobu, mühlik, hattâ insanlara da sirâyet eder dedim... **[s. 28]** "Evet! Hangi hastalık mikrop değildir ki!." dedi. Sonra kendisi de *latolin*, ılhamur istedi..

27 Kanûn-i Sâni 326 - 09 Şubat 911: Bu akşam saat 10'da Âbid Efendiyi görmek üzere köşke girdim.. Yine bir gün evvelki odada Abdülhamid ile beraber geldiler.. Muayene ettim.. Şurubunu tekrar yazdım.. "Bizim kadınefendiyi geçende göstermiş idim.. Âdet zamanı yaklaşınca bir ilaç yazacaktınız.. Bunun hakkında size ahval-i sâbıkası malumunuz olmak üzere tafsilat vereyim.. Tabiî bilmeniz faydalıdır. 23 senedir bu kadınla yaşıyorum.. Kendisi asabidir. Hele âdet zamanında ağrılar tuttu-

ğu zaman sinir hali gelir. -Semizdir.. Yağlıdır.. Lakin o zaman Allah bilir sapsarı kesilir- Bir kere böyle bir aksi zamanında Nureddin Paşa rast gelmiş idi.. [s. 29] Epeyce telaş etmişler idi.. *Cordiyal* verdi.. O zaman kolonya ile ellerini vücudunu oğuştururuz geçer.. Bu sebeple kendisini birkaç gün sonra muayene edersiniz.. Bir (...) tavsiye edersiniz. Buraya gelinceye kadar ben onlarla beraber sofraya oturur idim.. Tabağına yemeğini ben verir idim.. Hastalandığım zaman Almanya'dan bir aşçı getirttim.. Güzel, mukavvî yemekler pişirir idi.. Burada ayrı yerler.. Tabii iştahası var.. Her şeyi yiyor.. Dikkat etmiyor olmalı.. Gerçi tembih edersek de her halde siz tavsiye ediniz ona göre ne lazımsa onu yapsın" dedi.. Pek a'lâ! dedim.. Söz şişmanlığa intikal etti.. Zayıflamak için Avrupa'da muhtelif idmanlar yaptırıldığını söyledim.. "Evet! Bizim de bir Tevfik Efendi isminde kitapçımız var idi. Pek şişman idi.. Almanya'ya götürdüm.. Nihayet dayanamadı. Aç bırakırsınız diye kaçtı. (...). Ağalardan sorunuz söylerler.

Sayfa 30:

28 Kanûn-i Sâni 326 - 10 Şubat 911: On ikiyi geçerek Âbid Efendi ile Abdülhamid'i gördüm.. Âbid Efendinin şurubunu tekrar yazdım. "Kumandan değişmiş? Eski kumandan nereye gitmiş?.." dedi.. O bir yere gitmedi.. Müfettiş oldu.. dedim... "Yeni gelen kim?" dedi.. "Hasan Tahsin Paşa[7]" dedim... Hatırlayabilmesi için, evvelce de burada bulundu.. Bir aralık Haleb'e ikamete memur edilmiş idi.. deyince önüne baktı.. "Hatırıma gelmiyor. Uzun boylu.. Sakallı.. Sert tavırlı bir zat.. Fakat bazı insanlar sert görünür de öyle değildir.. Bu zat hakkında müstakîm.. Gerçi mektepten çıkmamış ise de müstaid, işgüzar bir kumandandır derler idi.. Bir fenalığını işitmedim.. Madem ki müstakîmdir.. Pek iyi! Devletin başına ne geldiyse hep mürtekiplerden geldi.." dedi.

---

[7] Bahsi geçen Tahsin Paşa, Balkan savaşında bir tek kurşun bile atmadan Selanik şehrini ve istihkâmlarını düşman kuvvetlerine teslim etmiştir.

6

Alliance Defter

Sayfa 01:

28 Kanûn-i Sâni 326 - 11 Şubat 911: Gece saat birde köşke gittim.. Âbid Efendi ile Abdülhamid'i gördüm.. Musafahadan sonra benim de boğazımda, bir kuruluk, bir hafif ağrı var dedi. Baktım.. "Baktım bir gargara yazdım" dedim... "Âbid Efendiye yazdığınız şuruptan da yazınız" dedi.. Peki dedim... Ben reçete ile meşgul iken o muttasıl söylüyor, hikâye ediyor idi. "Evvela havanın yubûsetinden: Hamd olsun rüzgâr kesildi.. Fakat çok kuru bir hava, (...) 74 ki İstanbul'da hiç görmedim.. Boğazımdaki kuruluk da bundan.. İngiltere'de olsanız sizin vücudunuz hiç gelmez.. O kadar rutubetlidir ki tarifi gayr-i kabil.. Daima havadan sis şeklinde, ince buhar halinde yağmur gibi bir şey yağar.. Bir gün sefaret kâtiplerinden ismini hatırlayamadığım bir efendiye aman bu nasıl hava dedim... Efendim bu bir şey değil.. Siz en iyi havaya tesadüf ettiniz, dedi.. Bir gün havada o kadar sis varmış ki boğuluyorum zannetmiş.. Pencereyi açmış.. Nihayet dışarıya çıkmak istemiş.. Kapıdan çıkamamış.. Dönmüş yatağına yatmağa mecbur olmuş.. O vakit biraderi Sultan Murad merhum da berabermiş.. Kendisi ona bakarmış. **[s. 02]** Bir gün kendisine: Birader! Bu İngilizlerin bir yüzlerinden vurulunca kan damlar farz ederdik.. Baksan (...) sapsarı.. Gözlerinin etrafı gözlük koymuş gibi.. Simsiyah çürük gibi bir diş.. Mütevaffa kral en sert.. birasına bir kadeh konyak koyar içermiş.. ki bunu kimse içemezmiş.. Çok işret edermiş.. İngiliz, Alman askerleri çok içerlermiş.. Kendilerini tutmaya alışa alışa sarhoş olmazlar, doğru yürürlermiş.. Pederi Sultan Mecid için: "– Pederim de pek genç hükümdar olmuş.. İşret edermiş.. Kadınlara da çok ihtimam etmeden -Selanik seyehatinden- avdetinde veremden vefat etti.. Öksürür idi.. Vefatından yirmi gün evvel gördüm.. Öksürüyor idi.. Nefesini güç alıyor idi.. Bize rica etti.. Biraderim Sultan Murad merhum da çok işret ederdi.. **[s. 03]** Meşhur Kemal Bey benim de ahbabım idi.. Lakin onun daha ziyade ahbabı idi.. Gece 1,5 flakon (...) rakı içerlerdi.. Allah bilir, onlar güneş doğuncaya kadar masa başında karşılıklı rakı içerlerdi.. Bir gün Kemal Beyi gördüm.. Kendisine: "Kemal Bey iyi bil ki biraderimin ma'nen sebeb-i mevti olacaksınız.. O kadar içkiye teşvik etme" dedim... Biraderime de birçok defalar: Kardeşim bu kadar içme.. Vücuduna yazık edeceksin diye rica ve niyaz ettim.. Bir gün daha sabah idi. Ziyaretine gitmiş idim.. Baktım konyak içiyor.. "Aman! kardeşim ne yapıyorsun.. İştahını kapatıyor.. Pek yiyemiyorsun.." dedim... Filhakika pek yemez idi.. Artık içmem dedi.. Daha bir çeyrek geçmedi, kalfasını: "Dilberengiz, Dilberengiz" diye çağırdı. Bana bir konyak dedi.. Biraz sonra.. Dilberengiz.. bir konyak daha.. istedi. **[s. 04]** Rica ettim -öyle konyak içmeyelim- İki *engiz bir chartreuse*.. dedi.. Aman! kardeşim o da o" dedim... Işte böyle rica, niyaz dinlemez biriydi.. Nihayet.. hasta oldu.. Ölmezden evvel fena bir hale gelmiş, elleri ayakları şişmiş idi. Biraderim Kemaleddin Efendi

de çok içerdi.. Onun da âdeti bir arabaya biner.. Kağıthane'ye doğru gider. Bir ağaca yakın araba içinde yerli rakıdan.. bir şişe, yarım okka içer.. Kendi kendine.. yalnız içer.. sonra arabada gelirken koyuverir.. uyur idi.. Böyle içişe de aklım ermezdi.. Ne zevk! duyarlar bilmem.. Bari çalgı, eğlenti ile içse.. Ben.. genç iken birkaç kere içmiş idim.. Bir gün kay ettim. İstikrah ettim.. Bir daha içmedim. Bilahare tarikate de girdim.. Ağzıma koymadım.." dedi. **[s. 05]** Ben de: "Şimdi padişah Reşad Efendi hazretleri. Bu da içer miydi?" dedim... "Onu bilmem.. Fakat bir gün sordum.. "Semizleniyorsun sakın rakı içmeyesin.." diye sordum.. Hayır bazan bira içiyorum demiş idi.. Bir gece burnundan çok kan gelmiş idi.. Meşrutiyet ilanından sonra.. Mabeynci korkmuş.. Mes'ul olurum.. Belki bir şey olur demiş.. Bana haber göndermiş.. Gece vakti (...).. getirttim.. Zaten ona bakarmış.. Üç dört gün tedavi etti. 150 altın verdim.. Nişan ile taltif etmiş idim" dedi.. Onun hakkında müphem.. söyledi.. Zımnen o da içerdi.. demek istedi.. İşretin fenalığından bahsetti.. İki kere tesmîm edildiğinden.. Bir kere arsenik ile tesemmümden tırnakları morardığını.. Nihayet doktor Arif Paşa bir şişe Yanos birden veriniz.. Müshil saral(?) bir de bacaklarına pehlivan yakısını yapıştırdığını.. hattâ Hırka-i Şerif'e gittim.. Bacaklarında dört pehlivan yakısı **[s. 06]** yarası var idi.. Kimse bir şey anlayamadı. Öyle zannederim.. belli etmedim.. Belki yüz pek sarardığından hasta olduğunun farkına varmışlarsa bile hakikati kimse bilmiyor. Bir kere de böbrek hastalığına yine şahım neticesi uğradım.. Benim geçirdiğim felaketleri kimse geçirmemiştir. Bir kere de işitmişsinizdir.. camide bomba attılar. Bu bombanın parçaları cebime girdiğini bir mermi.. Başımdan iki karış yukarıdan geçtiğini.. Parçalarından haremde iğne yaptırdıklarını.. pek yakında Baha Bey[1] vurulup öldüğünü daha birtakım.. insanlar öldüğünü gözüyle gördüğünü, o tehlikeyi de atlattığını.. ölmediğini" söyledi.. "Rasim Beye de söyledim.. Ben yalnız başımdan geçen felaketleri yazsam büyük bir cilt tutar" dedi.. Ben de yazsanız bari dedim... **[s. 07]** Omuz silkti. "Başımdan geçenleri yazabilirim.. Lakin resmî şeyleri, vukuatı yazabilmek için evrakım, vesâikim yanımda yok.. Hepsini hatırımda tutamam.." dedi..

30 Kanûn-i Sâni 326 - 13 Şubat 911: Bu gece alaturka saat 12'yi geçerek içeri girdim. Âbid Efendi ve Abdülhamid'i gördüm.. Âbid Efendi iyileşmiş.. Nezlesi geçmiş.. Abdülhamid: "Bugün biraz -ense cihetini göstererek- buralarım ve başım ağrıyor.. Ekseriya böyle nerven bir baş ağrısı gelir.. Sıkıldığım zaman olur.. Uyuduğumda geçer. Göksüme şurup iyi geldi.. Yumuşattı. Bana yazarsanız.. Memnun olurum.. Siz pek nazik bir adamsınız.. Fakat görüyorum.. çok vazifeperversiniz.. Çok yoruluyor-

[1] Şehzade Selim Efendinin lalası.

sunuz.. Biraz meşguliyeti tatil ediniz.. -Küllu'l-umûri evsatuhâ-[2] tavsiye ederim.. İtidal iyi şeydir. Ben - derim.. Benim hükûmetim zamanında hep itidal üzere hareket edilir.. idi.. Hükûmet mu'tedile usûlü.." dedi.. Gülümsedi.. Soğuktan hıfz için kulaklarıma pamuk tıkamamı tavsiye etti.. Kalktı.. gitti.. diğer **[s. 08]** odadan pamuk getirdi.. Ve: "Ah! Benim zamanımda sizi bilmiş olsaydım.. Bağrıma basardım.. Bana ne fenalık gelsaydı.. Ben bu felakete giriftar olur muydum!" dedi.. Fakat söyledikleri diyse hep etrafıma toplanan adamlardan geldi.. Sizin gibi iyi adamlar olciddi mi? Orasını bilemem.. Acaba yanında toplananları, fena dediği adamları kim topladı? Orasını tabiî sormadım.. O sırada Âbid Efendi.. yanında tarz-i tıflanesiyle söyleniyordu.. "Bugün derse gittim" diyordu.. "Evet! Bugün artık dersine başladı" Benim oğlum zekidir!.. İnşallah büyür.. Yine böyle devam eder. Hocası Nâzım Bey, pek iyi bir zat.. Tuttuğu usûl-i tedrisi -bana öyle geliyor ki- kendisi Yemen'de oturmuş.. Yemen'de hemen okuma yazma bilmeyen yok gibidir. Onlar (...) yazar hem okurlarmış.. Öyle işitmiştim. **[s. 09]** Nâzım Bey de oranın iyi âdetlerini almış olacak –Tabiî muvaffak insanlar.. iyi şeyleri alırlar.. fenalarını atarlar dedi. Ki hakikaten Yemen'de -hem okur hem yazar- usulü ile talim ettiklerini ben de işitmiştim.. Herif bunu da biliyor.

02 Şubat 326 - 15 Şubat 911: Saat gece yarımda köşke girdim.. İçeriden aradılar.. dediler.. Gittim.. Abdülhamid'in Vardar'a nazır odasına gittik.. Kendisi kapıda istikbal etti.. Ayakta iken daha: "Bugün hanımları ve beni kömür çarptı.. Biz iyileştik.. Lakin bizim kadın rahatsız, başı ağrıyor.. Gaseyan var. Muayene ediniz.. dedi.. İşaret etti.. Ben de sağa döndüm.. Odasına kapıdan girince sağ tarafta bir yatakta bir kadın yatıyor.. Başı, yüzü şal ile, sair azası yorgan ile örtülü.. Müsaade buyurunuz.. bakayım dedim... Nabzını tuttum.. Dilini muayene ettim.. Bir şey değil geçer.. Nasıl oldu? dedim.. "Sabahleyin banyo yapmak için musluklardan su gelmediği için semaver yakmışlar.. Kömür koymuşlar.. Bu sebeple hepimizi çarptı" dedi.. Su gelmediğinden şikâyet etti.. **[s. 10]** Soğuktan borularda sular donmuş olmalıdır dedim... "Fennen malumunuz su sıfır derecesinin altında donar.. Halbuki bugün derece-i hararet sıfırın fevkindedir.. Nasıl donar?" deyip güya kasten su verilmediğini ima etmek istedi.. "Ben ordunun namusuna güveniyorum.. Ne istedilerse verdim.. Zâbitan bana fena nazarla bakıyor.. Ben onlara ne yaptım ki.. Burada Cenâb-ı Hak bize.. senin gibi nazik bir zat ihsan etti.. Atıf Beyden başka bize insanca muamele eden yok.. Hep tahkir.." gibi şikâyetlerde bulundu.. Aldanıyorsunuz.. Sizi kimse tahkir etmiyor.. Bugün su gelmediyse o da borularda don ve sairden bozukluk olmalı.. Şimdiye kadar suyunuzu kesen oldu mu? dedim... Kadınefendiye ilaç yazmağa başladım.. O esnada pederi

[2] "İşlerin hayırlısı orta (ölçülü) olanıdır." Hazreti Peygambere ait bir hadis-i şerif.

Sultan Mecid'den bahse başladı.. **[s. 11]** "Geçende bahsetmiş idim.. Selanik'den avdetinden sonra Sultan Mecid hasta oldu.. Asıl sebebi başka iş.. Bir Kuleli Vak'ası[3] oldu.. Kendisi pek büyük hizmet etti.. Memlekette zamanında bir devr-i teceddüd başladı.. Gülhane Hatt-i Hümâyunu zamanında okundu. Bu sebeple aleyhinde bir cereyan olduğunu işitince müteessir oldu.. Artık iflah olamadı.. Yatağa düştü.. Teverrüm etti.. O vak'a bir cuma günü idi.. Ben, biraderim Sultan Murad ile Göksu'da idik.. Bizim bir şeyden haberimiz yok.. Cuma selamlığında bir rivayet çıkmış.. Bugün aileyi mahvedeceklermiş. Biraderime haber getirmişler.. O sandalına bindi.. Gitti.. Beni unuttu.. Halbuki o beni Göksu'ya sandal ile götürmüş idi.. Bana da biri haber verdi.. Yanımda Süleyman Efendi nâmında bir sadık adamım var idi.. Beni aldı.. Oradan bir kira sandalına atladık.. Karşı sahile geçmek üzere **[s. 12]** açıldık.. Sandalcı bir Yahudi.. Kürekler.. eski.. tekne parçalarıyla tutturulmuş.. O halde saraya yaklaştık.. Süleyman Efendi dedi ki bakalım ne var? Şayet bir şey varsa ben seni evime götürür gizlerim.." Cebimde 10 bin kuruş kadar bir para var idi. Saray'ın rıhtımına yaklaştık.. Baktık bir fevkaladelik yok.. Çıktık.. Meğer vaktiyle haber alınmış.. O vakit "Cihân Seraskerî" derler idi.. Rıza Paşa haber almış.. Yakalatmış.. Başları Sadık Paşa isminde biri imiş.. Hepsini tahte'l-hıfz kulelerin(?) ateş kayıklarıyla bağlayıp göndermişler. Bir kısmı korkularından kendilerini denize atıp intihar etmişler diye işitmiş idik.. Pek tafsilatını bilemiyorum. **[s. 13]** Fakat meşhur Mithat Paşa dahi o vakit Babıâli'den istintaklarına memur edilmiş.. Şûrâ-yi Devlet'ten daha birkaç zattan mürekkeb bir heyet-i tahkikiye tertip etmişler.. Tabiî kendisine (Abdülmecid'e) resmen netice-i istintaklarını haber verirlermiş.. Asıl sebep budur. Vefatından 15 gün evvel yalnız ben görmüş idim.. O vakit çocuk idim.. 15-16 yaşında idim.. Odasına girdim.. Bir sandalye üzerinde oturuyor. Etrafa yastıklar koymuşlar.. Zayıflamış.. Öh öh öksürüyor.. Ben da*y*anamadım.. Ağlamaya başladım.. temennâ edip çıktım.. Arkamdan içli çocuk gel gel.. diye bağırdı... Ben kapının dışarısında gözlerimden çeşme gibi yaş akıyor. Başmâbeynci[4] yanıma geldi.. Seni istiyor. Üzme dedi.. Gözlerimin yaşını **[s. 14]** sildim. Tekrar girdim. Oğlum.. seni ağlatmaya sebep oldum.. Beni affet dedi.. Ben de estağfirullah efendim dedim... Ellerini, dizlerini öptüm.. Merak etme iyiyim.. dedi.. Beni teselli etti.. Çıktım.. Diğer kardeşlerim göremedi." Kalktım. Yarın yine hastayı görmemi rica etti.. Kadınefendi, Ayşe Sultan'ın validesi 26 seneden beri beraber yaşamışlar. Kendisini incitmemiş!. Hastalığında çok hizmet etmiş..

[3] 13 Eylül 1859'da dönemin padişahı Sultan Abdülmecid'e karşı planlanan ve tertipçileri yakalanarak cezalandırılan ayaklanma ve suikast teşebbüsü. Geniş bilgi için bkz. Uluğ İğdemir, *Kuleli Vakası Hakkında bir Araştırma*, Ankara, 1937.

[4] Mehmet Ali Bey.

03 Şubat 326 - 16 Şubat 911: (Saat) 10'da köşke gittim. Diğer orta odadan Abdülhamid geldi.. Âbid Efendi diyecekti (...).. Nöbet gibi geceleri saat birde ayağına kaşıntı geliyor.. Acaba biraz hacamat alsak nasıl olur?" dedi.. Bahçede karatavuk (...).. (...) gelmiş yine hikâye etti. Kağıthane'den bendlere.. boğazından gidermiş.. Keklik, ördek vururmuş!.

Sayfa 15:

11 Şubat 326 - 24 Şubat 911: Hanımefendi'ye, Gülşen, Dilbeste, Mâhienvâr kalfalara ilaç, şâyân-i zikir bir şey yoktur.

25 Şubat 326 - 10 Mart 911: Bir haftadan beri hasta idim. Köşke gitmiyordum. Bu sabah haber geldi.. Çıkabilirse köşke gelsin diye haber göndermişler. Gittim.. Abdülhamid istemiş.. Orta katta Vardar'a nazır oda kapısında karşıladı.. "Geçmiş olsun.. Hasta olduğunuzu işittim.. Çok merak ettim" diyerek musafaha etti.. Diğer eliyle de omzumu tuttu böylece.. sandalyeye kadar götürdü.. Oturttu.. "Hastalığınız ne idi?.. İnşallah geçti.. Ben şayet rahatsız ise gelmesin.. değilse gelsin diye haber gönderdim.. Rahatsız ettim.." mukaddimesiyle başladı.. Hastalığımı anlattım.. Soluk aldım.. Göksümde ağrılar oldu.. Sesim kısıldı.. Bir hafta kadar çıkamadım, dedim... "Aman bir müddet iştigal etmeseniz.. Yorulmasanız iyi olur.. Hiç muavininiz yok mu?" dedi.. Siz vücudunuza hiç ehemmiyet vermiyorsunuz. Lakin her şeyden evvel sıhhat lazım" dedi.. Vakıa öyle. Lakin ne olacak?.. Ben o kadar sıhhate ehemmiyet veremem.. dedim.. **[s. 16]** Ağrılara keyin faydasını izah etti.. Bir defa kendisi göksünde şiddetli ağrılar hissetmiş, "key"den fayda görmüş.. "Belki işitmişsinizdir.. Sultan Murad'ın sarayından bir kalfa Yunanistan'a kaçmış idi.. Gazeteler yazmış idi.. Bu kalfa o zaman saraydan 5-6 yaşlarında yed-i terbiyesine verilmiş bir kız çocuğunu da güya hastalık bahanesiyle hariçte bir ahbabı nezdine göndermiş.. diyerek kız çocuğu.. doktor "Arkidi" (Arkir Kaçafarpedi gibi bir şey) gibi bir isim söyledi ki hatırımda tutamadım. Onun hanesine göndermiş.. Kendisi de Yunanistan'a kaçmış.. Doktor kızı ruhbanlara[5] vermiş.. Aradan on beş sene geçmiş.. Vitali isminde bir zat bana bunu haber verdi.. İsterseniz ben bu kızı oradan kaçırayım.. dedi. Ben de kızı oradan kurtarmak çaresini düşünüyordum.. Bilmem nasıl etti.. Kızı ruhbanlardan kaçırdı.. Saray'a getirdi.. **[s. 17]** Kız gayet yakışıklı.. dilber bir kız idi.. Hiçbir kelime Türkçe bilmiyordu.. Hep Fransızca konuşuyordu.. Sonra Türkçe öğrendi.. O günden sonra da o kadar ısrar ettiğim halde bir kelime Fransızca konuşturamazdım.. Nefret etmiş idi.. Bununla demek istiyorum ki, bir Müslüman hiçbir vakit başka dini kabul edemediğini ispat edeceğim. Vakıa bizde mekteplerde hikmet okuyanlar.. bazen maddîyyûndan oluyorlar.. Şimdi tabiiyyûn kalmadı.. Ben merak ettim.. Almanya'da maddîyyûndan birinin.. "Hegel" olacak.. âsârını da okudular

[5] Kastedilen rahibe manastırı veya okulu olsa gerek.

mı.. Çabuk maddîyyûn oluyorlar.. Lakin hiçbir vakit Allah'ın birliğine inanmış iken Hıristiyan olan (üç Allah-teslis)'e inanmazlar. Çünkü Hıristiyanlar.. Hazreti İsa'yı.. Allah'ın dünyada şekl-i maddîsi olduğuna kâil olurlar.. Biz de ise Allah'ın maddî bir şekli.. Vücudu mutasavver değil.. Vücuttan, mekândan münezzeh, her yerde hazır ve nazırdır.. diyoruz.. Maddî bir şekil veremiyoruz. Bu sebeple **[s. 18]** o eseri tercüme ettirdim. Okudum.. Çıkardığım netice şu ki bizde hikmet okuyanlar.. bir madde.. ne kadar zerrâta ayrılsa yine maddedir.. Madde olmayınca.. ortada hiçbir şey yok demektir diyorlar.. Artık Allah da yoktur diyorlar. Büsbütün dinsiz oluyorlar.. Hıristiyanlar da Allah'ı bir maddî şekilde, (...) suretinde tecessüm ettirdiklerinden itikatları bozulmuyor.. Ben bu neticeyi buldum.. Bunu Alman sefirine de bir gün mübâhase esnasında söyledim.." dedi.. Kıza gelince.. Hepimiz seviyorduk.. Lakin burnunda bir koku peyda oldu.. Bir odada 20 dakika kalmış.. Kokudan odaya girilmez bir hale gelirdi.. Bu güzel kızı.. doktorlar tedavi etti.. Tıbbî tetebbualar yaptı.. Senelerce iyi olmadı.. Bir gün Şeyh Zafîr'e[6] söyledim.. Efendim benim hanım buna **[s. 19]** ilaç bilir.. memleketinde öğrenmiş.. İsterse bir kere gelsin.. görsün.. dedi.. Gittik.. Kızı gördü.. Pek kolay dedi.. Tabiî Trablusluydu.. Türkçe bilmiyor.. Tercüman ile konuşuyorlardı.. Kızın tepesinde "key"[7] yayacağım.. Burnundaki illete Arapça "hanazır" derler dedi.. Bu illet key ile boynun yanına bir çıban yayacak.. Oradan bir cerrah yarar cerahat çıkar.. İyi olur dedi.. Filhakika tepesinden ufacık bir demir parçasını kızdırarak key etti.. Filhakika dediği gibi boynunda bir kabarcık oldu.. Birkaç gün sonra Yıldız Hastahanesi operatörü "Osman" Bey ki sonra paşa olmuş idi.. Mabeyn cerrahlarından mektep muallimlerinden idi. Haber gönderdik geldi.. Bir neşter ile açtı.. Biraz cerahat çıktı.. Kızın da burnunda koku kalmadı.. Sonra bir kocaya verdim.. Ali Efendi isminde bir yüzbaşıya verdim.. Bilahare belki terfi etmiştir.. Kızın çocukları oldu.. Ara sıra saraya gelir idi.. Görür idik.. Çocukları da pek güzel idiler. **[s. 20]** İşte bu kız da beş yaşında ruhbanların eline geçmiş.. On beş sene orada terbiye görmüş.. Bellediği birkaç kelimeyi de unutmuş olduğu halde ne dersiniz.. Müslüman dini yine min tarafillah kalbinde gizlemiş.. Sonra bir kelime Fransızca söyletemez idik. O kadar menfur idi" dedi.. Kendisinin de şimdi basur illetinden ızdırabı olduğunu söyledi.. Ne yapalım? dedi.. Tedavi-i kat'î ameliyat dedim... Aman Allah başka dedi.. Bir merhem vereyim.. Muvakkaten teskin eder.. dedim... Tavak merhemi yazdım..

---

[6] Muhammed Hasan Zafîr (1244/1828-1321/1903). Şâzelî tarikatına bağlı Medeni kolu şeyhlerinden. Tarikatle ilgili kaleme aldığı en önemli eseri *El-Envâru'l Kudsiyye* 1880 yılında tamamlanmış, 1302/1885'te İstanbul'da yapılan Arapça baskısında metnin yanına Türkçe tercümeleri de konmuştur .

[7] Dağlama.

01 Mart 327 - 14 Mart 911: Köşke gittim. Saat on ikiyi geçiyordu. Abdülhamid istemiş.. Girdim.. İkinci katta orta odaya geldi.. Sağ memesi hizasında nefes alırken, eğrilip doğrulurken bir ağrı duyuyormuş.. Dinledim.. Filhakika biraz üşütmüşsünüz dedim... "Evet!" dedi: "Bir gün evvel en **[s. 21]** üst katta akşam üzeri pencereden harice bakıyordum.. Açık idi.. O an üşüdüğümü anladım.. Hemen aşağıya inerken.. göksümde bir batma hissettim.. Hemen sıcak banyoya girdim.. Bir friksiyon yaptırdım.. Çıkarken kolonya ile de ovdurdum.. sarındım.. Bir kahve ısmarladım.. İçtim.. Terledim.. Bereket versin banyo ile açıldım.. Sonra ıslak sıcak bezler.. koydum.. Bir kere İstanbul'da oldum.. Key ile geçti idi.. Yine hasta olsaydım yapacaktım.." dedi.. Key'in fevâidinden bahsetti.. "Eharru'd-devâ key" hadisini okudu.. Baş ağrısına ilaç tarif etti.. Kolonya içine afyon.. Almanya İmparatoru İstanbul'da iken.. bir gece tiyatroya davet etmiş.. Inadına da şiddetli başı ağrıyormuş.. Locada beraber otururken.. İmparator farkına varmış.. Sağ elinin sebbâbesini kaldırarak işaretle sizin başınız ağrıyor demiş.. Evet! majeste demiş.. Bizim familyada da vardır.. Size bir ilaç sağlık vereyim demiş.. Sıcak su buharı **[s. 22]** koklamasını tarif etmiş.. İçeriye girince yapmış.. Faydasını da görmüş.. Bana da tavsiye etti.. *coton iodé*, hardal kağıdı istedi.. Biraz öksürüğü de olduğundan bir cer-i sadrî yazdım.. Yarın yine görmemi rica etti.. Ayrıldım.

02 Mart 327 - 15 Mart 911: Saat yarımda yine Abdülhamid'i gördüm.. Vardar cihetindeki odada.. Göksündeki batar hafiflemiş.. Arkasına *coton iodé* koymuş.. Yine keyden, faydasından bahsetti.. Bir kere Selamlık'ta yağmurlu bir havada ıslanmış.. Bilahare Çit Köşkü'nde süferâyı kabul etmiş.. Paltosunu değiştirmiş.. Lakin içeriye girdiği zaman göksünde ağrı olmuş.. O zaman key ile iyi olmuş.. Çit Köşkü'nü bilir misin?" dedi.. Ben de bilmem bizde o tarafa geçmek memnu idi dedim... Kendisinin malumatı olmadığını etrafında böyle şeyler yapıldığını söyledi.. Hattâ kendisine **[s. 23]** her taraftan telgraflar çektiklerini.. eline geçenlere bizzat cevap verdiğini.. daima elinden gelen muavenette kusur etmediğini.. teshîlât sandıklarını.. Banka muayene muavenet sandığını kendisi tesis ettiğini.. Şakir Paşa'yı reis ta'yin ettiğini.. hesaplarını gördüğünü.. para verildikçe tafsilâtını istediğini.. hattâ her defa sandıktan para yanına kendi tahsisatından da ayrıca paralar verdiğini.. bunu yaptığı iyilikleri söylemek maksadıyla değil mahzâ sözün gelişi icabı ettiğini ilave de etti.. Beni bilseymiş.. yanında taşırmış.. Çıkarken..: "Size bir iyilik yapamıyoruz.. Mesela haremi veya kendisi tarafından bir souvenir takdim edilse kabul etmez misiniz?" demesi üzerine: Hayır maatteessüf kabul edemem.. "Yeminli misiniz Bey" dedi.. Öyle bir şey.. dedim... Hem kızdım hem çıktım.. Fakat bu teklifi kapı kenarında yaparken öyle zelil bir vaziyet aldı ki tarif olunamaz..

Sayfa 24:

04 Mart 327 - 17 Mart 911: Saat 12'de idi. Köşke bölüke gitmiş ad-det ediyordum.. Beni içeriden istediklerini haber verdiler.. Abdülhamid'in yanına çıktım.. Vardar cihetindeki odaya geldi.. Dün akşam banyoda imiş.. Beni kabul edemediğine müteessif olmuş.. İyiymiş.. Lakin bugün sağ ayağının dış kenarının ortasını göstererek: Ağrı hissediyormuş.. (...) istedi.. Ekseriya Kur'an okurken diz üstü otururmuş.. Her nasılsa kalkarken ayağı pardesüsünün eteklerine dolaşmış.. Antorsi(?) gibi bir şey olmuş.. (...) ağrıyormuş. Sağ kulağının 40 seneden beri iyi duymadığı.. Avda silah atmasını çok sevdiğini.. (...) atarken fena bir ses çıkarırmış.. Kulağı bir gün silah atarken kapanmış.. Birkaç gün çınlamış.. Geçmiş ola ki o günden beri işitmezmiş.. Baktım.. Şimdiye kadar kimseye göstermemiş.. **[s. 25]** Limana dün Avusturya zırhlıları gelmiş görmüş!.. Söyledi. "Avusturyalılar Selanik limanından vazgeçmezler. Öteden beri burada birtakım ümitler beslerler" dedi.

05 Mart 327 - 18 Mart 911: On ikiyi geçerek içeriye girdim.. Abdülhamid istemiş. Vardar cihetindeki odasında kapıdan istikbal etti.. "Ayağım hâlâ ağrıyor.. Kemikte bir şey olmasın.. Hacamat yapılsa nasıl olur!." dedi. Ben lüzumu olmadığını, birkaç günde geçeceğini söyledim.. "Bugün Avusturya zırhlılarından top atıldı. Kadınlar korktular.." dedi.. Bombardıman mı yapıyorlar zannettiler dedim... "Kadınlar bilmezler.. Ben kendilerini teskin ettim.. Merasimdir dedim..." Evet! Öyledir.. dedim... "Eh! İnsan daima, kim ne derse desin ölümden korkar" dedi.. Korkacak ne var? Er geç ölecek değil mi?.. Abes, dedim... "Vakıa öyle.. Lakin peygamberân hazarâtı bile ölümden korkmuşlar!. Seyyidinâ Musa aleyhisselama Azrail gelmiş. **[s. 26]** Ne geldin?.. Canımı mı alacaksın demiş.. Bir tokat vurmuş.. Azrail gitmiş.. Cenâb-ı Hakk'a demiş ki Seyyidinâ Musa bana böyle yaptı, şöyle yaptı.. Cenâb-ı Hakk da git Musa'ya söyle elini bir ceylan postu üzerine koysun.. Postun üzerindeki tüylerin adedince sene muammer olacağını söyle.. Gitmiş.. Söylemiş.. O da: İyi! Ya sonra yine gelip canımı alacak mısın demiş.. Evet! Alacağım demiş.. Öyle ise şimdi al demiş.." dedi.. Beni tasdik etmiş oldu.. Lakin o yine ölümden korkuyordu.. "Muharebelerde askerler, karşıdaki bir istihkâma hücum ediyor.. Asker oraya hücum ederken öleceğini biliyor.. Lakin biz de gâzi olacağına itikadı var.. Japonlarda da ruhu başka bir bedenle yine geleceğine itikat ediyor. Bu böyle.. Lakin erbâb-i fen.. (...) nasıl hücum ediyor?" Vatan aşk ve muhabbetiyle **[s. 27]** dedim.. "Vatan!.. -Ağzını dudaklarını bükerek- insan ayaklarının bastığı yerdir.. Onun için ölmeyi anlamıyorum" der gibi oldu.. "Bu kadar insanın vatan için birbirini boğazlaması iyi bir şey değil!.. dedi.. Ben de vakıa haddizatında muharebe insanlık nokta-i nazarından iyi bir şey değil.. Onun için sulh kongreleri oluyor.. Lakin her devlet hududunu candan baştan muhafaza kaydına düştükçe

ve hattâ tevsi-i hudut çareleri aradıkça insanda vatanı sevmek, muhafaza etmek, hîn-i hacette onun için ölmek icap ediyor.. Çünkü böyle olmazsa düşman ayakları altında çiğnenmek, namus-i millisini muhataraya koymak var.. dedim... Sulh kongresine Yunan muharebesinde Yunan gemilerinin Selanik'te ticaret limanına taarruz etmek istediklerini hukuk-i düvele mugayir gördüğünü.. Bizim delegelere söylediğini.. Alman sefiri vasıtası ile de söylettiğini.. ve bunda haklı olduğu meydana çıkarak mukarraratlarını kabul ettiklerini" söyledi.

Sayfa 28:

22 Mart 327 - 04 Nisan 911: Mâhıenvâr Kalfa, Mehmed (İnekçi), Şöhreddin Ağaya ilaç yazıldı.

24 Mart 327 - 06 Nisan 911: Küçük Hanım (Naciye), Dilbeste Kalfa, Nuri Ağaya ilaç.

30 Mart 327 - 12 Nisan 911: Abdülhamid'i gördüm. Bahçeye nazır orta odada kabul etti. "Öksürüyorum, nezlem var.. Verem mi oldum? (...) merak ediyorum.. Ara sıra ateş basıyor" dedi. Öksürük şekerlemesi istedi. Bir cer-i sadrî yazayım dedim.. Şekerlemeyi tercih etti.. Sigara verdi. Hastahanede çok hasta var mı? Sâri hastalık. Çimpik gibi bir şey var mı? Bizim zamanımızda çimpik hakkında bir nizamnâme var idi. Efrâda tatbik olunurdu!" dedi. Cevap verilmedi. Meseleyi milel-i gayr-i Müslime askerliğine nakletdiverdi. 13-14 sene evvel böyle bir karar verilmiş.. Mazbatasını arz etmişler veya benden istimzaç istemişler idi. Ben bunu kabul etmezden evvel rüesâ-yi rûhâniyenin bu baptaki tezekkürlerini anlamak istedim.. Rum patriki Yuvakim Efendi ara sıra bana gelirdi. **[s. 29]** Kendisi âlim bir adamdır. Bir gün keyfiyeti kendisine açtım. Bizim milel-i gayr-i Müslimeden asker almak fikrimiz var. Bu bapta hükûmete yardım ve muavenet edeceğinizi ümit ederim. Ve bunu sizden rica ederim, isterim dedim. Cevaben dedi ki: Ben papazım, yalan söylemeye Allah'tan korkarım. Bizim milletimizin terbiye-i içtimaiyesi, ahlakı İslamlara benzemez.. Bir arada olamazlar. Ayrı bölükler teşkil edilirse olur.. Bir de ayin-i ruhanîyeleri nasıl mümkün olacak.. dedi. Ben de şöyle cevap verdim: Ayrı bölükler teşkili kabil olamaz.. Lakin ibadet ciheti kolay.. Her yerde kilise var. Kiliseye giderler.. Hastahanelerde ağır hastalara papaz gelir ayin-i ruhanî icra eder.. Muharebe zamanında ise bizim camimiz tarzı gibi sizin de kiliseniz olacak. Nasıl bizde imam bir ağacı mihrap yapar.. namaz kıldırırsa papaz da bir ağaca istavroz asar ayin yapar. Muharebede telef olanları bir hendek kazarlar.. mevtayı ayırırlar imam, papaz gelir ayini yapar gömerler dedim. Anladım ki itiraz (...) **[s. 30]** mümkün olmayacak.. vazgeçtik. Şimdi neferler bir arada mı bulunuyorlar? Nasıl geçiniyorlar?" dedi.. Ben de evet! Bir arada bulunuyorlar.. Hem de kardeş gibi geçiniyorlar.. dedim.. Dudağını büktü.. "Rumlar (mühimmin

mühimmi, cismin cismi) gibi müttehitlidirler. Onların emelleri başkadır. Bulgarlar keza" dedi.. Bir de öyle olsa bile bu da zail olur. Herkes vatanını sever, gaye-i âmâlinden vazgeçmez.. Hepsi de öyle değil a! Mesela Ermeniler hariçte o cinsten bir hükûmet yok ki gaye-i emel beslesinler.. Nitekim seve seve askere koşuyorlar dedim. "Onların da fikirleri başkadır. Ben hepsini bilirim.. Vaktiyle pederim zamanında daha evvel sarayda aşçı, kilerci, cevahirci.. sofracı.. vükelâ konaklarında ayvazlar[8] hep Ermeni idi.. O kadar emin idiler ki haremağası gibi çoluğunu çocuğunu, vüzerâ, şürefâ hep **[s. 31]** onlara teslim ederdi.. Lakin Ermeniler küfran-i nimet ettiler.. Sonraları.. Venedik'te bir mektep açtılar.. Her türlü sanayi, ilim ve fünûnu cami idi.. Ben mektebi gördüm.. Bir ada üzerinde[9] kain cesîm bir mektep.. Oradan yetişenler bütün hariciye kalemlerini istila ederler. Zira.. bunlar evvelce bir papazın riyaseti tahtında bir içtima akd ettiler. Biz hep böyle hidemat-i süfliyede mi kullanılacağız.. Avrupa'da bir mektep açalım, lisan öğrenelim. Gelip birtakım makamları işgal edelim.. Adeta fikirleri İslamların elinden iktidarı almak idi.. Fi'l-hakîka Artin Paşalar, Portakal Sikanor ve sair(?) adamlar yetişti. Hattâ Hazine-i Hassa nazırı oldular. Güzel hizmet gördüler.. Güceoğulları gibi cidden Osmanlı terbiyesini bütün işleri zait idi. Lakin kanaat etmediler.. Amerika'ya gidenler beş sene orada oturduktan sonra Amerika tâbiyeti ihraz ederek başında şapka olduğu halde İstanbul'a veya memleketine dönerek (...) emlakini (...) başladılar.. Amerika ile bir mukavele ederek bu hale mâni oldum. Bana bu sebeple düşman oldular.." dedi..

---

[8] Eskiden zenginlerin konaklarında mutfak ve sair bazı hizmetlerde kullanılan Vanlı Ermeni yahut Kürt uşaklara verilen addır.

[9] St. Lazaro adası.

Bagnoles-de-l'Orne

7

Yedinci Defter

Sayfa 01:

30 Mart 327 - 12 Nisan 911: Artin Paşa pek güzel Fransızca bilirdi.. Tercümanı Artin (...) Paşanın da hocası imiş.. Bir gün huzura çıkmaya müsaade istemiş.. Gelsin dedim... Geldi.. Elinde bir büyük zarf içinde bir kitap gibi bir lâyiha.. (...). Benim bir şeyden haberim yok.. Sakın (...) hatırınıza bir şey gelmesin.. mukaddimesiyle bunu oradaki eşraf ilm-i(?) şerre takdim etmek üzere bana göndermiş. Ben de takdim ediyorum dedi. Hülasasını anlattı. Anadolu Ermeni iskân eden vilâyetlere vâli-i umumi tayini ve saireden birtakım gayr-i kabil-i icra teklîfât.. Getir peki okuyalım.. Tetkik edelim.. Kabule şayan bir şey ise bakarız çaresine dedim.. Gitti.. Sonra Artin (...) Paşa okudu.. Yemin ile kasem ederim ki bu lâyihayı tanzim eden de kendisi de Artin Paşadır. Çünkü şive-i ifade kendisinin.. Hocam olduğu için şivesini bilirim dedi. Pederim zamanında Hasunist ve antihasunist nâmıyla papaya tâbi (...) gibi gece(?) bir arbede olmuş idi. (...) mezarlık (...) girmişler.. (...) etti.. Pederim çok müteessir oldu idi.. dedi. **[s. 02]** Güceoğullarını pederim sever idi.. Hattâ Güceoğlu Bağı nâmıyla bir bağı vardır. Haftada üç kere oraya gider.. Saray'dan yemek gitmez.. onların yemeğini yer idi.. Bu kadar mutemet idiler.. Madamları saraya gelir.. Lakin kıyafetlerinden Ermeni oldukları belli olmaz idi.. (...) İslam kadınları gibi idi..

06 Nisan 327 - 19 Nisan 911: Abdülhamid'i gördüm.. Sağ tarafında bir azı kök dişi ağrımış.. Gözüne doğru nevralji yapmış.. Kökü kendi prensibi varmış.. Çıkar (...).. Şimdiye kadar yalnız bir defa eskiden Rodorphe isminde iri boylu dişçi varmış.. Ona bir kere baktırmış.. Dişinde apsesini yarmış.. Dişinin asabını key etmiş.. Bütün dişleri ağrımış.. Para çekmek için yaptığını hissetmiş.. Bir daha baktırmamış.. Dişlerini hep mükemmel **[s. 03]** kerpeten takımı varmış.. Kendisi çekmiş.. Bu dişçi Mabeyn'de sairlerinin dişlerine bakarmış.. Cebine (...) ekmek koyar.. yiyerek Beyoğlu'ndaki büyük hanesinden akşam üzerleri yayan Şişli taraflarına gidermiş.. Sonra bunun Paris'te (...) Sarayı köşesinde bir dükkân varmış.. Bir güzel kızın kabinesinde bikrini izale etmiş.. Bu sebeple İstanbul'a kaçtığı tahakkuk etmiş.. Bir daha Mabeyn'e kabul edilmemiş.. Ecnebilerin ekserisi memleketlerinden bu gibi iğfalden dolayı gelirlermiş.. Şâyân-i itimad değillermiş!.

01 Mayıs 327 - 14 Mayıs 911: Gülşen Kalfayı muayene ettim. Beli ağrıyor.. Bilahare Abdülhamid'i aşağı katta gördüm.. Ber-mu'tad hal hatır istifsar etti. "Gülşen Kalfanın nesi var? Gördünüz mü? Merak ediyorum.. Ben beline yakı yapıştırttım. İnkıbazı varmış.. Müshil verdim. Sesmaver kaldırmış.. Lumbago gibi bir şey olmuş.. Veya böbreklerinde bir şey yok ya! Ondan şüpheliyim. Şimdi böbrek hastalıklarına doktorlar ehemmiyet verirler.. Evvelce böyle şeyler tıbben bilinmezdi" dedi.. Ben de **[s. 04]** Lumbagodur. Ehemmiyeti yok dedim... "Banyo yaptıralım mı?

Ben olsam.. key ettirirdim. Geçer giderdi.. Evvelce ava meraklı idim.. Istranca Balkanlarında -ki bir ucu Şıpka'ya diğer ucu İstanbul'un bentlerine kadar imtidad eder- haftalarca sürek avına çıkardık.. Bir gün Sultan Aziz merhum, ben diğer kardeşim Vahid Efendi merhum ava çıkmış idik. Ayapatikan(?) cihetinde bir köye gittik.. Vahid Efendi benim ile beraber bir odada idi.. Fena halde karnım ağrıdı. Doktorumuz var idi. Hastalanmış gemiye gitmiş.. Ne ilaç var ne bir şey. Hemen (...) bir şeyi ateşte kızdırdım.. (...) var mı baktım.. Vahid Efendi ne yapıyorsun birader dedi. Ben iyidir dedim.. Filhakika o anda geçti.. Ben bunu evvelce işitmiş idim.. Bilmem doktorluğuma ne tesir yapıyor? Lakin beraberler.. Tecrübe ettim" dedi. **[s. 05]** Vakıa dağ demiriyle key revulsion yapar. İyidir. Fakat bunlar iptidaî tedavilerde.. Araplarda, bedevilerde el'ân caridir.. Lakin tababet terakki etmiştir.. Şimdi böyle tedaviler en sonraya bırakılır.. "Evet! Zaten kadınlar da korkar.. Bırakmaz" dedi. (Ondan birkaç gün evvel limana yedi nakliye vapuruyla Ankara redif fırkası gelmiş idi. Görmüş. Bunu anlayabilmek için.. şöyle bir etrafta dolaştıktan sonra suali buraya getirebilmek için).. (muhafızlardan Cemil Bey olacak).. Doğrusunu istersen Cemal Bey o kadar müstaid bir zâbit olduğu me'mûl etmiyordum. Lakin niye versin? Bir iki ay içinde böyle az bir zamanda (köşkün muhafazasına) gelen acemi efrada pek muvaffakiyetle talim öğretti.. Her gün görüyorum askeri az zamanda mükemmel bir hale getirdi.. Doğrusu kendisini görüp kendim tebrik edeceğim.. Malum ya! Acemi efrad köylerinden geldiklerinde bir şey bilmezler. Sağını solunu bile tanımaz. Sağını solunu öğrenmek için soğan sarımsak korlarmış! (Kinaye) Güldü.. **[s. 06]** "Bunların içinde Rum, Ermeni ve sair anâsır-i gayr-i Müslimeden var mı?" dedi.. Ben de şüphe mi var?.. Her unsurdan var.. Ermeni!.. Rum, Bulgar, Slavı, Arap, Türk, Arnavut her cinsten var dedim... "Geçen birtakım vapurlar birçok asker getirdi.. Muharebe bir şey olmasın!" dedi.. Hayır! dedim... Gördüğünüz vapurlar.. İane-i Milliye-i Bahriye ile alınan Mithat Paşa.. Rüştü Paşa ve sair vapurlardır.. Manevra için Anadolu'dan asker getirdiler.. Hem de Konya'dan Ankara'dan 48 saat zarfında bir fırka askeri Selanik'e çıkardılar.. Kaç günde matlub noktaya asker sevk edileceğini tecrübe ediyorlar.. Malum ya! Bugün Avrupa'da da böyle askerî tecrübeler yapılıyor.. Bizde de başlandı.. dedim.. **[s. 07]** "Allah versin!. Muharebe olmasın da.. Ben milletin saadetine dua ediyorum.. Benim başka bir emelim yoktur. Benden şüphe etmek beyhudedir. Ben üç senedir burada Cenâb-ı Hakk'a hamd ü senâ ile meşgulüm.. Ordunun namusuna iltica ederim.. Otuz üç sene padişahlık ettim.. Her şeyden arzumu aldım.. Bir emelim kalmadı" dedi. Bir de yemin etti.. Ben de yemine ne lüzum? var dedim... "Ben gençliğimde bir iki defa işret kullandım.. Fakat (...) bir şey de suistimal etmedim.. İnsanı, erkeği yıkan kadınlarla kesret-i münasebette ben emin olunuz onu da suistimal etmedim.. Bazı

hükümdarlar vardır ki suistimal ile meşhurdurlar. Ezcümle vefat eden İngiltere kralı yedinci Edward gibi Baron Hermin ve sair zengin Yahudiler İngiltere'de çoktur.. Baronların yüzde otuzu zengin Yahudilerdir. Edward hergün bunlarla kumar oynarmış.. Öyle derler ki kadınlarla çok temasta bulunmuş.. Muhtelif hastalıklar geçirmiş.. Bütün ömrünün kısm-i azamını Fransa'nın cenub kurbünde kadınlarla geçirirmiş.. **[s. 08]** İşrete de ziyade münhemik imiş.. En kuvvetli bira içine konyak. (...) katar içermiş ki.. değme insanlar onun gibi yapamaz imiş.. Çünkü derhal alkol şiddeti sarhoş eder çarparmış.. Buna bir şey olmaz.. tahammül edermiş.. Ava da meraklı imiş.. Kuvvetli bir adam idi.. Ben tanır idim. Biz İngiltere'ye gittiğimiz vakit kendi adamları aşikâr söyler idi.. Bizim Edward çapkındır.. derler idi."

03 Mayıs 327 - 15 Mayıs 911: Yine Gülşen Kalfayı gördükten sonra yine Abdülhamid'i gördüm.. Yine dereden tepeden bahsetti.. İtalyan ulemasından ismi hatırında kalmayan birinin eserinden bahsetti.. Tercüme ettirmiş.. Okumuş. O eserde canilerin parmakları ya küt olurmuş veya baş parmak şahadet parmağından uzun boğumu tecavüz edermiş. El de pençe-griffe şeklini alırmış. **[s. 09]** Ve ekseriya câninin oğulları da câni olurmuş.." dedi. Ki bu hikâyeleri.. avcılık gibi evvelce de birkaç kereler nakletti.. Anlaşılıyor ki Abdülhamid de telyîn-i dimağî başlamıştır.. Eski şeyleri tahattur ediyor.. Fakat birkaç gün evvel bahsettiği bir şeyi tekrar bahsediyor.. Belki de bahsettiğini unutuyor.. Bir de ev içinde herkesin teferruatına kadar vâkıf. Mesela Gülşen Kalfanın neresi ağrıdığını, kabız olduğunu, derece-i ızdırabı inceden inceye tahkik ediyor.. Faraza Gülşen Kalfadan kabız olup olmadığını ben tahkik edememiş idim.. Çünkü bana sorduğum halde söylememiş idi.. Bir de aşağı inince bir gün evvelki halini Abdülhamid'den haber alıyordum. Demek pek mütecessis ve ondan da bir şey gizleyemiyorlar manası çıkıyor.. **[s. 10]** Biz de böyle dediğim gibi İtalya doktorunun bu eser gibi fennî ve sair hususta mesela Almanya'da Prens Bismarck, Fransa'da (...) Fransa'yı kurtaran (komünlerden) budur. Avusturya'da Metternich gibi siyasîlerin hatıratını kimse okumuyor.. Asıl okunacak, istifade edilecek bu gibi zevâtın eserleridir.. Bilmem bizde evvelce bunlara kimse ehemmiyet vermezdi.. Size tavsiye ederim. O parmakların eşkâlinden câni olduğunu takdir eden o müdekkik İtalyan doktorun eserini okuyunuz" dedi.

15 Mayıs 327 - 18 Mayıs 911: Abdülhamid'i gördüm. Basur memesinin iltihaplanmasından şikâyet etti. **[s. 11]** "Makada yakın çıban gibi bir şey var.. Balmumu, sakız, zeytinyağından mürekkep bir merhem yaptım. Biraz boşandı. Cerahat gibi bir şey geldi.. Biraz rahat ettim" dedi. Muayene edeyim.. dedim.. Utandığından bahsetti.. "Parmakla muayene ederseniz anlarsınız" dedi.. Şezlonga yan oturdu.. Açtı.. Baktım.. Makada karib bir çıban yapmış.. Biraz (...) (...) *Reché* (?) olmuş gibi (...). (...) suyu

ile (...) tavsiye ettim. Kutup seyyahlarından bahsetti. En meşhuru (...) olduğundan bahsetti. Şâyân-i mütâlaada bulundu.. İnsan roman okuyacağına böyle şeyler okumalıdır dedi. Bizde **[s. 12]** bunlar şâyân-i istifade hakiki romanlardır. Diğer romanlar ekseriya aşk ve alakadan, daha birtakım ahlakı bozucu şeylerden.. hele gençlerin bu romanlar ahlakını çok bozar.. Bizim ailede Sultan Murad'ın kerimesi ... Sultan roman okuya okuya ahlakını bozdu.. Bütün hanedanın yeis ve elemini mucip ahval süduruna kadar münasebetsizlikleri işitildi. Bundan benim de teessürüm fevkalade idi. Zira bu sultan ile hem-sin benim bir kızım var idi. Daha küçük iken bir kazaya uğradı. Yandı. Vefat etti. O zaman bütün muhabbetimi bu sultana vermiş idim. **[s. 13]** O zaman daha şehzade idim. Beyoğlu'na çıktığım vakit hediyeler alırdım. Saray'a gelirken Sultan Murad'ın dairesine uğrar hediyeleri verir, severdim. Biraderim Sultan Murad da bir gün, madem ki bu kadar muhabbetin var, dairene al demiş idi. Ben de filhakika daireme almış idim. Benim yanımda büyümüş.. kendisini elimle kocaya vermiş idim.. Pek sever idim.. İşte dediğim gibi bilahare romana merak etmiş.. roman okuya okuya orada tesadüf ettiği aşk ve alaka vak'alarını taklit etmeye başlamış!. İşte bu ibretâmiz bir misaldir. O kadar sevdiğim halde herkes gibi ben de kendisinden nefret ettim!." dedi. "Bu sebeple bâ-husus gençlere roman, ahlak noktasından muzırdır. Okabdan(?) seyahatnâmeler, Nouy(?) gibi zevâtın kutub seyahatnamesi gibi hakiki romanlar daha faydalıdır" dedi.. Ben müsaade istedim. Çıkarken benim yüzümden **[s. 14]** size bir söz gelmesin diye sık sık sizi yanıma çağırmıyorum. Burada bir tanecik insaniyetli sizi buldum.." demesi üzerine: "Bana hiç söz gelmez.. Ben vazifemi ifa ediyorum.. İhtiyacınız olduğu zaman haber gönderirsiniz.." dedim çıktım.. Hakkımdaki son sözleri de ayrılırken ayakta elimi sıktığı esnada cereyan ediyordu ki bu da mahzâ mürâyilikten ileri geliyor.. Benim kalbimi teshire çalışmasından başka bir fikre mübteni olmasa ki, giderken buna bence hiçbir şübhe yok.. O hep kendi menfaatini, kendi hayatını düşünür.. Bu riyakârlıklara complimentlara da bu sebeple müracaat eder.

25 Mayıs 327 - 07 Haziran 911: Bugün Sultan Mehmed Reşad ba'de'z-zevâl Selanik limanına Barbaros zırhlısıyla lengerendâz-i nihayet oldu.. **[s. 15]** Alafranga saat 3.. Alaturka saat 7.30 idi.. Donanmanın vürûdunu rıhtımda seyrettikten sonra köşke gittim.. Saat alaturka 9 raddelerinde ordu müfettişi Hâdi Paşa refakatiyle başkâtip Halit Ziya Bey[1] köşke geldi. "Zât-i şâhane'nin Abdülhamid'e selamını tebliğe geldiklerini, huzur-i hümâyunlarına kabul ederler mi? Haber gönderiniz" diye Hâdi Paşa muhafızlara söyledi. Ben huzur-i hümâyun sözüne içimden kızdım.. Köşke muhafız kumandanı Rasim Efendi gelinceye kadar yukarıda bir

[1] Halit Ziya Uşaklıgil (1866-1945).

odaya aldılar.. Ben de kendi kendimi Halit Ziya Beye kendim takdim ettim.. O esnada Hâdi Paşa da "doktorudur" diye beni gösterdi. Oturdum. Halit Ziya Bey tamam biz de sıhhatini istifsara geldik. Nasıldır? dedi.. Ben de geldiği günden beri tarihçesini, ahval-i ruhiyesini tasvir ettim.. Rasim Efendi geldi.. Yanına girdiler.. Ben girmedim.. Fakat ben **[s. 16]** Abdülhamid'in neler! dileneceğini bilirim.. Evvela hayatını, sâniyen birtakım cevâri ve saire saire.. Nitekim öyle olduğunu da çıktıklarında Rasim Efendinin sorduğumda sus!. Hepsini istedi.. Demesinden de aldanmadığımı anladım.. Sultan Reşad'taki fazilet ve ulviyete bakmalı ki ilk işi kendisine bunca sene iyi nazarla bakmayan Abdülhamid'in hemen hatırını istifsar ediyor.. (...).. Lütuf ve âtıfetle muamelede bulunuyor. Ferdası gün Abdülhamid Rasim Beyi bi'l-mukabele teşekküre göndermiş. Sultan Reşad aynen bu sözleri söylemiş.. "Ben vazife-i uhuvvetimi buraya gelirken ifa ettim. Mukadderat böyle imiş. Tekrar selam-i şâhanemi tebliğ ediniz" dedikten sonra **[s. 17]** ayrıca kendisine nasihat olarak söylediği sözler meyanında: "Oğlum! İnsan fenalara iyilikle mukabele etmeli.. Fenalara fenalıkla mukabele edilirse o fena adamlar bundan ıslah-i nefis edemezler!.." Ne ulvi sözler!..

26 Mayıs 327 - 08 Haziran 911: Âbid Efendi ile validesine, Dilbeste ve Gülşen ve Mâhıenvâr kalfalara ilaç yazdım (mukavvî).. Bugün saat 9'da tekrar Hâdi Paşa köşke gelmiş!.. Abdülhamid'i görmüş..

27 Mayıs 327 - 09 Haziran 911: Padişah Âbid'in fotoğrafını istemiş!. Fotoğrafçı Bauvin geldi.. Âbid'in fotoğrafını alacaktı. Ben köşkten çıktım. Abdülhamid de ikinci geceden itibaren köşkü donattı!.. Selanik'teki donanma o kadar mükemmel idi ki tarife kalem müsait değil!.

18 Haziran 327 - 01 Temmuz 911: Abdülhamid'i gördüm. Hal hatırdan sonra: "İki günden beri kırıklık hissediyorum. Başım ağrıyor. Kollarım, bacaklarımda dermansızlık var.. İki gün evveline kadar sıcaklar ziyade idi. Yağmur yağdı biraz **[s. 18]** hava serinledi. İhtimal ki o sıcakların tesiriyle, uykusuzluk, rahatsızlıktandır diyorum.." dedi.. Nabzını uzattı.. Filhakika biraz nabzı seri idi.. Hali tabiî de değil idi.. Sordum.. Müshil almış.. Biraz kinin alınız.. dedim... "Almadım. Fakat bir şişe İngiliz sulfatosu yazarsanız, alırım.. Ben kendim.. miktarını ta'yin edebilirim.." dedi.. İdrarını sordum.. Bir iki gün koyu ve az imiş.. Fakat iki gündür mebzul ve açık imiş.. Ba'dehu mesele suya intikal etti.. Sıkıntı çekildiğini, su kâfi gelmediğini söyledi.. "Burada Zengizdar-Hortac tepelerine işaretle: "Bu karşı tepelerin eteklerinde mutlaka aransa.. su bulunur.. Şimdi rey-i münferitle iş görülmüyor.. Tabiî Meşrutiyet'le idare olunan memleketlerde birçok kişilerin fikri buna çare bulur" dedi.. Fakat bunu alay tarzında söyler gibi geldi de.. **[s. 19]** ben de: Ona şüphe yok.. Fakat her şey çarçabuk olamaz.. Zaman lazım.. Ahalinin seviye-i irfanı birçok senelerin teseyyüb ve ihmal-i seyyiesi olarak o kadar yüksek değil.. Bu

gibi teşebbüsatta daha bulunamıyorlar.. Her halde yavaş yavaş o da olacak.. dedim... "Gazetelerde okuyoruz. Avrupa'da, İstanbul'da, her tarafta kolera var. Şehrin ahval-i sıhhiyyesi nasıl? Burada inşallah bir şey yoktur! Sorduğumun sebebi.. çoluk çocuk bütün ailece her şey yiyoruz. Şayet öyle bir şey var ise tedâbir ittihaz etmek için.." dedi. Ben de hamd olsun Selanik'te bir şey yoktur dedim.. İki sigara içtik. "Ceddimiz Sultan Mahmud zamanında İstanbul'da veba olmuş.. O zaman Sultan Mahmud emretmiş.. O derece men edilmiş ki kimse kimse ile temas etmeyecek suretle.. Mesela Beşiktaş'dan Karaköy'e giden bir adam.. **[s. 20]** öyle hastalıklı veya şüpheli bir adamla temas etmez imiş.. İstanbul ciheti Beyoğlu cihetine geçemezmiş.. Böyle tedâbir ile az zamanda hastalık zail olmuş.. Tecridin faydası böylelikle tahakkuk etmiş.. Avrupa da bunu görerek, öğrenerek koleraya, vebaya karşı tatbik etmeye başlamışlar.. İşte Sultan Mahmud'un bu tecrid usûlünü icadından dolayı nâmı tarihlere altın kalemle, yazıyla yazılacaktır.." dedi.

21 Haziran 327 - 04 Temmuz 911: Abdülhamid'i gördüm. Âbid'in vücudunda tahta kurusu, pire gibi haşarat tarafından ısırılmadan müteveliit ufak kırmızı noktaların kaşınmasından merak etmiş.. Kan ufûnet olmasın dedi. Hayır dedim... Bir merhem yazdım. Kendisi de "zâviye-i şekk-i süfli(?) etmek gibi bir noktayı işaretle: – 93 senesinden evvel bir gün avda idim.. **[s. 21]** Avda yanımda bulunanlardan biri karşıdan ava bir tüfek attı.. Saçmalardan bazıları yüzüme geldi. Bunu isteyerek atmadı. Tesadüf oldu.. Parmağımla birkaç tanesini yüzümden çıkardım. Zaten saçmaların kuvveti, hızı zail olmuş ki derin nüfuz etmedi.. Fakat bir tanesi -gösterdiği noktaya- buraya girmiş kaldı.. Sonra doktora gösterdim.. Beis yok.. Hiçbir zarar vermez dedi.. Kaldı.. Ara sıra oraya bir yağlı bir şey toplanır.. Fındık kadar şişer.. Parmağımla sıkarım.. Yağ çıkar geçer.. O tüfeği atan adamı sevmezdim.. Bilahare yanımdan çıkardım.. Fena bir adam idi.. – Yukarıda hata olduğunu söylediği halde bu adamı burada da fena yaptı.. Her ne ise. Buraya gelmezden altı ay evvel yine fındık kadar şişmiş idi.. Nureddin Paşa aletlerini hazır etmiş geldi.. Çıkarırsan geçer.. Sonra belki bir fistül olur dedi.. O zaman biraz ağrıyor idi.. Apse yapmış idi. Fakat Nafiz Paşa baktı.. Bu yumuşamış.. Kendi kendine açılacak dedi.. **[s. 22]** Ben de ufak bir ameliyatı yaptırmadım.. Filhakika bir gün sonra kendi kendine açıldı.. Saçma da çıktı.. Şimdi yine o noktada ufak mercimek kadar katılık var.. Acaba fistül yapmasın!." dedi.. Baktım.. Beis yok.. Bir şey değil dedim... "Koleradan inşallah burada bir şey yoktur" dedi.. Şimdilik yoktur dedim... İngilizlerin âdâtından, ciddiyetinden bahsederek "O kavme mahsus bir meziyettir. Başka milletlerde yoktur. Hükkam vicdan üzerine hükmeder. Lâ yenazildir. Krala hürmetleri ziyadedir: Birisi kral aleyhinde ufak söz söylese hükkam idam hükmü verir. Sabi (?), eşi bile mecburi değilmiş.. Sefire sormuştum.. Ahali mutaassıptır..

Günah sayıyor demiş idi.. Orada kim isterse yaptırıyor.. Onlar karantina da koymuyor.. Orada zengini çok zengin, fukarası günde yüzlercesi açlıktan ölecek kadar fukara ve ölüyor.." dedi.. Şimdiye kadar Nureddin Paşa acaba nerede? dedi.. Zannederim menfiyen [bir] yerde dedim... "Vah vah! Allah bilir kimseye bir fenalık etmemiş idi.. (...) meşgul idi" dedi.. Teessüf etti.. **[s. 23]** Zât-i şâhane ile beraber Cemil Paşa ve tabîb-i hazret-i şehriyâri Hayri Bey gelmiş idi.. Nureddin Paşanın menfâ olduğunu Cemil Paşa'dan duydum.. dedim... "Hayri Paşa kim? dedi." Zât-i şâhane'nin şehzade iken tabîb-i hususîsi Rıfat Paşanın oğlu.. Beyrut'ta birçok sene menfâ idi.. dedim... Hoşuna gitmiş olmayacak ki.. Başka bir şey söylemedi.. Ayrıldık..

06 Temmuz 327 - 19 Temmuz 911: Bugün bir haremağası ile iken cariye gelmiş.. Abdülhamid'in kerimesi Naile Sultan göndermiş.. Padişah burada iken Abdülhamid istemiş idi..

12 Temmuz 327 - 26 Temmuz 911: Abdülhamid'i gördüm. "Bugün sarı bayraklı bir vapur geldi. Acaba şehirde yine kolera gibi bir hastalık olmasın? Sorduğumdan maksat malumları şimdi cariyeler de geldi. Kalabalık oldu. Kadınların hali malum.. Onları yemişten men etmek mümkün değil.. Yemişe pek düşkündürler. Ben her daim perhiz yaparım. Onlara da tavsiye ediyorum.. Sen meraklısın.. Bizi de neden mahrum edersin? diyorlar.. Ha, ağalara siz vasâyâda bulunursanız onlar da kadınlara işittirirler.. İyi olur dedi.. **[s. 24]** Bir de vakıa kolera burada yok.. Gördüğünüz bayrak karantina bayrağıdır.. Her kimse limana girerken onu çekmeye mecburdur.. "Vakıa siz bizi belki meraka düşürmemek için söylemezsiniz" dedi. Ben de gizlemeye ne mecburiyetim var.. Burada da hastalık olsa söylerdim.. Hem de ben fen adamıyım.. Benim âmirim fenn-i tababettir.. Başkasını tanımam.. dedim.. Tarçın suyu, çimpik suyu, lokman ruhu istedi.. Kâbız tozlar da istedi.." Ben de ishal veya bir hastalık olursa ben buradayım çağırırsınız.. Görür ona göre ilaç veririm. Bunlar hep saçmadır.. Size vereceğimiz kâbız toz bir işe yaramaz. Yarar fakat lüzumunda veriliyorsa dedim.. "Kalfalardan haber aldım.. İstanbul'dan yeni gelenler.. İstanbul'da kolera varmış." Ben evet! Fakat istila bir halde değil.. Beledî halde, tek tük, dedim... Bu yolda temadisi de cehaletten dedim... "Ecnebiler bizim terakkimizi istemezler. Bir vesile çıkarırlar" dedi.. Kabahat yine bizim cehaletimizdedir. Onlarda değil dedim..

Sayfa 25:

21 Temmuz 327 - 03 Ağustos 911: Abdülhamid'i gördüm.. Âbid Efendinin za'fiyetine merak etmiş.. "Âbid Efendi pek zayıfladı. Hiç iştahı yok.. Yemek yemiyor.. Acaba et hülasası var.. Avrupa'dan gelir.. Verseniz nasıl olur? Ben hasta idim.. Zayıf idim.. Bana Fransız sefiri tavsiye etmiş idi.. Çok faydasını gördüm" dedi.. Ben de mevsim sıcak.. Bu sebeple iştah

hı yok.. Bir ilaç yazdım.. İştahını açar.. Biraz da kuvvet için *arvuial* (?) şırıngaları yapmak niyetindeyim.. "Aman! Onu ben de istemem. Çocuk yaptırmaz.. Zira çok defa bu şırıngalardan mazarrat geliyor.. Bir zat var idi.. Bu şırıngaları yapardı.. Evvela kuvvet hissettiğini söyler idi.. Sonra vefat etti.. Sebeb-i berbâdı oldu" dedi.. Ben de kat'iyyen bu şırıngalardan mazarrat gelmez.. (...) madem ki istemiyorsunuz.. İlaçla iktifa olunur.. dedim...

Sayfa 26:

27 Temmuz 327 - 09 Ağustos 911: Abdülhamid istemiş.. Haber verdiler.. Gittim.. Ber-mu'tad giyinmiş.. Kıyam etti.. Elimi sıktı.. Oturdum.. Bir sigara verdi.. "Dün karnım ağrıdı.. Bir iki amel oldum.. Bugün biraz da *fiévre* var..! İhtimal kendimi üşüttüm.. Hava sıcak.. Kapı ve pencereler açık idi.. Severân oldu galiba.. Dikkat ederim.. Bir şey yemem.. Lakin uzandım.. Biraz soğuk su içtim.. Hâsılı bir şey sebep oldu.. Bir muayene buyurunuz" dedi.. Muayene ettim.. Filhakika azıcık humması var.. Lisanı paslı.. Bir müshil yazdım verdim.. "Ben malumunuz sinameki alırım.. Fakat bugün iki defa çıktım.. Akşam karnımda ağrı da var idi. Biraz bulantı da geldi.. Bugün iki defa kendi kendine amel oldum.. Şimdi kesildi.. Biraz sulfato alacaktım.. Sizi görünce almadım" dedi.. "Vakıa öyle ise de! her halde bir müshil **[s. 27]** lazım.. *Villa cobras* yazdım.." dedim... "Evet! İyidir.. Doktor Süleyman Numan Paşa Zeki Paşa'nın hekimi idi.. Bu müshili verirmiş.. Zeki Paşa bana methetmiş idi.. Siz de burada bir kere bana yazmış idiniz.. Panostan daha iyi bulurum.. Pek â'la! Onu alırım" dedi.. Kâbız tozlarla bir *limonade laenge*(?), içine de bir gram *pyramidon*(?) ilavesi ile bir limonata tertib ettim.. Suret-i isti'mâlini tarif ettim.. "Bir de yeni gelenlerden bir çocuk var, hastalanmış. Ona da bakınız" dedi.. Peki dedim... "Pek müshil almak istemiyorum.. Sarı bayraklar çoğaldı.. Bu sebeple korkmaya başladım" dedi. Zarar yok dedim.. "Çorba, yoğurt, lapa yemesinin" muvafık olup olmadığını sordu. Muvafık dedim... Hekim elbisesiyle gitmiş idim.. "Galiba Hastahanede nöbetçi idiniz" dedi.. Hayır! Fakat Hastahanede **[s. 28]** vazife başında idim.. Buradan istediklerini haber verdiler.. Acele olduğunu söylediler. İşimi bıraktım geldim. "Orada dahi çok meşgulsünüz.. Hastahanede ne gibi hastalıklar var?" dedi.. Söyledim.. "Burada yoktur. Asker, jandarma biz varız. Size artık başka vazife tahmil etmesinler.. Pek yoruluyorsunuz görüyorum" dedi.. Ne yapalım? Doktor arkadaşlarımız.. azdır. Orada da vazife görmek lazım.. dedim... "Başka Hastahanede ne gibi vazâife var?" dedi.. Muayeneler.. Meclis-i sıhhî olur.. "Zuafa muayenesi gibi mi?".. Her türlü.. Muameleli evrak olur.. Muayene icap eder.. Tebdil-i havaya (...) tekaüt olacak. "Efrâd-i çeri muayenesini de siz mi yaparsınız".. Evet hasseten etıbbâ yapar.. Lakin kanaat etmeyen olursa bize müracaat eder. **[s. 29]**

"Şimdi.. Yahudilerden de asker alınıyor değil mi? Korkuyorlar mı?" Buranın Musevileri korkak değildir.. dedim... "İçlerinde temaruz edenler de olur değil mi? Bazen olur dedim... "Musevilerden ecnebiler de burada çoktur değil mi?" dedi.. Vardır.. "Pek mutaassıptırlar" dedi.. Yeni yetişenler değildir.. Tahsil görmeyenler mutaassıptır dedim... "İslamlara mutaassıp derler ama! Avrupa'da dahi pek çok mutaassıplar vardır! Din-i İslam hiçbir vakit mâni-i terakki değildir.. Mâni-i terakkidir derler ama! yalandır.. İslam dini kadar serbest din yoktur.." dedi.. Evet! Öyledir. Bizde taassup cehalettendir. Cahil ahali.. Akâid-i bâtılayı din zannederler dedim... "Akâid-i bâtıla Avrupalılarda da pek çoktur.. Bizden kat kat çoktur. Hem de oldukça tahsil görmüşlerinde vardır" dedi.. Bizde peygamber, yalnız üç şey vardır ki meş'umdur buyurmuş: Biri ev, diğeri at, üçüncü de karı. Filhakika hikmeten de böyledir. Bazen yaramaz, bed-huy atlar olur. **[s. 30]** Üzerine binenleri düşürür.. Sakat eder.. Bazı evler vardır.. Tecrübe edilmiştir.. İçinde kim otururwhile içlerinden biri ölür.. Felakete uğrar.. Bazen ahlaksız kadınlar olur.. Ergene türlü türlü cefalar eder..[2] İyi kadının cennet ayaklarının altındadır derler..[3] Öyledir.. Maazallah fenası da fenadır.. Ahlakı fena olur.. Terbiye falan kâr etmez" dedi.. Bu dediklerinizin tarz-i telakkiye, terbiye, ahlaka tâbidir, dedim... Muhavere hitam buldu çıktım. Gülşen, yeni gelen Seher Kalfaya ilaç yazdım.. Muayene ettim.. Seher.. Tarz-i tekellüme göre bir Türk kadınına benziyor.. On beş yaşlarına kadar esmerce bir kızmış. Zülfet Kalfaya da ilaç yazdım..

Sayfa 31:

01 Ağustos 327 - 14 Ağustos 911: Abdülhamid'i gördüm.. Kolera vukuatını işitmiş, meraka düşmüş.. Sordu. Ben de "Hastahanede iki üç vak'a var" dedim... "Bana bir doktor söylemiş idi.. İki miktar sulfato sabahları almak.. diğer tedâbirlere de riayet etmek şartıyla iyidir dedi.. İstanbul'da askere tecrübe ettirdim. Hiç vukuat olmadı idi.. Büyük kolerada yalnız Beşiktaş'ta bir gün 400 vefeyât olmuş idi. Dehşet idi. Abdülaziz, Sultan Murad'ın dairesinde vukuatı oldu.. Benim dairemde olmadı. Her sabah herkese iki miktar sulfato verir idim.. Hizmetçileri alt katlardan üst katlara çıkardım.. Temizliğe son derece dikkat ettirdim.. Doktor Peche'in ilacını kullanmaya hacet kalmadı.. Benim dairemde olmadı.. dedi.. Rejiden bahis açıldı.. "Zannederim yine reji olacaktı. Başka türlü oldi. Çünkü para istendi.." dedi. Para vermek, olmasına sebep, dedi.

---

[2] Hazreti Peygamber'e ait böyle bir hadis yoktur.

[3] "Derler" diye bahsedilen bu söz hazreti Peygamber'e ait bir hadistir.

Bagnoles-de-l'Orne

8

Sekizinci Defter

Sayfa 01:

16 Ağustos 327 - 29 Ağustos 911: Abdülhamid'i gördüm.. Âbid Efendi hasta idi. Midesi bozulmuş.. 39 hararet idi.. Kabız olmuş.. Telaş ediyordu.. İlaç yazdım.. Abdülhamid'e tarif ettim. Sıtma gelmiş dedim... O koleradan korkuyor idi.. Değil dedim...

17 Ağustos 327 - 30 Ağustos 911: Abdülhamid'i gördüm.. Âbid Efendi verilen müshilden dışarı çıkmamış.. Sabahleyin biraz kay etmiş.. Kolera mı oldu? diye Abdülhamid büsbütün mütelâşi!. Değil dedim... Tekrar ilaç yazdım.. Erken gelmediğimden dolayı şikâyet etti.. Başka vazifem de olduğunu söyledim.. "Kolera şehirde de var mı? Rica ederim.. Doğrusunu söyleyiniz.. Belki bizi korkutmamak için doğrusunu söylemezsiniz.. Fakat sizden rica ederim.. Bu siyasî bir şey değil ki gizleyesiniz" dedi. Ben de asker arasında 40-50 vukuat olmuş. Şehirde şimdilik bir şey olmadığını söyledim.

Sayfa 02:

29 Ağustos 327 - 11 Eylül 911: Birkaç gündür influenzadan hasta idim.. Çıkamıyordum.. Köşke de gidemiyordum.. Gece saat birde fayton geldi.. Köşke istediklerini söyledi. Ferdası sabah artık çıkmak üzere idim.. Hemen köşke gittim.. Saat alaturka gece saat ikide Abdülhamid ile mülâkî oldum.. Hatır istifsarından sonra: "Bugün buradan, caddeden birçok arabalar, kalabalık fukara Musevi aileleri eşyalarıyla beraber kıra doğru geçtiler.. Karakol civarına kireç dökülüyordu.. Dürbünle gördüm.. Demek şehirde kolera musâbı var ki bu tedâbire riayet olunuyor.. Belki de bu aileleri bir başka yere tecrit ediyorlar.. Rica ederim.. Bana doğrusunu söyle.. Bu siyasî bir mesele değil.. Sıhhat meselesi.. Hem de bu odadan dışarı söyleyeceğin sözlerin çıkmayacağına emin ol.." dedi.. Ben de evet!.. İki günden beri şehirde de birden bire 50-60 kolera musâbı **[s. 03]** olmuş.. Ben hasta idim.. İşittim.. dedim... "Öyle ise bize neden haber vermiyorlar?.. Bu siyasî bir mesele değil ki.. Sıhhat-i umûmiye meselesi. Bizim burada hepimiz ordunun cenâh-i re'fetine sığınmış.. Hiçbir emelimiz kalmamış.. bîçareleriz.. Biz de bilsek de tedâbir etsek.. Ben otuz bu kadar sene bu memlekete iyi fena hizmet ettim.. İyi mi ettim.. fena mı ettim.. onu tarih takdir etsin!. Rica ederim.. Doğrusunu söyle.. Şehrin her tarafında var mı?.. Yoksa yalnız bir mahallesinde fukara aileleri arasında mı?.. Ben de yalnız fukara mahallesinde dedim... "Şimdiye kadar zenginler arasında hiç olmadı mı?" Hemen olmadı.. "Bu civarda bizim yakınımızda var mı?" Yok gibi dedim... Fakat ne için bu kadar korkarsınız.. Bak doktorlar korkar mı?.. dedim... "Aman Bey! Hakikaten tuhaf söylersiniz.. Cidden doktorluk güç.. Daima muharebe içinde.. Hayatta böyle bahusus sâri hastalıklara karşı istihkâr etmek kolay değil.. Hem rica ederim.. Rasim Beye söyleyiniz.. Kumandan Paşa'ya benim tarafımdan **[s.**

04] söylesin.. Burada biz var.. Askerler, jandarmalar.. bu kadar nüfus var.. Size bundan başka bir vazife yükletmesinler.. Yalnız.. bazen arıyoruz.. Bulamıyoruz.. Vakıa geliyorsunuz.. Aradan birkaç saat geçiyor.. Ne olur? Ne olmaz?. Hem de siz hasta oluyorsunuz.. Tabiî. Çünkü vüs'ünüzün fevkinde size de vazife tahmil edilmiş.." Ne yapalım?.. Bu sırada bizim tam çalışacak zamanımız dedim... "Siz de kolerayla temasta bulunur musunuz?." Hayır!. Fakat doktor değil miyim? İcap ederse tabiî bulunurum.. "Aman! aman bu nasıl olur? Bir kere siz söyleyiniz.. Bir fayda olmazsa ben de Rasim Beyi çağırır söylerim. Sizi bu sıra buradan ayırmasınlar.. Bu kadar kişinin burada canı size mevdû".. Peki dedim... Bana birtakım ilaçlar yazsanız burada hazırda bulunsa.. Bir eczane tertip etseniz. [s. 05] İçinde acele lazım olacak ilaçlar olsa.. Çünkü eczaneden şimdiki gibi ilaç gelinceye kadar vakit geçiyor.." dedi.. ve "lavdanum.., tarçın, çimpik, nane, melisa suları, hamsalin(?)" yazdırdı..

31 Ağustos 327 - 13 Eylül 911: Abdülhamid'i gördüm.. Kolera vukuatının miktarını sordu.. Korkmayınız azaldı.. dedim... "Aman! rica ederim.. Bana doğrusunu söyleyiniz.. Ben korkmam. Fakat doğrusunu bilmek isterim.. Kaç tane?" dedi.. Yirmi dört saatten beri.. 8-10 dedim... "İnşallah karîben zail olur" dedi. "Bir karbonat dö sud yazar mısınız?.. Midem hizasında bir buruntu .. hissediyorum.." dedi.. Yazayım.. Fakat tarifini iyi bilirsiniz dedim... Güldü.. "Bir de Âbid Efendiyi muayene ediniz".. "Âbid Efendi gel oğlum! Söyle, tarif et bakayım.. Akşam ne oluyordu?.." dedi.. Çocuk da, eli ve ayakları bazen kuvvetsiz olduğunu söyledi.. Uyuştuğunu [s. 06] tarif etmek istediydi.. "Aman bazen felç olur? Öyle bir şey mi?" dedi. "Yok canım.. Öyle bir şey değil. Merak etmeyiniz." dedim... Beraberce Dilberyâr Kalfaya baktık.. Yeni gelenlerden ihtiyar bir kadın.. Sıtma tutmuş.. Beli ağrıyormuş.. "İdrarını sordunuz mu?.. Aman sorunuz.. Böbrek hastalığı olmasın" dedi.. Kapıdan çıktı.. Ben de ilacı yazdım.

01 Eylül 327 - 14 Eylül 911: Abdülhamid'i gördüm.. Yine koleradan malumat talep etti. Kırıklıktan bahsetti. Sulfato güllacı istedi.. Koleraya karşı tecritte faydasından bahsetti.. Asıl tecrit usûlü Sultan Mahmud'un aklına gelmiş.. Faydası görülmüş.. Avrupa da tatbik etmeye başlamış.. Kendisi sulara dikkat edermiş.. Bentlerin civarında köyler varmış.. Avcılıkta görmüş.. Pislikleri bentlere karışırmış.. Kendisi men etmiş.. İstanbul'a Terkos, Kağıthane sularını getirmiş.. Sulara pek dikkat lazımdır.. [s. 07] Abdesthane suları.. Tahte'l-arz ince ince yollarla civardaki kuyuları, su yolları varsa bu su yolları da göbekten ise karışabilir.. Bu sebeple demir boru olmalıdır.. Buna dikkat etmelidir.. Burada belediye dikkat etsin.. Bu kadar zenginler vardır.. Suları boru ile şehre isaleye çare bulurlar" dedi..

11 Eylül 327 - 24 Eylül 911: Abdülhamid'i gördüm.. Beli ağrıyormuş şikâyet etti.. "Belim ağrıyor.. Bir ruh verirseniz?" dedi.. Peki de-

dim... Bana koleranın adedini sordu.. "Siz de hastalara bakıyor musunuz?" dedi.. Bakmıyorum.. Fakat doktor değil miyim? Bakarsam ne olur?.. Ellerimi yıkarım olur biter.. Neden korkayım? dedim... "Siz doktorlar da hiç vücudunuza bakmazsınız.. Sizi bari bize bağışlasınlar.. Biz varız, bu kadar asker var.. Bakıyorsunuz.. Yoruluyorsunuz.. Bir de Hastahanede yorulmak vüs'-i beşer haricinde.. Aman söyleyiniz.. Ben de Rasim Bey'e söyleyeceğim.. Sizi bize hasretsinler!." dedi. Mudanya'nın (Domba) isminde bir Çerkez karyesinin 2-4 saat mesafesinde bir su varmış.. Ahali romatizma için pek ziyade şifa görürler imiş!.

Sayfa 08:

12 Eylül 327 - 25 Eylül 911: Abdülhamid'i gördüm.. Gece saat biri geçiyordu.. "Koleradan ne haber? İnşallah vukuat olmamıştır.. Karîben zail olmasına dua ediyorum.. Buhâri-i Şerif okuyorum" dedi.. Ayrılırken.. kalktı.. "Bu gece bayram gecesidir.. Tebrik ederim.. Saadet halinize dua ederim.. Cenâb-ı Hak size dünyada hiç sıkıntı göstermesin.. Size karşı minnettarım.. Bütün buradaki halk da sizden memnundur.. Hepimiz sizden memnunuz.. Allah razı olsun.. Hepimiz kalbimizle afiyetinize bu gece şerefine dua ediyoruz" dedi.. Ben de teşekkür ederim.. Ben vazifemi yapıyorum.. Bana bu vazifeyi vermişler.. Ben de vazife-i tababeti ifa ediyorum.. Başka bir şey değil dedim... Ayrıldık.. Giderken kapı haricinde mu'tadı veçhile teşyi ederken "doktorlar da vücutlarını hiç korumazlar" dedi güldü. Mâhıenvâr Kalfaya da ilaç yazmış idim. "Doktor Peş (Peche) var idi.. Hususî bir ilacı var idi.. Mücerrebtir.. Rusya'ya bile göndermiş idim.. Tecrübe etmiş. Faydası muhakkakdır.. Eczacı Arif Bey vardır.. İyi adam idi. Şimdi zannederim İstanbul'dadır.. Ona kimse dokunmamıştır.. Çünkü kimseyi incitmemiştir. Onda formülü vardır.. Söyleyiniz istesinler.. Burada da hastalara **[s. 09]** kullansınlar.. Siz de bize beş altı şişe bir kompozisyon yazsanız.. Kapalı şişelerde olsun.. İhtiyaten bizde bulunsun.. İcap ederse siz gelinceye kadar vakit kaybetmeden kullanırız.. İcap etmezse merak etmeyiniz.. Hastalık zail olduktan sonra isterseniz gözünüzün önünde şişeleri kırarım.. İçindeki ilaçları dökerim.. Rica ederim.. yazınız" dedi.. Ben de hiç lüzum yok.. Madem ki istiyorsunuz.. Avrupa'dan gelen haplar var.. Yazayım bulunsun dedim... "Hayır hayır istemem.. Siz bir formül yazınız.. Mücerreb olsun. Yeni şeylerden hoşlanmam.." dedi.. Ben de istediği gibi nefasoli ve saireden mürekkep beş şişe ilaç yazdım..

16 Eylül 327 - 29 Eylül 911: Gülşen Kalfaya, Dilberyâr Kalfaya, Mâhıenvâr Kalfaya ilaç yazdım.. Abdülhamid de beş paket pamuk istemiş. Masâriflerini sormuş.. Fazlasıyla söyledim.. Kendisini görmedim..

Sayfa 10:

20 Eylül 327 - 03 Teşrin-i Evvel 911: Abdülhamid'i gördüm.. Yine kolerayı sordu.. Daha devam ediyor dedim... "Yine Museviler arasında mı? Yoksa İslamlarda da var mı?.. Ve bu civardaki evlerde de var mı?" diye sordu.. Münasip cevap verdim.. "Size mahramâne söylüyorum.. Benim tarafımdan olduğunu kimse bilmesin.. Malumunuz.. Kuşpalazı, çiçek, kolera gibi sâri hastalıkların zuhur ettiği haneleri *désinfection* yaparlar.. Bir aralık İstanbul'da çiçek olmuş idi.. Dezenfeksiyona memur Bongomenaki Paşanın hanesinde birkaç kişi de yaptığı dezenfeksiyonun yolunda olmamasından hastalığa tutulmuş idi.. Bunun üzerine Pastör anşitosunda (?) bilhassa dezenfeksiyon hakkında ihtisas kesp etmiş "Drahman" isminde birini tavsiye ettiler.. Onu memur ettim.. Maiyyetinde 5-6 kişi dahi bulunduğu halde fennin son en yeni dezenfeksiyon usûlünü pek güzel bilir bu adam tarafından dezenfeksiyon yapılmaya başlandı. Pek çok fayda görüldü.. **[s. 11]** Hastalık kalmadı.. Bu adam şimdi zannederim İstanbul'da değilse bile onun maiyyetinde kullanılmış.. onun tuttuğu usûlü bilen 5-6 adam vardır.. Bunlardan birisinin buraya celbi için bura belediye doktorlarıyla görüşünüz.. Zannedersem hastalığın böyle devam edip durmasına göre burada dezenfeksiyonu iyi yapmıyorlar.. Siz gelmezden bir iki saat evvelinde birçok arabalar içinde pis eşyalarıyla birtakım Yahudi aileleri köşkün önündeki yoldan geçirildiklerini gördüm.. Acaba! Bunların böyle arabalarla pis eşyalarla geçirilmesi.. mikropların sokaklara yayılmasına, hastalığın sirayetini mucip olmaz mı?" dedi... Ben de cevaben: "Bu dediğiniz dezenfeksiyon meselesini buradaki etıbbâ da pek güzel bilir.. Dezenfeksiyonda fennin son yeni usûlüne tatbikan icra olunur.. Arabalarla geçirilenler koleralı hastalar değildir.. Koleralılar başka Hastahaneye kupa arabalarla gönderilir.. Bunlar kolera zuhur eden haneler civarındaki kalabalık ailelerin sirayetten vikayesi için ihtiyata riayeten tecridi lazım gelen ve hasta olmayıp sağlam olanlarıdır. Hastalığın devam edip sürmesine asıl sebep dezenfeksiyonun **[s. 12]** yolunda olmamasından değil.. halkın birçok seneler cahil kalmasından, vasâyâyı anlayacak derecede mektep görmemelerindendir. Cahil halk vasâyâ-yi sıhhiyeyi etıbbânın sözlerini tutmuyorlar da ondan.. Bir de şehir ve kasabalarımızda pek çok senelerden beri imar ve ümrana hiç ehemmiyet verilmemiş. sokaklar pis, her yer viran! Kurâ hıfz-i sıhhiyeye mutabık değil!.. Bunların imarı senelere, paraya muhtaç!. Memleketin serveti ticaretin, ziraatın, sanatın terakkisiyle olur.. Bu da her şeyden evvel ilim ve marifetin intişârı, cehaletin ortadan kalkmasıyla mümkün olacak.. Bunlar ise öyle 2-3 senelik Meşrutiyet zamanında ikmal olunur şeyler değildir.. Memleketin her tarafı birçok senelerin ihmali ve teseyyübü neticesi cehalet, fakr u zarûret içinde viraneliye yatkın birine dönmüş!.. Bunların ancak medîd bir say ve gayret ve zaman ile vücut bulabileceği aşikârdır.. Ne va-

kit ilim ve marifet, ziraat, ticaret, sanat terakki edecek o vakit de ahalide servet ve refah artacak, memleket **[s. 13]** her türlü sefalet ve meskenetten kurtulacağı gibi şehir ve kasabalar ve karyeler kavâid-i hıfzı's-sıhhaya göre imar edilecek, bunun neticesi olarak da bi't-tabi ortada hastalık da kalmayacakdır.. Halen hükûmet tâ Fatih zamanından bed' ile Avrupalılara, ecnebilere ihsan kabilinden olarak düşünmeksizin bahş olunan birtakım imtiyazların, kapitülasyonların cezasını çekiyor.. Memlekette ecnebiler kazanıyor.. Ne vergi ve ne de matlub derecede gümrük veriyor!.. dedim... Cevaben: "Memleketimizde Avrupa memleketleri gibi imar olunamamasına, halkın cahil kalmasına sebep başlıca askerliktir.. Ecdâdımız bu memleketleri fethetmişler.. Fakat etrafındaki düşmanlardan bir gûne rahat yüzü görmemişler.. Her dâim muharebe ile vakit geçmiş.. Maârife, imara bakmaya zaman kalmamış.. Bizde askerlik hep İslamlara tahsis olunduğu için en cahil ve fakir de İslamlardır.. Diğer unsurlar bir derece rahattır. Hem okuyabilmişler.. hem de ticaret ve sanatı ellerine almışlar.. İmtiyâzât-i ecnebiye ise ihsan kabilinden değildir.. Hep bir hikmet tahtındadır.. Kim bilir o imtiyazların verilmesine ne gibi bir sebep-i mücbir var idi. **[s. 14]** İşte dediğim gibi, bizi başlıca terakkiden men eden askerliktir. Rusya 30 senede bir harp açmış!.. Yalnız bu da değil.. Karadağ, Sırb, Bulgar, Yunan!.. Bunlar -hatırınıza bir şey gelmesin- tıp mikrobu olduğu gibi bunlar da bir mikroptur. Büyük devletlerin (alent fezi)dir (?).. Her bir büyük hükûmete arkasını dayamışlar.. Bulgarlar Rusya'ya.. Yunanlılar Fransa ve hattâ İngiltere'ye.. Fransızlar Yunanperestir. Onların her vakit hâmisi Fransa'dır.. Yunan deyip geçmeyelim!. İngiltere'de ve Hint'te, dünyanın her tarafında ticaretle meşgul birçok zengin Yunanlı vardır.. Bizim Rumlar da onların ırkındandır. Rumlardan bahsederken bir şey hatırıma geldi.. Biz Sultan Aziz merhum zamanında Avrupa'nın büyük payitahtlarını ziyaret ettik.. Paris'e, **[s. 15]** Londra'ya gittik.. Yalnız (sadece) Berlin'e gitmedik.. Londra'da bir zengin bize bir gece bir konser verdi.. Konserde zenginin kızı piyano çalacak idi.. Salondan içeri girdiği zaman gözlüğüne hepimiz hayret ettik.. Hattâ Sultan Aziz. Birader bana latife olarak Türkçe, nasıl buldun? Seninle yatsa ne yapardın? dedi.. Ben de o vakit genç idim.. Gülerek pek hoşuma gittiğini söyledim idi. Derken o zengin yanımıza yaklaştı.. Kız tabiî Türkçe bilmiyordu. Bir şey anlamadı.. Meğer pederi Türkçe biliyormuş!. Bize Türkçe: Ben Sakızlıyım.. Hemşehriyiz.. Çoktan buraya geldim.. deyince hepimiz kıpkırmızı olduk.. Lakin onlar bizim söylediğimiz sözlere gücenmediler.. Öyle alışmışlarsa da biz mahcûb olduk.. Bir de Londra'da pek çok Yahudi (Musevi) zengin lordlar vardır.. Paraları çok olduğundan lord olmuşlar.. Hattâ krallar bunların evlerine giderler.. Ziyaret ederler.. Yerler.. İçerler.. Oyun oynarlar.. **[s. 16]** Bütün servet bunların ellerindedir.. İngiltere'de nüfuzları çoktur.. Avusturya'da da vardır.. Almanya'da da

vardır.. Lakin o kadar nüfuzları yoktur.. Almanya'da bir Musevi bir mülazım rütbesi bile alamaz.. Musevilerin de birçok cihetlerde büyük istiʼdâdları vardır.. Pek dindar, mutaassıptırlar.. Onların da bizim memleketimizde bir maksatları vardır.. Yafa, Kudüs cihetlerinde arazi satın almak isterler.. Zannedersem şimdi alabilirler. Viyana'da çıkan "Neue Freie Presse"[1] gazetesinin ser-muharriri vardır. Yahudi idi.. Âlim bir adam idi.. Şimdi o mudur.. Bir vakit onu bana bu zengin Museviler mebus gönderdiler.. Yafa, Kudüs taraflarında arazi satın alıp Yahudileri her taraftan oraya iskân etmek istediler.. Adeta orada bir hükûmet tesis etmek istediler.. Teklifleri de devletin **[s. 17]** düyun-i umûmiyesini kâmilen deruhte etmek idi.. Güzel bir şey!.. Zira (düyun-i umûmiye) bir gün gelir de borçlarımızı ödeyemezsek devletin maliyesini murakabeye almak gibi tehlike mevcuttur.. Ben o zaman onlara bazı şerait teklif ettim.. Sonra bu adam öldü.. Bilahare inkılap oldu.. İş nâtamam kaldı.." dedi.. Ben de: Nasıl olur!.. Kudüs İslam, Hıristiyan, Yahudi biʼl-cümle edyânın mukaddes bir yeridir. Buna diğer devletler nasıl razı olur! dedim... "Para kuvveti her şeyi yapar.. Onlarda bugün hükûmet teşkil edecek değiller ya! Bu bir mukaddimedir.. Gaye-i emeldir.. Şimdiden işe başlayıp birçok sene hattâ bin sene sonra maksatlarına muvaffak olabilirler.. Ve zannederim ki olacaklardır da.." dedi.. Bu sözler Abdülhamid'in ağzından çıkıyor.. Dikkat! Demek "Siyonistlik" meselesi Meşrutiyet'te çıkmamıştır.. **[s. 18]** Abdülhamid'in zamanında iş kızışmış.. Pazarlığa girişilmiş!. Nihayet: "Siz ne kadar naziksiniz.. Ben nasıl olur da sizi haber alamadım.. Mutlaka maiyyetime alırdım.. İşime de yarardınız" demesi üzerine ben de o vakit gelmezdim dedim... Önüne baktı, tabiî memnun olmadı..

24 Eylül 327 - 07 Teşrin-i Evvel 911: Abdülhamid'i gördüm.. Yine koleradan sordu.. Tarçın sordu.. Nane suyu istedi.. Koleranın yine Yahudiler arasında olduğunu anladı.. İslamların temizliğinden, Yahudilerin pisliğinden, simsim yağı yediklerinden bahsetti.. Mesele taassuba geçti.. İngilizlerin taassubundan misal getirdi.. "Sâbık İngiliz sefiri O'Connor var idi.. Öldü.. Bir gün çimpikten bahis açıldı.. Bizde ve sair devletlerde mecburdur dedim... Bizde mecbur değildir.. İngilizler aşılatmayı Cenâb-ı Hakk'a karşı şirk addederler.. O kadar mutaassıptırlar diye.. ağzıyla söyledi.. Dünyada İngilizler gibi bir kavim yoktur. Pek acibtirler.. Bir kere bir şeye kancayı attılar mı mutlak icra ederler.. **[s. 19]** Sabrederler.. Tam bir fırsatında mutlaka onu yapmaya muvaffak olurlar.. İngilizleri gücendirmeye gelmez.. Ben kapitülasyonlardan gümrük rüsumunun yüzde 14'e çıkarılması için çok uğraştım.. Muvaffak da oldum.. Her devlet sefirini celp ettim.. Yalvardım.. Rica ettim.. Hepsi muvafakat ettilerse de bir türlü İngiliz sefirini kandıramadım.. İptida ticaretimiz mutazarrır olur dedi.. Mösyö Bekrdârder(?) İstanbul'da meşhur bir tüccardır.. İngilizdir..

[1] Viyana'da çıkmış ve günlük tirajı 30.000'i bulmuştur.

Alış veriş ederdim.. Ahbabım idi.. Onu celp ettim.. Onun vasıtasıyla bütün tüccardan mazbata aldım.. Zamma razı oluyorlardı.. Bilahare bu mazbatayı sefire gösterdim.. Bu defa da onlar bilmez.. Bilahare haberleri(?) çıkar.. (...) Eşyâ-yi ticariye sırasında (...) kalıyor. Bundan müşkilât zuhur eder.. dedi.. 100-200 lira (...) Selanik'te, adalarda (...) meşhur iskelelerde **[s. 20]** (...) yollar yaptırttım.. Güç hal ile razı ettim.. Zira hükûmetin başlıca varidatı aşar ve ağnamdan ibaret kalıyordu.. Rüsum pek az % 8 idi. % 14'e çıkarılırsa iyi varidat olacak idi." dedi.. Ben de %14 değil, % 11'e iblağ olunmuş idi.. O da vilâyetin sülüs karşılığı idi dedim... "Evet! Ama ona bile güç muvafakat ettiler.. Son zamanda İttifak-i Sülüs ile İtilaf-i Sülüs arasında epeyce gerginlik var idi.. Mutlak bir gün patlak verecek.. Mümkün değil dedi." Ben de bizim için fikrinizce hangi tarafın siyasetine temayül daha iyidir dedim.. "Ha! **[s. 21]** Ona şimdi cevap veremem.. Çünkü siyaset bulut gibidir.. Reviş-i hale göre hareket edilir.. Mamafih İngilizleri gücendirmemek lazımdır" dedi.. Nörajediden şikâyet etti.. Aspirin istedi.. Yazdım..

27 Eylül 327 - 10 Teşrin-i Evvel 911: Dilberyâr Kalfaya, Zülfet Kalfaya ilaç yazdım.

11 Teşrin-i Evvel 327 - 07 Teşrin-i Evvel 911: Abdülhamid'i gördüm.. Öksürmekten şikâyet. İlaç.. "İngilizler bir şeye kancayı atmaya görsünler.. Mutlaka onun üstesinden gelirler.. Benim "Blund" isminde bir doktorum var idi.. Bekâr idi.. Teehhül etmemiş.. Uzun boylu.. beyaz sakallı.. nazik, terbiyeli, malumatlı idi.. Malumatı yalnız doktorluk değil idi.. Siyasiyata da vukufu vardı.. Antika meraklısı idi.. kalfalardan biri bile gece yarısı hastalansa siyah elbisesini giyer, (...) almadığından takmaz kalırdı. **[s. 22]** Said Paşanın sadaretinde idi.. Yeni bir İngiliz sefiri geldi. Mösyö Kuşen[2] isminde idi. İtimatnamesi ile birlikte iki sayfalık bügyük bir lâyiha da beraber verdi.. Bu lâyihanın bir tarafı Fransızca, diğer tarafı İngilizce idi.. Birçok mütâlaatı havi idi.. Kıbrıs'a dair idi.. Öyle mütâlaa ki kabul olunsa ne hukuk-i hükümdârî, ne istiklali kalır.. Adeta devlet İngiliz vesayetine giriyor idi.. İngilizcesinde Fransızcasında olmayan bir tabir var idi.. O da: "Mes'ûliyet-i Ma'neviyye - *Responsabilité Morale*" tabiri idi.. Doktor fevkalade İngilizce biliyordu.. Tercüme etti.. Bu doktor 50-60 defa Çin'e, Japonya'ya sefer etmiş. İngiliz gemilerinde doktorluk yapmış bir ihtiyar idi.. Ben bu lâyihadaki "Mes'ûliyet-i Ma'neviyye - R. M." sözüne itiraz ettim.. Dedim ki lâyihada R. M. sözü var. **[s. 23]** Malumdur ki R. M. Cenâb-ı Hakk'a karşıdır.. Bundan bir şey anlamıyorum. Yalnız bu sözleri yazdım. Bir zarfa koydum. Mühürledim verdim. Diğerlerine hiç cevap vermedim. Zira diğer mutâlebe cevap vermek pek

[2] Rt. Hon. G. J. Goschen (sonradan Viscount Goschen). İngiliz parlamento azası ve ıslahat konusunda girişimlerde bulunmak üzere 1880'de İstanbul'a gelen İngiliz fevkalade elçisi.

müşkil idi.. Derken bir hafta sonra Mösyö Blund'u adem-i muvaffakiyetinden dolayı İngiliz hükûmeti azil etti.. Ben de böylelikle galebeyi çaldım.." dedi. Kendini methetti..

16 Teşrin-i Evvel 327 - 29 Teşrin-i Evvel 911: Bugün saat 11'de Abdülhamid'i gördüm.. Hal hatır sorduktan, sigaraları yaktıktan sonra kolerayı sordu.. Daha devam etmekte olduğunu söyledim. Karşımızda Âbid Efendi oturuyordu.. "Âbid Efendi için hâlâ bir hoca bulamadılar. Biraderim buraya geldiği zaman bir hoca göndereceğini vaat etmiş idi.. Daha göndermedi. **[s. 24]** Bizim burada hiçbir şeyden şikâyet edecek bir halimiz yok. Yalnız bu çocuğu okutamadığımızdan müteessir oluyoruz.. Burada Nâzım Bey okutuyordu. Felek ona çok gördü. Buradan aldılar!.. Ah! Dünya hali böyledir!

Mihneti kendine zevk etmektedir âlemde hez'

Gam u şâdi-i felek böyle gider böyle geçer!

Ne yapalım?" dedi. Teşaur etti.. "Rica ederim.. Rasim Beye selam söyleyiniz.. Şu çocuğa bir bir hoca bulsun" dedi.. Pek a'lâ! dedim... O da bulunur.. Sabır lazım.. Bir münasibi bulunamamış ki şimdiye kadar getirememişler!.. dedim.. "Koca bir orduda bulunmaz olur mu?.." dedi.. ve: "Herkes sizin gibi nazik olsa!.." diye yine meddahlığa başladı.. Ben de döndüm. Âbid Efendiye mukavvî şurubunu yazdım.. Kalktım..

Sayfa 25:

29 Teşrin-i Evvel 327 - 11 Teşrin-i Evvel 911: Abdülhamid'i gördüm.. "Akşamdan beri baş ağrısı, kırıklık, cüz'î ateş geliyor" dedi. "Selanik'te akşamları rutubet ziyade oluyor. Gündüzleri rutubetten eser kalmıyor.. Buna çok dikkat ettim" dedi.. İlaç istedi. Yazdım.. "kalfalardan -hazinedar usta- Zülfet Kalfa diş ağrısından, bu kadın diş etlerinden mustarip.. İnat ediyor. Göstermek istemiyor.. Bir gargara yazınız.. Bir de Dildâde Kalfanın gözleri ağrıyor.. Onu bir görünüz.. İktiza ederse bir gözcüyü getiriniz.. Konsulto yapınız" dedi.. Hastalıktan sordu.. Beş günden beri yok idi.. Şehrin şimendifer cihetinde bir mahallesinde beş vukuat olmuş.. Bir de Siroz'da ziyadece var.. Başka yerde kalmadı dedim... "Siroz'da ahali serkeştir. Söz dinlemez" dedi.. Galiba Meşrutiyet'in **[s. 26]** ilanından bir gün evvel -9 Temmuz 324'te- Siroz'la telgraf teati etmiş olmalı ki Sirozluların serkeşliklerini ağzından kaçırdı.. "Buhâri-i Şerif okuyorum.. Bu gibi hastalıklar zuhurunda çok faydası vardır.. Tecrübem var.. Hastalıkla başladım.. Hatim ediyorum.. Buhâri-i Şerif büyük bir kitaptır.. Daha bitiremedim.. İnşallah bitirinceye kadar da hastalık tamamıyla zail olur" dedi.. Ayrıldım.. Dildâde Kalfayı gördüm!. Yeni gelenlerden.. Telaffuzu tıpkı İstanbullu gibi.. Şık.. Mavi gözlü.. T. Coani(?) (...) "Âbid Efendi .. artık okuyor. Mahmud Efendi[3] okutuyor.. Memnun" dedi..

[3] Mahmud Siirt.

02 Teşrin-i Sâni 327 - 15 Teşrin-i Sâni 911: Köşke çağırdılar. Öğleyin gittim.. Müşfika Hanım hasta dediler.. Abdülhamid'in **[s. 27]** odasında şezlong üzerinde ipekli bir örtüye bürünmüş oturuyor.. Abdülhamid istikbal etti.. "Buyurunuz da hanımın hastalığını tarif edeyim.. diyerek tafsilata girişti.. Akşam yatsı namazını kıldım.. Diğer odada bir ses işittim.. kalfalar toplanmış.. Hanım bir bulantı hissediyor.. Kay ediyordu. Sonradan bir iki def-i tabiî de oldu.. Nane kaynattım.. İçirdik. Çay içirdik.. Sabah pek erkenden size haber gönderdim.. O tarafta hastalık olduğundan pek telaş ettim" dedi.. Ben de telaş edecek bir şey yok, midesini bozmuş.. dedim.. "Benim telaşım.. her ne olursa olsun vaktinde çaresi bulunsun içindir.. Vakıa meraklıyım? Fakat herkesin zannettiği gibi korkumdan değil.. ihtiyatı elden bırakmamak içindir. Ne yapılacaksa vaktiyle teşebbüs içindir" dedi.. Pek a'lâ! dedim. Muayene ettim.. İlaç yazdım. Nane ruhu istedi onu da yazdım.. "Bu kadını pek severim.. Kendisi ile 30 seneden ziyadedir beraber yaşarız.. Allah razı olsun. **[s. 28]** Beni bir gün incitmedi.. Bana muhabbeti, riayeti vardır. Allah'tan peygamberden korkar... Musalliyedir. Beş vakit namaz ve niyazındadır" dedi. Hasta da -yavaşça Allah ömürler versin- sözüyle mukabele etti.. Kendisi Ayşe Sultanın validesidir.. (Âbid Efendinin validesi Naciye Hanım).. aşağıda da daha birçok ilaçlar yazdım. Âbid Efendi, validesi, Dilbeste, Gülşen kalfalara teşekkür ve compliment yapmayı da unutmaz.

06 Teşrin-i Sâni 327 - 19 Teşrin-i Sâni 911: Abdülhamid'i gördüm.. Büyük kadın Müşfika Hanım yine şezlong üzerinde açık turuncu ipeksi bir örtüyü başına almış oturuyor.. Hiçbir tarafı görünmüyor.. Abdülhamid ber-mu'tad istikbal etti.. Oturduk.. "Her gün saat yedide nöbet gelir. Yevmiye iki defa ishal oluyor.. Hastalık sebebiyle bu ishal benim hoşuma gitmiyor.. Muayene buyurunuz da hazakatinizi gösteriniz.. Geçsin rica ederim" dedi.. Muayene ettim.. İlaç yazdım.. Kantalin yazdım.. **[s. 29]** (...) şekerlemeleri verdim.. Limonata yazdım.. (...) içinde (...) verdim.. Sair kalfa (...) efendi (...) ilaç yazdım..

07 Teşrin-i Sâni 327 - 20 Teşrin-i Sâni 911: Abdülhamid istemiş.. Yine Müşfika Hanım vaziyet-i sâbık gibi yerinde oturuyor.. Ber-mu'tad istikbal ve sigara söndürdükten (...) sonra "sulfato haplarını aldı.. Bu kadın asabidir. Vücuduna ra'şe geliyor.. Bugün sabah bir defa çıktı.. Fakat tabiî değil.. Müshil almış gibi.. Aman başka bir ilaç mı verirsiniz kesiltsin" dedi. Ben de bir defa çıkmış beis yok.. Büsbütün sonra kabız olmasın.. Mademki keten (...) şekerlemeleri ra'şe vermiş.. (...) sulfatosu (...) güllacı yazayım.. Üç tane alsın dedim... "Çok değil mi?" dedi.. Yok!. O benim, doktorun bileceği meseledir. Ona siz müdahale edemezsiniz.. Emniyet etmiyorsanız başka.. dedim... "Aman rica ederim.. Vallahi benim söylediğim (...) için değil. -Araya kadınefendi karıştı-: Kendisi evhamlıdır. Onun için dedi. "Ben latife kabilinden **[s. 30]** söyledim.. Hem hatırınıza

öyle şey getirdiğinize teessüf ederim.. Hiçbir vakit size karşı emniyetsizliği kabul edemem" dedi.. O halde benim tarif ettiğim veçhile verirsiniz dedim... Böyle bir incident geçti.

08 Teşrin-i Sâni 327 - 21 Teşrin-i Sâni 911: Abdülhamid'i ve yine Müşfika Hanımı gördüm.. "Sol memesi hizasına kolonya koyduk idi.. Yakmış. Adeta cildi kalkmış.. Bir Mecidiye kadar bir yeri kırmızı meydana çıkmış.. Bir ilaç verseniz.. Gösterse iyi olur ama.. Göstermiyor" dedi.. Kadın: "Aaa.. Gösteremem.." dedi.. Ben de doktorlardan mahrem olmaz.. Fakat madem göstermek istemiyor.. Israr da edemem.. İlaç yazalım.. Asit borik su ile silsin, toz koysun diye tarif ettim..

09 Teşrin-i Sâni 327 - 22 Teşrin-i Sâni 911: Abdülhamid ve yine Müşfika Hanım.. "Bu sabah yine bir kere çıktı" dedi. "Limonata yazayım içsin" dedim... Yazdım..

9

Dokuzuncu Defter

Sayfa 01:
10 Teşrin-i Sâni 327 - 23 Teşrin-i Sâni 911: Abdülhamid istemiş.. Ber-mu'tad istikbal etti.. Şezlongda turuncuya yakın ipek örtüsüyle Müşfika Hanım yine oturuyor.. O sırada Âbid Efendi de geldi.. "Ağzında diş etinde bir ağrı varmış.. Baksanız" dedi.. Evet! Zaten baktım.. İlaç yazayım.. Cehennemtaşı kalemi ile dokunurum dedim... "Aft gibi bir şey mi olmuş? Yoksa mide bozukluğundan mı?" dedi.. Zannederim.. parmağıyla karıştırmış.. Önde sathî bir yara olmuş.. Geçer dedim... "Hanım iyidir.. Yalnız memesi üzerindeki yanığı merak ediyor.. Geçmedi.. Gösterseniz daha iyi olur" diyerek kadına hitap etti. -O da adem-i kabul gösterince-: "Pudra da gerginlik verdi.. Bir merhem yazsanız" dedi.. "Bilmem ama pek az geldi.. Ondan mı?" dedi.. İlaç yazdım.. Aşağıda Küçükhanım (Naciye), Âbid Efendi, Dildâde, Çeşm-i Pîkâr kalfalara ilaç.. Çeşm-i Pîkâr.. gözü geçti.. Diş ilacı yazdırdı.. Dildâde'nin gözüne baktım..

Sayfa 02:
12 Teşrin-i Sâni 327 - 25 Teşrin-i Sâni 911: Sabahtan haber geldi.. Hastahanede idim.. Telefonla haber geldi.. Öğleyin gittim.. Yine ber-mu'tad istikbal. Müşfika Hanım şezlongda kapalı oturuyor.. Memesi için ilaç yazdım.. "Bir kere def-i tabiî oldu.. Fakat sulu" dedi.. "Zarar yok.. Merak edecek bir şey yok" dedim... "Evet ama! civardaki hastalık.. sebebiyle ben kesilmesini istiyorum" dedi.. "O hastalık böyle değildir.. Merak etmeyiniz" dedim... "Bilirim.. Maazallah o başka türlüdür.. Ama.. ben meraklıyım" dedi.. Kendisinin de midesinin kaynamasından şikâyet etti.. "Yemeklerden sonra midem biraz kaynıyor.. Pazar-i Alman'da satarlardı.. Küçük bir şişe maden suyu vardı.. Gazı çok içerdik.. Geçerdi.. Kormak.. gibi bir isim idi.." "O isimde bilemiyorum. (...) olmasın" dedim... "Değil" dedi. Sâfi karbonat, süt yazdım.. Çıktım.

Sayfa 03:
13 Teşrin-i Sâni 327 - 26 Teşrin-i Sâni 911: Abdülhamid ile birlikte şezlongun ötesinde kavuniçi ya açık turuncu ipeksi çarşafını başına almış oturan Müşfika Hanımı gördüm.. Abdülhamid ber-mu'tad istikbal ederek elimi sıktıktan sonra karşısında öyle ihzar eden sandalyeye oturdum.. "Hanımın memesi üzerindeki yara daha iyicedir. Merhem iyi geldi.. Su da bitti. Her ikisini lütfen yazarsanız" dedi.. Yazdım.. Geç vakit idi.. Akşam saat alaturka beş raddelerinde idi.. Yorgun idim.. Yüzüme dikkat etmiş.. "Başınız mı ağrıyor?" dedi.. Hayır, yorgunum dedim.. "Hakikaten çok yoruluyorsunuz.. Dışarıda da viziteleriniz çok var mı?" dedi.. Hayır, dışarıda vizite yapmaya vaktim yok. "Hastahanede hastalarınız çok demek" dedi.. Evet! dedim.. "Dışarıda da bir ahbap çağırsa gidersiniz değil mi?" dedi.. Tabiî dedim... Ben başka bir lakırdı söylemesine vakit

bırakmadan reçeteyi yazarak hemen kalktım.. Çıktım.

Sayfa 04:

08 Kânûn-i Evvel 327 - 21 Kânûn-i Evvel 911: Abdülhamid'i gördüm.. Âbid hastalanmış.. Nezle olmuş.. Evvela odada kimse yok idi.. Biraz sonra Abdülhamid yüksek ökçeli botları üzerine giydiği bir nev'i terlikleriyle takur tukur: "Gel oğlum!" diye Âbid Efendinin önünde çıkagel.di.. Bana doğru ilerledi.. ve elini uzatarak: "Çoktan beri sizi göremedik. Nasılsınız? İyi misiniz?" dedi.. Ba'dehu yerine oturmak üzere iken: "Âbid Efendi nezle olmuş.. Sebebi de banyo yapmışlar.. üşümüş olacak.." dedi. Muayene ettim.. İlaçlar yazdım.. Ben ilaç yazarken o muttasıl Âbid Efendiye yaptıkları müdâvât-i iptidaiyeyi, kocakarı tedbirlerini anlatıyordu. O sırada ben Âbid Efendinin boğazını muayene ediyor.. dilini çıkar, ağzını daha büyük aç.. derken.. Abdülhamid komiklik etmek, güldürmek için, gülerek: "Bir vakit bir doktorumuz var idi.. Hatırıma geldi.. Sizin gibi böyle muayene ederken ağaların bazısına latife olsun için.. dilini çıkar, başını salla der idi.. Onlar da sallarlar idiler. Hepimiz gülerdik" diyor ve gülüyordu.. Havaların letafetinden bahsetti. Muayene ettiğim zaman saat gece yarım var idi.. "Geceler pek uzun. **[s. 05]** Bundan başka can sıkılacak bir şikâyetimiz yok.. Bir türlü sabah olmuyor" dedi.. Demek şikâyeti gecelerin uzunluğundan ibaret!. Giderken de teşekkürü unutmadı.

09 Kânûn-i Evvel 327 - 22 Kânûn-i Evvel 911: Yine Âbid Efendiyi görmeye gittim.. Ber-mu'tad odaya "Abdulhamid Âbid Efendi ile birlikte geldi." "Âbid Efendi daha iyi. İlacını veriyoruz" dedi.. Tekrar bir şurup yazdım.. "Şehirde bir hastalık yok ya! Epidemi falan!" dedi.. Cevabını verdim.. "Siz de öksürüyorsunuz". Fanila yeleğini göstererek..: "Bunlardan bir tane alınız.. Ucuz.. Fayda görürsünüz.. Bunun arkası da fanila olduğu için ısıtıyor.. Göğüs de daha mahfuz, daha sıhhî" dedi.. Sonra "Bizim hanım âdet zamanında bazan öyle veci' hisseder ki.. adeta fenalaşır.. Asabi bir kadındır.. Titrer.. Kolonya ile ovarız.. Gece nöbet için Gülşen Kalfaya bir haplar vermişsiniz.. Ona da verseniz" dedi.. Yazdım.. O sırada yağmur yağıyor idi.. Havanın rutubetinden bahsetti..

10 Kânûn-i Evvel 327 - 23 Kânûn-i Evvel 911: Âbid Efendiyi gördüm.. Abdülhamid de beraber idi.. Yine şurup yazdım.. Tarif ettim.. "Ben burada bir şeye dikkat ettim.. O da sabah ve akşam zamanları hava tebeddül ediyor.. Pek dokunuyor.. Bundan tahaffuz için pek ziyade dikkat lazım" dedi.. "Evet! Öyledir" dedim... Her gece (...) yattığını söyledi.. Dereden tepeden bahsederken: **[s. 06]** "Bîçâre müteveffa Rahmi Efendi hatırıma geldi.. O vakit söylemeye unuttum.. Bu hastalıkta yüzün rengi teşhise yardım ediyor.. O vakit midesine haricen dağ demiri(?) key yapılsaydı.. pek iyi olurdu.. Bizim bir adamımız var idi.. Doktorların ilacından fayda hâsıl olmadı.. Bir Arap key icra etti.. Bir iki (?) sene sonra nüks et-

ti.. Tekrar yaptı.. Nihayet.. iyileşti.. Bilmem şimdi nerededir.. Lakin herkes yaptıramaz diyeceksiniz.. Filhakika benim bir biraderim var idi.. Boynunda bezeleri şişmişti.. Seretan verdiler.. (...) key etmek istedi.. Razı oldu.. Kanburoğlu ameliyat yapamam dedi.. Nihayet vefat etti.. Validesinde de varmış. Burunda. Arapların dâu'l-hınzır dedikleri.. illetlere key pek iyidir.." dedi.. İşte Abdülhamid'in mutalaât-i tıbbiyesi.. Ba'dehu Âbid Efendinin halefi (...) bahsetti.. "Bazen büyük adam gibi beyân-i mütâlaa eder.. Fıtrî bir isti'dâdı var.. İleride bu çocuk büyük bir adam olmak isti'dâdındadır. Ben öyle görüyorum.. Vaktiyle benim tercümanlarım var idi.. Hattâ Hakkı Paşa da tercüman idi.. Birçok eserler tercüme **[s. 07]** ettirirdim.. Geceleri canım sıkıldığı zaman okurdum.. Bir İtalyan hekiminin bir eserinde okudum.. İsti'dâd-i fıtrî olur.. Her şey için böyledir.. Hattâ caniler de, katiller de böyle.. Daha çocuk için isti'dâdı nerede ise belli dir.. Dikkat etmek lazım.. Çocuk terbiyesinde pek mühim.. Bazen çocuk ressam olmaya isti'dâdı varken.. ebeveyn ona dikkat etmediklerinden mesela asker yapar.. Oysa askerlikte isti'dâdı yoktur.. Eğer ressam olsa pek ileri gider.. Müellif eserinde böyle veriyor ki pek doğrudur."

13 Kânûn-i Evvel 327 - 26 Kânûn-i Evvel 911: Âbid Efendiyi Abdülhamid getirdi.. Muayene ettim. Yine şurubunu verdim.. "Âbid Efendi iyidir.. Dikkat ve tedaviniz semeresiyle az zamanda iyi oldu. Teşekkür ederim.".. Sonra: "Deniz kenarları da olsa sıhhate muvafık değildir.. Mebus Rahmi Beyin karşıdaki evini hiç beğenmiyorum.. Burası çok iyi.. Bu civarda hep küberâ oturuyor değil mi?.." dedi.. Her türlüsü var cevabını verdim.. Yeniköy'de sahilde şimdiki Almanya sefareti yerinde benim bir köşküm var idi. Şehzadeliğimde yazın orada otururdum.. Ahşap idi.. Birçok pavyonları da yaptırdım.. O zaman param da var idi.. Mösyö Tanperi isminde bir sarrafım var idi.. İyi bir adam idi.. **[s. 08]** Paramı o işletir idi.. Lazım olursa alır verirdim.. O zaman Maslak tarafında bir çiftliğim var idi.. Koyun, sığır yetiştirirdim.. Ziraat ederdim.. En ziyade hâsılatı koyun getirirdi.. 100 ve bir de Mecidiye kâr bırakır idi.. Koyunların yününden, (...) istifade olunur idi.. Köşkün bahçesini de pek güzel yaptırmıştım.. O zaman bir benim bahçem bir de karşısında Çubuklu'da Fuat Paşanın bahçesi İstanbul'da meşhur idi.. Pazar, cuma günleri kapıları açtırırdım.. Ahali gelir Millet Bahçesi gibi tenezzüh eder idi.. Kilercilerden biri de siyah elbise giymiş.. Bir tarafında oturur.. Ahaliden su falan isteyenler olursa ikram ederdi.. Oya(?) çiçekler, her türlü hayvanat, tuyûr var idi.. Ahali seyrederdi.. Bir gün amcam Sultan Aziz hepimizi davet etti. Boğaziçi'nde Sultanın vapuruyla gezinti yapıldı.. Benim köşkün önüne gelindi.. Görmek arzu ettiler. Benim için köşkümü teşrif-i şâhaneleri ile ziyaret etmek kendimce büyük şereftir dedim... **[s. 09]** Müsaade buyurun da evvelce ben çıkayım.. Hazırlık göreyim dedim... Bir sandala atladım.. Sahile çıktım.. Bir araba ile köşke gittim.. İkram için peynir,

reçel ve dondurma ve saire kahvaltı hazırlattım.. Biraz sonra geldiler.. Köşkü çok beğendiler.. Hayvanatı gördüler.. Meraklı idi.. İstediler.. Gezdirdim.. Hikâye pek gariptir.. Köşkü istese belki sakil olacak.. Bu köşk ahşap.. Onu kargir yaptırayım dedi... Ben ise kargirden hoşlanmam.. Böyle ahşap olması bence daha iyidir.. dedimse de.. Yok mok.. olmaz dedi.. Birkaç gün sonra haber gönderdi.. Köşkten çıktık yıktılar.. Sonra da yapılmadan öyle kaldı.. Tâ ki ben tahta cülus ettim.. Almanya devletine bir meseleden dolayı Cemile olmak üzere orasını sefarethane olmak üzere terk ettim.. İşte o güzelim mevkide bugün Alman sefarethanesi vardır.. Lakin denizi pek râkid idi. Beş altı sene çok istifade etmiş idim.. Lakin bir aralık çimen çok idi. Ahalisi kâffe-i Rum idi.. Bir gün köye bir doktor gelmiş. Fransız mı, İtalyan mı hatırımda değil.. **[s. 10]** Ahaliyi sıtmadan mustarip görmüş.. Bunun birisi olacak.. Ben köyün her tarafını göreyim.. demiş.. Gezmiş.. Bir dere gibi bir yeri vardır.. Onun yanına gelmiş.. İşte sıtmanın sebebi demiş.. Bunu kapatırsanız sıtmadan kurtulursunuz demiş.. Ahali orasını kapatmış.. Sıtmadan kurtulmuşlar..

14 Kânûn-i Evvel 327 - 27 Kânûn-i Evvel 911: Âbid Efendiyi Abdülhamid getirdi.. "Bugün göksüne inmiş.. Bizim hanım da ne zaman nezle olsa göksüne iner.. Öksürür.. Ona da bir şey yazsanız dedi. Siz de nezle olmuşsunuz.. Havalardan olacak.. Lakin doktorlar hiç de kendilerine bakmaz.. Herkese vasâyâda bulunurlar.. (...) doktor tanırım ki işret mazarratını bildiği halde rakı ile iktifa etmez.. ispirto da içer.. Kimisi cimâya müpteladır.. İsmet Paşa rahmetli.. cimâya müptela idi.. Nihayet sebeb-i mevti oldu.. En ziyade vücudunu kuvvetlendiren Ayan Reisi Said Paşadır.. Hiç ilaç içmez.. **[s. 11]** Bir tarafında cüz'î bir rahatsızlık hissetse bir doktor çağırır.. Ondan sonra onun haberi olmaksızın diğer bir doktor.. Birçok doktorların fikrini alır.. Ondan kendince bir netice çıkarır.. Yapar.. Onun hali pek gariptir.. Birçok zaman hizmet-i devlette bulundu.. Evvela Mısırlı Kâmil Paşaya hizmet etmiş.. -Bana da başkâtiplik etti- Öyle işittim.. Evinde bir iki aydan ziyade uşak tutmazmış.. Maaşı da 150 kuruştan fazla değil.. Bir uşak alıyor.. Bir buçuk ay sonra yol verir diğerini alır.. Bir pis yanı hırka veya kürk giyermiş.. Karyolasının altında bir ince yerde diğer bir yatağı daha varmış.. Kendisi karyola altına girer orada yatarmış.. O kadar da meraklı.. Şayet birisi gelir hayatına kast etmek isterse yatağında bulamasın imiş.. Bütün evin her tarafını dolaşır kendi eliyle kilitlermiş.. Bir yanı etrafa akmış pis (...) ise de öyle dolaşırmış.. Yalnız birçok kitapları vardır.. Parası da vardır.. Bankadadır.. Fakat çok masraf etmez.. **[s. 12]** İdarelidir.. Kimseye minnettar değildir.. Öyle bir adamdır. Kimsenin fikriyle iş görmez.. Fikrinde müstakardır.. Kimseye minnet etmez bir adamdır.

15 Kânûn-i Evvel 327 - 28 Kânûn-i Evvel 911: Abdülhamid'i Âbid ile odada ayakta intizarda buldum.. Elini uzattı.. Musafaha etti.. "Âbid

Efendi daha iyice.. Bu bir grip.. Bende de bugün var.. Yüzümde nevralji yapıyor.. Bütün oynar yerlerim ağrıyor. Bizim hanımda da var.. Hafif grip.. Bu hastalık Avrupa'da gayet ağır oluyor.. Oranın havası, fabrikalar sebebiyle, izdiham ve sair esbabtan bozuk.. Bu sebeple hastalık da ağır oluyor.. Bundan evvel "Mösyö White"[1] nâmında bir İngiliz sefiri var idi.. İhtiyar bir adam idi.. Karısı Alman idi.. Kabine değişmiş.. Sefir de tebeddül etti.. Öyle lazım gelmiş.. Giderken vedaya geldi.. Hafif öksürüyor.. Nezle var idi.. Karısı Almanya'da idi.. Berlin'e gidiyormuş.. Bu halle [s. 13] gitmeyiniz.. dedimse de olamaz.. gitmeliyim.. Devletçe emir aldım.. Acele gitmek lazım dedi.. Gitti.. Üç dört gün sonra Berlin'de ölmüş.. Oraya gidince hastalık iştidat etmiş.."dedi. "Aman siz de nezlesiniz.. Vücudunuza dikkat edin.. Vücudunuz yalnız size lazım değil.. Tabiî insaniyete hizmet dolayısıyla hastalarınıza da daha iyi bakarsınız.. Bugün Hastahaneye de gittiniz mi?" dedi.. Evet!.. dedim... "Yarın cumadır.. Rahat edersiniz" dedi.. Bizim cumamız, pazarımız, yoktur.. dedim... "Yok yok, bir muavininiz de yok mu.. Havale ediniz.. Hastanız çok mu?" dedi.. Tabiî mevsim hasebiyle var.. dedim... Söz sonra zuafâ-yi askerîyeye intikal etti.. Artık memleketine giden dönmeyecek surette hasta olanlar değil mi?" dedi.. Hayır bilakis.. memleketinde havasından istifade edecekler.. dedim... "Bir vakitler askerlik yedi sekiz sene idi.. Ben üç seneye indirdim. Erkân-i Harbiyyece iki seneye indirilmesi için teşebbüsatta bulunuldu.. Fakat nüfus kâfi derecede olmadığından Erkân-i Harbiyyece karar verilemedi.. Memleketimizde unsur-i muhtelife var. Yetmiş iki buçuk millet var. [s. 14] Her birinin âmâli başka başka.. Çok asker beslemeye ihtiyaç var.. Çünkü asayişi bu suretle ancak muhafaza mümkün olabiliyor.. Bir Rum, Yunan.. Bir Bulgar, Bulgar âmâli besler.. Hele Ermeniler!.. Onlar bu memlekete Acemistan'dan gelmişler.. Onlara devlet yer vermiş.. Babam Sultan Mecid zamanında bilirim.. Gemicilere varıncaya kadar Ermeni idi.. Hazine-i Hassa Artin Paşalar, Gümüşgerdanlar.. eski bir aile.. Bilirim Gümüşgerdan validemin terzisi idi.. Adeta haremağaları vazifesi onlara verilmiş idi. Bütün gemi, vüzerâ konaklarında ayvazlar mutemet addolunur idi.. Onlar bu memlekete küfran-i nimet ettiler.. İçlerinden bir papaz çıktı.. Onu tanıdım.. Onlara bu böyle olmaz.. Biz daha ziyade terakki etmek için Avrupa'da bir mektep açalım.. dedi.. Yazdığı muhtırayı onlara okudu. [s. 15] Artin Paşalar ve sair küberâ ona muavenet ettiler.. Para topladılar.. Girit denizinde bir adada mektep açtı.. Öyle bir mektep ki siyaset, ticaret, muallimlik her suretle her fenden şu'beler var.. Mükemmel bir şey.. İşte o mektepten çıkanlar geldiler.. İstanbul'da hariciyede birçok makamlar.. aldılar.. Artin Paşa komite reisi idi.. Sonra (Hasun) isminde biri.. gitti Katolik oldu.. İstanbul'a geldi.. Hasuniste ve Antiha-

[1] Sir W. A. White (sonra Rt. Hon. Sir William White) 1885 ve 1886-1892 yılları arasında İstanbul'da görev yapmıştır.

suniste nâmıyla iki fırkaya ayrıldılar.. Babamın zamanında 10 bin kadar Ermeni toplandılar.. Beyoğlu'nda Pangaltı cihetinde bir mezarlıkta bir arbede çıkarttılar.. Asker onları dağıttı.. Bilahare bir kısmı Anadolu'dan İstanbul'dan Amerika'ya gitti.. Protestan oldular.. (...) muallem olarak memlekete geldiler.. Her tarafa Amerika nâmına mektepler açtılar.. Bilahare bana karşı isyan ettiler.. Ben vazifemi yaptığım için bana düşman oldular.. Malum ahval bomba meseleleri zuhur etti.. Onlar da [s. 16] bir prenslik istediler.. Ermeniler öyle bir melundur ki istifadeleri için değil Protestan.. Müslüman ol deseniz olurlar!. Bununla beraber çalışkandırlar.. Her hususta âlem-i İslam'dan ileridirler.. Askerlik ve sair (...) İslamların terakkisine mâni oldu.." dedi.. Ben de fikir anlamak için vaktiyle niçin bu memleketleri zapt edenler hepsini İslam yapmadı.. Yapsaydı bu gaileler kalmazdı.. dedim... "Güldü.. Tabiî bu suali bir İspanya sefiri var idi.. Araba benzer idi.. O bana sordu.. Ben de cevap verdim.. Evet! Islamiyet diğerlerinin dinine tecavüzü men ettiği için ecdâdımız kimsenin dinine tecavüz etmedi.. dedim... O da cevaben.. Evet! Bizim de dinimiz men eder ama!.. memleketin selameti için biz papaya sorduk İspanya'da tek bir Müslüman bırakmadık.. Sebebi memleketin selameti idi.. [s. 17] Yoksa vahşilik değil idi.. Siz böyle yapmadınız ama bak tehâlikeden kurtulamıyorsunuz.. demiş idi.. Filhakika o sırada da Yunan hududunda adeta muharebeye yakın bir karışıklık olmuş.. muharebe çıkmasına ramak kalmış idi" dedi..

16 Kânûn-i Evvel 327 - 29 Kânûn-i Evvel 911: Dün akşam ayrılırken Abdülhamid: "Âbid Efendinin hocası Mahmud Efendi Âbid Efendiyi hasta olmak münasebetiyle merak eder, belki görmek ister, söyleyiniz yarın siz geldiğinizde beraber gelir, görür" demiş idi. Ben de -mülazım Mahmud Efendiye ki hem köşk muhafız zâbitanıdır ve hem Âbid Efendinin hocasıdır- söyledim. Bir akşam beraber gittik. Abdülhamid dahi hazır olduğu halde Âbid Efendiyi gördü.. Evvela ben odadan girdim. Abdülhamid odada ayakta intizar ediyor idi. Ber-mu'tad musafaha ettik. Mahmud Efendiyi de beraber getirdim.. Âbid Efendiyi görecek dedim.. Onunla da musafaha etti.. Evvelce haber gönderdiğim için masa yanına bir fazla sandalye koymuşlar.. Oturduk.. "Âbid Efendiye ders verdiğinizden ben de hasbe'l (...) teşekkür ederim.. Bir hadis-i şerif vardır..: "Men arrefenî abednâ..." diye [s. 18] okudu.. Manası: "Kim ki bana bir harf öğretirse ben onun kulu olurum.." diye Peygamberimiz buyurmuş[2]. Bu sebeple Âbid Efendi size minnettardır. Ben de tabiî teşekkür ederim.." dedi. "Mahmud Efendi de, efendinin okuması bizce de mültezemdir.. Kendisini evladımız gibi addederiz. Millet de ileride kendisinden hizmet bekler" dedi.. "Ve bu sebeple de bize bir vazifedir.. Onun için okutmak isteriz" de-

[2] Hazreti Peygambere atfedilen bu söz hadis olmayıp Hazreti Ali'nin "Bana bir harf öğretenin kırk yıl kölesi olurum." anlamına gelen meşhur sözüdür.

di.. "Bizim vaktiyle Safvet Efendi nâmında bir Fârisî hocamız var idi.. Ben küçük idim.. Fakat biraderim Sultan Murad ile Fâtıma Sultan daha büyük idi.. Safvet Efendi gelir.. bir sandalye alır.. Sultanlarım okuyacağız der.. okutur idi ama.. hocalık muamelesini bilmez idi.. Sizin muameleniz başka.. Bu Safvet Efendiyi biraderim ve Sultan pederime şikâyet ettiler. Tebdil ettiler idi.. Bu Safvet Efendi bir zaman Mabeyn Üçüncü **[s. 19]** Katibi idi.. Sonra İkinci Katib.. Muahharan Rusya muharebesinde Hariciye Nazırı oldu.. ki Safvet Paşa derler idi.. Devlete büyük hizmetler etti" dedi.. İlaç yazdım.. "Ben iyiyim" dedi.. Çıktım..

17 Kânûn-i Evvel 327 - 30 Kânûn-i Evvel 911: Âbid ile Abdülhamid mahut odaya geldiler.. Abdülhamid musafaha etti.. "Bizim hanım da çok öksürüyor.. Kendisini gösterecek.. Dinler, muayene eder, ilaç yazarsanız" dedi. Masa üzerinde turuncu ipekten geniş baş örtüsü duruyor idi.. Hadım ağası[3] aldı.. Dışarıda hanımefendiye verdi.. Hanımefendi böreğiye[4] başını, yüzünü sardıktan sonra.. ben yüzümü diğer cihete dönmek lazım geldi.. Arkama geçti.. Şezlonga oturdu.. Ba'dehu muayene ettim. Bir *bronchite généralisé* olmuş. *Techéearin*(?) var idi.. Bir (...) ve bir (...) menkul dedim... Âbid Efendiye de ilaç yazdım.. Sonra Abdülhamid: "Ben boş duramam.. Her gün bir iki saat bir meşguliyet bulurum.. Marangozluk ederim" dedi. Yıldız'da fabrikası olduğunu.. möblecilik, arabacılık her nev'î sanat erbâbı getirtip **[s. 20]** çalıştırdığını söyledi.. "Bir tane Mustafa Efendi isminde Tophane'ye gelmiş kısa boylu bir çocuk pek çalışkan çıktı.. Öyle güzel oymalar yapar idi ki Avrupa'da bile olsa yevmi bir lira yevmiye alabilir bir hale geldi.. Resim de yapmak şart olduğundan güzel resim de çizer idi.. O fabrikadakilere ders de okutmak istedim.. Avrupa'dan ustabaşı getirmiş idim.. Bu Mustafa Efendiyi bir Avusturyalı ustabaşı pek methederdi.. Elim ayağımdır der idi.. Yüzbaşılığa kadar bihakkın(?) terfi etti.. Asker olanlar.. Memleketlerinden rağbet bulmadıklarından.. bilahare öğrendiklerini maatteessüf kaybediyorlar.." dedi.. Bu Mustafa Efendi bir Sanayi Mektebi'nde olsa müdâvimler kendisinden pek çok istifade ederler" dedi.. Mahremâne söylüyorum.. Benden işittiğinizi söylemeyin.. Şayet bura Sanayi Mektebi'ne bir marangoz.. oymacılık.. tesviyecilik ustası lazım ise tavsiye ediniz.. Ben erbâb-i sanatı severim. Şimdi.. bunun kadrini bilmezler.. Kim bilir.. ne gibi süflî **[s. 21]** hizmetlerde kullanılır. Avrupa'dan bir gün aluminyum safhaları göndermişler idi.. Kendilerini çağırdım.. Mustafa.. bunlardan bir sandal yapabilir misin dedim... Bakalım efendim.. çalışırım dedi.. Allah bilir.. bir sandal yaptı.. (...) da idi.. Bir kişi küreği çeksin.. o kadar hafif idi.. ki suhûletle

[3] Tavaşi yahut haremağası diye de anılır. Harem'e rahatlıkla girip çıkabilen, orasının muhafaza ve hizmetlerini görmekle yükümlü bulunan kimselere verilen addır.

[4] Yuvarlak ve körüksüz baş kabı, kalpak.

ve kemâl-i süratle alır gider idi.. Kusursuz, zarif, mükemmel bir sandal vücuda getirmiş idi.. Bu kadar mahir bir zat idi.. Şimdi.. 25-26 yaşların-da olacak bir sindedir.." dedi..

18 Kânûn-i Evvel 327 - 31 Kânûn-i Evvel 911: Abdülhamid, Âbid, Hanımefendi şezlongda bulunuyor.. Odaya girdim.. Abdülhamid ayakta karşıladı.. Musafaha..: "Hanım biraz iyi. Fakat yine öksürük var.. Muayene edersiniz" dedi. Muayene ettim... 40'tan 50'ye kadar sayınız" dedim. "Aaa.. (...) sayamam.. Dinliyorsunuz ya" dedi.. Baktım olmayacak.. dinledim.. "Daha biraz iyice buldum" dedim. Abdülhamid: "Benim de göksüm ağrıyor.. **[s. 22]** Öksürüyorum" dedi.. Ona da öksürük şekerleri yazdım. Hanımefendiye potion yazdım.. Âbid'e şurup. Yarın gece nöbetçiyim.. Gelemiyeceğim.. İlaçlar tekrar edilecek dedim... Abdülhamid: "Gece orada mı kalacaksınız?" dedi.. Evet dedim... "Ağır bir şey olursa haber veririz." Tabiî dedim... Hariçte Dilbeste Kalfayı muayene ettim.. Dermansızlıktan şikâyet.. Zayıf bir *South* (...) var idi.. Mukavvî şurup yazdım.. Çıkarken Abdülhamid: "Yarın akşam rica ederim.. kendinize dikkat ediniz.. Kendinizi üşütmeyiniz.. Size baba nasihati ederim. Sizi severim" dedi. Ayrıldık..

20 Kânûn-i Evvel 327 - 02 Kânûn-i Sâni 912: Abdülhamid, hanım, Müşfika, Âbid Efendiyi Vardar'a nazır odada buldum.. Ayakta istikbal. "Âbid Efendi, ben iyiyim.. Hanım daha öksürüyor.. Dün akşam **[s. 23]** nöbetçi idiniz.. Sizi düşündüm.. Epeyce soğuk idi.. Rahatsız oldunuz mu? dedi.. "Çünkü biraz rahatsız idiniz" dedi.. O kadar rahatsız olmadım.. dedim... İlaçlar yazdım.. "Buranın Kânûn-i Evvel ve Sânî aylarıyla bir de Temmuz'u fena. Başka şikâyet edecek bir hali yok" dedi.. "Göksüm nezleden biraz yanıyor.. Bir şurup yazarsanız.. Çünkü şekerlemeler (...) hoşuma gitmedi.." Kabız da yapar dedim.. "Almadım" dedi.. Sonra Âbid Efendiden bahsetti.. "Gece saat dörde kadar bizi eğlendirir.. Akşam küçük kızla.. Misafir oyunu.. oynuyor. Bizi de güldürüyor idi.. Sabahleyin kalktı mı.. validesi beni giyindirsin.. Sandalyeye yayılır(?) illa ben babası giyindireceğim.. diye bir yerini çekmez.. (...).. Hep hizmeti görmek ister.. Tuhaf bir çocuktur.. Bizim medâr-i şânımızdır" dedi..

21 Kânûn-i Evvel 327 - 03 Kânûn-i Sâni 912: Odada Abdülhamid, Âbid, Büyük Hanım şezlongta turuncu ipek börkaasına her tarafını sarmış buldum.. Abdülhamid kıyam etti.. Elimi sıktı..: "Hanım öksürüyor.. Bugün burnu akıyor.. Nezle olmuş!. Muayene buyursanız" dedi.. **[s. 24]** Doğruca hanıma doğru gittim.. Nabzınızı verir misiniz? dedim... Börkaa arasından uzattı.. Nabzını tuttum.. O sırada hanım..: "Aaa.. Eli buz gibi.. Bu zavallı bizden hasta" dedi.. Filhakika ben de rahatsız idim.. Öksürüyordum.. Soğuk almış idim.. Dinledim.. Oturdum.. Abdülhamid: "Biz hasta. Doktorumuz hasta.. Ev içinde herkeste nezle var" dedi.. Gülümsedi. Evet! Havalardan dedim.. "Şehirde de belki herkeste az çok nezle var..

Olmalı" dedi.. Tabiî mevsim icabı oluyor.. dedim... O sırada öksürdüm.. "Siz kendinizi pek üşütmüşsünüz.. Bana biri sağlık vermiş idi.. Pek tecrübelidir de onun için tavsiye edeceğim. Hastahaneye giderken sabahları göksünüze, arkanıza ince tül kağıdı koyunuz.. Rüzgâr göğüse, arkaya tesir etmez.. Tecrübe ediniz.. Faydasını göreceksiniz" dedi.. Sonra..: "Bu civarda çok evler yapılacak.. gibi görünüyor.. **[s. 25]** İleride kahvenin (Filaka) arka tarafında büyük bir ev yapılıyor.. Bu civar gitgide mahalle olacak.. Havası bu tarafın daha iyi.. Acaba şehirde nüfus miktarı 300-400 bin var mı?" dedi.. Yok!.. O kadar değil.. Lakin 150 bin kadar.. dedim... "Ecnebisi, yerlisi de dahil mi?" dedi.. Evet! dedim... "Bu tahminen mi? Yoksa nüfus tahriri.. neticesi mi?.." dedi.. Hem tahrir, hem tahmin dedim... "Hanım banyo etmek istiyor.. Bu gece banyo yapıp.. doğruca yatağa girecek.. Malum ya!.. kadınların hepsi.. Havva evlatlarıdır.. Dedikleri ni yaparlar.. Israr edilmez.." dedi.. Güldü.. Ben de üşütmemek şartıyla.. "Evet! Üşütmemek şartıyla.." diyor. "Bak.. İşitiyorsun ya!" dedi.. "Âbid Efendi iyi.. Lakin daha ders odası belki soğuktur. Bir saat kadar okusun" dedi.. "Nasıl Âbid Efendi," dedim.. "Hocam bilir" dedi.. "Hanımefendinin hocaya daha pek gönlü yok" dedi.. "Cumartesi artık başlar" dedim... "Âbid Efendi bugün Çarşamba" dedi.. "Öyle mi?" dedim... "Daha Cumartesi'ne vakit var demek.." dedim.. **[s. 26]** Her üçüne de ilaçlar.. *Potion pectoral* yazdım.. Ayrılırken Abdülhamid: "Yarın akşam da teşrif edersiniz" dedi.. "Tabiî" dedim..

26 Kânûn-i Evvel 327 - 08 Kânûn-i Sânî 912: Bugün alaturka saat 11:30'da Abdülhamid'i, Büyük Hanım, Âbid hazır olduğu halde gördüm.. İstikbal etti.. "Hasta imişsiniz.. Geçmiş olsun.. Neniz var idi? İadei afiyetinizden pek mahzuzum.. Buyurun.. Oturunuz.. Ben nezle oldum.. Hanım iyi.. Âdet üzerine.. başı ağrıyormuş.. Muayene edersiniz" dedi.. Hanım'ı muayene ettim.. Sonra kendisinin nabzını tuttum.. Humması yok idi fakat.. nezlesi var idi.. Tekellümü enfî idi.. İlaç yazarken: "Allah bilir kendinizi bize sevdirdiniz.. Ben mutekid bir adamım.. İnanınız.. Allah şahittir.. sizi hepimiz severiz" dedi.. Bu riyakâr sözleri tabiî hoşuma gitmiyordu.. Hiç cevap vermeyerek yine reçete yazmaya devam ediyordum.. O da: "Âbid Efendiyi göstererek bu çocuk gayet mütecessis.. Her şeyi sorar.. Hakikati anlamaya çalışır.. **[s. 27]** Güzel bir adliye hâkimi veya avukat olmaya isti'dâdı var.. Benim de hekimliğe merakım var idi.. Onda isti'dâdım var idi. Birçok mütâlaalarda bulundum.. Hattâ teşrihhaneye bile ara sıra devam ederdim.. Büyük doktorlara sorardım.. Babamın zamanında meşhur doktorlar var idi.. Rifner gibi, Sabired gibi profesörler vardı.. O vakit babamın hekimi.. Karacorcu ki biraderi Aleksander Karacorcu hariciye müsteşarı idi.. Hattâ Berlin Kongresi'nde Devlet-i Aliye'nin delegesi idi.. Pederim Selanik'ten döndükten sonra hastalandı.. Hummalar geçirdi.. O zaman sıtma dediler. Halbuki teverrüm etmiş idi..

Gerçi o zaman bazı esbabtan müteessir olmuş idi. Lakin asıl iki sebep var idi.. Adeta teverrümüne bâdi oldu.. Biri gençlik saikasıyla kesret-i cimâ, diğeri işret. O zaman doktor Karacorcu keten verir idi.. Korkusundan belki 10 miktardan fazla verilmez idi.. Rakipleri o zaman bir laf çıkardılar.. Güya keten ile zehirlemiş.. Halbuki yalan idi.. Bilakis bu lakırdıyı ortaya atan doktorlar o vakit onun damarlarından kan aldılar.. O vakit keten (...) idi.. (...) **[s. 28]** almasa büsbütün zayıf düşerdi diyebilirim.." dedi.. Sonra "Rüzgâr bugün şiddetli.. Bu sene Selanik'de kış fena gidiyor.. Geçen seneler böyle olmadı idi" dedi.. Ben de geçen sene de oldu.. Fakat geçen unutulur dedim... "Yarın akşam yine bizi yoklayınız" dedi..

27 Kânûn-i Evvel 327 - 09 Kânûn-i Sânî 912: Abdülhamid, Âbid, Büyük Hanım yine beraber. Odadan girerken Abdülhamid kıyam etti.. Elimi sıktı.. Oturduk... "Akşam fırtınadan hiç uyuyamadım.. Nezlem yine ber-devam.. Bu adeta influenza.. Birbirimize sirayet etti.. Evvelce mikropların hepsine kâni değildim.. Fakat sonraları Pastör'ün keşfine tamamıyla kâni oldum.. Çünkü sirayetinden belli.. Doktor İbrahim Paşayı bana kimse prezante etmedi.. Çocuk hastalıkları mütehassısı olduğunu gazetede gördüm.. O vakit altı aylık bir çocuğumuz hasta idi.. Havale olmuş idi.. Bu vesile ile çağırdık.. Vakıa o gelip gördüğünde çocuğun hali vahim idi.. Ömrü vefa etmedi. İlaç bile veremedi.. **[s. 29]** Kendisini nazik, centilmen gördüm. Saray'a aldım.. Vakıa Almanya'ya benim zamanımda gönderilmiş.. Lakin hepsini tabiî tanımazdım.. O da boğazına düşkün idi.. Birkaç portakal, meyve yemeden uyuyamazdı.. Ucuz olsun diye elbisesi (...) idi.. Anatomik bir adam idi.. İsmet Paşayı da böyle tesadüfen tanıdım.. O vakit Ragıp Paşanın biraderi Arif Paşa doktor idi.. Arkamda şirpençe gibi bir çıban oldu.. Ekser, hummalar içinde idim.. Arif Paşa konsultoya lüzum gösterdi.. Konsultoda İsmet Paşa da varmış.. Çağırdılar geldi.. Nazik bir adam idi.. Ameliyat olmazsa kana karışır, zehirler dedi.. Yarına kalsa olmaz mı? dedim... Gece yarısı idi.. Beis yok dediler.. O gece lapa ile delindi.. Min tarafi'l-leh[5] kurtuldum. Ameliyata hacet kalmadı.. Sonra onu Mabeyn'e aldım.. Böbrek hastalığından sonra doktorum Nafiz Paşa oldu.. Vakıa Mavroyani Paşa hususî doktorum idi.. Lakin kendisi ihtiyar, mesleğinde muallem bir adam idi.. Deniz aşırı oturur.. Her vakit rahatsız etmezdim" dedi.. **[s. 30]** İlaçlar yazdım.. "Yarın akşam yine gelirsiniz değil mi?" dedi.. Çıktım..

28 Kânûn-i Evvel 327 - 10 Kânûn-i Sânî 912: Abdülhamid'i gördüm. Nezlesi devam ediyor.. Âbid, Hanımefendi de odada.. İlaç yazdım.. Suret-i isti'mâlini tarif ettim.. Peki olsun.." dedi.. "Hanımefendinin âdeti devam ediyor.. Başka bir kuvvet ilacı istiyor.." dedi.. Âbid Efendi çocuk saikasıyla oyun yapıyor.. Gelirken hariçte masa altına girmiş güya beni korkutuyor idi.. Ben de aman, Efendi beni korkuttu, demiştim.. Hanıme-

[5] Allah tarafından.

fendi Âbid'e: "Yine giderken doktoru korkutacak mısın?" dedi.. Abdülhamid de: "Akşam odada gizlendi.. Aradık.. Güç hal ile bulduk.. Benim oğlum söz dinler.. Bir şey yapma dersem.. yapmaz.. Ben çocukları tekdir etmem.. *Amour probre*'larını gözetirim.. Zira bir insanda en ziyade dikkat edilecek *amour probre*'dır. Bir hikâye var.. Vakıa uzun (...) olacak ise de anlatayım.. Türk-Rus muharebesinde Anadolu'dan (...) gönüllü vardı.. Birçoğu mahpustan **[s. 31]** çıkmış, haylaz güruh idi.. Bunlar Beyoğlu'nda yapmadıkları rezalet bırakmadılar.. Artık ecnebiler şikâyetçi.. Sefaretler ise müdahale edecekler, bir mesele-i düveliye olacak.. Bunları inzibata almanın imkânı yok.. Haber gönderdim.. (...) ta'yin ettim.. İki kaymakam, bir binbaşı, yüzbaşı.. ilh.. Bunları dövmeye kalkmışlar.. Güç kurtulmuşlar.. Bana geldiler.. O vakit Çit Köşkü'nde paşalardan mürekkep Meclis-i Harp var idi.. Bir gün ben bunlara gidip teskin, inzibata alacağım dedim... Aman size bir şey yaparlar dediler.. O vakit gençtim.. Dinlemedim.. Gittim.. Fakat *amour probre*'larını kıracak söz etmedim.. Yanımda da iki Çerkez süvari.. bir yaver.. Sonra Tuna valisi oldu.. Said Paşa idi.. Bir de seyis.. Bu kadar.. Evvelce bir bölük, onbaşı, çavuşları tertip ettim.. Falan noktada beni beklesinler.. Ben ne vakit haber gönderir isem o vakit gelirler dedim... Zeybekler de Yıldız'ın arka tarafında Balmumcu taraflarında çadır kurmuş idi.. Evvelce umum bayraktarların hazır olmasını haber gönderdim.. Görmeye geliyorum dedim... Gittim.. Aralarına girdim.. Selamun aleyküm evlatlar dedim... Hep bir ağızdan aleyküm selam dediler.. Ben sizin babanız değil miyim? dedim... Bir ağızdan evet babamızsın dediler.. Öyle ise bir baba evladının fena yola gitmesini ister mi?.. Ben size adam gönderdim.. Niçin talim etmediniz.. Ben sizin düşman karşısında talimsiz olmanızı istemem.. Her birinizin boyu maşallah göklere yükseliyor.. (...) tabiî razı olmazsanız memleketinize (...) gidersiniz.. Razı oldular. Üç beş gün sonra da Dolmabahçe **[s. 32]** önünden kadırgalara, oradan hazır ettirilmiş vapurlara irkâb edildiler. Karadağ'a sevk olundular.. Bu muvaffakiyet onların *amour probre*'larını okşamak sayesinde oldu.. Ben güle güle döndüm.. Paşalara nasıl? dedim... Vallahi böyle olacağına hiç ümit etmedik dediler.. Sonra Ruslar orduyu yürüttüler.. Ayastefanos önüne geldiler.. Paşalar geldiler.. Efendim Üsküdar'a geçelim dediler.. Haydi nereye isterseniz gidiniz.. Ben yerimden kımıldamam. Allah ne yazdı ise onu görürüm dedim... Sonra Fuat Paşa'ya talimat verdim.. El altından İstanbul'da mürekkep alayları teşekkül ettim.. Düşman haberdar değildi.. Haberi olsa İstanbul'a girecek.. Bir taraftan da Nikola ile görüştüm.. İkna ettim.. Benim çok hizmetlerim vardır ama bilemediler.." dedi..

10

Onuncu Defter

Sayfa 01:

29 Kânûn-i Evvel 327 - 11 Kânûn-i Sânî 912: Abdülhamid'i gördüm.. Odada yalnız idi.. "Nezlem bugün daha ziyadeleşti.. Adeta bu bir influenza" dedi. Ben ilaç yazarken o: "Bu civarda bir mandıra var. Koyunlar kuzulamış.. Ufak kuzular var.. Bu soğukta nasıl muhafaza ederler? Burası tuhaf.. Senede iki defa mahsul oluyor.. Geçen sene de dikkat ettim.. Koyunlar iki defa kuzuluyor.. İki defa koç salıveriyorlar. Koyun ticareti çok kârlıdır.. Ben vaktiyle ticaret ettim.. Bilirim.. Hattâ İngiltere'de "Merinos" cinsinden koyunlar gördüm.. İki kısım Merinos cinsi vardır.. Bir cinsi var.. tüyleri tıpkı bizim tiftik keçilerinin tüyüne benzer.. Fakat bizim koyunlardan çok büyüktür.. Bir kısmı da yapağıları yağlıdır.. Yağmur altında kalsalar su nüfuz etmez.. Yünleri gayet yağlıdır.." dedi.. "Tiftik keçileri (...) ve Anadolu'nun büyük bir menba-i vâridâtı idi.. Kıyyesi 3-4 Mecidiyeye Avrupa'ya gönderirler.. İngiltere'ye gider.. oradan yine fanila olarak yine bize gelir.. **[s. 02]** Bizde hayvanata merak yok.. İngilizlerde öyle değil.. Merak var.. Cinslerini ıslah ederler.. Biz Londra'ya gittiğimiz vakit gözümle gördüm.. Londra'da şimendiferle şehirden harice çıkılınca her taraf çayırlık.. Yemyeşil.. Yolları çayırlardan parmaklık ile ayırmışlar.. Ne güzel manzaradır.. Çayırlar.. güzel yetişiyor.. Buralarda öyle çayır yetiştiremedik.. Ahalide hayvanat merakı var.. Bizde yok.. Hattâ Merinos koyunlarının tanesi İstanbul'da bana 5-6 liraya mal olurdu. Şimdi kralın babası o zaman veliaht-Prens Daniel idi.. Onun çiftliğinden satın almıştım..".. "İngiltere dünyanın hiçbir tarafına benzemez.. Fakat havası daima sisli. Onun için güzel çayır yetişir.. Hattâ oradaki etlerin lezzeti hiçbir yerde yoktur.. Bir but getirdiler.. Vakıa pişirmesinin **[s. 03]** de dahil [dahli] ve tesiri.. Aşçılarının ustalığı da varsa da yine etin cinsi de başka.. Bıçağı vurunca et kendi kendine ayrılır.. Ağza alınca helva gibi dağılır.. O kadar da lezizdir.. Teşrifatçılardan bir Kâmil Bey var idi.. Mahşer Midillisi derlerdi. Bu adam kadar yemeğe meraklı kimse yoktur.. İstanbul'da en temiz yemek yiyen o idi.. Aşçısı Fransız idi.. Alafranga yaşar.. idi.. O dikkat etmiş.. İngiltere'deki et lezzetinde hiçbir yerde olamaz der idi.. Orada bizimle beraber idi.. O zaman bizi "Westminister Sarayı"na misafir etmişler idi.. Oradaki debdebe, saltanatı tarif edemem.. Hizmetçiler temiz giyinmiş.. Önlerinde beyaz önlükler.. Yemekler altın sahanlar içinde önümüze konur idi.. Oradan Paris'e geldik.. Orası bambaşka.. Paris'te bir *revue*[1] oldu.. **[s. 04]** O zaman Napolyon Bonapart imparator idi.. Muazzam bir imparator. Napolyon'un soylunda Sultan Aziz, biz de biraderle arkada. Sağında imparatoriçe duruyor idi.. Geçen askerlerden bir kısmı.. İmparatorun önünden geçerken: Bir kısmı hiç sesini *Vive l'empereur*[2].. Bir kısmı: *Vive l'imperatoria*(?)..

---

[1] Revü, merâsim.

[2] Çok yaşa imparator!

çıkarmıyor.. Sonra diğer bir kısmı: *Vive la France*[3] diğer bir kısmı: *Vive la République*[4] diye bağırıyor idi.. Sonra Almanya'ya geldik.. Ki o zaman Prusya krallığı var idi.. Şimdiki imparatorun büyük babası "Birinci Gilyom" Prusya kralı idi.. Koblenz'de oturuyor idi.. Oraya geldik.. Orada da bir *revue* oldu.. Fransa'daki ile Prusya'dakinin **[s. 05]** beyninde büyük fark var.. Prusya'da asker geçerken gelip Giyom'un önünden geçerken zâbitinden dümenci neferine kadar hepsi başını çeviriyor.. Kralın gözüne bakıyor.. Öyle ki sanki emret uğruna öleyim diyor.. Öyle ciddi, muntazam geçiyor idi.. Kral da ihtiyar, sevimli fakat ciddi duruyor idi.. Sonra orada bir saraya misafir olduk.. Bizi biraderim Sultan Murad'la bir odaya koydular.. Oda büyük.. Zemini mermer.. İki karyola var.. Birer paravan ile tefrik olunmuş.. Birer de gece dolabı var.. Lazımlık.. Büyüğü küçüğü oraya yapılacak.. Orada her şey (...), başka müzeyyinât yok.. Her şey basit.. Her şey asker.. Hattâ hademeler asker.. Çağırıldığı vakit **[s. 06]** hizmetçi bir asker.. İri yarı rap rap rap askerce bir ayak atarak gelir.. Karşınızda dimdik durarak bir selam alır.. işini görür, emri telakki eder.. Yine askerce döner gider.. Orada hizmetçi kız falan.. yok.. Yalnız iki ihtiyar kadın.. Gelir.. yatağın çarşaflarını değişir gider.. O kadar.. Yemeği getiren.. her hizmeti gören hep erkek.. Hattâ asker.. Bunu gözümle gördüm.. Hoşuma gitti.. idi.. Prusyalılarla Fransızların muharebesinde Mavroyani Bey Fransa'da tahsil ettiğinden ve Fransızlara muhabbeti(?) olduğu için muharebeyi mutlaka Fransızların kazanacağını ballandıra ballandıra söyler.. benimle iddia **[s. 07]** eder idi.. Ben de bir gün kendisine.. İşte buraya yüz lira koyuyorum.. Fransızlar muharebeyi kazanırsa bu yüz lirayı alırsın.. Kaybederlerse bilirim sende para yok. Lakin 100 lira ödeyinceye kadar sana vizite vermem diye latife etmiş idim.. Vaktâ ki muharebe başladı.. Bidâyetinde Fransızların bir iki muvaffakiyeti oldu.. Mavroyani işte dedi.. Ben de.. sabret.. neticeye bakalım dedim... Filhakika Prusyalılar Alsace-Lorraine'i zapt ettiler.. Hattâ Paris'e girdiler.. Gördün mü dedim... İddiayı ben kazandım.. Bunun neticesinde de bugünkü Almanya hükümât-i müttefikası husûle geldi.. Ben bunu Almanya'da iken gözümle gördüğüm için zamanımda hep askerlik hususunda Almanya'yı taklit ettirdim.. Tahsil için zâbit gönderdim.. Almanya'dan muallimler celp **[s. 08]** ettim.. Bunun için de evvela şimdiki imparatorun babasından ve bilahare kendisinden (...) müsadesini aldım.. Prens Bismarck ahbabım idi.. Ona yazdım.. İmparatora yazdım.. Sefire de o yolda talimat verdim.. Zâbitlerimizi ordusuna kabul ettiler. Bize muallim gönderdiler.. Bir dostluk tesis ettim.. Sebebi de orada gördüğüm terbiye-i askerîyenin hiçbir yerde makîsi olamaması idi.." dedi..

30 Kânûn-i Evvel 327 - 12 Kânûn-i Sânî 912: Abdülhamid'i gör-

[3] Çok yaşa Fransa!

[4] Çok yaşa cumhuriyet!

dûm.. "Akşam sağ taraf böbreğim hizasında sancı oldu banyo yaptım.. Termoforlar[5] koydum.. Fayda etti.. Lakin yine bir eski böbrek hastalığı olmasın diye endişeye dûçar oldum.. Bereket versin geçti.. **[s. 09]** Malumunuz.. Bir kere *nephrite* olmuş idim.. Biz Cuma selamlığına çıkmazdan evvel sabahtan biraz ağrı hissetmeye başladım.. Müshil olarak biraz sinameki aldım.. Selamlıktan dönüşte.. ağrı ziyadeleşti.. O vakit doktorum Said Paşa idi.. Kendisine söyledim. Biraz ateşiniz de var.. Mutlaka bir müshil almalısınız dedi. Sabahleyin sinameki alıp bir kere tesirini de gördüğümü söyledimse de ısrar etti.. Hayır bir panos almam lazım olduğunu söyledi.. Tabiî doktorun dediğini yapmak lazım.. Bir buçuk bardak panos aldım.. Her vakit sabah alırsam iki saat, akşamüzeri alırsam(?) tesir ederdi.. Halbuki bu kerre aradan yarım saat bile geçmedi.. **[s. 10]** karnımda dehşetli bir def-i hâcet hissi oldu.. Az daha abdesthaneye yetişemeyecektim.. Bir (...) amel ile beraber idrardan birkaç damla kan geldi.. Tabiî çok merak ettim.. Hemen Said Paşa geldi.. O da telaş etti.. Doktorlarla konsulto ettiler.. Oraları tahlil ettiler.. (...) halinde ince kum dediler.. Merak edecek bir şey olmadığını söylediler.. Banyo yap dediler.. Ondan başka bir şeye müsaade etmediler.. Evvelce (...) apandisit olmuştu. Atina'dan bir doktor celp etmiştim. **[s. 11]** (...) ameliyata hacet gördüler.. Müzmin(?) bir halde kalmış.. O sırada ona da tekrar profesörü getirmek lüzumu var idi.. Kendim içinde onu getirmeyi tasmim ettim.. Geldi.. Bizim hekimlerin aksini tavsiye etti.. Süt perhizine koymuşlar zayıf düşmüş idim.. O her şeye müsaade etti.. Kuvvetli et suları; köfte tarzında et suyunda pişmiş ete müsaade etti.. Bir de Fransız aşçı getirttim.. O da güzel yemek pişiriyor idi.. Bir haftada kendimi topladım kuvvetim geldi.. Bir ay kadar geçti.. Said Paşa da vefat etti.. Sebeb-i vefatı karısı yüzünden olsa gerek.. **[s. 12]** Allahu â'lem ama, karısı Fransız idi. Fransa'da sevmiş almış.. *Femme publique*[6].. etmiş.. Said Paşa yakışıklı, güçlü kuvvetli idi.. Bu karı onu berbat etti.. Bazen karısı onu fena eder.. elinde avucundakini, maaşını karıya gönderir.. Daha doğrusu karı alır idi.. Ha belki de bazı hastalık da karıdan almıştır.. Öyle işitmiş idim.. Her ne ise oldu.. Gitti.. İyi adam idi.. Lakin karı berbat etti.." dedi..

31 Kânûn-i Evvel 327 - 13 Kânûn-i Sânî 912: Abdülhamid'i gördüm.. Yine böbrek hizasından az ağrı var idi.. "Böbrek hastalığından bir kere daha mustarip olduğumu anlatmış idim.. Naile Sultanın (...) **[s. 13]** validesi.. Kadınefendi onda da böbrek hastalığı var idi.. Hattâ sebeb-i mevti oldu.. Fakat morfin verdiler.. Bence morfinden vefat etti.. İhtimal çok gelmiştir. O zamandan beri morfinden korkarım.. (...) efendinin valide-desini de çok severdim.. Hâmile idi.. Bir gün ben Maslak'taki çiftliğe gittim.. Giderken bir şey yok idi. Akşam üzeri erken döndüm.. Dairesine

[5] Sıcak su torbası.

[6] Fahişelik.

takarrüb ettim.. Baktım.. daireden doktor Miralay(?) Paşa çıkıyor.. Yaklaştım.. Ne var.. İçeride rahatsız mı var? dedim... O da merak edecek bir şey yok.. Allah efendimize ömür versin gibi birtakım sözler söyledi.. Nihayet hanımefendi de bir sakat vâki olmuş.. Fakat kendisi iyidir.. dedi.. **[s. 14]** Ben artık meraktan koşarak içeriye girdim.. Odaya girdiğimde berbat bir hal.. Her taraf kan olmuş.. Kadın arkası üstü yatağa yatırılmış.. Yanına gittim.. Nasıl oldu? Ne var? Kadınım.. Sabahleyin sapasağlam bıraktım idi.. dedim... Yanında da bir ihtiyar Çerkez kalfa var idi.. Ona karşı söyle sen söyle dedi.. Ağlamaya başladı.. Terbiyeli idi.. Tabii ağrına gitmiş kendi söyleyemedi.. Meğer cariye ile kavga etmişler!. Cariye kazanı devirmiş!. olmalı ki yine cariyenin kendi sözü kazanı devirdim diye ikrârı üzerine ne yapalım.. bir daha olmasın.. dedim... Cariyeye de artık buradan defol git.. Gözüm **[s. 15]** görmesin.. dedim... O da defolup gitti idi.. Vaktinde doğsa sağ olsa.. Besim Efendiden büyük olacak idi.. Üç aylık düştü.. Lakin bu kadında bunun üzerine karnında bir sancı kaldı.. Gündüz saat sekizden gecenin saat dört beşine kadar sancı devam eder.. Avazı çıktığı kadar bağırır.. Haykırışı merhum Sultan Murad'ın, merhum Sultan Aziz'in saraylarından da işitiliyor.. Herkes acır idi.. Birçok ilaçlar kâr etmedi.. O zaman da bir zaruret içinde idim.. Doktora verecek kâfi derecede param da yok idi.. Nihayet o zaman doktor Molik meşhur.. Onu celp ettim.. **[s. 16]** O da kadına morfin şırınga etti.. Birkaç gün böyle devam etti.. Vakıa şırınga uyuşturuveriyor, uyutturuyor.. Lakin hükmü geçince yine ağrı başlıyor.. O zaman feci bir ağrı vermiş idi.. O da kâr etmedi.. O zaman tecrübelilerden bir kadın ilaç yaptı.. Geçti idi..

01 Kânûn-i Sânî 327 - 14 Kânûn-i Sânî 912: Abdülhamid'i gördüm.. Ağrısı az imiş.. Suların soğukluğundan, bu seneki soğuğun geçen seneden az ise de, bu sene herkesin nezle, influenza olduğundan, influenzanın Avrupa'da, Paris'te gayet mühlik **[s. 17]** olduğunu sefir Münir Paşadan işittiğini söyledi. Paris'in sefahat yeri olduğunu, (...) Osmanlıların bakamayacağı, bakmak için gayet ahlaksız olmaya mütevakkıf bulunduğunu, Palais Royal'de alış veriş ettiklerinden.. hep hizmetçilerin mağazada kadın, kız olduğundan, tuvaletlerinden, oraya girerken karıların, kokonaların(?), mösyö haydi filan otele gidelim gibi teklif ettiklerinden, serbestlikleri ifrat derecede olduğunu, orada talebe tahsil edemiyeceğini yalnız resim (...) hane gibi yerler hoşuna gidenlerden bahsetti.. Ciddiyet Almanya'da hele İngiltere'de. **[s. 18]** Paris'e tahsil için giden gençlerin başarı(?) hususu kabil olmadığından lisan olarak o da *patois* olarak sathi öğrendiklerinden, yoksa o da Fransızca öğrenmek demek olmadığından, söz Münir Paşa orada çabuk ihtiyarladığından, ondan evvelki Münir Paşanın da aynı vechile ihtiyarlayıp recüliyetini kaybettiğinden, evvelki Münir Paşanın bilhassa baştercüman olduğundan bahsetti..

02 Kânûn-i Sânî 327 - 15 Kânûn-i Sânî 912: Abdülhamid'i gördüm.. "Bugün her günden daha iyiyim.. Nezlem hafifledi.. Ağrı da 'böbrek hizasına' gelmedi.. Cüz'î bir şey kaldı.. daima hazır olan Âbid Efendiyi işaretle: "Efendinin nezlesi tekrar başladı.. Benim tarafımdan hocasına söyleseniz de derslerinin zamanı hakkında bir program yapsa.. Ona göre de ders odasının sobasını yakarlar. **[s. 19]** Isıtırlar... Biraz hocası da dersini yapmamışsın diye sıkıştırıyormuş.. Tabiî bu yaşta o kadar da pek sıkıştırılmaz.. Çünkü hasta oluyor.. Validesi verilen dersi okutuyor.. Lakin program olmayınca ne dersi için çalıştırılacağı bilinemiyor.." Peki dedim... Sonra hikâye sırasında Said Paşadan bahsetti.. "Ben kendisini pek çok istihdam ettim.. Bir gün huzura kabulünü istemiş.. Gelsin dedim... Garip bir hali anlatayım.. Baktım kısacık boyuyla kapıdan girdi.. Fakat ben bile tavrına taaccüb ettim.. Sen kimsin? Ben Said Paşayı bekliyordum dedim... Şaşaladı.. Gel bakayım sen kimsin ayol! dedim... Şöyle sobanın üstüne bir ayna karşısına kolundan tutup çektim.. Kendi kendini **[s. 20]** görünce bir bozuldu.. Bir sıkıldı.. Bozuldu.. Bir fes ki kulaklarına geçmiş.. Ayaklarındaki ayakkabılar ayaklarından dört parmak büyük.. Tuhaf bir yürüyüş.. Vallahi efendim, uşak bendenizi gönderdim.. Bana bir fes al dedim... Bunu getirdi.. Başıma taktım.. Ya bu ayakkabılar dedim... Onları da öyle uşağa getirttim.. dedi.. Ben de hadi üzerine biraz çeki düzen ver dedim... Çıktı gitti.. İşte böyle pejmürde bir halde üstü başına bakmaz bir adamdır. Onun derdi kötü mütâlaadır.. Kitapları çoktur.. Osmanlı devletinde onun gibi âlim, siyasî yoktur.. Fakat vefasız.. Kendi nefsinden başka bir şey düşünmez bir adamdır" dedi. **[s. 21]** Ya Kâmil Paşa nasıldır? dedim... "O daha ihtiyardır. Dobradır.. Lakin Said Paşa gibi âlim değildir.. O Mısırlı Halim Paşanın kâhyası imiş.. Mısır'dan beraber gelmiş.. Sonra onu Evkâf Nazırı buldum.." dedi. "Bizim bu devletin başına gelen fenalıklar hep memurların rüşvet yemeleridir.. Bazıları o kadar ustadır ki hiç (...) belli etmez.. Büyük Rüştü Paşa gibi.. Benim sarrafım Zarifî idi.. Onun da Zarifî imiş.. Kaç kere Zarifi'den parası olduğunu işitmiş idim.. Tabiî para maaştan terâkim etmez.. Bazısının ismi mürtekip çıkar.. Hakikat değildir. Cevdet Paşa için bir Mecidiyeye kadar irtikap eder derlerdi.. Halbuki afif, âlim bir adamdı.. Kim bilir belki (...) görmüş ise ağzına yüzüne bulaştırmasına bir (...) almış" dedi. **[s. 22]** Zaten bizde şimdi bir siyasî, âlim Said Paşadan başka adam kalmadı.. Tecrübeli adam olmak için atmış yaştan sonra tecrübeli adam denebilir.. sözü vardır.. Doğrudur.." dedi.

04 Kânûn-i Sânî 327 - 17 Kânûn-i Sânî 912: Abdülhamid'i gördüm.. Nezlesi tahaffüf etmiş.. "Bu sene kış ziyade, her tarafta öyle mi?.. Pek fena bir hava.. Buralarda avcılık etmiyorlar mı?.. Geyik ve keklik eti satmazlar mı?" dedi.. Geyik zannetmem.. Belki sair av etleri bulunsun dedim.. "Ben avcılık çok severim.. Vaktiyle çok avcılık ettim.. Zâbıtan

için de iyidir.. Nişan atmasını öğrenirler" dedi.. Eslafın serpuşlarından bahis olundu.. "Almanlar bizden almışlar.. Vaktiyle kalkan, cirit, kılıç ile mümarese olursa başlarına tunçtan serpuşlar korlardı.. Göz ve enseyi muhafaza [s. yazılmamış] için çıkıntıları bayağı şayika gibidir.. Fesi biz Faslılardan almışız.. Lügatte manası Fas'dan olduğunu gösterir.. Eskiden büyük ipek püskül koymalarının sebebi de ekseri kılıç darbesinden muhafaza içindir.. Her vakit hücum olmaz.. Bazen de kaçarken düşman kılıç ile enseye vurduğu zaman kesmesin diye.. Kılıç (...) ben yaptım.. En birinci ustalık.. iki püskülü kılıçla kim kesebilirse o kılıcı kullanıyor demektir.. Hattâ o zaman göksüde (...) imiş.. Kurşun da onlara tesir etmez.. Şişhaneleri kisveleri deliyor.. Lakin şimdiki mermilere karşı hiç tesiri yok.. Benim eski eslihadan Yıldız'da bir mahzenim vardı.. Bunların hep numuneleri orada vardı.." dedi.

05 Kânûn-i Sânî 327 - 18 Kânûn-i Sânî 912: Bugün Abdülhamid'in odasına girdiğim zaman büyük hanım da şezlongta ipek örtüsünü başına almış.. [s. 23] oturuyor buldum.. Abdülhamid istikbal etti.. Musafaha ettik.. "Bizim kadının nezlesi, öksürüğü tekrarladı.. Tamamıyla iyi olamadı.. Muayene edersiniz.. Evin içinde herkes nezleye yakalandı.. Adeta bir epidemi.. Çok fena bir hava.. Selanik'te bu kadar fena hava yaptığını görmemiştik.. Güneş yok.. Bir güneş çıkıverse belki hastalıklar da geçer." Derken.. paravananın arkasından Âbid Efendinin sesi geldi.. "Efendi saklanmış.. "Bulabilir misiniz acaba!" diye gülerek latife etti.. Ben de Âbid'i aradım.. Paravana arkasında buldum.. Çıkardım.. Tabiî çocukluğunu yapıyor.. Gülüştük.. Hanımefendiyi muayene ettim.. İlaçlar yazdım.. "Boğazı da ağrıyor" dedi.. Bakmak istedim.. Aaa göstermem dedi.. "Niçin göstermezsin kadınım" dedi.. İstemem.. Bir gargara yazsın dedi.. Ben de pek a'lâ! dedim... Abdülhamid'e de öksürük [s. 24] ilacı yazdım.. Suret-i isti'mâlini tarif ettim.. "Olsun.. Peki.." dedi. Küçük hanım, Dilbeste, Dilberyâr.. kalfalara ilaç istedi.. Çıkarken Abdülhamid: "Bizi yarın akşam yine yoklayınız" dedi.

06 Kânûn-i Sânî 327 - 19 Kânûn-i Sânî 912: Abdülhamid'i gördüm.. "Hanım yine eskisi gibi öksürüyor.. Eksilmedi.. Artmadı da.. Bu sebeple bugün çıkmadı.. Yine ilacını verirsiniz.." dedi.. Sonra sözü odaya yeni alınan paravanın arkasındaki Japon kızları resimlerinden Japon kadınlarına intikal ettirdi.. "Alman sefirinin müsteşarı vardı.. Ahbabım idi.. Japonya'da bulunmuş.. Japonların ahvalinden bahsederdi.. Onun bulunduğu zamana kadar kimse Japon imparatoru Mikado'yu yakından göremez imiş.. Buda mezhebince imparatorun mevkii icabı, itikatları böyle imiş.. Sonra birdenbire Mikado Avrupalı gibi setre, pantolon giyerek ortaya çıkmış.. Kadınlarını tarif ederken pek kızdırlar.. Orada iki üç senelik bir nev'î kontrata aktederler.. Nikâh kıyılır.. Bir Japon kızıyla (...) [s. 25] Müddet bitince ayrılır.. Çocuk da olsa dava etmez imiş.. Ja-

ponlar sanayi, ticaret, ilim, her hususta terakki etmişler.. Lakin itikatlarını, âdetlerini Avrupa'da da bozmazlarmış.. Çocuk çalışırken hiç eğlenceye gitmezler.. Avrupa'da öğrendiklerini gelir memleketinde tatbik ederler.. Yek diğerine samimiyetleri varmış.. Ertuğrul'u göndermiş.. Ticaret münasebeti olduğu gibi o zaman Japonlar dinleri de tetkik ediyorlarmış. Ertuğrul ahşap, fakat kuvvetli gemi imiş.. Oraların denizine daha iyi dayanırmış.. Lakin bir kazadır olmuş.. Tayfundan kendini kurtaramamış.. Tayfuna ne kadar kuvvetli gemi düşse mahvolmuş.. Ondan kaçabilmek (...) imiş.. Bahriye Nazırı'nın akrabasından bir paşa gitmiş.. Kılavuz almamış.. Şan kazanmak için kendi başına gemiyi idare etmek istemiş.. Hattâ benim bir Fransız ihtiyar doktorum oralarda mesajeri vapurunda doktorlukla birçok seferler etmiş.. Pek çok posta vapurlarının tayfuna tutulup battığını Avrupalıların (...) etmiş.. Fena bir deniz imiş. **[s. 26]** Sonra avcılığına intikal ettirerek.. "Yakından avlar geçiyor. Tam menzilden geçiyor.. Bir tüfek olsa vuracağım geliyor.. Ava pek meraklıyım.. Çok avcılık ettim.. Hüneri bir Mecidiyeyi kâğıda sarıp havaya atmak sonra birden çifteyi (tüfeği) alıp vurabildi mi.. birinci avcıdır.. Tüfeğe kan değdi mi vuruldu. Avcı çok seda işitti boşa gitti demektir.. Eskiden sürgün avı yapardık.. Pek meraklıyımdır.. Vakit olurdu Kağıthane'den av mahalline üç saat vardır. (Derbendler'e, Çekmece Gölü'ne, İzmit Körfezi'ne giderdik.) Yanıma aldığım adamlar yorulurlar ben onları bırakır av mahalline evvelce gönderdiğim adamlara iltihak ederdim.. Çok kuvvetli idim.. Bir gün amcam Sultan Aziz merhum.. Çekmece'ye ava gitmek üzere haber göndermiş.. Gelen yaver beni Kağıthane'de bulamamış. Ava gitti demişler.. Av mahalline geldi.. Ne var? Bey dedim.. Amcanız sizi bekliyor.. Vapur bir iki saate kadar hazır olacak.. **[s. 27]** dedi.. Düşündüm.. Kağıthane'ye dönüverip soyunmaya vakit yok.. Beni vapura beklemesinler ben göle gederim.. dedim... Oradan Kağıthane üstünden Rami Kışlası arkasından, (...)dan dolaşarak yayan Çekmece Gölü'ne gittim.. Ben Ayastefanos üzerine gelirken denizde vapurları gördüm.. Çekmece Gölü'ndeki iskeleye geldim.. Kan ter, üzerim çamur içinde geldim.. Abdülaziz de sandala binmiş geliyor.. Hemen orada tüfekle selam durdum.. Önümden geçerken tanıdı.. O ne hal?. Gel seni sandala alayım dedi.. Bu kıyafetle huzur-i hümâyununuza nasıl gelirim? dedim... Gel gel dedi.. Sandalına girdim.. Elbise sandığımı da vapura götürsünler demiş idim.. Zaten her şeyim sandıkta hazır idi.. Gölde alaca baş ördekler çoktur.. Bir gün yine büyük biraderim Sultan Murad bir sandalda, amcam başka **[s. 28]** bir sandalda biz de ayrı bir sandalda idik.. Ördekler kalktı.. Amcamın sandalından tüfek atıldı.. Vurulmadı.. Sultan Murad da atıldı yine vurulmadı.. Tam benim hizama gelince attım.. Vuruldu.. Ördek denize düştü.. Batmadan yetişip aldım.. Amcam diri ördek pek isterdi. Filhakika kanadından vurulmuş idi.. Kargışıdan işaret etti.. Vuruldu mu, diri mi dedi.. Diri dedim... Getir dedi. Gö-

türdüm.. Takdim ettim.. Bayağı memnun oldu.. Diğer bir biraderim Tevfik Efendi merhum da meraklı idi.. Bizim o zaman tahsil, ders vaktinden maada boş vakitlerdeki eğlencemiz hep av idi.. Benim oğlanlar benim gibi çıkmadı.. Ava gidin dedim... Gitmezler idi.. Tembel çıktılar.." dedi.. Ava dair birçok malumat.. Avrupalıların kralları, prensleri, ne kadar kral varsa hep ava meraklı imişler.. Oralarda (...) **[s. 29]** av eğlenceli olur.. Lakin bizim gibi tabiî av yoktur.. Hep yetiştirilmiş avları salıverirler.. Besili hayvanlar uçamaz.. Onları vururlar.. Bizde Balkanlardan, ta boğaz Burgaz üstüne kadar av iner.. Tabiîdir.." dedi.

07 Kânûn-i Sânî 327 - 20 Kânûn-i Sânî 912: Abdülhamid'i gördüm.. Evvelce ben odaya girdim. Kendisi yok idi.. Henüz yemekten kalkmış geldi.. Daha ayakta: "Hanım öksürüyor.. Bende kırıklık. Sabahleyin her ikimiz baş ağrısı hissettik.. Geçti.. Bize sulu ilaçtan yazsanız" dedi.. Oturduk.. "Bugün etrafta avcılar.. muttasıl vuruyorlar.. Kuşlar ovaya inmiş.. Tarlalarda yiyecek bulamıyorlar.. Vahşi insanlar.. küçük hayvanları vuruyor.. Büyük avlar ne ise.. küçüklerin eti ne budu ne.. İstanbul'da Rum çocukları İstinye'de ökseli tavlalar(?) ile küçük kuşları tutup elleriyle(?) kafalarını koparırlar.. sonra **[s. 30]** bir ipe diziyorlar.. Burada da acaba yaparlar mı?.. İslamlar bunu yapmazlar.. Bir gün Almanya sefiri Baron Marschal'ın[7] madaması saraya geldi.. Kadının söylerken gözleri titriyor, ağlıyor idi.. Küçük kuşlar nebatata, ağaçlara muzır böceklerle geçindiklerinden faydalıdır.. Bunun için Almanya'da ayrı bir madde-i kanûniye ile memnudur.. Bu küçük kuşların böylece vurulması, tutulmasını men için rica etti.. Peki madam, Bâbıâli'ye haber gönderdim.. men ederler dedim... Tesadüfen sadrazam gelmişti.. Söyledim.. O vakit men ettim idi.. Acaba şimdi bu memnûat baki mi değil mi? bilemem" dedi.. O sırada dolabın arkasına saklanan Âbid Efendinin sesi geldi.. Kalktım.. Buldum.. Çıkardım.. Beni de dinleyecek misiniz? dedi.. Göksünü dinledim.. Öksürdü.. Bir şey yok.. İlaç istemez dedim... "Tatlıyı çok sever.. Sorsanız (...) neyi çok sever?" dedi.. Sordum.. Kremalı muhallebi severmiş.. Jöle severmiş.. **[s. 31]** "Ben de yemekten sonra midemde veci' hissettim.. Terbiyeli baharlı çorba yapmışlar, yedim.. Baharat bana dokunur.. Bir de kakaolu, tarçın.. vesaire.. Bazen cüz'î biber korum.. Lakin karabiber basur memelerine dokunuyor. Bilmem siz dikkat ettiniz mi" dedi.. Ben de biberli şeyi çok yemem dedim... "Ispanaklı yumurta gibi şey olursa bazen konur" dedi..

08 Kânûn-i Sânî 327 - 21 Kânûn-i Sânî 912: Abdülhamid'i gördüm.. Odada ayakta bekliyordu.. İstikbal etti.. Bugün ben de hanımefendi de her günden iyiyiz" dedi.. Oturduk.. Bir sigara ikram etti.. "Öyle baş ağrısı bugün ikimizde de yok.. Yalnız öksürük var.. Birkaç gün daha o ilaçtan yazarsınız.." dedi.. O sırada Âbid Efendi de köşedeki şezlongun

[7] Baron Marschal von Biberstein.

ucuna gizlenmiş.. bir hafif çıtırtı.. yaptı.. Kalktım.. Buldum.. "Efendiyi muayene ediniz de gitsin sıcak odada otursun.. Bugün şimdi banyodan çıktı" dedi.. "Haydi oğlum! Orada soğuk alırsın. Burası soğuk" dedi. [s. 32] Filhakika odanın sobası yeni yanmış olmalı ki oda soğuk idi.. "Bu sabah yine hastalarınıza baktınız mı?" dedi.. Evet! dedim.. "Sabahleyin evden hastahaneye giderken üşürsünüz,. Güzel sarınız.. Üşümeyesiniz.. Tabiî hastaların bulunduğu odalar sıcaktır.. Fakat koridorlarda soba falan olmamalı" dedi.. "Kalorifer mi? Yoksa." Hayır dedim... "Kalorifer iyidir. İki nev'î vardır.. Amerika usûlü iyidir.. Sıcak su ile en iyidir.. Yıldız'daki dairelerin kâffesinde var idi. Yalnız benim oturduğum daire ahşap ve iki üç odadan ibaret ayrı küçük bir şey idi.. Oraya koydurmadım.. Adi soba koydurdum.. Haremlerin, şehzadelerin odalarında hep kalorifer idi" dedi.. Bu sene kışın korkutmaz.. "Allah fukaranın yardımcısı olsun.. Zenginler için kolay.. Fukara yalnız odun kömürden değil sair me'kûlat da et, ekmek pahalı olur.. O cihetle de sıkıntı çeker.. Vapurla gelemez.." dedi..

Sayfa 33:

09 Kânûn-i Sânî 327 - 22 Kânûn-i Sânî 912: Abdülhamid'i gördüm.. Odaya muahharen geldi.. Ayakta musafaha ederken: "Ben hamd olsun pek iyiyim.. Hanım da öksürüyor.. Şimdi banyo yaptı.. Sıcak odada sarıldı.. Yarın bir *oscultation et percussion* yazarsınız.. dinlersiniz.. Ben merak ediyorum.. Hançerede gıcık oluyor.. Teverrüm etmesin.." dedi.. Hayır dedim... "Aman kendisinden pek memnunum.. Yirmi senedir beni incitmedi" dedi.. Sonra: "Av bu sene çok.. Sürü ile pencere önünden geçiyor.. Ağzımın suları akıyor.. Meraklıyım" dedi.. "Nişancılıkta birinci şart tahmin-i mesafedir.. Zâbitana pek elzemdir.. Bir zâbit güzel mesafe tahmin edemezse maiyyetindeki askere vereceği tahmin-i mesafe emri yanlış olur.. Mermiler hedefe isabet edemez.. beyhudeye gider.. Zâbit şu kadar metreden nişangâhı tanzim ediniz.. Ateş ediniz.. der.. Kurşunlar -eğer metre-i mesafeyi- eksik veya ziyade ta'yin ettiğine göre kısa veya uzağa düşerler.. Ben **[s. 34]** kendimce bir kaide keşfettim.. Hattâ bu mesafe ta'yini hususunda bir ufak risalecik bile kaleme almıştım.. Benim usûlüm pek basittir.. Kendime mahsus bir şey.." dedi.. Sonra: "Âbid Efendi hesap okuyor.. Güzel anlıyor.. Kim hesabı güzel anlarsa insanların en zekisidir.. Gençliğimde çok güzel hesap yapardım.. Bir gün bonmarşeye gittim.. Birçok metrelik bir şey aldım.. Duvara gözümü diktim.. Oraya aded-i metreyi zihnen yazdım.. Altına da kuruşunu koydum.. parmağımla darp ameliyesini yaptım.. Cem ettim.. Karşıda duran adama şu kadar kuruş değil mi mösyö dedim... Herif hayrette kaldı.. Beni alkışladı.. Bravo! dedi.. Küsurlu bir şey idi.." dedi.. Ba'dehu: "Ben vatanıma iki büyük hizmet ettim.. Bunlarla iftihar ederim.. Biri.. Hayreddin Paşanın sadâretinde.. şehremini Arif Paşa idi.. Birden bire kaimeler rağbetten düştü..

Esnaf yüzlük kaimeye 1-2 kuruş bile vermiyor idi.. Fırıncılar ekmek çı-
karmadı.. İstanbul halkı aç kalacak derecesine geldi.. **[s. 35]** Büyük bir
ihtilal olacak.. Sadâretten buna dair bir tezkere aldım.. Arif Paşa da o sı-
rada geldi.. Hattâ biraz da rakı içmiş sarhoş idi.. Hiddetimi mucip oldu..
Kovdum.. Azlettim.. O zaman Mabeyn'de Ragıp Bey isminde bir kâtip
vardı.. Genç, (...) ve fakat müstakâr bir genç idi. Severdim.. Onu masa
başına oturttum.. Hemen 10-15 maddelik bir kanun kaleme aldırdım..
Ben ayakta geziyor.. ona dikte - *dictée* ettiriyordum.. O sırada hemen ak-
lıma gelen.. Mabeyn'de, Hazine-i Hümâyun'da ne kadar âvâni-i sim ü zer
varsa hepsini alelacele bir salona biriktirdim.. Ertesi günkü gazetelerde
madde-i kanûniyeyi neşrettirdim.. Bütün vükelâya, vüzerâya siz de ha-
miyyet nâmına böyle yapmanızı intizar ettim dedim... Bir iki gün içinde
yalnız Mabeyn'deki eşyanın kıymeti 300 bin lirayı buldu.. Min tarafi'l-leh
memleketin her tarafından ianeler yağdı.. 16-17 milyon liraya **[s. 36]**
bâliğ oldu.. Hemen kaimeleri.. ortadan kaldırdım.. Bu bir muvaffakiyet
idi.. Hattâ o derecede ki, antika gibi saklamak için 2 kuruş etmeyen
100'lük kaimeye 150 kuruş verdiler de bulamadılar.. O sırada İngiliz sefi-
ri Mösyö Layard[8] idi.. Pek ahbabım, sevişir idik.. Mabeyn'e geldi.. Ellerini
şöyle (dua vaziyeti) yaparak.. bu ne muvaffakiyet.. Nasıl muvaffak ol-
dun?. dedi.. Ben de vallahi.. bunu ben de bilemem.. Bu Allah'tan oldu..
dedim... Bazı resmî hususât teklif eder.. menfaat-i devlete muvafık gel-
mezse reddederdim.. O benim ahbabım idi.. Lakin siyaset hususundaki
principe - prensibi sevmez idi.. Resmî hususta da ahbaplık kalmaz.. Ah-
baplık orada durur şahsî birbirimizi yine severdik.. Diğeri de Kâmil Pa-
şa'nın sadâretinde idi.. **[s. 37]** Altın akça bankalarda kalmadı.. Banknot
veren herkes mukabilini bankalardan alamaz oldu.. Dehşetli bir buhran.
fena bir vaziyet, isyan olacak.. Hattâ bu mesele için Kâmil Paşa'yı azlet-
tim.. Sebebi bu idi.. Adeta Bank-i Ottoman iflas edecek bir hale geldi..
Hemen Düyun-i Umûmiye memurlarını çağırttım.. Onlarla müzakere et-
tim.. Bankalara muavenet ettiler.. Böylelikle buhranın önü alındı.. O za-
man Birçok gümüş ufaklık darp ettirmek istediler.. Ben mâni oldum.. Zi-
ra ufaklık nüfus adedine göre olmalıdır.. Fazla olursa altının kıymeti ar-
tar.. O zaman piyasada altın bulunmaz.. Bunu sarraflar yapar.. Fenadır..
İşte bu da ikinci muvaffakiyetim idi.." dedi.. Şimdi sadrazam Said Paşa
değil mi?.. Hem de ayan değil mi?" dedi.. Evet! dedim... Kâmil Paşa mı?
Said Paşa mı daha siyasîdir dedim... "Vallahi Said Paşa, tek bir kusuru
tenperverdir.. İkisinin de siyasetleri ayrıdır. Doğrusu Hakkı Paşa hep-
sinden daha iyidir.. Hukuk müşavirliğinde birçok sene bulundu.. **[s. 38]**
İşleri hep o tanzim eder.. Sadârete arz eder.. İş hazır olarak sadârete gi-
der.. Bu böyledir.."

[8] Rt. Hon. Austen H. Layard -sonra Sir Henry Layard- (1817-1894). 1877'de İstanbul'daki İngiliz elçisi.

10 Kânûn-i Sânî 327 - 23 Kânûn-i Sânî 912: Abdülhamid'i görmek üzere odasına girdim.. Kimse yok.. Bir müddet sonra.. bir ses.. doktor arkasını dönsün hanımefendi gelecek diye çalındı.. Ben arkamı döndüm.. Abdülhamid'in sesi de işitildi.. Beraber geliyorlar.. "Gel kadınım.." diyor. İçeriye girdiler.. Abdülhamid: "Buyurun Doktor Bey hanım geldi.. Muayene buyurunuz.. Öksürüğü el'an geçmiyor.. Geceleri pek ziyade" dedi.. Kendisi benim elimi sıktı.. Sandalyesine oturdu.. Ben de hanımı percussion, oscultation yaptım.. Evet! *Bronchiti* var.. dedim... "Benim de boğazımda bir gıcık var.. cüz'î yanıyor" dedi.. Onun da nabzını tuttum.. Yerime oturdum.. İlaçlar yazdım.. O sırada hanımefendi: "Ben bugün Âtıf Beyle kavgaya geldim.. Niçin benim öksürüğüm geçmiyor.. Artık hiçbir şey yapmayacağım" dedi.. **[s. 39]** O sırada Abdülhamid işitemediği için: "Ne diyor?" dedi.. İzah ettim.. Ve hanımefendi[ye] dönerek öksürüğünüz ilaçla ve bir an geçmek.. (...) bir kadeh *Renelovir*(?) yapınız.. dedim... "Aaa bir şey yapmayacağım" dedi.. Gördünüz mü?.. Bu benim hatam değil.. Söylediklerimi yapmıyorsunuz dedim... Hanımefendi: "Evvelce de söylemiştim.. Vakıa başlangıçta ben de kendimi üşüttüm" dedi.. Öyle ise merak etmeyiniz.. İlaçlar derhal geçirir.. O sırada da Abdülhamid: "Bu oda soğuk.. Siz odanıza gidiniz.. Ben sizi odanıza götüreyim" dedi.. Kalktı.. Ben de arkamı döndüm.. Gittiler.. Abdülhamid kapıdan çıktı ve döndü.. Yerine oturdu.. Bana.. "Kendileri burada yok.. Yalnız bulunuyoruz.. Muayene ettiniz.. Teverrüm.. var mı?.. Merak ediyorum söyleyiniz" dedi.. Ben de merak etmeyiniz.. Adi bir nezle.. (...) dedim... "Yarın akşam yine görünüz" dedi.. Elimi sıktı.. Çıkarken de (...).. **[s. 40]** "Siz zahmet ediyorsunuz.. Bize iyi, candan bakıyorsunuz.. Biz size minnettarlıktan, dostluktan, muhabbetten başka bir şey yapamıyoruz. Elimizden gelmiyor" dedi.. Ben de: "Zaten başka bir şey bekleyemem" dedim.. Çıktım..

11 Kânûn-i Sânî 327 - 24 Kânûn-i Sânî 912: Abdülhamid'i gördüm.. "Hanımefendinin öksürüğü varsa da ıstırabı kalmadı.. Yine de biraz öksürüyor.. İlaçlarınızı kullandık.. Yine tekrar edersiniz" dedi.. Ba'dehu yalnız bileğimde bir ağrı var.. Sol bileğini gösterdi.. (...) verildi (...) açtı.. "Kaç dakikada (...) limana kadar gidiliyor" dedi.. Cevabını verdim.. Elektrik tenviratından bahsetti.. "Yıldız'da elektrik ile tenvirat oluyordu.. Pek rahat, temizliktir.. Fakat bazen bir tarafı bozuluyor.. Birdenbire karanlıkta kalmak var.. Bu sebeple mum bulunmalı.. Hattâ bir gece Rusya imparatoru sarayında ziyafet vermiş.. Ne kadar küberâ varsa gelmiş.. Salon müzeyyen.. Elektriklerle tenvir edilmiş.. Tam bu esnada birdenbire lambalar sönmüş.. Karanlıkta kalmışlar.. Evvelce ihtiyaten **[s. 41]** mum da bulamamışlar.. Epeyce telaş olmuş.. Bazen de kazalar, yangınlar olur.. Tellerde bozukluk olur.. Şerare hasıl olur.. Tekmil daire alev içinde kalır.. Bir kere biz de küçük hanımefendinin odasında piyano vardı.. Elektrikle işlerdi.. Bir parçayı mükemmel, en büyük piyanist ka-

dar ahenkli çalar.. (...) bir alet vardır.. O alet muhtelif parçalar için ayrı ayrıdır.. Hangisi istenirse mesela bir operet.. istendi.. konur.. düğmesine basılır.. kendi kendine çalar.. Bundan dört tane piyano getirmiş idim.. Almanya'dan getirttim.. Bir tanesi hanımın odasında, ikisi de şehzadelerin, prenslerin dairesinde idi.. Sonra (...) gördü.. Beğendi.. Bir tane de ona sipariş edip getirttim.. Hasılı dört tane getirttim.. Bana 200 liraya mal oldu.. Bir gün hanım birini çalarken bir şerare hasıl olmuş. [s. 42] Bereket versin ipek perdeler yangına mâni oldu.. Zaten evvelce öğretmiş idim.. Hemen telleri de kesmişler.. Duvarda ufak bir yer yakmış idi.. Bazen kazalı ve tehlikelidir.. Vakit ister" dedi.. Musiki sever misiniz? dedim.. "Pek severim.. Hem de piyano ve sair sazlardan da çalarım.. Nota bilmek şarttır.. Güzel bilirim.. Doğrusunu isterseniz ben Türküm ama Türkçe havalardan ziyade alafranga havalar, operalar hoşuma gider.. Çünkü Türkçe minore'dür.. İnsana uyku getirir.. Hem de bizim Türkçe dediğimiz makamlar Türkçe değildir.. Yunan'dan Acem'den alınmıştır.. Türk çalgısı davul, zurnadır. Sözün doğrusu bu.. Bizim ailede hemen hepimiz bir saz çalar.. Bir isti'dâd vardır.. Biraderim merhum Sultan Murad [s. 43] güzel keman, ud çalar idi.. Küçük biraderim Burhaneddin Efendi pek güzel flavuta çalardı.. Diyebilirim ki sebeb-i mevti o oldu.. Klarnet ciğerleri yoruyor.. Fazla çalar.. gerçi omuzları geniş, sadrı vâsi, pazıları kuvvetli.. bünyesi sağlam idi.. Fakat nasıl oldu bilmem.. o kimse ismini söylemek istemem.. Birisi bir yere götürür.. İşret eder.. Midesi bulanır.. Kay eder.. Kan gelir.. İşte ondan sonra artık iyi olamadı.. Teverrüm etti.. gitti.. Pek severdim.. Babasını görmedi.. Pek küçük kaldı.. Ben büyütmüş idim.. Şehzadelerden benim oğlum Burhaneddin Efendi güzel, fevkalade piyano çalar.. Tevfik Efendi de piyano çalar.. Hattâ akort yapar.. Piyano bozulursa onu çağırırız.. Tellerini söker, bağlar.. Her bir aleti vardır.. [s. 44] Eli yakışır.. Pek güzel de istato yapar.. Güzel resim yapar.. Sanâyi-i nefiseye meraklıdır. Hattâ İstanbul'da balon uçurmuşlar.. O da binmiş.. Ben işitince tüylerim ürperdi.. Abdülkadir Efendi güzel keman çalar.. Kemençe de çalar.. Pek güzel ata biner.. Bir cambaz kadar ata biner.. Naile Sultan fevkalade keman çalar" dedi..

12 Kânûn-i Sânî 327 - 25 Kânûn-i Sânî 912: Abdülhamid'i gördüm.. Pek iyiyim.. Yalnız sol bileğimdeki ağrı geçmedi.. Koluma da bazen intişâr ediyor.. Merhem sürdüm.. Fakat tamamıyla geçmedi.. Acaba bir incik olmasın. Bir yere de çarptığımı hatırlamıyorum.. Bir şey de kaldırmadım" dedi.. "Biraz "arnikan tozu" verseniz.. Yaralara, inciklere iyi değil midir?" dedi.. Romatizma olacak.. Merheminizle ovdurmaya devam ediniz dedim... [s. 45] Âbid Efendi de odada idi.. Evvelce saklanmış idi.. Tam Abdülhamid odadan içeri girdi.. Elimi sıkarken dolabın arkasından çıkıp gülerek koştu.. "Birdenbire -Abdülhamid- Âbid gürültüsü üzerine duraladı.. Ha!.." dedi.. Ben de Âbid Efendi saklanmış.. Bizi korkutuyor

dedim... Bugün hocası imtihan etti.. Büyük.. aferin yazmış.. Güzel cevap vermiş.. Kuvve-i muhafazası bu çocuğun çok iyi.. Büyük adam olacak" dedi..

13- 26:[9] Abdülhamid'i gördüm.. Nureddin Ağa ile selam göndermiş.. Akşam saat alaturka 12 raddelerinde idi.. Nureddin Ağanın ifadesinden "bugün mukavelat muharriri ve saire geldiler.. İşleri vardı.. Çoktan beri kalabalıkta bulunmadığı için yorgun düşmüş.. **[s. 46]** soyunmuş.. Kabul etmek için gitmek lazım" dedi.. Bileğindeki ağrı iyi imiş.. Hanımefendi de daha iyi. İlaçlarını yine yazarsanız memnun olacaklar.. Yarın veya öbür gün yine beni görsün diyor" dedi..

14 Kânûn-i Sânî 327 - 27 Kânûn-i Sânî 912: Bugün telefonla Hastahaneye köşkten haber verdiler.. Acele istediler.. Öğle vakti geldim.. İçeri girdim.. Askerî elbisem üzerimde idi.. Abdülhamid odada ayakta kapıya doğru istikbal etti.. "Benim bileğimde bir şey kalmadı.. Çok teşekkür ederim. Bize candan bakıyorsunuz.. Kendinizi hepimize sevdirdiniz.. Cidden sizi evladım gibi seviyorum.." dedi.. Arkamı okşadı.. Bizim Dilberyâr Kalfa bu sabah başı döndü.. Kendisi, şişman, ihtiyar.. İhtimâl bir *congestion* olmuştur diye korktum.. Fakat midesi de bozulmuş olmalı.. **[s. 47]** Bir müshil lazım.. Her ne ise tabiî ben doktor değilim.. Bilemem.. Muayene buyurursunuz.. Ne lazımsa yazarsınız.. Tertip edersiniz" dedi.. Odadan çıktı.. kalfanın odasına doğru gitti.. Cavit Ağaya bir şey söyledi.. İşittiğim: "Doktor Beye buyurun de" dedi.. Kendisi daha evvel buyurun Doktor Bey" dedi.. Ben kalfanın odasına doğru giderken o da kapının haricinde yol gösterdi.. Sonra geri döndü.. Fakat vaziyet-i mürâyianesi tıpkı bir (...) ev sahibi gibi hürmetkâr bir hal ve tavır aldı.. Ben önüne geçtim.. O da döndü.. çekildi.. kalfanın odasına girdim.. Baktım, muayene ettim.. Fart-i semâneye müptela.. Fakru'd-dem.. Darâbât-i kalbiyyesi zayıf idi.. (...) tozu almış.. İki kere amel olmuş.. Gözü açılmış.. Baş dönmesi azaldığını söyledi.. İlaç yazdım.

Sayfa 48:

21 Kânûn-i Sânî 327 - 03 Şubat 912: Köşkten istediler.. İçeri girdim.. Abdülhamid istikbal etti.. Musafaha, hal, hatır sordu.. "Ben bugün sekizden sonra uykuya yattım.. Bir saat kadar uyudum.. Kalktım.. Vücudumda bir kırıklık hissediyorum.. Biraz da ateşim var gibi.." dedi.. Muayene ettim.. Nabızları biraz süratli, hafif bir hareket-i (...) mahsus idi.. İlaç tertip ettim.. Sabahleyin sulfato alınız dedim... Tertip ettiğim ilaçtan da saatte bir fincan alınız.. Ateşiniz düşer dedim... "Peki olsun" dedi.. Ba'dehu: "Bizim kalfalardan biri var. Dilbeste Kalfa .. Birkaç kere sizden ilaç almış.. Görmüşsünüz.. Bunda tedrici bir zayıflama var.. Benim iki şey hatırıma geliyor.. Biri *tubercule* diğeri de *coeur*'de bir hastalık.. Şim-

[9] 13 Kânûn-i Sânî 327 - 26 Kânûn-i Sânî 912

di çağıralım.. Güzelce bir.. *oscultation percussion*(?) yapınız" dedi.. kalfayı çağırmasını odada hazır bulunan **[s. 49]** oynamakta olan Âbid Efendiye söyledi.. "Haydi oğlum, git.. Dilbeste Kalfayı çağır.. Buraya getir.." dedi.. Kalfa ince bir ipekli uzunca başörtüsü ile geldi.. Sandalyeye oturttum.. Muayene ettim.. Filhakika kaide-i kalpte bir "nefha-i hafife" ki *souffle anémique* işitiliyor.. *Percussion* ile solda bir suburokali(?) ile teneffüs biraz hafif idi.. Kuvvet ilaçları tertip ettim.. Şimdilik bir fakru'd-dem ve za'fiyet dedim... "Evet! İşte kendisinin önünde söyleyeyim üç ay orucu.. Pazartesi günleri oruç tutuyor.. Tutma diyoruz.. dinlemiyor.. Allah hiçbir şeyi güç buyurmamıştır. Fakat bunlar mutaassıp" dedi.. kalfa gitti.. "Taassup pek fenadır.. Bunlar meram anlamıyor.. Kadınların ekserisi böyledir" dedi.. Sonra: "Yarım âlim dinden, yarım doktor candan çıkarıverirler" dedi.. Söz ulemaya geldi.. "Huzur'da Ramazan'da ders takarrür ederler.. Biri mukarrir diğerleri muhatapdır.. **[s. 50]** Muhatap alelusul 15'ten aşağı değildir.. Sıra ile otururlar.. Karşılarında yine müderrisinden biri oturur ders takrir eder.. Mesela bir âyet alır.. Manasını verir tefsir eder.. Muhataplar sükût eder.. Ders bittimi muhataplardan biri o derse dair birer sual sorar.. Mukarrir o suale de cevap vermeğe mecburdur.. Bir gün muhatabın biri mukarrire güzel bir sual sordu.. Dua ederken ellerimizi kaldırıyoruz.. Avuçlarımızı havaya, semaya teveccüh ediyoruz.. Bu demek Allah'ı semada farz etmek, aramak değil mi? dedi.. Mukarrir güzel cevap veremedi.. Şaşaladı.. Ben cevabını verdim.. Dedim ki biz dua ederken böyle yaparız. Bu ne demektir? Biz huzur-i rabbi'l-âlemînde tese'ül ediyoruz.. Dileniyoruz demektir.. Evet! Bir fakir gelse senden para istese sen de fakir olsan.. sen ne yaparsın? İptida elini uzatırsın değil mi? (...) dedim... Cevap vermiş oldum. **[s. 51]** Diğer bir kere daha yine ben cevap verdim.. Yine muhataplardan biri mukarrire sordu.. Cennetin medhali, kapısı nerededir? dedi.. Mukarrir cevap veremedi.. Ben dedim ki istikâmetdedir.. Her şeyin esası istikâmet, hatt-i hareket istikâmet olursa o kimse cennete girer dedim... Cevap vermiş oldum. "Başıma bir sarık sarsam.. va'z ü nasihat etsem.. itibar bulurum.. Pek meşhur hoca olurum.. Çünkü herkesin anlayacağı tarzda ifade eder.. misaller getiririrdim" dedi..

03 Şubat 327 - 03 Şubat 912: Abdülhamid'i gördüm.. Romatizmadan şikâyet etti..: "Yaz geliyor. Sivrisinekler yine hiç rahat vermeyecek. Burada yazın sivrisinek rahatsızlığı olmuş.. İnsan ne okuyabiliyor.. ne rahat edebiliyor.. Elleriyle muttasıl sivrisinekle meşgul.. Sabahleyin, gündüz bile var.. Meşhur Fuat Paşa -ki bizde Âli Paşadan sonra en büyük siyasîlerden hazır cevap bir zat idi.. Bazı hoş sözleri vardır.. **[s. 52]** Paris Kongresinde Sultan Aziz zamanında bulunmuş.. Diğer delegelerle mübahase esnasında delegeler Hazreti Muhammed'in miracına taaccüp beyan etmişler.. O da ne taaccüp ediyorsunuz.. Hazreti İsa hangi merdi-

venden çıktıysa o da onunla çıktı demiş.. Cevap bulamamışlar.. Bir kere de Tuna üzerine bir konferansta bulunuyormuş.. Ahbabına yazdığı bir mektupta ki ben o mektubu gördüm.. İki el bir baş için derler.. Burada iki el bilmem.. ne için demiş.. Sivrisinekler o kadar çok ki insan abdesthanede iki elini.. Neresini muhafaza için kullanıyor demiş! Böyle tuhaf halleri varmış.. Ondan sonra artık siyasî gelmedi.. Mahmud Nedim Paşa geldi.. Akıllı bir zat. Lakin idare hataları mesela Aydın hattını bilâ müddet teminatsız İngilizlere vermiş.. **[s. 53]** O zaman kendisine bu pek muzır demişler.. O demiş ki devlet teminat veriyor.. Ne vakit parası olursa hattı İngilizlerin teklifi veçhile mubayaa edebilir demiş.. Lakin bu büyük hatadır.. Vakıa teminat veriyor.. Lakin bugün hattı mubayaaya kalksa yirmi milyon lira yetişmez.. Kabil değil.. Keşke teminat ve bir müddet-i muayyene ile verilmiş olsaydı.. Ben onu hiç kullanmadım" dedi.

15 Kânûn-i Sânî 327 - 28 Şubat 912: Abdülhamid'i gördüm.. "Çoktan beri sizi göremedim.. Nasılsınız, iyi misiniz" dedi.. Ben de iyiyim dedim... Oturduk.. Bir sigara verdi.. "Midem rahatsız.. Yemekten sonra hazımsızlık oluyor.. Bir kaynama, şişkinlik, nabızlarda sürat hissediyorum.. Bir de bacağımda kaşıntı oluyor.. Turunç yaprağı.. kaynatılıyor.. İyi gelir.. Arattım.. **[s. 54]** bulunmuyor dediler.. Halbuki her gün saksılar içinde Yeni Cami'de satarlar.. Getirmek kabil.. Ehemmiyet vermiyorlar.. Bu gibi hususâtdan mahzun oluyorum.. Bir de her gün gazete verseler ne olur.. Benim hiçbir siyasî emelim yok. Ferahlı bir haberden memnun, kederli bir havadisten müteessir olurum.. Ben hukuk-i medeniyyeden dahi sakıtım.. Buna hangi kanun müsaade eder?.. Cânilere bile gazete verirler" gibi şikâyet ve asabiyet ibraz etti.. Ben de gazete okuyup daha ziyade rencide olursunuz.. Her gün gazetelerde hakkınızda tenkidat göreceğinize, bîhuzur olacağınıza vermemeleri daha iyi değil mi?.. dedim... "Evet! Siz de nokta-i nazarınıza göre öyle. Fakat ben millete bilerek hiç fenalık etmedim.. Hicaz şimendiferi gibi.. birçok âsâr meydana koydum. Her hususta İzzet Paşa Şam'da **[s. 55]** hizmet etti.. Yafa hattını 250 bin liraya İngilizlerden mübayaa etti.. Çünkü o hat mübayaa olunmasa Hicaz hattı vücud bulamaz idi.. Ankara'dan Erzurum'a da bir hat temdit olunacak idi.. Projesi Yıldız'da odamda idi.. Muvaffak olamadım.. Benim burada okuyacak vaktim de çok.. İbadât.. Buhâri-i Şerif kıraati ile vakit geçiriyorum.. Allah adildir.. Elbet adalet zahir olur.." dedi.. Ben de işte gazete okumadığınıza isabet.. Buhâri-i Şerif dediniz de hatırıma geldi.. Gazeteler geçende tenkit ediyordu.. Zamanınızda Buhâri-i Şerifleri toplattığını yazıyor. Mısır'da basılıp Yıldız'da bulunan birçok Buhâri-i Şerif nüshalarını medreselere tevzi ettirdiğinizi yazıyor. **[s. 56]** "Evet! Buhâri-i Şerifler hep yanlış idi.. Ben Şeyh Said Efendiden işittim.. Mısır'da sahih Buhâri-i Şerif olduğunu haber aldım.. Orada tab ettirdim. Müracaat edene birer nüsha verir idim.. Tabiî kitapçılara vermedim.. Hayrat olarak

sevabıma isteyene verdirir idim. Acemlerde, Acem basması yanlış kitaplara müsaade etmedim.. Onu mahzâ hizmet için yaptım.. Bu memleketin dedikodu eski hastalığıdır.. Ne yapalım?.. Her şeyi aksi gösterirler.. Ben bunlara alışkanım.. Bunlardan müteessir olmam" dedi.. İlaç yazdım.. Çıktım.. Hanımlara, Âbid Efendiye, kalfalara ilaç yazdım.. (...) çıktı.. Muayene ettim.. Ona da mukavvi ilaç yazdım..

Sayfa 57:

21 Şubat 327 - 04 Mart 912: Abdülhamid'i gördüm.. Şezlong üzerinde büyük hanım oturuyor.. Abdülhamid ayakta istikbal, musafaha etti.. "Hanımefendi tıpkı evvelki gibi.. nezle olmuş öksürüyor.. Evin içindekilerin ekserisi öksürüyor.. Bu ev içerisinde nezle epidemisi var.. Ben pek iyiyim.. Bacağımdaki kaşıntıdan eser kalmadı.." dedi.. Ben muayene ederken: "Yine eskiden verdiğiniz ilacı istiyor.. O iyi geldi idi" dedi.. Ba'de'l-muayene ilaç yazarken o: "Buraya ilk gelişimizde bir ahşap haneye misafir indik.. Kim bilir o hane nerededir?.. Buradan fark edemiyorum.. Çok zaman oldu.. Pederimin zamanında idi.. Burada o vakit araba nâmına bir şey yok idi.. (...) çiftliğine gitti.. Buradan iki saat araba ile.. Arabayı saraydan bahren getirdiler.. Büyük bir bahçe idi.. Zarif bir köşk **[s. 58]** var idi.. Hiç gözümün önünden gitmez.. Bir gün (...) gitmiş idik.. Pederim buradan İstanbul'a avdetinde hasta oldu.. Artık çok yaşamadı.. O vakit kırk yaşında idi.. Zaten bir deri bir kemik zayıf bir adam idi.. Selanik'in sıtmasıdır.. Oradan sıtma almış diye iptida sulfato ile tedavi ettiler.. Halbuki değil idi.. Verem idi.. Vefatından 21 gün evvel ben gördüm.. Kardeşlerim görmedi.. Beni kabul etti.. Gözüm önünden hiç gitmez.. Bir sandalye ve koltuk üzerine oturtmuşlar güçlükle nefes alıyor idi.. Büyük biraderimle dargın idi.. Gel oğlum dedi.. Birçok bana dua ve nasihat etti.. Ben ayakta dinledim.. Yarım saat kadar kaldım.. Tahammül edemedim.. Bacaklarım titremeye başladı.. Düşecek bir hale geldim.. Bana bir hüzün geldi.. Ağlamaya başladım.. Odadan çıktım.. Arkadan **[s. 59]** bağırıyor.. Gel oğlum Hamid Efendi.. İçli çocuk! (Bana içli çocuk çağırır idi) Seni müteessir ettim.. Beni affet diyor.. O sırada ben iki kapı arasında ağlıyordum.. Başmabeynci Mehmed Ali Bey.. git efendi.. üzme diyor.. Ben bu halde nasıl gideyim?.. dedim... Yine gittim.. Elini öptüm.. Duasını aldım.. Merhum.. söze başladı mı çok söyler idi.. Misal olarak bir gün Ihlamur Köşkü'ne tenezzühe gitmeye kalkmış.. Araba hazırlanmış.. Saat sekiz-dokuz raddelerinde arabaya binmek üzere iken Ethem Paşa'ya -sadrazam- rast gelmiş.. Onunla ayakta söze dalmış.. Kılınca dayanmış ayaklarını çaprazvâri koymuş.. Muttasıl anlatıyor.. Tam iki üç saat ayak üzerinde kalmış.. Bir de saat bakmışlar.. on bir buçuk.. Haydi araba yerine gitsin demiş.. Çok kere böyle üç saat ayak üzerinde durduğu **[s. 60]** vâki idi.. Karşısındaki artık dayanamaz bir hale gelir uyur duymaz idi.. Böyle de

mütehammil idi.. Ama nihayet veremden vefat etti.. Onun da birçok sebepleri var.. (...), işret, suistimal" dedi.. Âbid Efendi de biraz nezle olmuş ona da, Seher(?) Kalfaya da ilaç yazdım..

18 Mart 328 - 31 Mart 912: Abdülhamid'i gördüm.. Kapıdan istikbal etti.. "Çoktan sizi göremedim.. İyisiniz, afiyettesiniz inşallah.. Veçhinizden afiyette olduğunuzu anlıyorum.. Pek memnun oldum.." dedi.. Oturduk.. Âbid Efendi de şezlongta oturuyordu.. "Âbid Efendiyi pek zayıf görüyorum.. Dermansızlık var.. Acaba bira verilse nasıl olur?" dedi.. Ben de bira hülasası vereyim dedim... Sonra: "Sağ gözümün üst kapağının kenarında bir şey var.. Ben çoktan beri hissediyorum.. Size söylemedim.. [s. 61] Bazen büyüyor.. Bazen kendi kendine içinden bir su çıkıyor küçülüyor.. Bir baksanız" dedi.. Baktım.. Filhakika üst kapağın kanat demi (...) bir kist gibi bir şey var idi.. İlaç verdim.. İyi olmazsa biraz çizrez(?) vereyim.. Sonra biradan bahsetmiş idi ya.. yine İngiliz kralı müteveffa Edward'dan hikâye etti.. Bunu birkaç kere hikâye etmiş idi.. "Kral Edward kadar işrete tahammül eden az bulunurmuş.. En kuvvetli İngiliz birasına konyak, brandy, apend karıştırır içermiş.. Hele apend denilen içki gibi biraya karıştırarak içen çarçabuk sarhoş olur.. ayakta duramaz imiş.. Edward böyle içer yine ayakta gezermiş.. Çok çapkın imiş.. Kendi yanındakilerin ağzından işittim.. O zaman veliaht idi.. Bizim Edward çok çapkındır derler idi.. Ömrünü Nis'teki [s. 62] sayfiyesinde geçirirmiş.. Hep Fransa'da yaşarmış.. Yüzlerce veled-i gayr-i meşrusu varmış.. Köy kızlarını görürmüş. Konuşur.. kandırırmış.. Şimdiki kralı pek methederler.. Akıllı imiş.. Babası gibi değil imiş.." dedi..

01 Nisan 328 - 14 Nisan 912: Sabahleyin erken köşke çağırdılar.. Abdülhamid'i gördüm.. "Nefes alırken göğsümün sağ tarafında -şurada- ağrı hissediyorum.. Öksürüyorum.. Aman bir zatürree olmasın.. Bir muayene buyurunuz dedi.. Muayene ettim.. Biraz *bronchit* olmuş.. Ağrı da havaların rutubetinin eseri bir ağrı idi.. İlaç yazdım..

Akşam: Yine istedi.. Gittim.. Gördüm.. Bir de dahilen *potion pectoral* yazdım..

Sayfa 63:

02 Nisan 328 - 15 Nisan 912: Akşam üzeri Abdülhamid istemiş.. Gördüm.. İstikbal etti.. "Hamd olsun iyiyim.. Bir şeyim kalmadı.. *Coton iodé* koydum.. Banyo yaptım.. *Massage* yaptırdım.. Aspirin aldım.. Fakat iki tane aldım.. Fazla aldım.. Asabiyim.. Midemi bozuyor.. Şimdi iyiyim.. Gözümün kenarındaki şiş de hemen kayboldu.. Yalnız güç ilacı istemirim" dedi.. "Bizim Zülfet Kalfanın ayağında romatizma var.. Rahatsız ediyor.. İlaçlar sürüyor.. Lakin huysuzluk ediyor.. Kendisini göstermiyor.. Tecrübem var.. O da, Şehzade Tevfik Efendinin validesinde böyle romatizma ağrıları var idi.. *Morphine* [s. 64] yaparlar idi.. Muvakkat bir

tesiri oluyor.. Birçok doktorlar ilaçlar.. ruhlar verdiler.. Nihayet opodel. sol içine afyon ruhu koyup bir havanda iyice karıştırdıktan sonra bir mü. rekkep, bir nev'î merhem hasıl oluyor.. O iyi geldi idi.. Bunu verseniz.." dedi.. Peki dedim... "Tevfik Efendi dedim de hatırıma geldi.. Geçen sene İstanbul'da balon uçurmuşlar.. Sepetli balonlardan. Balonu idare eden galiba bir zâbit imiş.. Kimse cesaret edememiş.. Tevfik Efendi balona o zâbitle binmiş havada uçmuşlar.. Bunu İstanbul'dan gelen kalfalar söyle. di.. Aman aman tüylerim ürperiyor söylemeyin dedim... Bu çocuk böyle şeylere meraklı.. **[s. 65]** Bir gün İstanbul'da Yıldız'da iken kendi kendine hareket eden *otocyclet* - bisiklete binmiş.. İniş, yokuş yerlerde yıldırım gibi gidiyor gördüm, çağırdım.. Oğlum benim hatırım için, beni seversen böyle tehlikeli şeylere bir daha binme dedim... Men ettim.. Hele ata bir canbaz gibi biner.. At üzerinde dönmek, ayağa kalkmak.. Binicilikte fevkalade mahirdir. Bir şeyde daha mahirdir.. Güzel piyano çalar, bütün çalgıları *accord* eder ki bunu herkes yapamaz.. Burhaneddin Efendinin mahdumudur. Biraderim Burhaneddin Efendi vefat ettiği vakit **[s. 66]** bir buçuk yaşında bir çocuk idi.. Gayet küçük idi.. Pederini hiç tanımaz.. O vakit ben yanıma aldım.. Ben büyüttüm.. Görsen küçük boylu.. insan bu kadar cesur olduğuna hiç inanamayacağı gelir.. *Automobile*, balon.. tehlikeli şeyler.. Sinema fotoğraf onun da tehlikesi var.. Bir kere kâtip Aziz Paşa bir makine almış.. Evinde çocuklarına gösterivermiş.. Konağı yandı.. Kül oldu.. Bizim şehzadeler de almış.. İşittim.. Saray'da eğleniyorlarsa tehlikeli olduğunu söyledim.. Yapmayın dedim... Men ettim.. O zaman askerî okullara da aldırmış idim.. Mübâyaası için 12 bin lira vermişler idi.. **[s. 67]** Bazen buradan geçiyor.. görüyorum" dedi.. Ben de.. o gördükleriniz.. Sonradan alındı.. Sizin aldıklarınız.. bir işe yaramadı.. Onlar Renard katarları gibi ilk icat olunanlar.. Çabuk bozuluyor.. Nitekim kullanamadılar.. dedim... "İhtimal kullanmasını bilmiyorlar" dedi.. Hayır hayır.. O kadar mükemmel değil de onun için dedim.. Cevabıma pek memnun olmadığı güçlükle halinden anlaşılıyor idi.

06 Nisan 328 - 19 Nisan 1912'de Selanik'ten ayrıldım.

13 Şubat 328 - 25 Şubat 1912: Beylerbeyi'nde tekrar mülakat başladı[10]..

Sayfa 68:

Şubat 328 - Şubat 1912: Beylerbeyi Sarayında: Ber-mu'tad ayakta tebessüm, memnun bir çehre ile elini uzattı: "Tekrar seni gördüm. Memnun oldum. Sevindim. Hoş geldin. Yalnız bir şeyi hiç unutmayacağım, affetmeyeceğim.. Bu kadar sene bize Selanik'te baktınız. Zahmetimizi çektiniz.. Ayrılırken bir Allahaısmarladık deyip veda etmek yok mu idi?.. Bunu unutmayacağım.. Bundan dolayı gönlüm kırık" dedi.. Ben de bu-

[10] Tarihler yanlış verilmiş. Doğrusu Haziran 328 olmalıdır.

nun üzerine buyurunuz oturunuz da arz edeceğim mazeretten beni mazur görünüz.. Barışırız dedim... Güldü.. Oturdu.. Bana yer gösterdi oturduk.. Devam ettim.. Ale'l-cümle İstanbul'da ailemden aldığım telgraf üzerine, infikak ettim.. Devam edemedim dedim.. **[s. 69]** Muharebede, Selanik'in sükûtundan bahsederek: "Vallahi billahi Selanik'ten o kadar memnun idim ki bana İstanbul'a gelmeyi teklif ettikleri zaman kat'iyyen oradan ayrılmayacağımı söyledim. Benim muharebeden.. falan haberim yok idi.. Bilahare meseleyi anlattılar.. Damadım Arif ve Hikmet Paşalar geldi.. Güç hal ile beni kandırdılar.. Hilafım yok.. Rasim Beyden, ağalardan sorunuz" dedi.. Filhakika Selanik'ten İstanbul ciheti için ilk evvel Rasim Bey teklif etmiş.. Kabul etmemiş.. Oranın o zaman mevki-i kumandanı Muhiddin Paşa gelmiş red ile cevap vermiş.. İstanbul'a yazılmış.. Bir hafta sonra Lorelei -Alman sefaret maiyyetine memur- vapuruyla Damat Paşalar gelmiş.. Nihayet kandırmışlar.. **[s. 70]** Benim muharebede nerelerde bulunduğumu sordu.. Anlattım. En son Hadımköy'de Beylerbeyi Sarayı'na memuriyet emrini alıp geldiğimi söyledim.. Muharebenin tevlit ettiği felaketlere giden memleketlere acır gibi göründü.." Ben hamd olsun 33 sene muhafaza ettim.. Nasıl muhafaza ettimse ettim.. Ben re'sukârda olsaydım.. mutlak tahammül edemezdim.. Kim bilir! biraderim ne kadar müteessirdir.. Ne haldedir?.. O makamda bulunan onu takdir eder. Vakıa Rus muharebesi fecâyiini gördüm.. O zaman gençtim.. Gece uykularımı çok geceler uyuyamadım.. Tahammül ettim.. Fakat bu senemde tahammül edemezdim" dedi.. Kumandanların adem-i vukufundan, idaresizliğinden bahsetti.. **[s. 71]** Kâmil Paşa kabinesi 26 Kânûn-i Sânî 328 inkılâbıyla ıskat edilmiş.. Başkumandan Vekili ve Harbiyye Nazırı Nâzım Paşa vak'a esnasında maktul düşmüş.. O kabinede bulunan Şeyhülislam Cemalettin Efendi de Mısır'a gitmiş. Makam-i Sadâreti Mahmud Şevket Paşa işgal ediyordu.. Merhum Nâzım Paşa.. Âli Paşanın damadı idi.. Benim zamanımda kurenadan Ragıp Bey akrabasından idi.. Onun hatırı için Teftîş-i Askerî Komisyonu'nda idi.. Kendini beğenmiş.. mağrur bir zat idi.. Yalnız bir kere kendisini görmüş idim.. Bilahare Beyoğlu'nda elbise-i resmîsiyle ferik rütbesiyle sarhoş olmuş.. Fena bir ahvalde bulunduğunu haber verdiler.. O zaman ben onu Erzurum'a gönderdim. Hiç o gibi zevât başkumandanlık edebilir mi? **[s. 72]** Abdullah Paşa.. keza kumandanlık edemez.. Ben onu Sultani Mektebi'ne kabul ettirdim. Kimsesiz idi.. Sonra Harbiyye'de tahsil etti.. Almanya'ya gitti.. Geldi.. Nazik, centilmen bir Erkân-i Harp zâbiti.. Lisan bilir olduğu için Mabeyn Müşîri Şakir Paşanın maiyyetinde kullanırdım.. Bilahare Şakir Paşanın vefatı üzerine gelip onun yerine Mabeyn'de vazifesine bakardı.. Onu da bilirim.. O da kumandanlık edemez.. Keza Mısırlı Aziz Paşa.. Avcılıktan başka bir şey bilmez.. Hiçbir kolordu kumanda edebilir mi? Askerlikle hiç münasebeti yok.. Selanik'i teslim eden Tahsin Paşa hâkeza.. Hasılı nasıl oldu da

bunları kumandan ta'yin ettiler" demesi üzerine..: [s. 73] Gazi Muhtar Paşa ve Kâmil Paşa kabinesi onları münasip görmüş!. dedim... "Kâmil Paşa.. Selanik'te de söylemiş idim.. Onda da o kadar iktidar görmedim demiş idim" dedi..

Şubat 328 - Şubat 1913: O günlerde gazetelerde Cemâleddin Efendinin Mısır'dan Avrupa'ya, Paris'e gittiğini yazıyordu. "Hele şu Cemaletin Efendiye alimallah şaştım.. Şeyhülislamlık eden bir adam.. Mısır'da.. Paris'e gitsin!.. Ben onun yerine olsam ölürüm de yine gitmem!" dedi.. Mahmud Şevket Paşanın çok güzel idare ettiğini.. Pek çok çalıştığını gazetelerden okuyup anladığını ve pek ziyade takdir ettiğini söyledi. [s. 74] "Vakıa Mahmud Şevket Paşa için de Selanik'e gönderdi.. Bundan dolayı kendisinden memnun olmamam lazım gelir.. Lakin ben şahsî şeylere ehemmiyet vermem.. Sözün doğrusu çok güzel idare ediyor.. Zaten bu zamanda idare edecek ondan başka da göremiyorum" dedi.

329 - 1913: Edirne'nin sükûtundan sonra herkeste bir gam ve kasvet bulunduğu esnada idi ki Ayan Reisi Ferid Paşanın Mısır'da düğün şenlikleri olduğunu gazeteler yazıyor idi.. "Gazeteler Ferid Paşanın oğluyla Hidiv'in kızının düğünlerini, şenliklerini yazıyor.. Şu sırada hakikaten.. takbih olunacak haller" diyerek takbih etti..

Sayfa 75:

Haziran 329 - Haziran 1913: Mahmud Şevket Paşanın şahadeti üzerine on beş gün kadar hiç görememiş idim.. Bugün gördüm.. "Sizi çoktan göremedim.. Benim yüzümden size bir şey gelmesin.. Yine benim yanımdan almasınlar diye ihtiyat ettim.. Sizi görmedim" diyerek mukaddimelerden sonra: "Mahmud Şevket Paşaya acıdım.. Zayiatından.. yerine koyacak adam bulacaklarını zannetmiyorum" dedi.. Fakat ben bu teessüfte pek ciddiyet göremiyorum.. Adeta kalben memnun gibi idi.. Sanki intikamını almış gibi mesrur bile belki olmuştu. Çünkü o sırada câniler celben idam olunmuş.. Sairleri gıyaben idama mahkum edilmiş idi.. [s. 76] "Hele Sabahaddin'e ne diyeyim?.. Öyle bir mahluktur ki onu ben bilirim.. Avrupa'ya babasıyla kaçmış idi.. Babası Damat Mahmud Paşadan da neler çektim?.. Yapmadığı rezaletler kalmadı.. Ben ise hemşirem hatırası için ona hiçbir muamelede bulunmadım.. Bilakis makatında *Treufleur*(?) mi nedir! Bir şeyler varmış.. Haber aldım.. Ameliyat yaptırdım.. Bana Paris'ten birtakım teklif-i mâla yutakta bulundu.. Ben de hiçbirini kabul etmedim.. Avdet ederim ama onu Hâss-i Vükelâyâ kayd-i hayat şartıyla memur edersem.. Sabahaddin ile diğer oğlunu Şûrâ-yi Devlet azalığına ta'yin edersem geleceğini sefir Münir Paşa vasıtasıyla teklif ediyordu" [s. 77] "Bu defa Sabahaddin de yine ya bir entrika için bu işe girmiştir.. Mutlaka bir yerden para almıştır veya onun bir *idée fixe* var.. Güya kendince bir kanaat var.. Fakat mutlaka para içindir. Validesi de

muvazenesiz bir kadındır. Züppedir. Geçende işittim.. Bir sene evvel ata binmiş.. O yaşta kadın güya alafrangalık edecek.. Attan düşmüş, bacağını kırmış.. Şimdi topal kalmış!.. Teessüf edilecek haller!.." dedi.

Temmuz 329 - Temmuz 1913: Vahdeddin Efendi Avrupa'ya gitmiş.. gelmiş.. Gazetede gördük" dedi. **[s. 78]** "Vahdeddin Efendide romatizma vardır. Pek muzdariptir. Tedavi için olsa gerek" dedi.. Çengelköy üzerinde köşkü.. oturduğu odadan görünüyor.. Gösterdi.. Köşkün yeri pek iyidir.. Bir tanesini ben yaptırdım.. İki kızı var.. Hâlâ onlara münasip bir koca bulamadı. Güzel kızları vardır.. Tahsilleri de iyidir" dedi.. Burhaneddin Efendinin güzel piyano çaldığını, Ahmed Efendinin güzel keman çaldığını, Abdülkâdir Efendinin ahlaksızlığından bahsetti"..

Sayfa 79:

Eylül 329 - Eylül 1913: *Angine flegmoneuse* başlamış.. Sağ *amygdale* şiş.. Muhît-i levze muhtekim. Gargara yazdım.. Rica ederim gece kalırsanız memnun olurum.. Vakıa rahatsız olacaksınız.. Fakat ne yapayım?.. Nuri Ağayı çağırdı.. Yatak, her ne lazımsa içeriden versinler" dedi.. Filhakika gece içeriden yatak levazımı göndermişler..

Eylül 329 - Eylül 1913: Sabahleyin istemiş gördüm.. Muhît-i levze intifah kesp etmiş.. Gargara yazdım.. Derece-i hararet 38,2.. Aded-i nabız 85.. Akşam: Tekrar gördüm.. Aynı hal.. Gece yarısı uyandırdılar.. Gittim.. Boğazda şiş biraz daha ziyadeleşmiş.. Parmakla baktım tefessüh etmiş.. Açayım dedim... Razı olmadı..

Sayfa 80:

Eylül 329 - Eylül 1913: Sabah: Erken uyandırdılar.. Gittim.. Kendi kendine deşilmiş.. Meğer hastalık iki gün evvel başlamış.. Bana iki gün sonra göstermiş.. Tefessüh etti.. Biraz ıstırabı tehaffüf etti.. Gargara yazdım.. Dili gayet paslı.. Nabız 86.. Derece-i hararet 37,8..

Akşam: Aynı hal.. Şişlik azalmamış.. Tekrar toplamak alameti mevcut.. Gece yarısı bir kere daha çağırdılar.

Eylül 329 - Eylül 1913: Sabah: Şişlik biraz tezayüt.. Merakta. Berâ-yi müşavere etıbbâ-i mahsusadan Ziyâ Nuri Beyi getireyim dedim... İstemedi.. Derece-i hararet 38,3°C. Nabız 60.. Gargara yazdım..

Akşam: Aynı hal.. Gece yarısı çağırdı.. "Yarın sabah Doktor Rıfat'a haber gönderiniz, o her vakit geliyor. **[s. 81]** Nazar-i dikkati celp etmez.. Başka doktor gelirse gazeteler yazar istemem" dedi.. Neden gazeteler yazsın.. Doktorlar mahrem esrarları ilan etmezler dedim... Başkasını istemiyor.. anlaşıldı.. açmaya da razı değil..

Eylül 329 - Eylül 1913: Ale's-sabah Doktor Rıfat'a haber gönderdik..

Sabah: Şiş daha ziyade.. Derece-i hararet 38,2; nabız 96.. Usret-i

bel'.. tekellüm.. öğleden sonra Doktor Rıfat geldi.. Beraber gördük.. Açmaya razı olmadığı için bir gargara tertip ettik.. Ertesi günü kendi kendine açılması muhtemel olduğundan yarın kendi kendine açılır dedi.. (...) oldu. (...) tavsiye etti..

Sayfa 82:

Eylül 329 - Eylül 1913: Sabah: Tekrar açılmış.. Doktor Rıfat'a bir gün evvel yarın da gelmesi söylendi. O da beraber idi.. Yine gargarasına devam ettirildi. Kanserden şüpheleniyordu.. Merakını izale edecek teminatlı sözler sarf edildi.

Teşrîn-i Evvel 329 - Teşrîn-i Evvel 1913: Ağırca bir zükâm olmuş.. İlaç yazıldı.. Dermansızlıktan şikâyet etti.. Yine gece orada kalmak lazım geldi..

Teşrîn-i Evvel 329 - Teşrîn-i Evvel 1913: Nezle devam ediyor. Yavaş yavaş hançere (...) iniyor idi.. İlaçlar.. Yatakta yatması tavsiye olundu. Akşam Rıfat celp olundu

Teşrîn-i Evvel 329 - Teşrîn-i Evvel 1913: Yatakta (...) öksürük başladı.. 38,5.. Nabızlar 120.. Adeta influenza şeklini almış. Güzelce muayane, sağ ve sol *Poumon*'larda (...).. Sağ (...). Doktor Rıfat (...).

Sayfa 83:

Teşrîn-i Evvel 329 - Teşrîn-i Evvel 1913: Yine Doktor Rıfat'la müşavere-i tıbbiye.. *Inflammation du poumoun*. Onun da nazar-i dikkatini celp etti.. (...) ile *cryogum* (...) verildi.

Hastalık on beş gün kadar imtidat etti. Bu esnada Âbid Efendinin hitanı icra olundu. Mahmud Ata Bey tarafından salma usûlüyle yapıldı. Eser koklattırıldı. Pek güzel oldu..

Sayfa 84:

05 Teşrîn-i Sânî 329 - 18 Teşrîn-i Sânî 913: Gazeteler Kâmil Paşanın vefatını yazıyorlardı. Bu vesile ile "Kâmil Paşa vefat etmiş.. Ben kendisinden hiçbir iyilik görmedim. Vakıa işgüzar idi.. İşten anlar.. ve kesr-i âsâr.. birkaç kere sadrazam makamına getirdim.. Bir keresinde Ereğli madeni meselesinden dolayı sadrazam oldu.. İşi tesviye etti.. İzmir'de vali iken Çakırcalı ile müşterektir diye şikâyet edildi.. Vakıa bir türlü bu eşkıyayı elde edemiyorlardı.. Bana o vakit rical-i hükûmet şikâyet ettiler.. (...) sefire tahvil olunsun dedim... Bundan kendisince manalar çıkardı.. İngiliz konsoloshanesine iltica etti.. Haber gönderdim.. Ne mucip.. İstemiyorsa **[s. 85]** İstanbul'da kurenadan olursun diye haber gönderdim. İstanbul'a geldi.. Tabiî teminat verdim.. Ben ondan neler çektim" dedi.

Kurban bayramının ikinci günü bâ-irâde-i seniyye ziyaretine Sultan-

lar gelmiş idi.. "Sultanlar geldi.. Pek memnun oldum.. Fakat bu yaşta beni çocuk gibi ağlattılar.. Refia Sultan iki çocuk dünyaya getirdiği için pek zayıf.. Şırınga yapıyorlarmış.. Ben bu şırıngalardan pek korkarım.. İstemedim.. Yapmasınlar.. Zira birkaç tane bilirim.. şırıngalardan iflah olmadılar.. Hattâ bir kere Naime Sultan bir kere zehirlendi.. Az kalsın ölüyordu. Kurtuldu.. **[s. 86]** Kocası Osman Paşanın oğlu Kemal Paşa vücudunu ortadan kaldırmak istemiş.. Halbuki yakışıklı iyi idi.. Lakin Sultan Murad'ın kerimeleri Fehime, Hatice Sultanlar münasebetsiz çıktılar.. Hatice Sultan ile yalıları bitişik idi.. Kemal Paşa duvara merdiven koyarak öbür tarafa geçmek suretiyle hafiyyen münasebette bulunurmuş.. beyinlerinde kararlaştırmışlar. Naime Sultanın vücudunu ortadan kaldırmayı tasmim etmişler.. Bilahare meydana çıktı.. Itlak ettirdim. Fehime, Hatice Sultanlar da benim elimde büyüdüler.. Ben evlendirdim. Kendilerini kızlarımdan ayırmadım.. Bakı verdim.. Mücevherlere gark ettim.. Şimdi de münasebetsiz ahvalinden dolayı saraya sokmuyorlarmış.. **[s. 87]** Meşrutiyet iptidalarında türlü türlü hafif meşrepliklerde bulundular.. Tiyatroda sahneye çıktılar.. Açık saçık geziyorlarmış.. Kocalarını bolşamışlar.. Biri Feshane amelesinden birini sevmiş almış.. diğeri de bir adi adamla tezevvüc etmiş!. Besim Efendinin kerimesi Naime Sultanı da zayıf gördüm.. Beni görmek üzere yatağından kalkmış gelmiş.. Validesi de veremden vefat etmiş idi. Merak ettim. Abdülkâdir Efendinin validesi ikinci kadın gençliğinde hayız zamanında çok kan kaybederdi. Zayıf kaldı.. Bir sinir hastalığı geldi.. **[s. 88]** Ara sıra bayılma gelir.. Lakin Kadir Efendi çocukluğundan beri ahlaksız çıktı.. Diğerlerine benzemedi.. Bir Ermeni kadını sevmiş.. Metres tutmuş.. Sonra ondan da ayrılmış.. Validesini üzüyor.. O da böbrek hastalığından mustarip imiş.. Kim bilir?. Tabiyeti nedir? Bel soğukluğu mu, frengi mi?.. Zevcesi şimdi Naime Sultanın yanında. Nur topu gibi beş yaşındaki çocuğu da orada.. Onunla beraber **[s. 89]** getirmişler.. Belki gördünüz.. Ne kadar sevimli!. Yanımda oturdu.. Sevdim.. Okşadım.. Bir de Nureddin Efendiyi baş mabeynci getirmiş.. O da büyümüş.. Geçende sünnet olmuş.. Aman babacığım.. ben de burada seninle kalmak istiyorum.. Anam varsın hariçte kalsın.. Ben de senin yanında kalayım.. diye ağladı.. Oğlum.. ben burada mahfuzum.. Sen sonra çıkamazsın.. dedim... Bin rica.. Kandırdım.. Gitti.. Gitmek istemiyordu..

Sayfa 90:

10 Teşrîn-i Sânî 329 - 23 Teşrîn-i Sânî 913: "Kağıthane'de üç kolera olmuş merak ediyorum.. Oralarını iyi bilirim.. Kağıthane'nin havası gayet güzeldir. Orada ömür-i tabiî de ziyadedir.. Orada köylüler.. çok yaşar.. 100-120 yaşında, 90 yaşında ihtiyarlar çoktur.. Sâri hastalık orada vaki olmamıştır.. Ayazma Suyu membadır.. Saftır.. Bir de Cami Suyu

vardır.. Mehmed Ali Paşa çiftliği civarından gelir.. Çingene Köyü civarından geçer.. Mehmed Ali Paşa Çiftliği Kağıthane köyünden 30 dakika uzaktadır.. Fakat yolda birkaç menfez vardır.. Bozuk yerlerdir.. [s. 91] Cami çeşmesine gelen su bu yüzden kuyu gibi menfezlerden ihtimal ki yitmiştir.. Bir kere hatırlıyorum.. bu kuyulara hayvan ölülerini atmışlar.. Köyde hastalık çıktı.. Ben arattırdım.. Tarifim gibi çıktı.. O kuyulardan birinin taaffün ettiği meydana çıktı.. Temizlettirildi.. Hastalıktan eser kalmadı.. Şimdi de o civarda karantina bekleyen asker oturuyormuş.. İhtimal ki yine bu su pislenmiştir. Aranırsa meydana çıkar.. O suyu menederler, yollarını tamir ederlerse hastalık çabuk zail olur. (...) Kâmil Paşa.. Nâzım Paşadan.. Kâmil Paşanın **[s. 92]** kindarlığından, Nâzım Paşanın kendini beğenmiş.. olduğundan, onların küfran-i nimetlerinden.. pederi zamanında pek çok lütuf gördüklerinden hattâ Gümüşgerdanlar harem-i hümâyunun terziliğini, kilercibaşılığı hattâ şimdiki Vahdeddin Efendinin köşkünün bulunduğu mahal Güceoğlu Çiftliği idi.. Pederim gider.. her hafta orada yemek yer.. o kadar maiyyeti ile haremleri yaşmak, ferace giyerler idi.. Herbiri harem-i hümâyunda kalır.. yatarlar.. Karabet Kalfa Dolmabahçe Sarayı'nı yaptı.. Oğlu Sergis Bey Çırağan ve Beylerbeyi Sarayı'nı yaptılar.. Milyonlarca para kazandılar.. **[s. 93]** Ohannes Noradunkiyan Efendi Babıâli Hukuk Müşaviri idi.. Ermeni vak'asında evinin penceresinden asker üzerine silah attığını haber verdiklerini.. Goltz Paşa[11] erkân-i harplerle İstanbul civarında ders verirken Nâzım Paşa bir gün Rum hisarında (...) mektebinin bulunduğu yerdeki tepede sair erkân-i harpler önünde buradan bir top doğru padişahın bulunduğu sarayı döver dediğini diğer erkân-i harpler işitir.. Ne söylüyorsun derler.. Kendisine (...) verirler.. Lakırdısını bilmez.. Çalım satar bir herif olduğu.. fakat hocasının her fırsat **[s. 94]** söylediği gibi Cenâb-ı Hak zü'l-intikamdır.. Bir gün intikamını yerine getirir dediği gibi.. o da belâsını buldu.. Kâmil Paşa da geceleri Babıâli'de kalırdı.. Bir gün diktatör olmak hevesinde idi.. Rumeli'nin zıyaında bir hıyanet eseri de olmamak kabil değil.. Çünkü elbet başka türlü bir çare bulmak kabil olurdu. Muhtariyet ve saire.."

14 Teşrîn-i Sânî 329 - 27 Teşrîn-i Sânî 913: İstifsâr-i hatırdan sonra: "- Mu'tadımdan daha az, pek cüz'î sabahleyin sinameki aldım.. Her vakit bir defa def-i tabiî olurken bugün 2-3 kere oldu.. Zahir havada bir isti'dâd var.. Ortalıkta kolera da var. Bugün yine bir vukuat olmuş.. Acaba Kağıthane köyündeki su yolunu kapattılar mı?.." Zannetmem.. Onun yolunu **[s. 95]** kim arayıp bulacak.. Kimse bilmez.. – Müsterih olması için verilen teminattan sonra bir limonad laktik yazdım.. Şayet devam ederse saatte bir fincan alırsınız dedikten sonra: "Dover ve bizmut

11 Mareşal Baron Colmar von der Goltz (1843-1916). Türkiye'de Alman Askerî Heyeti Başkanı ve Genelkurmay Başvekili.

kandilleri yazsanız.. Hem bugün biraz geç gidiniz.. Gitmezden evvel bana haber gönderiniz.." dedikten sonra: "Yine gazeteler beni gagalamağa başladı.. Benden ne isterler.. Tasvîr-i Efkâr'da üç şahsiyetden biri ben, biri Kâmil Paşa, biri de Said Paşadan bâhis bir makale intişar ediyor.. Bakalım kaç gün devam edecek. Yazdıkları hep yanlış.. İftiradan ibaret.. Bulgaristan Rumeli-i Şarkî'yi ilhak ettiği zaman güya ben harp taraftarı değilmişim.. Olsaydım.. bugünkü hal o zaman olacak idi.. [s. 96] Ruslardan hayır yok idi.. Bana çok teminat verdiler.. O zaman Bulgarların 20 bin askeri silah altına aldığı ve 40 bin kişiye iblâğ edeceği haberi alındı.. Bizim yedi bin sekiz bin derme çatma askerimiz var idi.. O vakit daha asker muntazam değil idi.. Hazırlığımız yok idi.. Ben ne yaptım.. ne ettim.. Ruslara rica ettim.. Muharebenin önünü aldım.. Bir de Mısır meselesinde yanlışlık var.. O zaman Arabî'ye nasihat için filhakika adam gönderdim.. Nasihat ettirdim.. İngilizlere yalvardım.. rica ettim.. Mısır'ın bugüne kadar olduğu gibi bize merbutiyetini temine çalıştım.. [s. 97] Benim ne kadar çalıştığıma Allah şahittir.. Başka bir şey diyemem.. Allah aleyhimde bulunanları bildiğini yapsın.. İnsan bu zamanda ya derviş veya filozof olmalı.. Kâmil Paşa öldü.. Şimdi Said Paşa ber-hayat bir de ben var.. Lakin ben burada serbest değilim.. Cevap vermek için evrakım malum olduğu üzere, kim bilir nerelerdedir?.. Onlarda her şey aransa bulunur.. Hakikat meydana çıkar.. Şimdi Said Paşa belki cevap verir.. Yine bir dedikodu başlar.. Hükûmet bugün gazetede gördüm.. memleketin asayişini ihlal edecek makâlat yazan gazeteleri kapatmak için bir madde-i kanûniye [s. 98] yapmış.. Fakat benim hakkımda ne yazarlarsa zarar yok onu men etmezler.. Elbet hükûmet kendini düşünür.. Bir zamanlar ben de başka türlü yapamazdım.. Demek lazım imiş.. Ne ise!.. Ben müddet-i saltanatım esnasında memleketi hüsn-i muhafaza ettim.. Benden sonra beş senede bu kadar yerler zıya oldu.. Elbet tarih bunları yazar.. Benim hizmetim iyi kötü her ne ise geçti.. Bakalım şimdiden sonra inşallah daha iyi idare olur.. Müşîr Osman Paşa Divân-i Âli Reisi olmuş.. Acaba kimi ithâm edecekler.. Mülazımları mı? Küçük rütbelileri mi?.. Zannetmem ki bir şey yapılabilsin!.. Osman Paşayı tanırım.. İyi, idareli bir adamdır.. Yanya vali ve kumandanı iken sadâretten şikâyet etmiş idi.. Sadrazam o vakit Yanya tarafından Ferid Paşa idi.. [s. 99] Yanyalılar, o taraf ahalisi garazkâr, müfsittirler.. Oradan kaldırmağa mecbur oldum.. Manastır'a gönderdim.. Osman Paşa eskiden Teftîş-i Askerî Komisyonu'nda Şakir Paşa maiyyetinde idi.. Yemen valisi Nureddin Paşanın biraderidir. Bir de dördüncü ordu müşîri Zeki Paşa var idi.. Müstekar bir asker idi.. Bütün aşiret alaylarını o teşkil etti.. Hastalıklı idi.. Her sene memuriyet ile kaplıcalara giderdi.. İhtimal şimdi tekaüt olmuştur.. İbrahim Paşa çok (...) fevkinde idi.. Onun ilmi.. kitâbeti ziyadedir.. Lakin idaresi de o kadar müşkülpesenttir.. Fakat Zeki Paşa gibi değil. Zeki Paşa Trablusgarp'ta

birtakım aşiret alayları teşkil etmiş [s. 100] idi.. Lakin ondan sonraki-
ler.. boza boza hiç mertebesine indirdiler.. Nihayet İbrahim Paşa idare
edemedi.. İtalya muharebesi zuhuruna sebep olmuş..” “Gazetelerde bir de
mektep mektep diyorlar.. Mevcut mektepleri hep ben tesis ettim.. Şimdi-
ye kadar fazla bir şey yapılabildi mi?.. Laf çok!..”

15 Teşrîn-i Sânî 329 - 28 Teşrîn-i Sânî 913: “Dün sizden sonra
başka çıkmadım.. İlacı da kabız olmamak için içmedim.. Bilmem bugün
Tasvîr-i Efkâr'ı okudunuz mu?.. Saçma olduğu, hurâfât olduğu şununla
belli ki -siz doktorumsunuz elbet bileceksiniz. Öyle şeyleri olsa görmüş
olacaksınız- [s. 101] güya bende bir asabi hastalık sar'a gibi bir şey var-
mış!.. Ara sıra bayılma gelirmiş.. O esnada bileklerime bir merhem sü-
rerlerse geçermiş.. Hem de doktorlukta bayılmaya karşı böyle bir mer-
hem var mı yok mu! Tabiî siz bilirsiniz!. Ne kadar da hurâfât.. Uyduruk
şeyler.. Mısır meselesinde ben bir fenalık yapmadım ki.. Bugün dahi Mı-
sır Devlet-i Aliyye taht-i hükümrânisindedir.. Hidiv-i Mısır'ın intihabı
Devlet-i Aliyye'nin intihabıyladır.. Kâmil Paşa!.. Ah!. Onun ne gibi bir
adam olduğunu ben bilirim.. Onlar neler yapmadılar.. Bir kere sadâret-
ten sebeb-i azli Bank-i Osmânînin itibarını kesretmiş.. Güya bankada
nakit kalmamış.. İflas ediyormuş gibi rivayet çıkartmış!. Herkes bankaya
hücum ediyordu.. [s. 102] Haber aldım.. Kendisini azlettim.. Mesele ya-
tıştı.. Tevekkeli değil!.. Ben onun fizyonomisini bir Yahudiye benzetiyor-
dum.. Meğer doğru imiş.. Gazeteler yazdı. Yahudi ailesinden imiş.. Kü-
çük yaşında ihtida etmiş.. Sonra Mısır'da terbiye görmüş. Hasılı yazdık-
ları hep hurâfât.. Şimdi bu gazeteyi Ebuzziyâ Tevfik'in oğulları çıkarı-
yor.. Onlar da babaları gibi.. Tevfik, Mithat Paşanın mühürdarı idi..
Gençliğinde güzel idi.. Kemal Bey himaye ediyordu.. Onu Mithat Paşaya
mühürdar yaptı.. O kadar büyük bir memuriyet değil!. O zaman da bazı
hafifmeşrepliklerde bulunurdu.. Yazardı.. Ben onu bir aralık Hazine-i
Hâssa'ya aldım.. Orada da rahat durmadı. Ben müstebit değilim haşa!..
Ben böyle [s. 103] nasihat ile yola gelmeyenleri.. memlekete fenalık
edenleri azlettim.. Kâmil Paşayı azlettiğim gibi.. Bazılarını da filhakika
nefiy ettim.. Kâmil ve Said Paşalar.. bana çok şeyler yaptı.. Bunlar hiç
mes'ûliyeti üzerlerine almazlar.. Yalnız ben bir sadrazam gördüm.. Ada-
makıllı idi.. Hiçbir vakit beni telaşa düşürmedi.. O da Halil Rıfat Paşa.
Manastırlı idi.. Fakat akıllı.. kâtip adam.. O da Mithat Paşanın maiyye-
tinde kâtiplik etmişlerdendir.. Bazı telaşı mucip mesâil olurdu.. Gelir.
inşallah.. himmetinizle çaresini buluruz.. merak buyurmayın der.. telaş
vermez.. Filhakika ağır, vakur idi.. Meseleyi hüsn-i suretle hal ederdi..
[s. 104] Bir de müverrih, fâzıl, âlim Cevdet Paşa var idi.. Millet onun
kadrini bilmedi.. Bir Mecidiyeye kadar rüşvet alır derler idi.. Halbuki
kat'iyyen öyle bir şey yok idi.. Halil Rıfat Paşa da afif idi.. İrtikabı yok
idi.. Baş mabeynci azlolmuş!. Yahut istifa etmiş.. Hayli kere geldi.. Gör-

düm.. İyi bir adama benziyordu.. İhtimal beni gagalamağa başladılar.. İhtimal çok afiftir.. Böyle afif olanları kötülemek isterler. Çünkü baş mabeynciler isterlerse ellerinde irtikap edecek şey çoktur.. Amcamın zamanında Nuri Paşa.. şeytan bir adam idi.. Epeyce çalar çırpar ise de sonra Safvetî Paşa o afif idi.. Benim zamanımda ben mabeyncileri o kadar değiştirmedim. **[s. 105]** Osman Bey, sonra Hacı Ali Bey.. (...) zamanında da Nuri Paşa.. Bunlar hep afif adamlardı.. Geçen gün biraderimin Başağası Bey de eski bir emektar biri, müstakim, mütedeyyin bir adamdır.. Hattâ ben biraderime bazen para göndereceğim zaman onu çağırır verirdim.. Suistimal olmasın diye.. Hasılı ben iyi adamlar da fena adamlar da gördüm.. Gerek yerli gerek ecnebi iyi adamlar var idi.. Almanya sefiri Haldwet pek iyi adam idi.. Bu imparator da babasının babası bütün Friedrich zamanında sefir idi.. Almanya ile hüsn-i münâsebâta sebeb-i vasıta oldu.. Bilahare Londra'ya gitti.. Oradan da **[s. 106]** Devlet-i Osmâniye'ye hayırhahlık ettiler.. En sonra Baron Marschal sefir idi.. O iyi adam değil idi.. Hattâ imparator da sevmez idi.. Buraya geldiği vakit kendisine hiç yüz vermediğini yan yan baktığını gördüm.. Bu tavrı sevmediğini anlatmaya kâfidir.. Anlayan anlar.. Almanya'da Hariciye Nezâreti'nde büyük bir mevkide imiş.. Oradan terfi etmek için İstanbul'a göndermiş.. Bir de iyi adam.. Müverrih Hammer'in oğlunu Viyana'da gördüm.. Müsteşrikıyyeden Türkçe, Arapçaya ve sair lisanlara vukufu olduğundan hariciyede bir memuriyette idi. (...) tebeyyün ettiler. **[s. 107]** Kendisini pek sevdim idi.. Üstü başı o kadar şık değil.. Filozof bir adam.. Çenesine kadar bir kravat? Paltosu eskimiş. Yemekte bir gün elini sofraya dayadı.. Eğer bir din kabul etmem lazım gelse sizin dininizi kabul ederdim.. dedi.. Kâle Rasullah dedi.. Hadis okur.. âyât okur.. hepimizi hayrette bıraktı.. Geldikten sonra mektuplaşırdım.. Cülusumda buraya gelmesi için davet ettim.. Artık ihtiyar oldum.. Maatteessüf gelemeyeceğim diye yazdı.. Gelmedi.. **[s. 108]** Bazen deli adamlar da vardır.. Nâsır Paşanın babası.. Nusret Paşa.. Çerkez idi.. Fakat bu adam sabahleyin evinden kalkar.. bütün vükelâ evlerini dolaşır.. çalmadığı kapı bırakmaz... bir birini çekiştirir. Bazen bana da gelir.. mülâkât ister.. benim bin türlü işim var.. fakat bi'lmecbûriye kabul etmek zarurî idi.. Çan çan eder.. Peki, çaresini buluruz der, savardım.. Daha küçük idim.. Âbid Efendi kadar iken.. bahçeye çıktım duvarın arkasında bir gürültü.. iki kişi kavga ediyorlar.. Fakat ağza almaya hicap edilir sözler **[s. 109]** sarf ediyorlar.. Sordum.. Mabeynci Ahmed Paşa ile Nusret Paşa kavga ediyorlar dediler.. Ne ise haber göndererek kavgayı faslettik.. Ahmed Paşa Gürcü idi.. Gözleri yaşlı, ağlaya ağlaya, ağzına geleni söyleye söyleye içeri girdi.. Aman duyulmasın diye rica ettik meseleyi kapattık.. Tuhaf gülünç şeyler de olur!. Reşid Paşadan sonra pek bozulmuş idi.. Baş mabeynciler rüşvet alırlar.. İki ayda bir vükelâ tebeddül ederdi.. Hattâ Mabeynci Aziz Paşa da amcamın zama-

nında epeyce işler yapmış.. Bir gün bahçeye limonluk yaptırmak istedim.. **[s. 110]** Birtakım planlar getirdim.. Karıştırdım.. Beyoğlu'nda bir demirci ile 400 liraya kadar pazarlık ettim.. Onunla meşgul idim.. İskender Paşa isminde bir hususî doktorum vardı.. Yalnız benim değil.. amcamın.. ve sair şehzadelere de giderdi.. Aziz Paşaya da gidermiş.. Meşgul iken tesadüf etti.. Ne murat? dedi.. Anlattım.. Aziz Paşanın evinde vâsi bir limonluk gördüm.. Sorayım belki daha ucuz olur.. planları varsa getireyim dedi.. Getirdi.. Benim istediğim limonluk.. 500 liraya çıkıyor.. Aman Paşa benim param yok.. o Aziz Paşa. Onlar yaptırır dedim... **[s. 111]** Doktor güldü.. Neden? dedi.. Benim 100 bin kuruş maaşım var.. Onu da 4-5 lirą bir alıyorum.. Nasıl olur? dedim... Sükût etti.. Şimdilik biraderim belki farkında olmaz.. Kim bilir neler oluyor!. Ben vükelâyı sık sık tebdil etmezdim.. Kusuru olsa nasihat ederdim.. Azil kusursuz olmaz. Elverir ki afif olsun.."

21 Teşrîn-i Sânî 329 - 05 Kanûn-i Evvel 1913: "Akşam gece vakti az kaldı sizi çağıracaktım. Midem ağrıdı.. Bulanma hissettim.. Nihayet tuğla.. kızdırdım.. koydum.. Nane kaynattım.. İçtim.. Zaten bir parça ekmek yoğurt yemiştim.. Bugün Tasvîr-i Efkâr'ı okudunuz mu? Yine benden bahsetmiş.. Benden ne isterler? Kâmil Paşanın, Said Paşanın hatıratından bahseder. Efkâr-i **[s. 112]** zâtiyesini de yazıyor.. O kadar hurâfât.. o kadar iftira ki şaşıyorum.. Teessüf ettiğim iki nokta var.. Biri: Müdâfaa-i nefse muktedir olmayan birine tecavüz doğru olmasa gerek.. Hattâ müdafaası olmayan şehirlere top bile atmazlar.. Madem ki ben müdafaai nefis edemiyorum.. ağza gelen şeyi yazmak hüner değildir.. Benim evrakımın içinde, jurnallerimde her gün kiminle görüştüm.. kime ne söyledim.. hepsi muntazaman mevcuttur. Onlar yanımda olsa hepsini arza muktedirim.. İkinci cihet beni halk nazarında çürütmek.. Beni teşhir etmek için galiba hükûmetten de teşvik görüyorlar.. Acaba beni bir emel peşinde mi zannediyorlar. Benim halen hiçbir emelim yok (...) gibi cismen, iktidaren de artık uğraşacak halim kalmadı.. Bana millet bir tahsisat veriyor.. Ömrüm oluncaya kadar dua ile vakit geçireceğim.. **[s. 113]** Şu zeminde serbest bile olsam kimse ile görüşmek istemem.. Bana evvelce vâki olan teklif mucibince Avrupa'ya da gitmiş olsaydım orada da kimseyi kabul etmezdim.. Hiçbir gazeteci ile görüşmez, hiçbir fikr-i siyasî beyan etmeyeceğime şüpheniz olmasın.. Şimdiye kadar evlatlarımdan gelen mektuplara cevap yazdırdığım halde imzamı bile atmadım.. Hiçbirinde -Abdülhamid- ismiyle imza etmedim.. Ancak bankadaki paralarımı verdiğim zaman imza ettim.. Başka bir şey için imza koymadım.. Bütün muhafız, zâbitan şahittir.. Bana ne lazım.. Hâlâ benimle uğraşmakla ne isterler? **[s. 114]** Teessüf ettiğim budur.. Kâmil Paşayı pek iyi tanırım.. O diktatör olmak isterdi.. Son sadrazamlığında da ona çalıştı.. Padişah gibi her şeye vâkıf olmak isterdi.. Said Paşa o da düşmandır.. Lakin bugünkü

baş makale de hiç iyi değil.. Moskoflar şöyle Moskoflar böyle diye ağzına geleni yazmış.. Bundan fayda yerine mazarrat hasıl olur.. Bana öyle geliyor ki bu sözleri er geç, Rusya sefiri bir gün Babıâli'yi protesto edecektir. Moskof muharebesine ilk Meşrutiyet zamanında bir gazete meselesi sebep oldu.. Karagöz gazetesi Devlet-i Aliyye'yi aslana Rusya'yı ayıya teşbih etmiş idi.. **[s. 115]** O zaman sefir gazeteyi eline alınca Babıâli'ye gelmiş.. sadrazama protesto etmiş.. muharebe zuhuruna sebep vermiş idi.. Yine ahval iyi görünmüyor.. Bir de hiç adam da kalmadı?.. Vakıa Said Paşa düşmanımdı.. Lakin Avrupa'ca tanınmıştır.. Yarın gönderseler Avrupa hükümdarlarıyla münasebette bulunsa.. bu müdahalenin önünü alsa.. Pek fena görüyorum.. Hemen Allah bu millet-i İslam-i merhûmeye yardım ede.. Encâmını hayır eyleye. Benden duadan başka bir şey elimden gelmiyor.. Sanki bu gidiş Meşrutiyet mi?.. Olmadığı meydanda.. Nubar Paşa, arkadaşı Artin Paşa bunlar fena adamlardır.. **[s. 116]** Nubar Paşa şimdi Avrupa'da dolaşıyor.. Fransa kabinesi de değişiyor.. Yeni gelecek kabine bizim aleyhimizde olursa ne kadar fena!.

01 Kânûn-i Evvel 329 - 13 Kânûn-i Evvel 1913: Bugün iki kolera olduğunu gazete yazıyor. Midemde bir hazımsızlık, karnımda hırıltı var. Havada bir isti'dâd mı var?.. Bugün Tasvîr-i Efkâr'da Alman başvekili, Hariciye Nazırı'nın resmi var.. İhtiramkarâne ta'birât ile altına yazılmış.. Alt tarafında Rusya başvekili ile Hariciye Nazırının resmî var.. Fakat sadece isimleri yazılı.. Baş makalede de Moskoflar şöyle yapıyor.. böyle ediyor.. diye yazıyor.. Bu ta'birât **[s. 117]** yazılmasa pek iyi olur. (Moskof) tabirini kendilerine bir tahkir addederler.. Bunu pek güzel bilirim.. Böyle sözler fayda yerine mazarrat hasıl eder.. Ahval-i umûmiyeye bakıyorum da pek tehlike görüyorum. Allah millet-i İslamiyeye imdat eyleye.. Elimden duadan başka bir şey gelmiyor.. Şu sırada makamda bulunmak ne kadar mes'ûliyetli, ne derecede üzüntülü olduğunu benim gibi makamda bulunmuş olanlar takdir ederler.. Ben makamda bulunsaydım.. merakımdan ölürdüm.. Geceleri gözüme uyku girmezdi.. Vakıa sadrazam çalışıyor.. Dahiliye Nazırı çalışıyor.. **[s. 118]** Fakat hükûmetin işini bu gazeteler berbat ediyor.. Sadrazam Mısırlı bir prenstir.. İzzet-i nefsi vardır. Bir gün kızıp istifa ederse yerine kim geçecek!. Korkuyorum.. Hasılı vaziyet pek fena.. Almanya'dan zâbıtan, kumandan getiriyorlar.. Bunlar iyi. Lakin bunları iptida hükûmetlerle hafiyyen, usûlü dairesinde bir imtizac yaparak.. getirmeli.. Zıddıyete meydan vermemeli.. Ruslar pek kindardırlar. Hele "Moskof" tabirine pek kızarlar.. 93 Muharebesi yine böyle bir gazete meselesinden çıktığını pek iyi hatır ederim.. **[s. 119]** O vakit (Karagöz) gazetesi vardı.. Osmanlı hükûmetini aslan resmiyle (Rusya'yı) ayı resmiyle teşbih edib (aslanı) ayı üzerine bindirmiş bir resim neşretmiş idi.. Sefir gazeteyi alıp Babıâli'ye gitmiş.. Gazeteyi sadrazamın masasına bırakarak ve şiddetle protesto ederek vapura binip

memleketine gitti.. Muharebe bu yüzden zuhura geldi.. Bunlar iyi şeyler değildir.. Zaten bizim kabahatimiz Müslüman olmaktır.. Bundan Avrupa bize düşmandır.. Bunu çocuk bile bilir.. Fakat yazılmaz. **[s. 120]** Kolera-dan endişede.. Bir iki gün beni[m] sarayda kalmama vesile buldu..

04 Kânûn-i Evvel 329 - 16 Kânûn-i Evvel 1913: Bugün gazetede "Münir Paşa'nın" Petersburg sefaretine ta'yin olunacağını yazıyor.. Paris sefir-i sâbıkı Münir Paşa.. Mahmud Celaleddin Paşanın oğludur.. Daha bunu sekiz yaşında tanıdım.. Sultanî mektebine verdim.. İptida sefaret kâtipliğinde ve sair hususî hizmetlerde kullandım.. [Ali] Nizâmi Paşa Almanya'da, Viyana'da yapabilir.. Lakin Petersburg'da yapamaz.. Rus siyasîleri yamandır.. Bak Münir Paşa üstesinden gelebilir.. beceriklidir.. Ben zaten düne kadar Nizâmi Paşa ile konuştuğunu gazetede **[s. 121]** okur okumaz.. Petersburg sefaretine ta'yin olunmak üzere Avrupa'dan celp edildiğini anladım.. Kendisi Fethi Beyin enistesidir.. Fethi Beyi evvelden tanırım.. Fethi Bey Sofya'da Münir Paşa da Rusya'da iyi hizmet görürler.. Ancak Rus sefaretine karşı Münir Paşa idare edebilir.. Bugünlerde Rusya'da Ruslar bizim aleyhimizde onları lehimize çevirebilmek için tanınmış bir adam lazımdır.. Münir Paşa ise tanınmıştır. Avrupa'ca maruftur.." Hüseyin Hilmi Paşa nasıl dedim? "Fena!.." Tebessüm ederek.. "O kabil değil gitsin.. İşte iyidir ama gitmez" dedi.. Alman zâbitlerinin adedi 400 olacağını **[s. 122]** gazeteler yazıyor.. Avrupa gazeteleri de hâlâ bundan dolayı aleyhimizdedir. İfrat ve tefrit fena şeylerdir.. Pek ileri varmamalıdır.. Çok zâbit gelirse bizim zâbitan da sızlanır.. gücüne gider.. İyi değildir.. Almanya'nın askerliğini.. daha şehzadeliğimde Avrupa'ya seyahatimizde takdir etmiş idim.. İptida amcam Sultan Aziz cennetmekân ile Paris'e gittik.. Napolyon Bonapart zamanı idi.. Napolyon pek müteazzim, kibirli bir zat idi.. Bize bile elini uzattığı zaman işaret parmağını uzatıverdi.. Bir bacağı kısa idi.. Kendisine mahsus bir yürüyüş uydurmuş idi.. **[s. 123]** Biz orada iken bir vak'a oldu.. Napolyon'un idbarına ilk sebep de o idi.. O da: Maximilian nâmında birini Brezilya'ya göndermiş.. Orada idareyi eline almaya çalışırken Brezilyalılar cumhuriyet ilan ederek Maximilian'i öldürmüşler idi.. Matem tutuyor. Bize bir ziyafet verecekleri gece matem elbisesi giydiler.. O da.. siyah elbiseler.. Dize kadar siyah çorap giymişler idi.. Biz de nişanlarımızdan taktık lakin ziyafet o kadar şaşalı olmadı.. Bir kere de büyük operaya gittik.. Oranın müdiresi yabancılardan biri idare etmek kaideden.. Bizi hususî odaya aldılar.. pastalar yedirdiler.. **[s. 124]** Adeta saray gibi bir tiyatro, büyük bir binadır.. Lakin oyuncular kadınlar.. Adeta çıplak.. Ten renkte bir daracık fanila don giymişler.. etleri görünüyor.. Üzerlerine kısa bir (...) birer örtü bütün göğüsleri, her tarafları açık raks ediyorlar.. O vakit elektrik ziyası olmadığından hususî renkli ziyalar aks ettiriyorlar.. Mevsim ilkbahar.. Hava sıcak. Biz adeta localarda oturamıyoruz. Halk yerlerinde terlerini

siliyorlar.. Şişman şişman herifler alınlarındaki terleri mendilleriyle siliyor.. Yine oyunu seyrediyorlar, tahammül ediyorlar.. Bir de kantovile gördüm.. O büsbütün rezalet.. Çırılçıplak.. **[s. 125]** Kadın.. erkek muhtelif(?) pozlar gösteriyorlar.. Ona bakamadım.. Bir de Revue Sarayı'nda.. hattâ şimdiki Karadağ kralı o zaman prens idi.. Teşrifat sırası benim yanıma durmuştu. Hepimiz at üzerinde idik.. Oradan kendisini tanıdım. Bizim önümüzde ilk sırada amcam.. Napolyon ve imparatoriçe bulunuyordu.. O zaman nazar-i dikkatimi bir şey celp etti.. Tabur tabur asker geçiyor kimisi hepsi birden *V. l'empereur* kimisi *Vive l'imperetoria*, kimisi de hiç ses çıkarmıyor.. Kimisi de *V. l'République*, kimisi yalnız **[s. 126]** *Vive le* (...) diye bağırıyorlardı.. (...) muhtelif fikirler.. Bir de Almanya'ya geldik.. O vakit Prusya kralı büyük Wilhelm.. Bu imparatorun büyük babası.. O da bize *revue militaire*[12] seyrettirdi.. Önümüzden bir kol ordu geçti.. Tam.. imparatorun hizasına gelince hepsi sağa bakıyor.. O bakış emret uğruna canım feda olsun! demek istiyorlar.. Üzerlerindeki elbise yeni ütülenmiş.. Pantolonları kar gibi beyaz.. Potinler pırıl pırıl parlıyor.. Hepsi bir siyakta, muntazam adımlarla önümüzden geçerken amcama: *Vive Sultan Aziz!*[13] **[s. 127]** bağırıyorlardı.. Bu intizam çok hoşuma gitti.. Bilahare Prusya ile Fransa arasında 70 muharebesi açıldı.. Doktorum o vakit Mavroyani Paşa idi.. Şehzade idim.. Kendisi Rum olduğundan Fransızlar ise Rumların babası gibi olduğundan Fransızların galebesini tabiî arzu ediyor idi.. Bahse tutuştuk. Ben Prusyalıların galebe edeceğini iddia ettim.. O Fransızların galebe edeceğini iddia etti.. Kim bahsi kazanır ise 100 lira alacak idi.. Vakıa Prusyalılar adetçe Fransızların askerinden dûn idi. **[s. 128]** Almanya'nın diğer krallıklarıyla ittifak ettikleri de bizce malum değildi.. İptidalarda hudut ve avcı muharebelerinde Fransızlar bir iki muvaffakiyet gösterdiler. Mavroyani gördün mü? dedi.. Ben bunlar bir şey değil.. Daha büyük meydan muharebeleri başlasın o vakit belli olur dedim... Filhakika galebe Almanlarda kaldı.. Nasıl dedim... Fakat züğürt herifin birisi, 100 lirası yok ki bana versin.. Latife ettim.. Paraları ver dedim... Nihayet bağışladım.. İnşallah bu kere de bize büyük hizmetler ederler.. Ben **[s. 129]** daha cülus eder etmez.. bir kilerci.. bir marangoz Alman getirdim.. Sadakatle hizmet ettiler.. Memnun kaldım.. Sonra asker muallim getirdim.. Malum..

09 Kânûn-i Evvel 329 - 22 Kânûn-i Evvel 1913: Vaziyet pek korkunç.. Bütün devletler aleyhimizde.. Gazetelerden bunu anlıyorum.. Almanya'dan gelen heyet-i askerîyyeye birtakım manalar veriyorlar.. Bunlara sebep hep bizim ifratkarâne hareketimiz.. Birdenbire her şeyi yapmak istiyoruz.. Lakin bir şey yapamıyoruz.. Bizde aransa tecrübeli, dirayetli birçok adam bulunur.. Bir de ahlâk-i umûmiye bozuk.. Ayan Reisi

[12] Askerî geçit.
[13] Yaşa Abdulaziz!

Said Paşanın bir sözü vardır.. Her ne vakit kendisini çağırtsam [s. 130] ma'zul veya mensup zamanında bazı ahvale karşı fikrini sorardım.. Hastalığımız "ahlak bozukluğu" derdi.. Hakkı varmış.. Meclis-i Mebusan açıldı.. Meydana çıktı.. Çekememezlik, birbirinin aleyhinde bulunmak.. muhalefet.. devlet başına felaket getirdi.. İsmail Kemal ve emsali bu hallere sebep oldu.. Hatırıma gelmişken söyleyeyim.. İsmail Kemal İzmit'te mutasarrıf imiş.. Azledilmiş.. İstanbul'a gelmiş.. Beşiktaş iskelesinde bir ev tutmuş.. Mabeyn'e devam etmeye başlamış.. En ziyade Esvapçıbaşı İsmet Beyin odasına gelirmiş.. Bir gün İsmet Bey elinde bir kağıt geldi.. Efendimiz bu kağıdı İsmail Kemal Bey isminde zeki, malumatlı bir zat yazmış.. Devlet menâfine müteallik birtakım mütâlaâtı var. **[s. 131]** Bir kere okuyunuz.. Muvafık bulacağınız şeyleri icra buyurursunuz.. Hakikaten birtakım güzel fikirler var.. Diğer kimselerden de sordum.. kendisinin zeki, malumatlı, vücudundan istifade edilir bir zat olduğunu söylediler.. O sırada Trablusgarp valiliği açıldı.. Trablusgarp'ın idaresine dair de birtakım mütâlaâtı var idi.. Hatırıma geldi.. Benim de bir projem vardı.. Orada asker almak, aşiret alayları gibi alaylar vücuda getirmek idi.. Bunu bir kağıda yazdım.. Kendisine verdim.. **[s. 132]** Sizi vali yapmak istiyorum.. Eğer bunları muvafık görürseniz gider yaparsınız.. Oraya gittikten sonra daha ilave edilecek nâfi şeyler varsa bana bildirir.. icra edersiniz.. Ben sadrazama söylerim.. sizi inhâ etsinler.. Ale'l-usûl muamele-i ta'yininiz birkaç gün içinde olsun bitsin dedim... Projeyi okudu birkaç gün sonra getirdi. "Keramet, hikmet buyrulmuş.. Pek muvafık olur.. Ben de bunları mevki-i fiile koymağa elimden geldiği kadar çalışırım, vaat ederim" dedi.. Ben de sen bunları ve daha muvafık gördüğün şeyleri yapar orasının umurunu tanzim edersin.. Ben de seni daha yakın **[s. 133]** bir yere ve belki de İstanbul'da mühim bir mevkie getiririm.. Büyük bir nâm ve mevki ihraz edersin dedim... Memnunen yanımdan çıktı.. Muamele-i resmîyesi oldu.. Teşekküre geldi.. Kendisine ne vakit gitmek niyetinde olduğunu sordum.. Beş altı güne kadar gideceğini söyledi.. O vakit oraya İtalyan postasından başka vapur yok idi.. Beş altı gün sonra Bâb-i Seraskerî'den bir kağıt geldi.. Trablusgarp'a birtakım esliha ve cephane ve sair levâzımât-i askerîye gönderebilmek için bir Osmanlı vapuru tahsis olunduğunu yazıyordu. Hatırıma geldi.. **[s. 134]** Kendisini çağırttım.. Birkaç gün evvel İtalya postasıyla bu günlerde gideceğini söylüyordu.. Ben, Efendi bu günlerde Trablusgarp'a bir Osmanlı posta vapuru levâzımât-i askerîye gönderiyor.. Osmanlı sancağı altında giderseniz oraca devlet gemisiyle gitmenizin hüsn-i tesiri görülür.. Ben öyle münasip görüyorum.. Siz ne dersiniz dedim... Pek muvafık dedi.. Bir de ertesi günü iki oğlunu alıp Fransız istasyonuna iltica ettiğini haber verdiler.. Hiçbir mana veremedim.. Galiba kendisinin Osmanlı vapuruyla gitmesini tavsiye etmemden ürkmüş.. **[s. 135]** olmalı ki büyük bir harekette bulunmuş..

Belki oraya nefyolduğuna zâhib olmuştur.. Bir sû-i tefehhüm hasıl olmuş.. Hemen gerek Fransa sefaretine ve gerek istasyonlara adamlar gönderdim. Böyle istasyonlara ilticaya ne mucip.. Ben kendisini mutlaka Osmanlı gemisiyle gitmesini cebretmedim.. İsterse gitmesin.. Trablusgarp'ı da istemiyorsa pek â'la!.. Gelsin rahat etsin başka bir yere ta'yin ederiz dedim... Emniyet etmedi.. Oradan Fransa'ya gitti.. Sonra işittik.. Yunandan para alıyormuş! **[s. 136]** Avusturya'dan para alıyormuş!. Hasılı ben kendisini tanımazdım.. Mahzâ kendisini verdiği layihalar üzerine taltif ediyordum.. Onun niyeti başka imiş!. İşte gaye şimdi belli oldu.."

20 Kânûn-i Evvel 329 - 02 Kânûn-i Sânî 1913: "Soğanlı yumurta yedim.. Kabahat ettim. Midem bozuldu.. Biraz bulantı oldu.. Bugünkü gazetelerde gördüm.. Tophane müşîr-i sâbıkı Zeki Paşa kerimesini Ali Kemal Beye veriyor.. Ali Kemal gerçi muktedirdir.. Eskiden bana da Avrupa'dan yazar idi.. Bazı hizmetlerde bulundu.. Zeki Paşa âlim bir adamdır.. Bunu ilminden dolayı intihap etmiş olmalı!. Bir de doktor Bahaddin Şakir Beyin bir Ermenice gazete muhbiriyle mülakatını gazetede okudum.. **[s. 137]** Doktor Bahaddin Şakir Bey veliaht Yusuf İzzeddin Efendinin tabîb-i hususîsi idi.. Yine de belki öyledir. Lakin şimdi siyasetle meşgul olduğu için tabâbeti bırakmış olmalı!. Eskiden Tahir Paşanın hekimi imiş.. Evine gider gelirmiş.. Nasılsa haremiyle münasebet peyda etmiş.. Bilahare Tahir Paşanın haremiyle teehhül etmiş diye işitmiş idim.. Böyle ise ahlakı o kadar düzgün olmadığını gösterir!. Sadrazam Paşa genç olmakla beraber.. Görüyorum ki güzel iş görüyor.. Çalışıyor.. İnşallah devleti tehlikelerden kurtarır.. Ben her devletten ziyade İngilizlerden korkarım.. Ruslardan **[s. 138]** o kadar korkmam.. Brezilya hükûmeti nâmına İngiltere'de inşa olunan Rio de Janeiro dretnotu hükûmet mübâyaa etmiş.. Gazetelerin tafsilatı doğru ise her şeyi mükemmel.. Â'la!. Yalnız fiyatı 315 milyon lira!. Biraz bana pahalı geldi.. Fakat sair hükûmetler de almak istemişler.. Alıcı ziyade olduğunda bizimkiler artırmış olacak.. Ecdâdımız "Osman Gâzi"nin ismini koymuşlar.. Pek sevindim.. Kolera da iki günden beri yokmuş.. Ona da memnun oldum.. İsmi korkunç bir hastalık onun için memleketimizden bir an evvel def olmasına dua ediyorum.."

Sayfa 139:

26 Kânûn-i Evvel 329 - 08 Kânûn-i Sânî 1913: Enver Beyin paşalıkla Harbiyye Nezâreti'ne ta'yin olunduğuna memnun oldum.. Zevcesi olacak Sultan gayet güzel, halûk, hassastır.. İnşallah mesut olurlar.. Pederine de buraya gelmiş idi.. söyledim.. Pederi sarayların müfettişi imiş.. Tamirat için lazım gelen yerleri teftişe gelmiş idi.. Görürseniz.. Harbiyye Nezâreti'ne gelmesinden dolayı memnuniyetimi söyleyiniz.. Genç, müstaid, devlete, millete, orduya güzel hizmetler görür.. Bizim de kendisinden

istediğimiz 'muhafazamız' hususu ve bize karşı müşkülat gösterilmemesinden ibarettir.. Zaten benim başka emelim yoktur.. Yalnız bize karşı bir itimatsızlık var.. Bunu anlayamıyorum.. ve teessüf ediyorum.. Bayramda kızlarımı gördüm.. Memnun oldum.. Oğullarımı inşallah bir gün müsaade ederler de görürsem benim emelim bundan ibarettir. [s. 140] Ben devlete, millete dua ediyorum.. İnşallahu teâla eder."

29 Kânûn-i Evvel 329 - 11 Kânûn-i Sâni 1913: "Gazetelerde harbi umûmiyi pek iyi görmüyorum. Allah millet-i İslamiyeye acısın.. Hep mesele Müslümanlık. Bize karşı umûm devletleri düşman etmiştir. Adalar meselesini ve cihetlerini halletmek istiyorlar. Hep Kâmil Paşanın siyaseti.. Londra'da toplanan düvel-i muazzamanın ra'yeten bilâ kayd-i şart bırakması.. Hiç olmazsa bir kayıt ve şart koymalı idi.. Ah! Ben o adamdan neler çektim.. Gece yarısı tezkire-i hususîye gelir.. Mühim, endişeli meselelerden bahseder.. uykumu kaçırır idi.. Bir kâtib-i hususîm vardı.. İsmi Besim Bey idi.. Hep Mabeyn'de yatardı.. Zavallı veremden vefat etti.. Pek iyi bir zat idi.. Yalnız kadınlara karşı zaafı vardı.. O kadar nasihat ederdim. Suistimalden nihayet teverrüm etti.. İptida arkasında bir ağrı hissetti.. **[s. 141]** Zâtü'l-cenb olmuş.. Sağ taraf su toplamış.. Ben teşhis ettim.. Bir gece ağrıdan şikâyet ediyordu.. Soyun bir kere de ben seni muayene edeyim dedim... Muayene ettim.. *Oscultation, percussion* yaptım.. Suyu buldum.. Nöbetçi tabip Beylerbeyli Ahmed Bey imiş çağırttım.. O da beni tasdik etti.. Taaccüp etti.. Her ne ise Besim Bey de bir kaşıntı alameti vardı.. Geceleri kaşınır idi.. O kadar doktorlar çare bulamadı.. Sonra soğuk su ile ıslanmış havlularla vücudunu silerek biraz rahat eder idi.. İşte bu Besim Bey gayet halûk bir adam idi.. Serbest idi.. Bir gece yine böyle bir tezkere gelmiş.. Henüz de yatmış idim.. Uyandırdılar.. Okudum.. Mühim bir meseleden! bahsediyor.. Fakat tafsilat vermiyor.. Asıl ruhlu(?) noktasını sükût geçiyor.. İşaret ettim.. Besim Beyi çağırdım.. **[s. 142]** Aman Besim Bey oğlum.. yine sana iş çıktı.. Al bu kağıdı.. şimdi bir arabaya bin.. git Kâmil Paşadan bu hususta biraz tafsilat iste.. Zira çok meraktayım.. uyuyamayacağım.. dedim... Cevaben.. Efendim bu adam vallahi Yahudidir.. Göreceksiniz mesele hiç de zannettiğiniz gibi mühim çıkmayacak dedi.. Gitti. Geldi.. Ben efendimize söylemedim mi?.. Mesele pek basit imiş.. Hattâ hallolmuş bile.. "Neden merak buyurdular.. Ben malumat kabilinden yazdım.. Meseleyi hallettim" dedi.. Görüyorsunuz ya efendim.. size endişe vermek, sizi rahatsız etmek için bi'l-iltizam yapıyor.. Buna eminim der idi.. Nihayet öldükten sonra Yahudi milletinden olduğunu gazetelerde okudum.. Ben de zaten daima Yahudi tipi görür şüphe ederdim.. **[s. 143]** (Bilahare birçok defalar gördüm.. Hep koleradan endişe)

25 Kânûn-i Sânî 329 - 07 Şubat 1913: Gazeteler sadrazam paşanın hastalığından bahsediyor.. Kendisini çocukluğundan tanırım.. Ufak

tefek yapılıdır.. Fakat pek ziyade gayret ediyor!. Bu zamanda mevki-i iktidarda bulunmak.. hem de iki mühim vazifeyi hem sadrazamlık, hem Hariciye Nezâreti'ni idare etmek pek çok yorgunluğa, iktidarı bâdidir.. O kadar mes'ûliyeti deruhte etmek doğrusu her babayiğidin harcı değildir.. Bizde öteden beri âdettir.. Mesela ben Harbiyye Nazırıyım.. Askeri bilirim.. Diğeri ben Dahiliye Nazırıyım dahilî işlerden mes'ûlüm.. Öteki bilmem ne bahane eder.. Bütün mes'ûliyet icabında sadrazama kalır.. Ne kadar güç.. Bâ-husus bütün Avrupa aleyhimizde bulunduğu şu nazik zamanda!. **[s. 144]** Belki hastalıktır siyasîdir.. Bazen öyle icap eder.. Belki de süferâyı birkaç gün görmemek için bahanedir. Kim bilir?.. Mes'ûliyetten kaçtıklarına bir misal söyleyeceğim. Rusya muharebesi başlamazdan evvel hattâ büyük biraderimi kandırmışlar idi.. Devlet yedi yüz bin asker çıkarabilirmiş.. Biraderim bu kanaatte idi. Vaktâ ki ben cülus ettim aradan iki ay geçmiş idi. Daha genç ve tecrübem yok idi.. Mamafih devletin üç yüz binden fazla asker çıkarabileceğine kani değil idim.. **[s. 146]**[14] Cülusumun 2-3'üncü ayı Rus muharebesi mukaddematı başladı.. O vakit İstanbul'da bir konferans vardı.. Lord Salisbury gelmiş idi.. Hususî olarak bir gün Salisbury Mabeyn'de bulunan ve İngilizce iyi bilen Said Paşaya (mütercim) -ki Londra'da İngilizceyi tahsil etmiş idi- benim için ona söyle daha kendisi gençtir. Yeni tahta çıkmıştır.. Ahval hakkınızda pek fenadır.. Bunu Mithat Paşaya anlatmak kabil değil.. Çünkü Mithat Paşayı bir gün görmeye gittim.. beni bile kabul etmedi.. İstiskal etti.. Bu fikir hakkınızda iyi olmayacak.. Tuna vilayetinde istediğimiz ıslahatı kabul etmekle iş bertaraf olabilir.. Mithat Paşa ısrar ediyor kabul etmiyor.. Sonra Ruslar muharebe açacak. Mağlup olursunuz.. İyi olmaz demiş.. Said Paşa geldi söyledi.. **[s. 147]** Vükelâyı Mabeyn'e çağırdım.. Mithat Paşa sadrazam, Redif Paşa serasker.. Safvet Paşa Hariciye Nazırı idi.. Şeyhulislam Hayrullah Efendi.. Adliye Nazırı Cevdet Paşa.. ilh... Fazla olarak Şeyhulvüzerâ Namık Paşa da mevcut idi.. (Onlara dedim ki: Salisbury.. şu yolda beyanatlar etmiş.. Said Paşayı da hazır bulundurdum.. İşte paşa söylesin.. dedim.. Söyledi..) Şimdi beraber karar veriniz.. Harp mi olacak?. Yoksa ıslahat mı tercih olunacak?. Devlet hangi ciheti ihtiyar edecekse bileyim dedim... ve ne miktar asker çıkaracağımızı sordum.. Bu sırada Mithat Paşa ona serasker cevap versin dedi.. Redif Paşanın bir hali vardı.. Biraz sıkıldı mı kıpkırmızı olurdu.. O sırada suratı **[s. 148]** kıpkırmızı oldu.. Rumeli'de 300 bin askerimiz var.. Anadolu'da 100 bin kişi var.. Daha o kadar çıkarabileceğimizi zannediyorum.. Ben siyasî ciheti bilemem.. Onu Hariciye Nazırıyla sadrazam bilir.. dedi.. Baktım Safvet Paşanın ber-mu'tad yüzü gözü oynamağa, (kaşınmak)'a başladı.. Safvet Paşa bana çocukluğumda Farisî dersi vermiş, hocam idi.. Sadakati daha eskiden beri var idi.. Sükût etti.. Said Paşaya Salisbury ne demiş şimdi

[14] 145. sayfa boştur.

söylesin.. dinleyiniz dedim... Söyleyince hepsi önlerine baktı.. Hepsini bir sükût istila etti.. Bir çeyrek böyle sükût devam etti. Baktım sükût edi-yorlar.. **[s. 149]** Bunun üzerine: Buyurunuz vükelâ odasında müzakere ediniz.. Bir karar veriniz.. Ona göre hatt-i hareketimizi ta'yin edelim de-dim... Vükelâ odasına çekildiler.. O vakit Mabeyn Başkatibi Said Paşa ile diğer Said Paşa da vüzerâ meclisinde bulunuyorlardı.. Saat alaturka 11'de müzakereye başladılar.. Yemek vakti geldi.. Ben yemek yemedim.. Cevaplarına muntazır oldum.. Gece nısfu'l-leyli buldu.. Geçti.. Hâlâ bir karar veremediler.. Artık sabrım tükendi.. Said Paşaları çağırdım.. Aman git söyle daha ne vakte kadar müzakere devam edecek.. Kararları neden ibaret ise bana arz etsinler.. dedim... Gittiler.. Söylediler.. Avdet ettiler.. Mithat Paşa demiş ki hepimiz tarafından kararı Namık Paşa söyleyecek.. dinleyiniz.. Namık Paşa bir âyet okumuş.. İşte kararımız bundan ibaret **[s. 150]** demiş.. Hepsi evet.. kararımız bundan ibaret de-mişler.. Geldiler. Söylediler.. Meâli: "Askerin kemiyetine değil keyfiyeti-nedir. Çok kere az asker kendinden çok düşmana galebe çalmıştır.."[15] Mazbatasını da tanzim etmişler.. Verdiler.. Artık ne yapılabilirdi.. Bi'z-zarûre muharebeyi tercih ettik.. Hasılı bizde âdettir.. Mes'ûliyet cihetı gelince.. vükelâ birbirine yüklenirler.. Şimdi de sadrazamın vaziyeti müşküldür.. Görüyorum.. Pek çok çalışıyor.. Mes'ûliyet deruhte ediyor.. Lakin gazeteler daima yüksekten atıyor.. Belki de tasavvuratına mâni oluyor.. Onlar gayr-i mes'ûl ya.. Mes'ul olanları kimse düşünmez.. Bu se-beple korkarım ki bir gün kızıp istifa etmesin!.." **[s. 151]** Vakıa şimdiye kadar pek güzel, cesurâne idare etti.. Daha fazla yapamaz.. Bütün düvel-i muazzama aleyhimizde.. Hele Ruslar.. İngilizler.. Ben hepsinden ziyade İngiltere'den korkarım.. Ah! İngilizler.. Bir kere bir şeye kanca attılar mı mutlaka vazgeçmezler.. icra ettirirler.. Tevfik Paşa müstaiddir.. Fakat galiba mes'ûliyeti üzerine alamıyor.. Hakkı Paşa da bir hayli müddet Londra'da.. Lakin Tevfik Paşa asıl işi deruhte etmeli.. Edemiyor gibi.. Bilmem ya.. bana öyle geliyor.. Çünkü bizde tuhaftır... İyi oldu mu?.. on-dan bilirler.. Fena oldu mu?.. artık umûm nazarında sükût eder.. Fena nazarla bakılır.. İnşallah her şey yoluna girer.. Bizden duadan başka bir şey gelmez.. Görünüşte adaları Yunana veriyorlar.. Kararı protesto edip beklemekten.. başka çare yok. Zannederim öyle yaparlar.." dedi.

Sayfa 152:

01 Şubat 329 - 14 Şubat 913: Sinamekiyi biraz fazla aldığından 2-3 kere amel olduğu cihetle daima kolera vâhimesi sebebiyle istedi.. "Bugün 2-3 amel oldum.. Bilmem yine dışarda hastalar var mı?" Olmadığı hak-kında teminat verildikten sonra..: "Yine ihtiyaten siz ilaç yazınız.. Şayet tekrar amel olursam alırım" dedi.. Ve gazetede gördüğü bir havadise inti-

[15] Bakara sûresi, 249. âyet.

kal etti: "Tercüman'da bir makale gördüm.. Kur'ân-i azimüşşân tercümesinden bahsediyor.. Tercüme nasıl olur?.. Bu kadar tefsirler var.. Tercümeye ne hâcet!.. Hem de tercüme caiz değildir.. Mesela Elif-Lam-Mim.. Nasıl tercüme edilecek?.. Kabil mi? Ayetteki meâni tercüme edilemez.. Harfiyen tercüme edilse mana kaybolur.. Her ayet kendisinden evvel nâzil olmuş bir ayeti izah eder.. ima eder.. Bence böyle şeylere teşebbüs iyi değildir.. "Hikmet-i hükûmet hükûmet-i hikmet" Bir zaman yine bir müfsid hocanın biri Protestan bir İngiliz'le beraber Beşiktaş'ta bir evde Kur'an'ı istediği gibi uydurarak tercüme ediyormuş.. O zaman Zabıta Nazırı Hafız Paşa idi.. Haber alır.. Evi basar.. Hocayı ve tercüme ettiği kitabı yakalar.. Bundan bir mesele çıkar.. İşe o zaman İngiltere sefiri **[s. 153]** Evitel müdahale eder.. Hükûmete bir protesto gönderir.. Aynı zamanda Ankara mektupçusu da İngiliz konsolosuna güya bed muamele etmiş!. O sırada Erzincan kumandanı da İngiliz konsolosunu güya tahkir etmiş.. Hasılı bu dört mesele için 24 saate kadar satisfaction verilmez ise pasaportunu isteyip gidecekmiş.. Bana bu haberi verdiler.. İngiliz sefiri de benim pek ahbabım idi.. Ara sıra gelir.. görüşür idik.. Beni de sever idi.. Ben meseleyi bir kağıt parçasına not ettim.. İngiliz sefirine haber gönderdim.. Kendisiyle görüşmek istediğimi söylettim.. Yanında tercüman geldi.. Tercüman Münir Paşa da hazır olduğu halde huzura çıktı.. Daha kapıdan girerken gayr-i resmî geliyorum.. dedi.. Ben de güya anlamamış gibi..: Ne var? Buyurun oturun dedim... Bir şey mi var ki bu sözü sarf ettiniz dedim... Evet! Babıâli'ye dört meselenin arzumuza muvafık bir suretde hal olunmayacak olursa İngiltere'nin şanı için pasaportumu alıp gittikten, kat-i münasebetten başka çare olmadığını yazdım.. Ve hakikaten mesele mühimdir.. Böyle yapmak **[s. 154]** zaruridir.. dedi.. Ben de gülerek ha!.. Ehemmiyetsiz bir kağıt geldi. Acaba bunlar mı? Teessüf ederim.. Eğer bundan ise pek basit.. Yanımdan kağıdı çıkardım.. Notlarımı okudum.. 1- Hafız Paşa vazifesini yapmış.. Bir hoca bizim dinimizin cevaz görmediği bir şeye cür'et etmiş.. Hocayı Şeyhülislam kapısına teslim etmişler.. Muhakeme olur.. Dinen bir cürümü tebeyyün etmezse affolur.. Buna ben halife olmam hasebiyle bir şey yapamam.. Diyorsunuz ki bir İngiliz'in bulunduğu evi basmışlar.. Fakat orası bir İngiliz evi değil ki.. Zaten İngiliz'i 5 dakika bile tevkif etmemişler.. Serbest bırakmışlar.. Hocaya gelince; onun kararını Şeyhülislam verecek.. Bu bir din meselesidir.. Zannedersem Londra'da olsa Protestanlık aleyhinde bir mesele olsa kral ona bir şey yapamaz.. Bunda bizi ma'zur görün.. 2- Ankara mektupçusu meselesi.. O da tahkik olunur.. Eğer mektupçunun filhakika kabahati varsa cezasını görür.. 3- Erzincan kumandanı meselesi keza.. Bunların bence ehemmiyeti yok.. Bu kadar ehemmiyet verdiğiniz mesele hülâsa(?) bu ise şimdi hal oldu demektir. **[s. 155]** *Amour probre*'unu okşamak için- çünkü ben bu sözleri böylece ehemmiyetsizce hikâye edince cevap

bulamadı.. ve kıpkırmızı oldu.. Tercümanı.. bizim tercüman Münir Paşa kendilerini zapt edemeyerek gülünce.. ilave ettim.. fazla olarak Hafız Paşa gerçi vazifesini yapmış.. Bunda İngiltere'ye hiçbir hakaret mutasavver değildir.. Lakin yine gelsin size pardon desin vesselam.. dedim... Elini sıktım.. Mesele de beş dakikada kapandı.. Bütün böyle nazik meseleleri bizzat halleder.. Babıâli'yi müşkül mevkiden kurtarırdım.. Mesele de zannedersem yine Said Paşanın sadâreti zamanında idi. İşte bunlar.. "hikmet-i hükûmet hükûmet-i hikmettir.."

06 Şubat 329 - 19 Şubat 913: "Gazetelerden okudum.. Veliaht Yusuf İzzeddin Efendinin taht-i riyâsetinde bir Hanedan Komisyonu teşekkül etmiş.. Acaba nasıl şey?.. Bu beni endişeye **[s. 156]** düşürdü.. Biraderim acaba rahatsız mı?.. Her halde biraderimin makamda bulunması başkasının bulunmasından benim menfaatime muvafıktır." Tasavvur ettiğiniz gibi bir şey olmasa gerek.. Gazetelerin rivayeti hanedana mensup zevât hakkında bir kanun yapıyorlar.. o kadar..

09 Şubat 329 - 22 Şubat 913: "Gazete yazıyor.. Hanedan Komisyonu'nda karar verilmiş.. Hurşit Paşa Nureddin Efendiye vasi tayin olunmuş.. Bu nasıl şey?.. Ben daha hayatta bulunuyorum.. Bundan başka büyük biraderim Selim Efendi var.. Bu şer'an caiz değildir.. Hem Hurşit Paşa kim oluyor.. Onları benim kadar kimse bilemez.." dedi.. Güldü.. (Tebessüm).. "Hurşit Paşa.. Zeki Paşanın maiyyetinde idi.. Bilirim.. Dalkavukluk ederdi.. Zeki Paşa da koket!.. bir adamdır. Ben ona kendimce öyle derdim.. diyerek tebessüm etti.." Rasim Efendiye haber gönderdim. "Bu işi **[s. 157]** tahkik etsin.. Elbet tahakkuk eder.."

15 Şubat 329 - 28 Şubat 913: Gazeteler Said Paşanın hastalığından bahsediyorlar.. Zannedersem o hastalığı vesile ediyor.. Kendisi vehhâmdır.. Ahvali karışık görüyor.. Yakında Meclis-i Mebusan da küşat edilecek! Belki de ayan riyasetinde bulunmak istemiyor.. Büsbütün çekilmek istiyor zannettim.. "Gazeteler influenza olduğunu yazıyor dedim...

19 Şubat 329 - 04 Mart 913: Yine birkaç kere amel olmuş.. Kolera vehmi.. İhtiyaten ilaç istedikten sonra..

"Zavallı Said Paşa da vefat etti.. Dün haber alınca alimallah kendimi zapt edemedim.. Ağladım.. Hattâ ne ağlıyorsun.. o senin hakkında hatıratında iyi yazmamış dediler.. Vakıa son zamanda vefasızlık etti.. Her ne de olsa benim bir husumetim yoktur. Kendisini severdim.. Âlim, tecrübeli, zeki bir adam idi.. Vakıa buhil, üstüne başına eğilmez, **[s. 158]** bakmaz idi. Bu da bir kusur olamaz.. Ondan başka da eski adam kalmamış idi.. Nihayet o da gitti.. Düşünüyorum bizde tecrübe görmüş.. siyaseti bilir adam hatırıma gelmiyor.. Bir Tevfik Paşa var.. O da vesveselidir(?)..

Cülusumda ben Said Paşayı tanımazdım.. Biraderim hasta idi.. Aradan üç ay geçmiş.. iyi olamamış idi.. Etraftan bazı zevât bana makama gelmek lüzumunu söylediler.. Makama geçtim.. Tabiî bir başkâtip lazım..

Münasip kimler varsa esâmisi gerek, fakat ismi hizasına kısaca tercümei halini de yazın dedim... Filhakika getirdikleri kağıt[ta] birkaç isim vardı.. Bunun isminin hizasında: Medresede tahsil etmiş.. kâtip (...) vasıtasıyla Fransızca öğrenmiş.. Birden bire gayr-i me'mul tekellüme başlamış.. Kıyafete bakmaz, buhil bir adamdır.. yazılı.. Benim nazar-i dikkatimi celp ettiğinden (...).. kendi sa'yiyle **[s. 159]** medrese tahsili görmüş.. kâtip.. Fransızca bilir.. zeki.. fakat buhil, kıyafetine ehemmiyet vermezmiş.. Ne beis var.. Bunlar kusur değil.. Hoşuma gitti.. Başkâtip ta'yin ettim.." "Evet! Kendi de öyle söylüyormuş.. Hattâ Sadullah Paşa padişaha ne zamandan beri intisabı olduğunu sormuş.. Bugün demiş!.." " Bak onu doğru söylemiş.. Allah için de kendisinin hayrı yok idi.. Ben ta'yin ettim.. Doğrudur.."

20 Mart 329 - 05 Mart 913: Yine Said Paşadan, ilim ve faziletinden, buhil, kıyafetine bakmadığından.. "Ma'zuliyeti zamanında karısı doğururken zahmet çekiyormuş.. Bana Sarıyer'den telgraf geldi.. Doktor, ebe istedi.. Ben de hemen ebe Aliye Hanıma dese diye.. haber gönderdim.. Bir mürsele(?) gönderdim.. Fakat.. (...) ebe Aliye Hanım çocuk geliyor.. bekleyelim.. demişler.. Oradan kendisinin **[s. 160]** celp ettiği diğer Rum bir doktor.. kıskaç ile almak taraftarı olduğunu evvelce paşaya söylediğinden o da kıskaç ile almalarında ısrar etmiş.. Nihayet çocuk kendi kendine gelmiş.. Son kalmış.. Benim gönderdiklerim beklemek taraftarı.. Diğeri sonu kıskacıyla almak teklif ettikleri için biz mes'ûliyet kabul edemeyiz demişler de diğer Rum doktor ameliyatla sonu çıkarmış.. Haremi iyi bir hanım idi.. Sekiz saat sonra vefat etmiş idi.. Hattâ içeriden bağırsakların koptuğunu duydum demiş.. Nihayet çocuklarını hareme celp ettim.. Bir hafta kadar bizde kaldılar.. Kendisi de geldi.. Ona da neden Aliye Hanımın.. (...) sözünü dinlemedin.. dedim... Pek müteessir idi.. Hattâ artık ölen hareminin hayâlatıyla müteselli olacağını evlenmeyeceğini söyledi.. Bir müddet geçti.. Kendisine bir münasip bir şey bulalım dedim... İstemedi.. Fakat sonra bir Çerkez cariye almış.. Sonra ya Rum veya Ermeni bir kadın **[s. 161]** almış.. 11 çocuğu olmuş.. Hattâ 4 yaşında son bir çocuğu varmış.. Allah rahmet eylesin.. Bir gün yine bir şey yazdırmak için Çit Kasrı'nda bir oda vardı.. Onun yanında salon.. öbür tarafında Mabeyn odası.. Ma'zul idi.. Fakat bazı mühim şeyler olursa onu çağırır yazdırırdım.. Yine çağırdım.. Kapıdan girdi.. Sakalını berber hemen tamamıyla kırpmış.. Suratı bakla kadar kalmış.. Başındaki fes kulaklarına geçmiş.. Ayağındaki mesler ayağından uzun yukarıya doğru kaydırılmış.. Sen kimsin dedim... Cevap vermedi.. Şaşaladı.. Canım ben Said Paşayı bekliyorum.. Sen kimsin? deyince dayanamadı.. Elini ağzına götürerek (...) diye güldü... Sonra kalktım.. Kolundan tuttum.. Kenarda ayna vardı.. Aynaya karşı getirdim.. Bak şu haline hakkım var mı yok mu?.. dedim... **[s. 162]** Evet! Berberi çağırdım.. Allah cezasını vermesin sakalı-

mı çok kesmiş.. Fesi, (...) uşağa aldırmış idim.. Büyük geldi.. dedi.. Arkasındaki kürkün yakası yağlı.. Pejmürde bir kıyafet..

Bir gün yine bir şey yazdırmak için gelmiş idi.. Pardösüsünü dışarıda bırakmış.. Bir sandalye üzerinde duruyor.. Kendisi odada mufassal bir şey yazıyor.. Ben de ayakta bir salona bir de odasına giriyor.. Bakıyor.. Bir de Mabeyn odasında sandalye üzerinde yakası yağlı pis bir pardösü atılmış gördüm.. Aman bu kimin?. Belki uşaklardan biri unutmuş.. Şimdi paşa ve saire buradan geçer.. Ayıp olur.. Alın atın dedim... Efendim dediler.. bu Said Paşanın!.. Yarı dem orada soba yanıyor.. Şunu katlayın dedim... Şu sobaya atın.. Gidin benim yeni paltolardan bir tane getirin buraya koyun dedim... Sonra hesap ettim.. Benim pardösülerim kendisine kebir gelir. Olsa olsa yalnız boyu uzun gelir.. **[s. 163]** Ekseriya evinin mefruşatı eskidiğini, elbisesinin kirlendiğini haber alır veya görürdüm.. Mefruşat müdürünü gönderir tefriş ettirirdim.. Terzimi gönderir elbisesini ekseriya ben yaptırırdım.. Garip bir adam idi.. Yalnız çok vehhâm idi.. İlaç almaz.. Bir hususî doktoru yok idi.. Bir doktor celp eder.. onun reyini alır.. diğer birini celp eder.. onun da reyini alır.. sonra kütüphanesinde tıp kitapları vardı.. Müracaat eder.. kendisi ilacını ta'yin ederdi.. Belki bu defa da iyi bakılmamaktan hastalığı birdenbire vahamet kesb etmiş.. Zatürree olmuş.. İhtimal haricen *feratouse*(?) falan yapılmamıştır..

Oğlu Namık Beye acıyorum.. Çok iyi, yakışıklı, bir çocuktur.. Hattâ Şadiye Sultana nişanlamış idi.. Selanik'ten buraya gelirken: **[s. 164]** Sakın kızım.. nişanlına varmaktan vazgeçme diye tembih etmiş idim.. Lakin buraya gelince babasının hatırasını haber almış.. Bu sebeple aleyhimde bulunduğu haber alınarak ayrılmış..

Bugün de Enver Paşanın cemiyeti oluyor.. O civarda oturur. Kim bilir ne kadar müteessirdir?.. Enver Paşanın aldığı Sultan da gayet güzel, saf bir kızdır.. Kardeşi Abdülhalim Efendi o da güzel ve saftır.. İsimlerini zaten ben koymuş idim.. Her cuma Abdulhalim Efendi muntazaman gelir.. Selamlık Resmi'nde bulunur.. yanımda namaz kılardı.. Yıl başlarında benden bilvesile ister verirdim.. İyi çocuktur.. Bugün Rasim Beyi gerek Enver Paşaya ve gerek Sultan'a tebrik için gönderdim."

Sayfa 165:

26 Şubat 329 - 11 Mart 914: "Bugün Enver Paşa geldi.. görüştük.. Biraz zayıf. İhtimal ameliyat oldu.. Hastalık geçirdi.. İhtimal.. (...) yeni teehhül etti.. Ondandır.. Biraderime haber gönderdim.. Benim için merak etmesin.. Endişeye düşmesin.. Ben bakiyye-i ömrümü burada rahatça geçirmekden başka bir emelim yoktur.. Millete dua etmekteyim.. Ağalar benim yüzümden mahpus gibi.. Aşçıların çoluk çocukları var.. Bunlar için rica ettim!. Tabiî söyleyecek.. Vaat ettiler..

04 Mart 330 - 17 Mart 914: "Biraz başımda ağrı var.. Midem bozul-

muş. Vücudumda kırıklık var.. Ben asabiyim.. Bazı aile işlerine çok canım sıkıldı ondan.. Nureddin Efendi.. ikiz geldi.. Ondan biraz evvel çocuk ki büyük deniyor.. o ısparmozdan bilahare vefat etti.. Ne kadar sevimli idi.. Selim Efendiye haber gönder. O bana cevap göndermiş.. Enver Paşaya [s. 166] söyledim.. Dikkat ediyorlarmış.. Lakin evlerinde hamam ağası yokmuş.. Eskiden Şehabeddin Ağa orada imiş.. Bir hamam ağası gönderilmesi için biraderime haber gönderdim.. Bazı münasebetsiz ahval olmuş.. Buna canım sıkıldı.. Ben böyle namusa taalluk eden şeylere dayanamam"..

– Ba'de'l-muayene bir nezle mebâdisi olduğundan münasip ilaç tertip.. "Hiç me'mul, ümit etmezdim!.. Turhan Paşa Arnavutluk başvekaletini kabul etmiş.. Bak Ferid Paşa kabul etmedi.. Turhan Paşa zahir burada yüz bulamadı.. Azil de oldu.. Kızdı.. Gitti kabul etti.. Bilmem nasıl olacaklar?.. Onlara da yazık oldu.. Şimalî Arnavutluk ki Gegadırlar çok mutaassıp, Müslümandırlar.. Besa verdiler mi sözlerinden dönmezler idi.. Ben onlara, onlar bana besa vermişler idi.. Ben maiyyetimde kullandım.. Bilirim.. Hattâ Arnavutça (ama şimalî) konuşurum.. Cenubî konuşamam.. [s. 167] Onların lisanı da başkadır. Ekseri sözleri Rumca karışmış.. Hepsi hemen Rumca söylerler.. Küberasının çocukları hep Atina'da tahsil ederler.. Ahlakları, iyi değildir.. İşte Ali Kemal onlardandır.. Benim sükûtumdan sonra onların silahlarını toplamışlar.. İyi etmediler.. Mahmud Şevket Paşa, merhum bu kusuru büyüktür.. Çünkü onların indinde silah namus demektir.. Hep Avusturya teşviki ya?.. Rusların da bize düşmanlığı, bâ-husus çarların pek eskiden aşiret alaylarını lağvetmişler.. Bu da iyi değil.. Ben onları teşkil ettirdim.. Ruslar buna itiraz ettiler.. Önünü aldım.. Asayişi ihlal ediyorlar, Rusya, arazisine tecavüz edeceklerinden endişe ettiklerini beyan ettiler.. Te'min ettim.. [s. 168] Aşiret beylerinin çocuklarını celp ettim.. Burada iki sene üç sene kalırlardı.. İçlerinde oldukça zâbitanlık öğrenip gidenler.. hizmet edenler çok oldu!.. Hem Arnavutlar gibi Kürtler de beylerine ehemmiyet verirler.. Itibar ederler.. Beyler lazimedendir.. İnşallah ahval düzelir.. Biraz düzeliyor gibi.."

10 Mart 330 - 23 Mart 914: "Biraz nezle olmuşum.. Boğazım yanıyor.. Kırıklığım var.." diye ilaç istedi.. İlaç tertip ettim.. "Gazetelerin ifadesine nazaran ahval biraz düzelir gibi.. Gerek bizim istediğimiz parayı vermeye razı olmuşlar.. gerek Avrupa'nın birbiriyle vaziyeti hall-i sükunda.. Enver Paşadan bazı şeyler.. istedim.. O da elinden geleni yapacak.. İhtimal biradere söyledi.. Daha ümerada çıkıdaki bir şey zuhur etmedi.. Rasim Beye takip için söyledim.."... Tabiî mütalebeniz tervic olunur.. dedim... "Gerek Said Paşa gerek Kâmil Paşanın neşrettikleri hatıratta [s. 169] hep kabahati üzerlerinden atarak bana tahmil etmek istiyorlar.. Halbuki benim evrakım tetkik edilse hepsinin cevapları verilmiş görüle-

cek.. Güya kendileri birçok şeyler yapmak istemişler de ben mâni olmuşum.. Hepsi hurâfât.. Evet! Bugün gördüm, liranın kıymeti 120 kuruşa çıkmış.. Bir zaman da Kâmil Paşanın bir entrikası ile 150 kuruşa çıkmış idi.. Bank kaimelerinin kıymeti düşmüş.. Herkes parasını almak üzere bankalara hücum etmiş idi.. Ben farkına vardım.. Hattâ Kâmil Paşanın sebeb-i azli de bu oldu.. idi.. Tabiî kendilerinin bu gibi metâlibini is'âf edemezdim.. Said Paşayı da benim felaketimden evvel Meşrutiyet ilanında sadârete geçirmiş idim.. Birkaç gün sonra azli musammem idi.. Bir gün bana geldi.. Odadan içeri girdi.. Alnından terler akıyordu.. Ben yemin etmedim.. dedi.. Niye? dedim... Meşrutiyet'e sadâkate dair! dedi. İçimden ne garip adam.. **[s. 170]** Acaba ne maksatla yemin etmemiş dedim... ve yemin etmemiş iseniz.. o size ait bir meseledir.. diye cevap verdim.. ve azlettim.. Ben her ikisine de ne kadar iyilikler ettim.. Said Paşanın olsun Kâmil Paşanın olsun oğullarına.. kızlarına.. akrabalarına hep lütufta bulundum.. Ben öyle bir adamım ki kimden bir cüz'î iyilik görsem.. ilelebet onu unutmam.. Halbuki onlar.. ufak bir meseleden dolayı.. bütün iyiliklerimi unuturlar.. Küfran-i nimet ettiler.. Ne yapayım?. Allah zü'l-intikamdır!. Ben de onlarla ahirette huzur-i ilahide hesap görürüm.. Allah adildir" dedi..

10 Mart 330 - 23 Mart 914: Dizinde ağrıdan şikâyet.. Bir merhem verdim.. Bengal. "Rasim Beyi Enver Paşaya gönderdim.. Kendisinden birçok şeyler talep etmiştim.. O zavallı elinden gelse yapacak.. İhtimal **[s. 171]** biradere söylemiş.. İsti'zan etmiş.. Hâlâ cevap alamamış olacak.. Ben makamda iken onların herbir hususunu düşünürdüm.. Onlar benim için ufak bir matlabı günlerce tehir ediyorlar.." gibi şikâyet.

18 Mart 330 - 31 Mart 914: "Dün malumunuz polis müdürü vasıtasıyla Nureddin Efendinin validesini buraya getirdiler.. attılar.. Her gün bizi bir suretle rencide ediyorlar.. Bundan pek müteessir oldum.. Akşam evce uyumadık.. Hanımlar da benim gibi.. Âbid Efendinin validesi içeride yatıyor.. Hastalandı.. Üşüme geldi.. Tandırda ayaklarını sıcak sularla ısıtıyorum.. Bir *P. cordiyal* yazınız. İkimiz de aynı haldeyiz.. Alırız.. Bu kadın burada nasıl olur? Rasim Beye haber gönderdim.. Ben kabul edemem.. Zaten o da beni istemiyor. Zâbitlerin huzurunda söylemiş.. Oğlunun yanında bulunmasını istiyor.. Zaten birader de bunatmış mı? Öyle olacak. Bu meseleyi böyle **[s. 172]** bir hale getirmemeli idi.. Bu kadını bir miktar maaş bağlayarak akrabası nezdine göndermeli idi.. Efendiyi de biraderlerinin birinin yanına verir idi.. Ben, vaktiyle, onun bir hareminin bazı münasebetsiz ahvali zuhur etmiş idi.. Ailenin namusunu vikayeten hemen ailesi nezdine gönderdim.. Onu bir beladan kurtardım.. Gece uyumadı.. Şimdi bu bir mesele ki şüyuu vukuundan beter.. Benim namusuma dokunuyor.. Burada kat'iyyen olamaz.. Zaten buradaki kadınlar da kabul etmiyorlar.." gibi âsâr-i şeyh..

19 Mart 330 - 01 Nisan 914: Ba'de'z-zeval saat 2,5 raddelerinde Nuri Ağa sizi istiyorlar.. Misafir gelen Behice Hanımefendiye fenalık gelmiş.. dedi.. Gittik.. Hareme girince soldan birinci odada bir paravan ile tefrik olunmuş.. Kanepe üzerinde başında örtüler.. Dizleri arkası battaniye ile sarılmış.. Dilberyâr Kalfa da karşısında ayakta.. Takarrür ettim.. Neniz var hanımefendi? demeye kalmadı, **[s. 173]** düzgün, muntazam, nutuk cümlelerle asabi ve müteheyyiç bir sesle..: "Bizi bir câni gibi aldatarak buraya getirdiler.. Güya siyaseten getirmişler.. Benim burada ne işim var.. Bana doğrusunu söyleye idiler daha iyi idi.. Ben gelirdim.. Fakat benim ne kabahatim, ne cürmüm varmış ki beni buraya hapis ediyorlar?.. Benim gibi aciz bir kadın ne siyaset yapabilir?.. Şayet öyle bir şey varsa beni de, o kadar kişiyi, yaverlere varıncaya kadar astılar.. Beni de asabilirlerdi.. Ben aciz bir kadınım.. Rutubetli, kargir binalar vücuduma gelemez.. Benim evladım var.. Neden ayırdılar.. Hem de evimi.. gezdiklerim otomobili polislerle muhafaza etmişler.. Ben serbestlik edebilirim.. fakat deli değilim.. Benim bir evladım var ki istinat ettikleri serbestliği yapmam.. Ben yaşamak istemiyor.. öleceğim.. Ne ilaç, ne bir şey istemem.. Bu nasıl Meşrutiyet? **[s. 174]** Eskiden Abdülhamid zulmedermiş.. Şimdi bu bir zulüm değil mi?.. Evet! Ben yemeyeceğim, içmeyeceğim.. Açlıktan ölmeye karar verdim.. Ondan da beni men edemezler ya.. Deli olmak istemem.. Çünkü o zaman elimi, ayağımı bağlarsınız.. Ben burayı ateşe verebilirim.. Pencerelerden bağırır çağırır münasebetsizlik yapabilirim.. Fakat yapmam.. Efendimin derdi kendine yeter.. Bir de ben onu taciz etmek istemem.. Ben evladımın yanına gitmek isterim.. İlaç filan istemem" dedi.. Ben de biraz nasihat verdim.. Çıktım.. Beş dakika sonra hakan-i mahlû istedi.. Onun yanına girdim..: "Hanım'ı görmüşsünüz.. Burada olamaz.. Rasim Beyle yine haber gönderdim" dedi.. Ben de: - Pek güzel! Onun buradan çıkması için teşebbüsatta bulunulmuş.. **[s. 175]** Lakin ben müteessir oldum.. Kendisi açlıktan öleceğim.. İlaç milaç istemem diyor.. "Evet! İnatçı bir kadındır.. Malumatlıdır.. Fransızca bilir.. Dört beş senedir.. daha ziyade Fransızca öğrenmiş.. Hemşiresi de bu sene Fransız mektebinden çıkmış.. Bugün onu buradan götürmüşler.. Bunu da buradan götürmeliler.." Evet! O bilahare olacak mesele.. Bu kadınefendi geleli beri.. ağzına bir şey koymadı.. Müteessir.. Hakkı da var. Çünkü siz de kabul etmiyorsunuz.. Şerefine dokunuyor.. Hariçte şüyu bulmuş.. bir mesele yok.. Sû-i tefehhüm var.. "Evet! Selim Efendi bana haber göndermiş idi.. Ben de Enver Paşa ile görüştüm.. Tekrar haber gönderdim.. Evvelki gün nasıl oldu bilmem ailece buraya getirmişler.. Halbuki ben böyle istemedim" dedi. Fakat öyle imiş.. Aile bile olsa.. bir mesele.. **[s. 176]** bu hususta sizin de evvelce malumatınız olmuş.. (...) hasıl olmuş.. Yalnız mesele siyasî imiş diyorsunuz.. Buraya hükûmet siyaseten göndermiş buyuruyorsunuz.. Şu halde hükûmet bundan başka çare bulamamış.. Bu si-

zin yabancınız değil.. zevceniz.. Şimdi istirham ederim.. kendisini kabul ediniz.. Nasihat ediniz.. Yazık.. O da bir hanımefendi.. Diğer hanımefendilere de rica ederim.. Hüsn-i kabul gösterirlerse mesele aranızda halledilir.. Bilahare arzu etmezseniz teşebbüsatınızla o da oğlunun yanına veya başka bir yere gönderilir.. Her halde bugün burada misafirdir.. Misafire ise ikram yaraşır.. dedim... "Peki" dedi.. "Siz bir şişe *cordiyal* yazınız.. Bu gece de rica ederim burada kalınız" dedi. **[s. 177]** Yarım saat sonra ağalardan haber aldım.. Hakan-i mahlû hanımın bulunduğu odaya gitmiş.. Nasihat etmiş.. Diğer hanımlar da gidip konuşmaya başlamışlar.. Hattâ akşam üzeri yemekte imiş.. Mesele-i bürûdet zail olmaya başlamış..

04 Nisan 329 [16]***- 17 Nisan 914:*** "Geçmiş olsun!. Habersizce evvelce bizden ayrıldığınız için.. doğrusu hastalığınıza evvelce inanmadım.. Yine belki buradan sizi aldıklarına zâhib oldum.. Her ne ise çok merak ettik.. Hamd olsun bugün afiyetle geldiniz.." yollu sözler..

09 Nisan 329[17]***- 22 Nisan 913:***[18] "Bugün her tarafım hasta.. Akşam hemen uyumadım.. Sinirlerim ayakta.. **[s. 178]** Canım bizden hep emniyetsizlik neden?.. Tahriren yazdım. Gazetelere verdim.. Ne yapalım ki emin olsunlar!.. Ben bu daru'z-zededе ömrümü rahatça geçirmeden başka emelim yok.. Bir şey isteriz mutlaka aksi olur.. İstediğimize pişman ederler.. Öteden beri Âbid Efendi ile oynamak için küçük bir kız çocuğu istedik.. Şimdiye kadar bulamadılar.. Halbuki dün bir kız çocuğu getirdiler.. Selim Efendi bulmuş!. Göndermiş.. Lakin birtakım şerait tahtında!. Biz eli ayağı düzgün yüzüne bakılır.. bir öksüz istedik.. Bunun validesi varmış.. Mâhıenvâr Kalfa terbiye etsin imiş.. Bu nasıl şey?.. Burada kim isterse **[s. 179]** hanımlar beğenmediler.. İstemeyiz dediler.. Rasim Bey de buraya giren çıkmaz dediler..".. Şikâyet.. "Bu Çerkez kadınlarıyla.. harem ağaları ne kadar terbiye olsalar.. yine mümkün değil.. bir kusurları olur.. Zaten her şeyde Fransızlar *cherchez la femme*[19] derler.. Pek doğrudur.. Benim de teessürüm işte bunlardan!. Canımı sıktılar" dedi. Teessür etmemesi için vasâyâda bulundum.. *Cordiyal* istedi..

13 Nisan 319[20] ***- 26 Nisan 914:*** "Enver Paşa hasta imiş.. Acaba eski hastalığı nüks etmesin. Çünkü ben nüks edenleri birkaç tane işittim.. Gazeteler yazdı.. Rum patriği paskalyayı takdis etmiş.. Ne kadar fena!. Benim zamanımda bir kere Bulgarlarla aralarında bir mesele vardı.. Rumların cenazelerini papazlar kaldırmaz **[s. 180]** oldular.. Patriği çağırdım.. Yuvakim Efendiden evvelki patrik idi.. Bu hale bir çare bulmasını

---

16 330 olması gerekir.
17 330 olması gerekir.
18 914 olması gerekir.
19 Bir olayın gerisinde kadın parmağı aramak.
20 330 olması gerekir.

söyledim.. "Efendim, ben bu halin aleyhindeyim.. Fakat Sent Sinot'ta sözümü tesir ettiremiyorum.. Size karşı, hükûmete karşı mahcûb oluyorum.. Gidip istifamı vereceğim.. Başka çarem yok" dedi.. Gitti istifa etti.. Yerine "Yuvakim" Efendiyi ta'yin ettiler.. Yuvakim Efendi âlim bir adam idi.. O beni ben onu severdim.. Bana karşı hususî ubûdiyeti vardı.. O ne yaptı yaptı.. meseleyi halletti.. Şimdiki zamanlarda hükûmeti idare etmek güç.. Pek güç!. Rumlar hicret ediyorlar diye kıyamet kopuyor.. Öte taraftan binlerce İslam muhaciri geliyor.. **[s. 181]** Acaba bunlara karşı himaye edecek bir cemiyet var mı?.. Öyle ciddi bir cemiyet işitmedim.. Halbuki bizim Anadolu bomboş.. Fırat nehri boyunda o kadar vâsi, mümbit arazi var.. Bu muhacirleri oralara yerleştirseler.. Bu zavallıları.. Rumeli'de bırakmasalar.. Çünkü mahvolacaklar.. Üsküp, Manastır, (...) cihetlerinde birçok İslam var ki onlar kabil değil Sırp, Yunan, hattâ Arnavut hükûmetleriyle geçinemezler.. Onları celp etmeli.. İskan etmeli.. Çok iyi olur.." "Evet.. Lakin para lazım" dedim... "Donanma, tayyare ianesi gibi bunlar için ianeler toplamalı." "Olur.. Fakat ciddi bir cemiyet lazım.."

Sayfa 182:

27 Nisan 330 - 06 Nisan 914: Haremağalarından Şöhreddin Ağa, yine Behice Hanım gece baygınlık geçirmiş.. Şimdi hakan ile beraber göreceksiniz haber vereyim dedi.. Gitti.. Geldi buyurunuz dedi.. Hareme girdik.. Büyük salonun kapısı yanındaki soldan bir metre ötede bulunan Behice Hanımın oda kapısı önünde elinde tutacak kıvrık yerine siyah bir kumaş sarılı bastonu elinde Abdülhamid ayakta beni bekliyordu.. Mülâki olunca: "Şimdi içeriye girince göreceksiniz. Bizi ne kadar tahkir ediyor.. Muayene edersiniz.. Bu burada olmayacak diyerek beraberce oda içine girdik.. Kapıyı girerken bir paravan var.. Sonra biraz ötede bir kanepe üzerinde Behice Hanım oturmuş başında bir eski başörtüsü var.. "Kadın.. doktor seni bir muayene etsin.. Böyle yememekle halin ne olacak? -Bana dönerek-: Alimallah abdesthaneye giderken düşecek gibi yürüyor.. **[s. 183]** Yine üç gündür ağzına bir şey koymuyor.. Bizim nasihatimizi dinlemiyor.. Bir muayene ediniz" dedi.. Muayene için hanımı istedim. "Benim muayene edilecek bir hastalığım yok. Bugün her günkünden daha kuvvetliyim.. Yalan neden düşecekmişim!. Bana ne karışıyorlar.. Benim kimseye bir fenalığım yok.. Yemeyeceğim.. Madem ki beni buraya getirdiler.. hapis ettiler.. evladımdan ayırdılar.. benim burada işim yok.. Kimsenin yüzünü görmek istemem.. Öleceğim vesselam.. Beni buradan çıkarsınlar da nerede hapis ederlerse etsinler.. Razıyım.. Oğlumdan ayıracaklarsa bari akrabamın nezdine göndersinler.. Ben yemin ederim.. kim olduğumu kimseye söylemem.." dedi.. **[s. 184]** Abdülhamid'in ısrarı üzerine nihayet nabzını uzattı.. Bakınız dedi.. Nabzını muayene ettim.. Dilini gördüm.. Filhakika müteheyyiç bir halde olmalı!. Bir de böyle aç durmanın bir fay-

dası olmayacağını, mademki burada kalmak istemiyorsunuz ona da her halde bir çare bulunur dedimse de beni çocuk gibi aldanır zannediyorsunuz.. dedi.. Pek â'la! Siz burada yabancı bir yerde değilsiniz.. Talih sizi bu hanedana rapt etmiş.. Küçük yaştan sarayda bulunmuşsunuz.. Ebeveyniniz yanında nasıl olur? Oturamazsınız diyecek oldum.. O sırada Abdülhamid de: "Sürekli Çerkezlerin yanına gitmek istiyor" dedi. Hemen döndü kemal-i şiddet ve asabiyetle sus orada herkesi ailesini tahkir etme.. Sanki sen nesin? Bir sümüklü Çerkez değil misin?[21].. **[s. 185]** Ben senin sarayına arzumla girdim.. İdaresini bana söyletme gibi sözlerle fena halde tahkir etti.. Bunun üzerine: "- Görüyorsunuz ya.. beni nasıl tahkir ediyor!" dedi.. Araya girerek meselede sû-i tefehhüm var.. Ne siz ne de hanımefendi hazretleri o maksatla söylemediler.. diye kapatmak istedim.. İkna etmek mümkün olmadı.. Oradan çıktım. Çıkarken: "Artık siz raporunuzda yazarsınız.. İşte.. gördünüz" dedi.. Çıktık.. Filhakika 22 Nisan 330 tarihiyle hakan-i sabık hazretlerinin beşinci kadını şehzade Nureddin Efendi hazretlerinin valideleri Behice Hanımefendi hazretlerinin asabiyyü'l-mizaç (...) duçar olmakta, burada yaşamak istemediğini, yemek yemeyip açlıktan intihar edeceğini söylediğini müşir bir rapor yazdım idi. Zaten ben rapor verdim dedim[22]... **[s. 186]** 23 Nisan 330 sabahı Rasim Bey saraya giderek Nureddin Efendinin validesini görmeye irade istihsal edilebilirse Nureddin Efendiyi getireceğini söylediler.. Filhakika o gün ba'de'z-zuhur saat 2,5-3 raddelerinde bir motorbotla Rasim Bey

---

21 Abdülhamid'in annesi Çerkez asıllıdır.

22 Yukarıdaki olaylar ve Behice Hanım hakkında Ayşe Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 226-228'de şu bilgileri vermektedir: "Küçük biraderlerimden Nureddin Efendi talihsiz bir çocuktur. Tam adı Ahmed Nureddin olan bu kardeşimiz, Mehmed Bedreddin Efendi ile ikiz olarak doğmuş ve bunların ikiz olması ortaya bir mesele çıkarmıştır: Osmanlı hanedanı geleneğine göre taht daima büyüğe geçtiğinden bu ikizlerden de birinin ötekine tekaddüm etmesi icap ediyordu. Tesadüfle günün birinde sıra bunlara geldiği takdirde tahta aynı zamanda iki kişinin birden çıkması gibi talihsiz, tarihimizde ve an'anemizde mevcut olmayan bir durum hasıl olacaktı. İşte bundan dolayı bu ikizlerden birinin 'büyük' sayılması gerekti. Babam, dünyada en önce nefes alan büyük itibar edilmelidir. Bunun için 'Nureddin Efendi büyük, Bedreddin Efendi küçük sayılsın' emrini verdi. ...Sonradan Bedreddin Efendi öldüğünden Nureddin Efendi tek kalmıştır.

"Biçare Nureddin Efendinin elinden gelse babamın yanında kalırdı. Yaşı küçük olduğu için henüz kendisini kurtarmış değildi. Bu zavallı saf ve masum çocuğun annesi olan Behice Hanım da genç olduğu için vaziyeti iyi idare edemiyor, oğlu ile gereğince uğraşamıyordu. Üstelik evleri de olmadığı için kirada yaşıyorlardı. Efendinin maaşıyla geçinmekte güçlük çekiyorlardı. Çünkü o zamanki âdet üzere bendegân fazlacaydı. Bu sebepten Behice Hanım mütemadiyen Zât-ı Şâhane'ye başvuruyor, bununla da kalmayarak Enver Paşaya haber gönderiyor, bir ev istediğini bildiriyor, babamın şehzadelik zamanına ait Maslak Köşkünü

Nureddin Efendiyi almış geldi.. İçeriye girdiler.. Validesi ile pederini gördü.. Bir iki saat sonra çıktı yine motorbotla gitti.. İçeride sahne pek feci olmuş!.. Her üçü ağlamış!. Abdülhamid oğlum validene söyle yemek yesin.. Bizim sözümüzü dinlemiyor.. Senin sözünü belki dinler demiş.. Nureddin Efendi de babacığım.. madem sizin sözünüzü dinlemiyor.. benim sözümü mü dinleyecek demiş.. Yanına gitmiş rica etmişse de: "Senin hatırın için şimdi bir fincan süt alacağım" demiş. [s. 187] Bir fincan süt getirmişler.. İçmiş.. Öteden Abdülhamid kadına, bari benim hatırım için de bir fincan iç deyince.. Senin hatırın için mi?.. Sakın getirmesinler.. Fincanı kırarım demiş.. Yine dehşetli bir tahkir savurduğunu Rasim Beyden işittim..

Ferdası gün Nureddin Efendi saraya gidip huzura çıkmayı isteyecek.. Pederinin, validesinin halini anlatarak validesinin Beylerbeyi Sarayı hâricine çıkarılmasını istirham edeceği kararlaşmış.. Filhakika ertesi gün Rasim Beyle birlikte saraya gitmişler.. Hünkar huzura kabul etmemiş.. Baş Mabeynci vasıtasıyla maruzatını söylemiş.. O gün benim rapor da takdim edilmiş..

30 Nisan 330 - 13 Mayıs 914: "Boğazımda bir yanma var.. Biraz da öksürük var. Korkuyorum. Yine geçen seneki boğazım ağrısı" dedi. [s. 188] Ba'de'l-muayene bir gargara ile bir sadri cer' yazdım..

02 Mayıs 330 - 15 Mayıs 914: Sağ taraf kaburga hizasını göstererek: "Tam burada bir ağrı var.. Aman bir ameliyat iktiza etmesin.." dedi.. Muayene ettim.. Bir şey bulamadım.. Biraz cenilyor(?) sürdüm.. Hardal kağıdı, kotonipuede(?) yazdım.. Öksürüğü, boğazının yanması geçmiş..

"Bugün Rasim Bey yine gittiler.. Bakalım ne cevap getirecek.. Bu kadına pek üzüldüm.. Burada olacak şey değil.. Bir *idée fixe* var.. Burada kalırsam ölüm çıkacak diyor.. İstemiyor.. Beni istemediği gibi evladını da istemiyor.. Dışarıda kalalı başka bir şey olmuş.. Allah bilir! Babası sağ

---

vermeleri için ısrar ediyordu.

"Behice Hanım'ın bu ardı arkası kesilmeyen müracaatlarından kurtulmak isteyenler nihayet onu başlarından atmak için bir hile düşünmüşler, bir sabah Nişantaşı'ndaki evine giderek, 'Sultan Hamid hastadır. Sizi görmek istiyor', demişler. Bu yalana inanan kadıncağız, hemşiresi Tasvire Hanım'ı da yanına alarak Beylerbeyi Sarayı'na gitmiş. Babam kendisini görünce şaşırmış. Tabii kurulan tuzak meydana çıkmış. Maksat Behice Hanım'ı Beylerbeyi Sarayı'na hapsetmekti. Zavallı Nureddin Efendi o sırada 12 yaşında bulunuyordu. Ortada, kimsesiz olarak kalmıştı. Ona Mehmed Selim Efendi baksın diyorlardı. Behice Hanım burada kalamayacağını, evladını öksüz edemeyeceğini söylediyse de kimseye dert anlatamadı. Babam da kendisini haklı görüyordu. Buna rağmen yine üç ay kadar babamın yanında, Beylerbeyi Sarayı'nda mahpus kaldı."

Beşinci İkbal Behice Hanım sultanların Türkiye'ye dönüşüne müsaade edilmesinden sonra Türkiye'ye dönmüş ve 1969'da vefat ederek Beşiktaş'taki Yahya Efendi Dergahı'na defnedilmiştir.

olsa bu halini görseydi çekip alırdı.. Buna eminim.. **[s. 189]** Buraya ne demek istediler de gönderdiler.. Zahir ben kendisini bir odaya hapis edeceğim.. Burada uslu otur yoksa seni fena ederim mi? diyeceğim zannettiler.. Yine medeni insanların yaptığından başka türlüsünü yapamam.. Madem ki beni istemiyor.. zorla, cebirle oturtamam.. Belki bugün bir haber getirir.. bunu buradan alırlar.. Yoksa burada bela oldu.. İnat ediyor.. Ölecek.. Ben de öyle ölmesini arzu etmiyorum.. Pek üzülüyorum.. Hariçte de hükûmet buna dikkat etmeli.. Yoksa bilmem.. Öyle akrabası nezdine falan gitmez." - Yani Avrupa'ya mı firar eder?.. "Ben söylemek istemiyorum" dedi.. "Allah bilir ama **[s. 190]** onun fikri belki öyle gibi.. Benim çok tecrübem var. Onu isticvâb ettim.. Onun gözünde bir şey yok.. O adeta tecennün etmiş.. Kim bilir dışarıda bir sevgili mi var? Nedir?.. Hasılı bir nev'î cinnet.. Burada kalırsam.. karîben ölüm çıkacak.. diyor.. Yemiyor.. Ben birini bilirim. Ayağa kalkmaz idi.. (...) kalk yürü denilse, bacaklarını camdan olduğunu fikrine koymuş, ya kalkayım da bacaklarım kırılsın derdi.. Bu da böyle..

Ruslarla itilaf edilmek isteniyor.. Fakat pek geç.. Ben size evvelce söylemiş idim.. Ruslar monarşik bir hükûmettir. Onlarla hoş geçinmek bizim için iyidir.. Çünkü **[s. 191]** insan iptida komşusuyla iyi geçinmeye mecburdur sonra başkalarıyla.. Biz bazen Almanlar.. bazen Fransızlarla hüsn-i münasebete kıyam ediyoruz.. Bu iyi değil.. *Crédit*'yi bozar.. Çünkü her şey emniyet üzerine müessesdir.. Bir kararda durulmayınca kimse bize emniyet edemez.. İstikraz meselesini de iyi görmüyorum.. Onun sonu ne olacak?.. Vakıa Fransızlar parayı verirler.. Veriyor ama sağ el ile verdiğini sol el ile alıyor.. Âti çok muzlim.. Allah encâmımızı hayır eyleye" dedi.. "Dün de Meclis-i Mebusan açıldı.. Bakalım ne yapacaklar. Vakıa ekserisi şimdilik İttihat fırkasına mensup ama.. bilahare ne olacak bilemeyiz.. Her halde efkâr ayrılacak.."

Sayfa 192:

05 Mayıs 330 - 18 Mayıs 914: Efkâr-i ruhiye!.. "Bugün Nureddin Efendi validesini görmeğe gelecek.. Rasim Bey almaya gitti.. Lakin bir haftadan beri koltuk altında bir şiş varmış!.. Acaba hangi nev'î?.. Bir köpek memesi dedikleri var ki ben de evvelce sık sık olurdum.. Zararsızdır. Bir de saraca nev'î var.. Bundan başka bir de veba dedikleri sârî nev'î var!!.. Madem ki buraya gelecek!. içeri Âbid Efendinin yanına ve saireye temas etmezden evvel siz bir dikkatlice muayene buyurun.. Ben ihtiyatı severim.. Her halde ihtiyat iyidir.. Sârî bir şey olmasın!." dedi.. Anlaşıldı ya.. Sârî hastalıktan ödü kopar.. Velev ki evladı olsun önce kendi nefsini muhafazayı düşünür.. Başkasını değil!. **[s. 193]** Bilahare.. kuşlardan.. papağandan bahsetti.. Gitti içeriden beyaz bir papağan getirdi.. Bu cinsi Avustralya cinsidir.. İstanbul'da çok bulunmaz.. Bu cinsten benim bir pa-

papağanım vardı.. Pek güzel lakırdı söylerdi.. Âbid Efendinin kardeşi bir kızım vardı ki öldü.. Bir gün onun sütünü kalfa dökmüş.. Çok ağlıyor.. Süt lazım.. Yanımda da doktor Mavroyani Paşa var.. Ben çocuğun sütünü kim döktü diye kalfalara bağırıyorum.. Onlar tabiî sükût ediyorlar. Kimse cevap vermiyordu.. Papağanım perdelerle kornişlerinde oturmayı pek severdi.. Yukarıdan usulcacık isim ve cismiyle filan kalfa döktü demez mi! **[s. 194]** Kalfanın yüzü kıpkırmızı oldu.. Mavroyani Paşa da papağanın zekâvetine şaştı.. Kalktı.. Bunların başını kaşımalı.. pek hazzederler.. Kadınları da çok severler.. Daima kadınlar onları hoş kullanır ve başka erkek görmediklerinden bir başka erkek görürse kadını kıskanır.. Bağırır.. adeta bekçilik ederler.. Bir kimsenin kusuru olursa sorulunca da söylerler.. Papağanın yanında gizli şey olmaz.. Ben papağanı çok severim.." Bu da ahval-i ruhiye! İki saat sonra Nureddin Efendi geldi.. Koltuk altındaki çıbanı validesinin yanında gösterdi.. O da validesinin teşciiyle. Validesi: "Sen asker olacaksın.. Haydi bakayım.. aç göster.. Korku ne demek?" diye tekrarladı.

11

Onbirinci Defter

Sayfa 02:[1]

(?) Mayıs 330 - (?) Mayıs 914: Bugün öğleyin bir saat kadar kanepe üzerine uzandım.. Biraz uyumuşum.. Şimdi kalktım.. Sağ memem hizasında ağrı duyuyorum.. Aman bir *pneumonie* olmasın" dedi. Ba'de'l-muayene azla(?) ve (...) olduğu beyan edildi. Sigara vermek istedi.. Tütünü terk ettiğimi söyledim.. "Ha! Fakat böyle her şeyden mahrumiyet o da iyi değil.. Az içilirse zarar etmez.. Avrupa'da bazı fena âdet var.. Bak o zararlı, muzırru's-sıhha olacak.. Fakat ona da alışıyorlar bir şey olmuyor.. Hattâ benim yanımda Façle isminde bir Alman amele vardı.. Zeki bir şey idi.. Her şey elinden gelirdi.. Fransızca bilir idi.. Hattâ birkaç defa Fransa'ya ve saireye bazı işler için gönderdim.. Becerdi.. Daima yanağı şiş gibi durur.. ve ağzını sakız çiğner gibi oynatırdı.. Bir gün merak ettim.. Ağzında ne var! diye sordum.. Tütün pastili dedi. Ağzından siyah bir şey çıkardı.. Müstekreh bir şey.. Fena bir kokusu var.. 'Aman' karl(?).. olursun.. Bunu nasıl çiğnersin! dedim... Bir şey olmam.. Alışığım.. O derecede ki tahta kurusu, pire beni ısırsa ölür dedi.. Demek vücudu nikotin ile zehirlenmiş.. Bir de Amerika sefiri vardı. O da tütün çiğnermiş.. Gene onun çiğnediği **[s. 03]** iyi cinsi.. O da tütün pastelini çok methederdi.. Bir gün bana da getirdi.. Öyle siyah değil.. Adı 'General Valânsi' idi.. İyi bir adam idi.. 4-5 sene İstanbul'da kaldı.. Her cuma ziyarete bana gelir idi.. Bana da rovalvörler getirmiş idi.. Tüccar idi.. Ticaret iyidir. Ben de efendiliğimde ticaret ederdim.. Ailem kesirdir. Vakıa 100 bin kuruş maaşım vardı.. Lakin o zaman 3-4 ayda bir maaş çıkar.. o da metelik para veya kaime verirler idi.. Adeta 10 bin gümüş(?) elime geçerdi.. Fakat koyun ticareti ederdim.. Maslak çiftliğinde iken de ektirirdim.. Lakin ondan fayda olmazdı.. Asıl fayda koyun ticaretinden olurdu.. Senede 5-6 yüz, 700 koyun getirtirdim.. Yavrularını, sütünü, yapağını, sonra da kısır eder kasaba satardım.. Gelecek sene başka sürü mübâyaa ederdim.. Senede koyun başına bir lira bir Mecidiye kâr bırakırdı.. Çok kârlıdır.. Bir de üstübeç madeni vardı.. Üstübeç ocaklar, işletirdim.. Çünkü üstübeç Venedik'ten gelir.. Boyacılar çok kullanır.. Ben daha ucuza satardım herkes benden alırdı.. Ondan da çok istifade ederdim.. Cülusum zamanında sarrafım Zarifi'de 65 bin lira mevcut idi.. Cülus bahşişini kendi paramdan verdim.. Diğer şehzadeler adeta **[s. 04]** borç ve sefalet içinde idiler.. Çünkü ticaret bilmezler, çalışıp kazanamazlardı.. Kazanmak, iş yapmak da bir hünerdir!."

01 Haziran 330 - 13 Haziran 914: "Koltuğum altında bir kırmızılık var.. Köpek memesi olmasın. Bir kere görseniz.. Bir de apış aralarında kaşıntı var.. Onlar için de bir ilaç verir misiniz" dedi.. "Ahval iyi gitmiyor.. Dünkü Peyam başmakalesinde ahval-i umumiyeyi iyi tasvir etmiş.. Pek iyi görmüş. Doğrusu siyasî bir nazarı var.. Yunanistan korka-

[1] Defter sayfa 2'den başlamaktadır.

rım bizim sipariş olunan dretnotlar gelmezden evvel bir şey yapsın!.. Görüyorum ki bugünlerde bir şey yapmak istiyorlar.. Donanmaları fâik iken adaları bize cebren tasdik ettirmek istiyorlar.. Neticesi bu.. Şimdi âkilane, sâkitâne hareket edilecek zaman.. İnşallah iyi olur.. Bizim kadın yine rahat durmuyor.. Ben çoktan beri kendisini görmüyorum.. Artık ne o beni; ne ben onu göremeyiz.. Geçmiş ola.. O da burasını istemiyor.. Zaten burada durmasını ben de istemem.. Bu kadın 5 senedir dışarıda kaldı.. Ayrı yaşadı.. Başka türlü bir şey olmuş!. Birçok mücevheratı vardı.. Hepsini elden çıkardığı gibi birçok da borç yapmış!. **[s. 05]** Ben bir babası "Alyoz" Beyi bir de validesini bilirim.. Halbuki birçok taallukâtı çıkmış.. Hemşiresi, amcazâdeleri ve saire.. Bu kadın güzel okur.. güzel yazar.. Böyle iken haline taaccüb edilir.. En akıllısı böyle çıkıyor.. Tevekkeli Hazreti Peygamber: *"Şâtihunne-Chatihunné Hâlifehunne-Haliféhunné"* buyurmuş. Manası "Kadınla müzakere ediniz.. Söylediğinin aksini yapınız" demektir.[2] Çünkü en akıllısı yine kadındır."

04 Haziran 330 - 17 Haziran 914: "Koltuk altındaki kırmızılık, bugün yine var.. Lakin şiş filan yok.. Yalnız kaşınıyor.. Bir kere görseniz.. İlaçlara devam ediyorum.. Bugün bir iki tane zeytinyağlı dolma yedim.. Fakat hazmedemedim.. Ba'dehu mide bulantısı oldu.. Bu zeytinyağından ileri geliyor.. Ne vakit zeytinyağlı yesem öyle oluyorum.. Ben herkes gibi mütenevvi yemekler yiyemem. Hele yemiş pek az yerim.. Şimdi kabak mevsimi iki tane kâfi.. Fakat kadınlar öyle değil.. Muttasıl yemiş yerler.. Bunun için ben onları maymuna benzetirim.. Yalnız bizim kadınlar değil! Dünyanın hep bütün kadınları yemişe düşkündürler.. Yemiş olsun.. Onlar yemek istemezler." **[s. 06]** "Rumlarla ahval iyi gitmiyor.. Bir şey çıkartacaklar.. Ben olsam ne yapardım?.. Patrik ile iyi geçinirdim.. Patriği ele alırdım.. Patrikhane demek Yunanistan demektir.. Yunanistan'a da bütün Rumlara da Patrikhane hükmeder.. Bilmem bizim hükûmet neden bunu böyle düşünmüyor.. Rumların Patrik'ten başka bazı ileri gelen, nüfuzlu adamları var.. Onları da okşamalı.. Hasılı Patrikhaneyi okşamakla işler sükûnet bulur itikadındayım.. Ben Rumları hep okşardım. Benim içtihadım hâricinde bir kere Babıâli'nin Patrikhane ile arası açılır.. O vakit Yunanistan ile muharebe zuhur etti.. Ne vakit Patrikhane ile aramız bozulursa arkadan Yunanistan ile mutlaka harp olur.. Bu da pek tabiîdir.. Biz İstanbul'u Rumlardan zapt ettik.. Fetih günü onlar matem tutmak isterler.. Biz tezahürde bulunursak onların hissiyatını rencide ederiz.. Benim zamanımda bir kere İstanbul'un fethi günü merasim yapmak istediler.. Ben bu hissiyat noktasını nazara alarak müsaade etmedim.. Bunlar hikmet-i hükûmettir.. Çünkü hükûmet tebaasının hepsinin hissiyatını da rencide etmemeğe çalışmalıdır.. Her nedense biz kendi

[2] Hazreti Peygamberin böyle bir hadisi bulunmamaktadır. Onun adına uydurulmuş bir sözden ibaretdir.

kendimize mesele çıkarıyoruz.. Daha **[s. 07]** donanmamız buraya gelmezden evvel birçok gevezeliklerde, (...) bulunduk.. Bunlar fazla şeyler.. Donanma mübâyaa ettik.. Buraya gelinceye kadar gizli kalmalıdır, (...).. Bugün öğleyin yatmıştım.. Bir saat kadar uyudum.. Uykuda bir rüya gördüm.. Güya salonda imişim.. Oda tarafından bir şarkı, ya ilâhi sesleri işittim.. Fakat öyle güzel bir ses ki tarif edemem.. Hemen odaya doğru geldim.. Odanın ortasında Çeşim-zîşân Kalfanın elinde bir keman var.. Bir (...) güzel sesi de söylüyor. Fakat içinden biri söylüyor.. Sonra nakarata gelince hepsi birden söylüyor.. Bazı Mevlevî tekkelerinde vardır.. Ya şarkı veya ilâhi gibi bir şey.. Çeşim-zîşân işitiyor musun ne kadar güzel sesler diyerek uyandım.. Hayırdır inşallah. Güzel ses iyi haberlerdir.. İnşallah akşam gazeteleri iyi haber verir."

10 Haziran 330 - 23 Haziran 914: Behice Kadın bugün saat 2,5'ta (zavallı) giyinir.. Kuşanır.. Ber takrib haremden çıkar.. Selamlıkta kumandanlık odasını boş bulur. Girer.. O sırada nöbetçi zâbit Salih Efendi yapıcı amelesi koridordan geçerken.. muhafız kumandan odasında -ki benim de oturduğum odadır- çarşaflı bir kadın **[s. 08]** kapıyı örtüyor.. Hemen gider.. Behice Kadın olduğunu (beşinci ikbal) anlar.. İçeriye hareme girmesini rica eder.. Kadın asabi bir sada ile girmeyeceğini.. Rasim Bey gelinceye kadar burada kalacağını.. Rasim Bey geldikten sonra da öldürseler içeriye girmeyeceğini söyler.. Derhal Rasim Beye, telefonla ve (...) haber gönderirler.. O sırada vak'adan Abdülhamid haberdar olur. Sinirine dokunur?!. Beni ararlar.. Eve telgraf çekerler.. Halbuki ben daha saray civarından geçmiş olduğumdan vak'adan haberdar olurum.. Saray'a geldim. Doğruca Abdülhamid'in yanına girdim.. Abdülhamid kendi dairesinin önündeki büyük sofada bir kanepeye oturmuş.. fesini açmış!.. ah!.. oh!.. diyerek hilaf-i mu'tad ayağa kalkıyor.. "Malum bu kadının harekatından müteessir oldum.. Acaba kalbim durmasın.. Bir sıkıntı duyuyorum.. beni, muayene buyurunuz da bir *cordiyal* veya sair bir ilaç yazınız" dedi.. Muayene ettim.. Kalpte gayr-i tabiî bir hal his olunmuyor.. O sırada pereldeter(?).. istedim.. Dilberyâr Kalfaya birkaç gün evvel bir şişe yazmış idim.. Getirdiler.. Bundan birkaç tane ilaç gelinceye kadar alabilirsiniz dedim... "Aman!.. Vermesin benim.. İlaç gelsin.. Şişe açılmış, bir yanlış bir şey olmasın!" dedi.." **[s. 09]** Yanlış olacak bir şey değil.. Şişesi üzerinde bakınız yazıyor.. Lokman ruhu hapları.. Baktım.. almak istemiyor.. Vehmine dokunuyor. Israr etmedim.. İlaç yazmak üzere ayrılırken "Bu gece buradan rica ederim ayrılmayınız.. Burada kalınız" dedi.. Kadının bulunduğu odanın kapısını vurdum.. Ortadaki masadan reçete defterini aldım. Dışarıda bir cordiyal yazdım.. Yarım saat daha geçmeden birkaç kere Şöhreddin Ağa ilacı aradı. İlaç geldi mi?. Sizin burada kalmanızı rica ediyor.. diye de haber göndermiş..

Kadın hâlâ Rasim Beyin odasında.. Saat yedi 7 raddelerinde Dârus-

saade (kızlar) ağası ile Rasim Bey geldi.. Nöbetçi zâbit, diğer ağalar kadının bulunduğu odaya girdiler.. Saat (8,5)'a kadar orada içeriye girmesi için iknaya say(?) ettiler.. Dârussade ağası: Padişah beni gönderdi.. Yarın ben icâbına bakar.. kendisini oğlunun yanına, evine gönderirim.. Bu gece rahat etsin.. Müsterih olsun!. Hareme girsin diye irade ettiler" demiş!.. Ben seni tanımıyorum.. Şayet yalan söylüyorsan.. padişahı ayaklar altına alıyorsunuz.. demesi üzerine.. Rasim Bey de yalan söylemek mecburiyetinde olmadıklarını.. **[s. 10]** keyfiyeti padişaha arz ediverdiğini.. Dârussade ağasını gönderdiğini söyleyerek temin ettikten sonra.. padişaha cümlemizin itaati var.. Madem ki yarın beni buradan çıkaracağını vaat buyurmuşlar.. bu va'd-i şahanesine ve iradelerine itaat için bu gecelik içeriye girerim.. Fakat yarın çıkamazsam.. demek olur ki padişahın malumatı olmaksızın beni tarafınızdan aldattığınıza hükmederek o vakit ne yapacağımı ben bilirim.. der.. biraz daha tereddütle.. tenkitlerden sonra 8,5'ta içeri odasına girer.. Dârussade ağası da bir kano otomobil ile padişaha arz etmek üzere saat 9'da Beylerbeyi Sarayı'ndan müfârakat eder..

11 Haziran 330 - 24 Haziran 914: O gece ben sarayda kaldım.. Ferdası günü saat 1,5'ta Abdülhamid istedi.. Yine aynı salonda bu defa fesi başında oturuyor. Fakat beni görür görmez.. ber-mu'tad kıyam etti.. Musafahadan sonra oturdum.. Vakıa sigara içmiyormuş.. Fakat benim yanımda olsun.. bir iki tane iç!.. O kadar zarar yok" dedi.. Bir sigara içmeye icbar etti.. "Dün kollarımda karınca, kalbimde fenalık hissettim.. Hamd olsun bugün geçti.. İlacınızdan 2-3 fincan aldım.. **[s. 11]** Sebebini anladım.. İnce fanila giymiş idim.. Biraz terli idim.. Felûye'nin selamlığa çıktığını haber verdiler.. Müteessir oldum.. Onun odası tarafına dışarıdaki büyük salona çıktım.. Pencereler açık.. Rüzgâr vardı.. Bir de asabiyet haliyle yemekte de ne yediğimi bilemedim.. Bamya bana zaten çekirdekleri dokunur.. Bir o.. bir de teessür ikisi bir araya girdi.. Midem de bozuldu.. Sabahleyin fazlaca (sinameki) müshil aldım.. Üzerime -göstererek- kalınca bir fanila daha giydim.. Bir de aspirin aldım.. Şimdi geçti.. Fakat bu kadın burasını istemiyor.. 25 gün evvel bana ettiği tahkiri siz de gördünüz.. O günden beri yüzünü görmedim.. Tabiî göremem. Hasılı buradan gitmeli.. Burada 1,5 aydan beri.. o geldi geleli rahat, huzurumuz münselib oldu.. Evvelce de inatçı bir kadın idi.. Fakat böyle değil idi.. Okur, yazar.. âkıle.. fakat 5 seneden beri başka türlü olmuş.. Dışarıda ona bir şey olmuş.. Hiç nasihat kâr etmiyor.. Biraderim akşam haber göndermiş.. Bugün vükelâyı toplayıp bir karar verecekmiş.. Buna pek teessüf ettim.. Hanedan meclisi, vükelâ ile müzakere bunlar fazla, münasebetsiz.. Aile meselesi her zaman olur.. Kendisi bizzat halletmelidir.. Bunu faraza **[s. 12]** Hicaz'a göndermeli.. Orası müstesna yerlerdir.. Gönderir.. bu kadın dışarıda devletin başına işler açar.. Böyle fena kadınlar her yerde olur.. Babam zamanında, hattâ kendisinin de başına gelmiştir..

Benim başıma da evvelce yine gelmiş idi.. Feleksu isminde gayet dilber bir kız.. Yıldız'da benim çalıştığım dairede.. kerestelerin bulunduğu yerde talaşları gece tutuşturmuş.. (...).. Kadın nöbet beklerdi. Görmüşler.. İtfaiye heyeti vardı.. Çabuk söndürdü.. O zaman ben onu tahkik ettirdim.. Derhal Şifre Katibi Asım Bey vardı.. Yaşlı başlı.. İstintak işlerini iyi bilir. İçeriye celp ettim.. Feleksu'yu istintak etti. Cürmünü itiraf etti.. O zaman bu kadının aleyhinde de bazı emareler vardı.. Ne ise Feleksu'yu Hicaz'a gönderdim..

Büyük birader zamanında da bir kalfa, eski Beşiktaş Sarayı ahşap idi.. Alt kat (birader Burhaneddin Efendinin odasının tam altında) cami kubbe perdeleri gibi sütunlu kubbe perdeler vardı.. Kışın büyük perdeleri inerdi.. Yazın kalkar idi.. Gayet güzel, kalfalardan biri **[s. 13]** gece eline mum alır.. perdenin arkasına kor.. kendisi karşıya geçer.. nasıl tutuştuğunu seyreder.. Diğer nöbetçi kalfalardan biri de bunu görür.. ve tanır.. Derhal bağırırlar.. Az kaldı birader yanacaktı.. Onun odasının kaplama numunelerinden alev çıkmaya başlar.. Gelirler.. Baltalarla keserler.. su atarlar.. söndürürler.. Beni de o zaman 13-14 yaşında idim.. Uyandırdılar.. Hâlâ hatırımdadır.. Üşüme duydum.. Dişlerim birbirine çarpıyordu.. Şimdiki Avusturya imparatoru gayet iyi bir adamdır.. Beni de pek sever.. Zavallı şimdi bir akrabasıyla yaşar.. Karısı imparatoriçe neler yapmadı.. Her sene 100 bin lira sarf eder.. Aveneleri peşinde.. Şimdiki Almanya imparatorunun Korfu'daki -bilahare satın aldığı- kasırda zevk, sefa ile yer.. İmparator bilir.. fakat bir şey yapamazdı.. Bu gibi fenalıkları ancak mehâfetullah men eder.. Hattâ Fransa'nın *Régence* devirlerinden birinde, ki malum 3 *Régence* vardır.. XIII. Louis o derece sefahate düşmüş ki artık bir gün kendi **[s. 14]** kızı ile cimâa karar vermiş.. Kızına teklif edince.. kız geri çekilmiş.. Bak! baba! demiş.. Her şey yaptın.. Fakat bu habâisi olsun yapmaktan haya et.. Ben kızın olduğumu düşün.. Vicdanın muazzep olmaz mı?.. deyince hakikaten çekilmiş.. Kızın bu sözleri altın kalemle tarihe yazılmıştır.. Fransızlarda bazı iyi adamlar vardır.. Driault Paşa ki Napolyon'un yaveri idi.. Malumatlı, sadık bir adam idi.. Ben yanıma aldım.. Gayet beni severdi.. Hattâ Mabeyn'de yatar, kalkardı.. Onun tavsiyesiyle getirmiş.. Bir Dr. Blane isminde ufak, tefek yapılı.. kısaca boylu.. beyaz sakallı, gayet temiz.. zarif giyinir.. bir doktorum vardı.. Bu doktor.. Çin'e, Hindistan'a, Japonya'ya sefer eden vapurlarda doktor imiş.. Marsilya'ya giderek Driault Paşa bir kere tesadüf etmiş.. Konuşmuş hoşuna gitmiş.. Kimseyi tavsiye etmezdi.. Fransız olduğu halde.. şimdi Fransızların da ahlakı bozuldu.. Fena oldular.. **[s. 15]** der idi.. Lakin bu doktora emniyet etmiş.. Marsilya'dan avdetinde bana bahsetti.. Bir kere yazalım gelirse iyi doktor dedi.. Vapurlarda ayda (30) lira alırmış.. Biz daha ziyade verdik geldi.. Mekteb-i Tıbbiye'ye muallim ta'yin ettirmek istedim.. Artık vücudum mütehammil değil.. dedi.. Kabul etme-

di.. Mabeyn'de yatar kalkar.. hiçbir yere gitmez.. haftada bir iki kere belki Yıldız civarında bir Millet Bahçesi vardır.. Bazen (...) oraya kadar çıkar.. Her gün odasında kitapları.. Antika meraklısı idi.. Odasını antikalarla tezyin etmiş idi.. İki sandık antika beraber getirmiş idi.. Oturur(?) bahçeye çıkar gezinir.. Gecenin yarısında çağırılsa.. yine redingotlarını giyer.. beyaz eldivenlerini kravatını takar.. tertemiz gelir idi.. Güzel de yazar, bazen siyasî makaleler gazetelere gönderir idi.. Benim hem doktorum hem akıl hocam idi.. Her gece beraber sofrada **[s. 16]** buluşur.. 3-5 kişi beraber yer idik.. Bazen hazmı batî bir şey yersem.. karşımda *excellence*.. der:. işaret eder.. yeter.. der idi.. Ben de yemez idim.. Beni pek severdi.. Ben de sever idim.. Bilahare artık ihtiyarladım.. gideceğim diyerek izin istedi.. Gitti.. Fransızlar millet-i vâhidedir.. Nihayet nerede olsalar Fransa'ya avdet etmemek onlar için mümkün değildir..

Yunanistan da bana geliyor ki bir şey yapacak.. Bugün Sabah gazetesinde Enver Paşa'nın beyanatları vardı.. Okudunuz mu? Bir o bir de Yunan Hariciye Nazırı'nın bir sözü var.. Türkiye ile ma'nevî muharebe edeceğiz diyor. Diplomatie lisanı kullanıyor.. Bundan bir şey hatırıma geldi.. Bir Amerika sefiri vardı.. Bir meseleden dolayı bana gayet bârid bir tavırla *responsabilité morale* ile sizi itham ederim dedi.. Ben de ona cevap verdim.. **[s. 17]** *R. morale* Allah'a karşıdır.. Bana kimse bir şey yapamaz.. dedim... Sükût etti.. Üç aydan sonra azlettirdim.. Hükûmet azletti.. İngiltere sefiri Sir O'Connor.. vardı.. O beni pek severdi.. Madamıyla her hafta ziyaretime gelir.. Hastalığıma adeta ağlıyordu.. Pek iyi bir adam idi.. Ben de onu severdim.. Böyle iyileri de var.."

17 Haziran 330 - 30 Haziran 914: "Bu sabah kalkınca öksürdüm.. Balgamda cüz'î kan gördüm.. Merak ettim.. Teverrüm etmeye!" Ba'de'l-muayene teşekkür-âmiz birkaç söz.. "Boğazım göksüm şiddetle yanıyor.. Cüz'î öksürüyorum.." dedi.. Sözü ahval-i hazıraya nakil ederek..: "Avusturya veliahdını, zevcesini beraber vurmuşlar.. Çok acıdım dedi.. Genç güzel idiler.. Vakıa şahsen tanırım.. Sırpların işi. Hem de o gün Kosova muharebesi hatırası şenliklerini yapıyorlarmış.. Bakalım ne olacak? **[s. 18]** Elbet Avusturya bizim gibi değil.. Ona karşı (...) Islav tehlikelerine karşı kim bilir ne kadar tedbirler hazırlamışlardır.. Bir de muhacirlerin mübadelesini kararlaştırmışlar.. Pek â'la.. Hattâ hükûmet Patrikhane'den bir heyet istemiş idi.. Muhaceret edecek yerleri dolaşarak kendi arzularıyla muhaceret edecekleri ellerinden birer mazbata alarak bırakmalı idi.. Bizde gazeteler işi berbat ediyorlar. Daha bizim dretnotlar meydanda yok iken biz şöyle yapacağız böyle edeceğiz gibi Rumların hissiyatını galeyana getirecek makaleler yazdılar.. Onların zenginleri çoktur.. Fransa'da, İngiltere'de, Amerika'da hattâ Japonya'da velhasıl dünyanın her tarafına Rum tüccar yayılmıştır.. Aynı zamanda fedakârdırlar.. Böylece iş iddiaya düşünce onlara yardım eden de çok olur.. Bizim dretnotla-

rımıza mukabil onlar da gemi yaparlar.. **[s. 19]** Hele Amerika Avrupa işlerine ahden karışıyorlar iken nasıl oluyor da Londra gemi satıyor.. Bunu hükûmet şiddetle protesto etmeli idi.. Vakıa istese de belki fayda vermez.. Çünkü Avrupa bizi adeta hukûk-i medeniyyeden iskât etmiş gibi hakkımızda davranıyorlar.. Pek fena!.." dedi.. Sonra beyaz papağan geldi.. Azıcık onunla meşgul olduk..

18 Haziran 330 - 01 Temmuz 914: Midesinde ve karnında cüz'î ağrıdan şikâyet etti.. Hasbe'l-mevsim bir şey dokunmuş.. dedim... İki armut yemiş.. Belki o dokunmuş.. İlaç yazdım.. "Avusturya veliahdının ve zevcesinin öldürülmesi münasebetiyle zavallı kral ve imparator Franz Joseph ne kadar kederlenmiştir.. Gazeteler Mecid Efendinin veya Yusuf İzzeddin[in] cenaze merasiminde bulunacağını yazıyor.. Fakat Sırplar aleyhinde fevkalade nümâyişler yapıyorlar. Bundan korkuyorum.. Sırbistan'la bir harp zuhur etmesin.. **[s. 20]** Harb zuhur ederse Avusturya doğru Selanik'e iner.. Maksadına nâil olur.. Fakat Rusya da işe müdahale ederse harb-i umûmi olur.. Pek fena!.. Bana bomba attıkları zaman birkaç Ermeni ve bir de bombayı yapan Belçikalı/İsviçreli biri derdest edildi.. Fakat birkaç zâbit setresi de bulundu.. Ben ordunun nâmını lekelememek için "Necip Melhame"yi çağırdım.. Böyle tahkikat-i adliyede mahir idi.. Göreyim seni.. bir zâbit ismi meydana çıkmasını istemem.. dedim... Yüzüme baktı.. Küçük rütbeli yaverlerden biri.. bir paşazade.. daha bence malum olan birkaç zâbit işin asıl mürettipleri idiler.. Hiç meydana çıkarmadan.. Ben bu hususta mutaassıp bir adamım.. İşin içinde zâbit olduğunu şimdi mahrem söylüyorum.. Fakat bomba parçası başımın pek yakınından geçti.. (...) parçalar çıktı.. Kadınlar kravat iğnesi yaptılar.. Hâlâ durur.. Hiç korkmadım. Selamlık merasiminde Avusturya sefiri vardı.. Beni takdir etti.. **[s. 21]** Korkmadınız mı? dedi.. Ben de biz Müslümanlar kaza ve kadere itikat ederiz.. cevabını verdim.. Bir Amerika sefiri vardı.. Tuhaf bir adam idi.. Bana bazen Müslümanlığa dair.. garip sualler sorardı.. Bir gün de Müslümanlar bizden kız alıyorlar.. Bize neden vermiyorlar diye sordu.. Birden irkildim.. Biraz düşündüm.. Derhal cevabını verdim. Dedim ki biz Zebur, Tevrat, İncil ve sonra da Kuran'a itikad ederiz.. Dört kitabın dördünü de hak tanırız.. Fakat halen onların ahkâmı mefsuhtur. Kuran'ı azimüşşanın ahkâmı caridir.. Siz de Kuran'ı tasdik ederek, peygambere itikat edin.. ben kızımı vereyim dedim... Sükût etti.. İsmi Garaşan idi..

Karlo hamamı yapıyor.. Bitsin görürsünüz.. Güzel oluyor. Almanya'dan ben getirttim.. Çini işlerini ondan başka İstanbul'da kimse yapamaz.. Benim Yıldız'da çini fabrikam vardı.. Adeta Saksonya çinilerini taklîden kıymettar çiniler, 4-5 yüz liralık vazolar yaparlardı.. **[s. 22]** Usmanlar yetişmişti.. Şimdi onlar ne oldu! bilemem.. Yalnız o değil, marangozluk eden güzel ustalar da yetişti.. Ben erbâb-i sanatı severim.. Sanata

merakım vardır.. Hem yetişenler öyle mektep görmüş değil.. Bayağı neferlerden yetiştirirdim.. Bir Mustafa vardı.. Bana Avrupa'dan dostlarım alüminyum tahtaları göndermişler.. Çağırdım.. Bunlardan bir sandal yapabilir misin? dedim... Resmini yaptırır çalışırım.. dedi.. Yaptı.. havuzlarda idi.. Gayet hafif idi.. Kim bilir Yıldız'da ne oldu?. Sanat işlerine "Selim Melhame"nin merakı vardır.. Nazır idi.. Gerek Selim Melhame ve gerek Necip Melhame çalışkan, gayûr, iyi adamlar idi.. Kıymeti bilinmedi" dedi..

20 Haziran 330 - 02 Temmuz 914: "Bugün iki üç defa dışarı çıktım.. Sinamekiyi her vakitki miktarda aldım.. Lakin tesiri fazla oldu.. Hâdi Ağada da varmış?. Acaba? Sâri hastalık var mı? Bir tane Acem beyi gelmiş.. Vapurdan çıkmış, kolera olduğu tebeyyün etmiş." dedi. **[s. 23]** "Gazetelerde okudum.. İran Hastahanesi kabul etmemiş. Belediye Hastahanesinde muayene etmişler.. Kolera olduğu tebeyyün etmiş.. Orada yatırmışlar.." dedi... Ben de şimdilik kolera gibi sâri hastalık işitmedim.. dedim... Kâbız ve bizmut, *dover*den mürekkeb, tuzlu tozla, jöle limonad ve lafetin ve ekseriya pranorikten mürekkep limonata yazdım.. Gitmeden evvel haber göndermemi söylediler.. İki saat sonra büyük hanım (Müşfika Hanım) için çağırdılar.. Yine Abdülhamid huzurunda muayene ettim.. Baş dönmesinden şikâyet ediyordu.. Abdülhamid, "ihtimal yemek ağır geldi.. Yemekten sonra oldu.. dedi.. Ona da *po role* verdim..

25 Haziran 330 - 05 Temmuz 914: Büyük salonda kabul etti.. Gülerek, "Bey nasılsınız? Birkaç gündür sizi göremedim.. Evvela keyfinizi sorayım; buyurun" dedi.. Oturduk.. "Sigara içmiyorsunuz ki vereyim" dedi.. "Bu sabah baş ağrısıyla kalktım.. Sebebi de yine dertten!" **[s. 24]** Hayır ola! Yine ne var ki? dedim.. "Ne olacak Âbid Efendiye ait bir çanta vardı.. Sukûtumdan sonra Selim Efendiye verilmiş.. Şimdi validesi başının etini yiyor. Çantanın muhtevasını istiyor.. Bunun için bu sabah yine Rasim Beye söyledim.. Gönderdim.. Bakalım ne cevap getirecek[3].. Aspirin alacağım.. Fakat evvela size sorayım dedim... Bir de aspirin yazınız" dedi.. "Yunanlı yine bir kruvazör de İngiltere'den mübâyaa etmişler.. Geçende iki zırhlı.. iki de kruvazör almışlar idi.. Bununla üç kruvazör ediyor.. Hâlâ bizimkiler gelmedi.. Sukûtumdan evvel başkatibim Cevat Bey Rumlardan bahsettikçe efendim bilmezsiniz.. Bu Rumlar yamandır yaman!.. der idi.. Nedir? yaman! deyince.. Kendisi Bebek'te oturur idi.. Komşuları **[s. 25]** Rumların ahvaline dikkat etmiş.. Hepsi müsellah. Bir gün bunlar İstanbul'da bir mesele çıkaracaklar onun için korkarım der

---

[3] Abdülhamid'in tahtan indirilip Selanik'e sürgüne gönderildiği sırada içinde bir kısım para ve mücevherlerin bulunduğu Âbid Efendiye ait bir çanta karışıklıkta kaybolmuştur. Abdülhamid tarafından sonradan yapılan bütün ricalara rağmen çanta bir türlü bulunamamıştır (Bkz. Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 229 vd.)

idi.. Evet!.. Rumlar asırlardan beri çalışmışlar.. Bizim gibi tembel değildir.. Hepsi zengin.. Mektepleri iyi. Her şeyleri yolundadır.. Zarifi, Banceri.. bunlar hem zengin, hem zeki malumatlı adamlardır. Daha başkaları eskiden devlete dahilen istikraz verirler idi.. Zarifi benim sarrafım idi.. Banceri, Bank-i Osmânî müdür muavini idi.. Bankayı o çevirir idi.. Bir Fransız var idi. Zatü'l-lihye idi.. Zarifi'nin Beyoğlu'nda apartmanları, Büyükdere'de yalıları var idi.. Yine de durmuyor. Dünyanın her tarafında Rum zenginleri, tüccarları var. Hem de milliyet birdir derler.. **[s. 26]** Bugünkü Tasvir-i Efkâr'ı gördünüz mü?.. Aman ne lisan o.. Beyanı Avusturya veliahdı ve zevcesini vuranları takdis ediyor.. Alkışlıyor.. Bu sözler avam için adeta cinayete bir teşvik olur.. Ne kadar fena!. Mebuslar da bütçeyi müzakere ediyorlar. Bazı mebuslar da (Cemil Zehâvi) bizim hanedan maaşlarını çok görüyor.." dedi..

02 Temmuz 330 - 16 Temmuz 914: "Bugün Harbiyye Nazırı Meclis-i Mebusan'da Harbiyye bütçesini müdafaa edeceğini gazeteler yazıyor.. Bakalım ne söyleyecek? Enver Paşa'nın kuvve-i nâtıkası var mı?.. Maliye Nazırı Câvid Bey Allah için hem natûk hem de maliye ve iktisat işlerinin âlimi!.. Hiç diyecek yok. Fakat şimdi vükelâ içinde muktedir zevât kalmadı.. Eskiden Halil Rıfat Paşa gibi zevât vardı.. Çok muktedir, afif, ağır başlı bir vezir idi.. Düşünerek söz söyler idi.. Asıl kâtiplikten yetişmiş, kuvve-i kalemiyesi de iyi idi.. **[s. 27]** Rumeli'nin her tarafını gezmiş.. Mutasarrıf, valiliklerde bulunmuş.. Manastır, Bulgar isyanlarını def etmiş.. Sonra vali iken İstanbul'a geldi.. Rumeli hakkında vukuf ve tecrübe ve malumatı vâsi idi.. "Kuvve-i nâtıka ve sair hususta Mahmud Şevket Paşayı medhettim.. "Evet!.. Bilirim.. Muktedir idi.." dedi ama.. dikkat edilirse halinden ondan memnun olmadığı.. ona bir hafî garazı olduğu anlaşılıyordu..

07 Temmuz 330 - 20 Temmuz 914: Saray'da tamirat var.. Bu mehanda yatak odası yanında alt katta bir alafranga hamam yapılıyor.. Hamamın suları bir boru ile lağıma gidiyor.. Lağımın üstünden gaz ve su boruları geçiyor.. İnşaat memuruna haber gönderilmiş. Lağım su borusuna yakın geçiyor.. Mahzuru olmasın.. Bir kere de doktor görsün demiş.. Beni çağırdı.. Beraberce (hamamı) banyo mahallini gezdik.. Memur lağımın ve boruların krokisini çizmiş idi.. Tıpkı çizdiği gibi de lağım betonarme bir yoldan gidiyor.. Gaz, su borusu onun 25 santimetre hâricinden geçiyor.. Ra'yü'l-ayin gördük.. Merak etmemesini söyledim.. Müsterih oldu.. Banyo odası merdiven altında.. Çini döşenmiş.. Tamiratı da Alman yapıyor.. "Karlo'dan başka.. Böyle alafranga hamam yapacak İstanbul'da başka kimse yoktur.. Onu Almanya'dan ben getirtmiş idim. **[s. 28]** Birçok seneden beri alaturka hamam sevmem.. Alafranga hamam çok sıhhidir...." dedi.. "Dünkü hükûmetin Meclis-i Mebusan'daki beyannamesi çok iyi.. Yalnız bir noktasında yine bana taarruz ediyorlar.. Neden bunu söylü-

yor?.. Devr-i sâbıkta otuz bu kadar sene ordu yerinde saydı.. diye Mahmud Şevket Paşanın bir sözünü tekrar ediyorlar.. Bu sözün mecliste sarfına ne lüzum vardı?.. Ben muhafazakârım. Onunla iftihar ederim.. Ben otuz bu kadar orduyu yerinde saydırmışım.. Ya kendileri.. 5-6 sene terakki edecekler diye orduyu ne hale soktular?. Ne kadar yerler ziyâ ettiler?. Ben ise orduyu terakki ettirmemiş isem bile mevcûdu muhafaza ettim ya.. O benim için medâr-i şereftir.. Fransızlara (...) derler.. Ben hiçbir vakit haşa müstebitlik etmedim.. Mutlaka kendi fikrimin de kabul olunmasını istemedim.. Cumhur da olsa tabiîdir ki kendi fikrini vükelâsına bildirecek.. Benim fikrim bu meselede şu merkezdedir.. Siz de müzakere edin.. Kabul ederseniz icra edersiniz.. Bir mahzur varsa tabiî icra edilmez demeğe hakkı vardır.. **[s. 29]** Ben de bu hakkı isti'mâlden başka bir şey yapmadım.. Yunanlılar görüyorum bizimle uzlaşmayacaklar.. Bir noktada uzlaşsa diğer noktada mutlaka bir ihtilaf çıkacak.. Bütün devletler de onlara muavenet ediyorlar.. Bizim kabahatimiz.. İslam olmaklığımızdır. Ne yapalım onunla iftihar ederiz.. Adeta Osmanlı hükûmetinin hukûk-i medeniyeleri yokmuş gibi davranıyorlar.. Amerika ahden Avrupa işlerine karışmayacak.. Halbuki Yunanlılara gemi satıyor.. Gemi satmak demek o devletin kuvvetini takviye demek ki en büyük müdahale bundan başka ne olabilir?.." O sırada Şöhreddin Ağa kendisine Habeş Arapçasıyla bir şey söyledi.. "Arapça güzel lisandır.. Şöhreddin Ağa iyi bilir.. Nureddin Ağa gayet küçük[ken] bizim yanımıza geldi.. Arapçayı okuttu.. O okur iyi söyleyemez.. Keşke vaktiyle lisan-i resmî Arapça kabul olunsaydı.." dedi.. Sizin zamanınızda neden teşebbüs olunmadı? dedim... Cevaben: " Olunmadı değil.. Hayreddin Paşanın sadareti zamanında Arapçanın lisan-i resmî olmasını ben teklif ettim.. **[s. 30]** O zaman Said Paşa başkâtip idi.. O itiraz etti.. Sonra Türklük kalmaz dedi.. O da boş idi.. Neden kalmasın?!.. Belki Araplarla daha sıkı râbıta olurdu.. Zaten bizim eskiden evrak-i resmîyemiz ele alınsa meâlini, manasını anlamak için bir tarafa (Ahteri) lügatını bilmem hangi kâmusu koymalı, öyle ancak güçlükle mana çıkarılabilirdi.. Şimdiki halde lisan-i resmî sadeleştiği halde bile yine onda sekizi Arapçadır.. Birkaç tanesi de Acemce.. Tekaütlerin maaşlarını da tenzil ediyorlar.. Daha da azalacak. Bakalım gelecek seneler devletin bütçesi ne olacak?. Hemen Allah yardımcı olsun.." dedi..

29 Temmuz 330 - 11 Ağustos 914: "Ramazan geleli beri sizi göremedim.. Göreceğim geldi.." -İstifsâr-i hatır- Oturduk.. "Bir iki gündür.. Öğleden sonra bir kırıklık geliyor.. İştahsızlık da var.. Keten alsam nasıl olur?.." dedi. "Ahval pek karışık. Neticesi bizim başımıza bir felaket getirmese.. Ondan çok korkuyorum.. Biz bîtaraf kalabilirsek. **[s. 31]** Kalabilecek miyiz?.. Görünüşe nazaran kalamayacağız?.. Fakat bence bîtaraf kalsak, hissiyata kapılmasak iyi olur.. Ben size her vakit İngiltere'den korkarım demez miydim?.. İşte bakınız?. Ne yaptı.. Sultan Osman'ı, Re-

şâdiye'yi zapt etti[4].. Ben bunu Navarin vak'asında, İngiltere'nin bizim aleyhimizde Rus ve Fransızlarla birleşmesine benzetiyorum. O zaman Mısırlı İbrahim Paşa donanma kumandanı idi.. Navarin önünde bizim donanma demirde iken İbrahim Paşa düvel-i ecnebiye donanmasıyla birçok defalar görüşmesi neticesi.. bir gün bizim donanmayı bağteten yaktılar. Moralılar ilan-i istiklal ettiler.. İbrahim Paşa tâ Adana'ya kadar indi.. Şimdi de bizim gemileri zapt ediyor.. Mısır'da hâl-i harp ilan ediyor?.. Bu ne demek? Şimdiye kadar Mısır'ı muvakkaten işgal ettiğini söylüyor.. Mısır'ın taht-i hâkimiyet-i Osmâniye'de bir idare-i mümtâze olduğunu tasdikten geri durmuyor idi.. Mısır'da hâl-i harp ancak Babıâli vasıtasıyla ilan edebilir.. Hidiv de burada.. Kendisine karşı suikastı belki tarafımızdan mürettep telakki ederek belki bize adâveti vardır.. **[s. 32]** İngilizlerin öteden beri hilafeti himayesine almak istediği bence muhakkaktır.. Şayet biz İttifak-i Müselles'e iltihak edersek bunu vesile ittihaz ederek Mısır'ı ilhak, Hicaz, Yemen, Suriye'yi taht-i işgâle alır.. bir hükûmet-i Arabiyye tesis eder diye korkuyorum.. Bu pek mühimdir.. Ben en ziyade bundan korkarım.. Bir de boğazları gelir zorlar.. İstihkamları bombardıman eder.. İngiliz donanması İtalya'nınkilere benzemez.. Hasılı şu umûmi harpten inşallah bize bir ziyan gelmez.. Gelmemesi için gayet itidalkârane, devr-i endişâne hareket lazımdır.. Halbuki gazetelerin ağzına bakılırsa yine yukarıdan atıyor, tutuyor.. Bîtaraf kalamayacağız.. Sonra da büsbütün perişan olmayalım diye korkuyorum.. Allah encâmımızı hayır eyleye." dedi.. **[s. 33]** İtalya bîtaraf kalmağa mecburdur.. Kalmazsa birçok zarara uğrar.. Bir kere Trablusgarb'ı kaybeder.. Bir taraftan Mısır'dan İngilizler, diğer taraftan Tunus'tan Fransızlar Trablus'u istila ederler.. Bir de sahili çoktur.. Fransız ve İngiliz donanmaları topa tutarlar.. Onun için bîtaraf kalır.."

04 Ağustos 330 - 17 Ağustos 914: "Vücudumda kırıklık, karnımda bir ağrı duyuyorum. Sinameki cüz'î alıyorum.. Hiç olmuyor.. Biraz fazla alıyorum çok oluyor.. Bir kutu içinde hap verirdiniz.. Yine ondan veriniz".. dedi. Pastel-i kemal istedi.. "Ahval pek karışık.. Milyonlarca insan birbirini boğazlıyor.. Daha tarihte bir misli görülmemiş.. Bu kadar insan mahvolacak.. Vay vay!.. Bizim halimiz neye varacak bilemem.. Ben her vakit İngilizlerden korkarım.. Ona hiçbir şey olmaz.. O herkese zarar yapar.. Yaman bir millettir.. Biz kömür için **[s. 34]** ne yapacağız? diye düşünürken hatırıma geldi.. Marmara Denizi'nde biri Rumeli diğeri Anado-

---

[4] Savaş öncesinde 1909 yılında kurulmuş olan Donanma-i Osmanî Muâvenet-i Milliye Cemiyeti tarafından İngiltere'ye üç dretnot (Sultanosman, Reşâdiye, Fatih), altı muhrip ve iki denizaltı ısmarlanmıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine İngilizler bu gemilere ambargo koyarak peşinen ödenen paralarını ise savaş tazminatına saymışlardır. Bkz. *M. Larousse*, Donanma maddesi., c. 5, Sabah Yayınları, 1992, s. 468-469.

lu yakasında iki kömür madeni vardır.. Bunları Almanlar bulmuş bana haber verdiler idi.. Acaba buldular mı? Zannetmem.. Arasalar bulsalar.. Cinsi o kadar iyi değil ama.. zararı yok.. Ereğli kömüründen daha aşağı.. Her ne ise tasfiyesi kabildir.. Galiba devlet kavâim-i nakdiye çıkaracak.. Onun ben acısını tattım.. bilirim.. Parasızlıktan ne yapacağız? bilemem.. Hasılı çok fena görüyorum. Hayırlısıyla bu felaketten kurtarabilsek.. Talat Bey Sofya'ya, oradan da Bükreş'e geçecekmiş!. Yine Balkan hükûmetleri ittihat edeceklerini gazeteler yazıyor.. Bundan da korkuyorum.. Vakıa Talat Bey çok çalışıyor.. İsti'dâdına bir şey diyemem.. **[s. 35]** Lakin Romanyalılar, Bulgarları ben bilirim.. Sözlerinde durmazlar.. Aldatırlar.. Aldatmasınlar.. Korkarım" dedi.. Temin ettim.. O yine şüpheli!.

13 Ağustos 330 - 26 Ağustos 914: "Bayramını tebrik ederim.. Emsâl-i kesîresiyle müşerref olmanı, Allah saadetle imrâr-i hayat etmeni müyesser eylesin" diye dua etti.. -Oturduk- "Muharebe olanca şiddetiyle devam ediyor.. Ucu Allah vere bize dokunmasa.. Ben İngilizlerden korkarım.. Bunlar hep İngilizlerin eli altından çıkıyor.. Rusları insan kullanabilir.. Lakin İngilizler ele avuca sığmaz.. Meşrutiyet'i müteakip beni Alman taraftarlığıyla itham ettiler.. Ah! Sonra görürüz dedim.. Bak şimdi Meşrutiyet hükûmeti de benden ziyade taraftar oluyor.. İngilizlerin bize zararları çok dokunmuştur.. Yalnız benim zaman-i hayatımda 2-3 defa zararını gördük.. **[s. 36]** Daha evvel de bize fenalık etmiş.. Hattâ Sultan Selim-i Sâlis gibi gayûr bir padişahın aleyhinde bulunanlarla birlik olarak Sultan Mustafa'yı tahta iclas etmeye gayret etmişler.. Sonra Alemdar Sultan Selim'e muavenete geldiği zaman İngiliz donanması da Marmara'ya gelmiş[5].. Fakat arkadan Fransız donanması yetişmiş, eğer Marmara'dan çıkmaz isen ateş ederim demiş.. İkisi de defolup gitmişler..

Benim zamanımda da ön ayak oldu.. Ülgün'ü abluka ettiler.. Goschen isminde bir İngiliz sefiri bana bir memorandum verdi.. Bunda Makedonya'ya kâmilen Rumeli'ye bunlara verilmek, Anadolu-i Şarkî'ye muhtariyet verilmek gibi gayr-i kabil-i kabul maddelerden müteşekkil.. O vakit Said Paşa da sadrazam idi.. Kabul edersek devletin tamamiyet-i mülkiyesi, hukûk-i pâdişâhî kalmayacak dedi.. Ne yapayım?.. O zaman Alman sefiri İngiltere'de son **[s. 37]** zamanda vefat eden Baron Marschal idi.. Saray'a davet ettim.. Görüştüm.. Ben hükûmete yazarım.. Yalnız iki üç gün cevabı savsakla dedi.. Ben de bir taraftan cevabı hazırladım.. Onda Kıbrıs muahedesindeki iki maddeyi esas ittihaz ettim.. 1- Devletin tamâmiyet-i mülkiyesini muhafaza; 2- Hukûk-i pâdişâhîyi sıyânet edeceğini taahhüt etmek şartıyla Kıbrıs'ı terk etmiş idim.. Bu maddeleri cevap olarak gösteriyorum.. Benim başka cevabım yoktur dedim... Bu cevap

[5] İngiliz donanmasının Marmara'ya geliş tarihi Şubat 1807'dir. Dolayısıyla bahsi geçen konunun anlatımında takdim tehir olmuştur. Alemdarın gelişi daha önce, donanmanın gelişi ise daha sonradır.

üzerine bir hafta sonra sefiri azlettiler.. Diğer taraftan o zaman Bismarck bana haber göndermiş.. Kendisini severim.. Sultan Aziz'le Almanya'ya geldiklerinde daha gençliğinde tanırım.. Sonra da genç yaşında padişah oldu. Birçok felaketler geçirdi.. Bu sebeple acırım.. Biz gemileri Ülgün'den çekeriz.. Diğer devletler de bizi görerek çekerler.. İngiltere o vakit yalnız kalır.. Bir şey yapamaz.. Yalnız oralardan **[s. 38]** cüz'î bir kısım araziyi Karadağ'a terk etsinler diye cevap göndermiş.. Ben de hemen Derviş Paşayı çağırdım.. Haydi İşkodra'ya git.. Arnavutları kandır.. Devletin başına mesele çıkarmasınlar.. (Burgorima ve sairin terkine) razı olsunlar dedim... Bütün Rumeli'yi zayi etmekden ise cüz'î bir parçayı zayi etmek selamet-i memleket idi.. Öyle yaptım.. İşte o Goschen, gazetede gördüm.. Almanya'da bu defa sefir imiş.. İlân-i harbi Almanya'ya o tebliğ etmiş.. Berbat bir sefir idi.. Pek fena bir adamdır!. İngilizler mağrur, muannit bir millettir. Pek çok fenalık yapabilirler.. Korkarım" dedi..

Sayfa 39:

15 Ağustos 330 - 28 Ağustos 914: "Akşam sizi burada bıraktırdım.. Rahatsız ettim.. Sağ kulağımda bir gürültü var.. O tarafım dişleri, kaşı ağrıyor.. Bir muayene etseniz. Biraz kulağıma badem yağı damlattım.. Zaten o tarafım ağır duyar.." dedi.. Ba'de'l-muayene ilaçları tertib olundu.. (Aspirin, mentol koklamak). "Bugünkü gazeteleri gördünüz mü?.. Almanlar harpte kazanıyorlar.. diyerek sevinç alâimi gösterdi.. Bir de İngiltere güya bizim tevkif ettiği gemilerimizi (Sultan Osman, Reşâdiye) şayet harpte kullanmayacak olursa şimdiden ve eğer kullanır da rahneleri olursa tamir ettikden sonra ba'de'l-harp bize iâde edeceğini sefir Babıâli'ye söylediği gibi konsolos da (İngiliz) İzmir valisine söylemiş!. Bize tam zamanında vermedikten sonra neye yarar?.. **[s. 40]** Fransa kabinesi de düşmüş.. Göreceksiniz.. Fransa krallık veya imparatorluk olacak.. Zaten Boulanger[6] ramak kaldı idi.. Şimdi ordunun başında bir baba lazım diyecekler.. İngiliz kabinesi de düşecek.. Şayet Almanlar tarafından İngilizlerin erkân-i harbiyyesi esir olduğu ve bir livası perişan olduğu tahakkuk ederse artık *libérauxlar* tutunamazlar.. Mutlaka düşerler.. Yerine muhafazakârlık radicaller geçer.. Bu liberaller bizim düşmanımızdır.. Bunlar Gladstone partisidir. Biz bakalım bîtaraf kalabilecek miyiz.. Talat Bey, sefir Fethi Bey Bulgarlara inanıyorlar.. Lakin Bulgar kralı pek yalancıdır.. Bulgarlar da surcî(?) millettir.. Onlara pek güvenilmez.. Allah vere de aldanmasak. **[s. 41]** Onlar (Bulgarlar) harıl harıl Rusya'ya gönüllü giderken nasıl olur da bizimle Rusya'ya karşı birleşsinler.. Bunu anlayamam.. Ezmek için bizi aldatmasınlar. (...) durumuna kâfi askeri var.. Bunların da faydalarından ziyade zararları vardır. Zira onların patrikleri

[6] Georges Boulanger (1837-1891). Fransız generali, Harbiye Nazırı. 1880'li yıllarda Üçüncü Cumhuriyet idaresini ciddi derecede sarsan siyasetçi.

alenen bizi sevmediklerini söylüyorlar.. Sevmeyince insan zorla sevilmez. Eskiden bedel-i askerî 750 bin lira tutardı.. Onu kaybettik.. Vakıa Meşrutiyetlerde müsâvat var.. Vazifede de müsâvat olacak.. Lakin madem ki onlar askerlik istemiyorlar.. bunu vesile etmeli.. bedel-i askerî almalı.. Onları orduya sokmamalı.. Vaktiyle benim zamanımda almak istediler.. [s. 42] Benim mülâhazâtımı muvafık, meşru gördüler.. O vakit orduya almadık.. Bulgaristan'a Necip Paşa memur idi.. İyi bir adam idi.. Şimdiki Bulgar kralı o zaman prens idi.. Yüzüne karşı sen yalancısın demiş.. Bana söyledi idi."

20 Ağustos 330 - 02 Eylül 914: "Ortalık pek karışık.. Bu hallere sebep hep İngilizlerdir. Ah İngilizler!.. Hiç ele, avuca sığmazlar.. Bu devletin, İslamiyet'in düşmanıdırlar.. Bana da Bağdat hattını Almanlara vermediğim için şahsî düşmanlıkları vardır.. Evvelce İngilizlere bir imtiyaz verilmiş!. Sapanca Gölü'ne kadar hattı yapmışlar.. Bırakmışlar!. Yapmıyorlar.. Zaman geçmiş!. İmtiyaz münfesih olmuş.. "Klok?" isminde bir Macar İngilizler nâmına Bağdat'a kadar imtiyaz istemek için İstanbul'a gelmiş idi.. Bir şeye muvaffak olamadı.. Sonra Almanlara bu hattın imtiyazı verildi."

Sayfa 43:

27 Ağustos 330 - 09 Eylül 914: "İngilizlerin dünyayı alt üst ettiklerine şüphe yok.. Ne kadar kurnaz, ne kadar karıştırıcıdırlar?!. Bakınız cüz'î askerle güya Fransızlara yardım eder görünüyorlar.. Halbuki donanmalarını daima ihtiyatlı bulundururlar. Saklıyorlar.. Tâ ki son söz onların olsun.. Mağrur, mutaassıp bir millettirler.. Güya kendilerinden başka milletler insan değildir.. Bize zararları çok dokunmuştur.. Ben Ruslardan korkmam.. Onların çarını elde etmek kâfidir.. Çünkü çar onlarca hem padişah, hem de Allah gibidir.. O kadar hürmet ederler.. Onun dediği olur.. İngilizler böyle değildir. Menfaate bakar.. Rusya muharebesini müteakip burada "Layard" nâmında bir İngiliz sefiri vardı.. Kısa boylu, uzun beyaz sakallı, ihtiyar bir adam idi.. Kürdistan, İran taraflarında bulunmuş.. Güzel Kürtçe, Farsça, Türkçe bilir âlim bir adam idi.. O vakit münzevî yaşar 'Ahmed Vefik Paşa' nâmında âlim bir zat var idi.. [s. 44] Sefir, Ahmed Vefik Paşa'ya gelir gider.. Çok ahbabı idi.. Sefiri ben de tanır idim.. Fakat İngilizler bizim dostumuz olamayacağını bilirdim.. İnsan akıllı düşmandan dost görünerek bazı esrar alabilir.. Ben de belki bir şey ağzından alırım diye görüşüyordum.. Berlin Muahedesi'nde o vakit "Avusturya sefiri" Kont Andraşi'yi de kandırıp neler yapmadılar.. Hattâ Bosna-Hersek'in Avusturya'ya geçmesine hep İngilizler sebep oldular.. Hattâ Rumel-i Şarkî'nin.. Bulgaristan'a ilhakına da İngilizler ön ayak olmuşlar da Rusya'nın haberi bile olmamış idi.. Rusya sefiri o vakit pek dostum idi.. Tesadüfen benim yanımda iki ilhak haberini aldı.. Pek taaccüp etti.. Şaşırdı kaldı. Buna kat'iyyen eminim.. Bence (...)dir."

Sayfa 45:

30 Ağustos 330 - 13 Eylül 914: "İki günden beri gazeteler kapitülasyonların kaldırıldığına dair makaleler yazıyorlar.. Bir şeyler oluyor ama kâbil-i icra olacağına doğrusu benim aklım ermiyor.. Şimdi ecnebilere iltica eden bir câniyi sefarethanelerden, konsoloshanelerden alabilecek miyiz?.. Polis müdahale edebilecek mi?.. Vaktiyle ben çok çalıştım muvaffak olamadım.. Buna eğer bu defa devletler razı olurlarsa çok büyük şeydir. Hemen Cenâb-ı Hak muvaffak eyleye!. Fakat devletlerin razı olacağına hiç aklım kesmiyor.. Onlar razı olmazsa bilmem biz zorla nasıl yapabiliriz. Bütün devletlere nasıl karşı durabiliriz.. Belki bazı devletlerle konuşmuşlar, vaatler almışlardır. İnşallah iyi olur.. Yoksa işimiz fenaya varır.. Bakalım! Ben korkarım!. İnşallah benim gördüğüm gibi çıkmaz!."

Sayfa 46:

03 Eylül 330 - 16 Eylül 914: Âbid Efendinin yatak odasında, kanepede üçüncü ikbal (Müşfika Hanım - Ayşe Sultan'ın validesi) oturuyor. Başında krem renkte gayet kapalı başörtüsü var.. "– Bizim kadın akşam midesini bozdu.. Rahatsız oldu.. Ben sebebini bilemedim.. Börek vardı.. Iyi pişmemiş idi.. Ben yemedim.. Ona da yeme dedim... Dinlemedi.. Yedi.. Sonra gece yarısı bulantı geldi.. Rahatsız oldu.. Birbirine karışan ilaçtan (...) ve bir süt (...) var idi.. Verdim.. Pek iyi geldi.. Muayene buyurunuz.. Yine icap ederse ondan yazınız.. Bir de kuvveti yok.. İştahı yok.. Kuvvet, iştah verecek bir ilaç da yazsanız" dedikden sonra "size ekullerden[7] bir hikâye nakil edeyim de gülünüz diyerek hikâyeye başladı.

"Kilercibaşı Emin Bey var idi.. Çok yemek yerdi.. Bazen ben yemek yerken (...) içinde hoşuna gidecek bir yemek olursa ben etvârından anlardım.. **[s. 47]** Mahsus yemezdim.. Onu kızdırmak için alın bunu içeri kaldım.. Mahsus yemezdim.. Onu kızdırmak için alın bunu içeri kaldırın yesinler derdim.. Hemen gözlerini açar, yüzünü ekşitir, zift falara verin yesinler derdim.. Hemen gözlerini açar, yüzünü ekşitir, zift yesinler!. Zift yesinler!. diye kapıyı şiddetle açar, çıkar, giderdi.. Ne için böyle söylüyorsun, işitirler.. darılırlar derdim.. Darılsınlar der idi.. Tuhaf bir adam idi.. Bunlar üç kişi idi.. Biri de musîkadan idi.. Adına Mustafa Bey derler idi.. Diğeri de hademeden Ahmed Bey idi.. Bir gün bunları çağırdım.. Ne isterseniz size yaptırayım. Ama karşımda yiyeceksiniz dedim... Bir kuzu, bir lenger zeytinyağlı enginar, bir lenger de **[s. 48]** (...) helvası, bir büyük tabakta salata istediler yaptırdım.. Karşıma geçtiler.. Şapır şapır yemeye başladılar.. Kuzuyu tekmil yediler, yalnız kemikleri iskelet gibi kaldı.. Bir lokma et kalmadı.. Bir a'lâ enginarı da yediler.. Üzerine helvayı da yediler.. Şöyle parmaklarının uçlarıyla bıyıklarını büktüler.. Elhamdülillah doyduk! dediler.. Bir şey yememiş gibi kalktılar.. Mavroyani Paşa da tesadüfen bulundu.. Nasıl dedim... Bu doktorluğa sığmaz dedi.. Bir kere Mustafa Beyi bir düğün evine davet etmişler..

[7] Çok yemek yiyen.

(...) bir adam idi.. Börek gelmiş.. Herkesten evvel tepsiyi önüne çekmiş.. Böreği bir ucundan tutmuş.. Sigara gibi bükmüş.. Eline almış bir â'la yemiş. Herkes baka kalmış.. Ya bize demişler!. Ne yapayım size kalmadı.. demiş.. Bunların [s. 49] üçü de her gece otururlar.. gece yarısına kadar biraz işret de ederlermiş.. Sonra da bir lenger pastırmalı yumurta pişirirler.. bir a'lâ onu da yerler yatarlarmış.. Ben olsam bir yudum yiyemem!."

07 Eylül 330 - 20 Eylül 914: Abdülhamid istedi.. İçeri girdim.. Hademağası ber-mu'tad Âbid Efendinin yatak odasına doğruldu.. Halbuki Abdülhamid onun yanı başındaki kendi yatak odasına (...) koridordan salona çıktı.. Bizi karşıladı.. Selamlaştık.. Elimi sıktı, hal hatır sorduktan sonra: "Evvela banyo odasını görünüz.. Oraya gidelim.." diyerek çıktığı koridor kapısından içeriye girdi.. Onu takip ettim.. Kapıdan geçince koridorun sağ tarafındaki bir kapıdan bir merdiven aralığına çıkılarak merdiven altında daracık parmaklıklı dehlizi geçerek.. banyo odasına girdik.. Evvelce bir kere yapılırken görmüştüm.. Her şey tamam olmuş.. Artık banyo etmeye başlamışlar.. "Bugün gazetelerde tifo hastalığına dair [s. 50] bir beyanname var.. Okudunuz mu?.. Orada hastalığın el yıkamakla, ağız çalkalamakla da sulardan geçebileceğini söylüyor.. Biz gerçi bu suyu içmiyoruz.. Bir kısmı kaynıyor mikroplar ölüyorsa da diğer musluktan soğutmak için soğuk akıyor.. Biz de ağzımızı, burnumuzu abdest alırken yıkıyoruz.. Zarar etmez mi? Siz de musluğu açıp görünüz.. Muayene buyurunuz.. Herhalde bu sudan bir miktar mektebe muayeneye gönderseniz.. Bakalım isti'mâle sâlih mi?.. Anlasak" dedi.. Oradan çıktık.. Âbid Efendinin odasına girdik.. Oturduk.. Sigarasını yaktı.. "İstanbul cihetinde, Beyoğlu taraflarında hastalık çokmuş.. Bu acaba bentlerden gelen sularda mı? Öyle ise bentleri ben gördüm.. Hükûmet asıl membâından temizlik yapmalı. Civardaki köyler çamaşırlarını yıkarlar.. Bent sularına karışır.. Ben gözümle gördüm.. Oralara duvarlar çekseler.. adamlar koysalar.. men etseler önü alınır" dedi. Midevî ilaçlar istedi..

Sayfa 51:

15 Eylül 330 - 28 Eylül 914: Suyun muayene raporu elinde.. İstifsâr-i hatırdan sonra: "Suyun içinde kolera, tifo bulunmuş. Orasını anladım.. Lakin içinde santimetre mikabında 250 binden fazla koliti varmış?.. Bunu anlamadım.. Bu su içilemezmiş.. Gayr-i kabil-i şürb imiş.. Biz zaten içmiyoruz.. Fakat abdest alıyoruz.. Ağız ve burnumuzu yıkıyoruz.. Bir de banyo içinde duruyoruz. Bundan bir zarar olmaz mı?.. Vakta ben ağzımı, burnumu sonra iyi suyla da çalkalıyorum.. yıkıyorum." dedi. "Bir kere de burada Beylerbeyi'nde İbrahim Paşa var.. Etfal Hastahanesi'nde sertabîb idi.. Böyle mikroplara, sulara bakar.. Meraklıdır.. Rasim Beye söyleseniz de.. ona da bir numune gönderseniz baksa" dedi.. Bir de asıl kumpanya suyu var.. Gerçi pek bulanık.. Fakat biz evvelce onunla

banyo yapardık.. Bu kadar kişi de onunla yıkanıyor. Hem içtiğimiz, hem de o kumpanya suyundan da birer numune gönderip tahlil ettirseniz" dedi.. Onu da göndereyim dedim... "Ahval pek kötü.. Dünya karıştı.. Boğazları da set ettiğimizi bu sabah gazeteler **[s. 52]** yazıyor.. Çok fena.. İngiliz gemileri Boğaz'ı zorlayıp da İstanbul'a gelirse bu İstanbul'un halkının hali ne olur?.. Vay vay!.. Ah! Ben her vakit söyledim.. Bu İngilizler işin içine karıştı mı iş fenadır.. Mağrur bir millettir.. Dediklerinin üstesinden gelmek ister.. Diğerlerine ehemmiyet vermez.. Hidiv de burada gidemiyor.. Mısır'ı ilhak eder.. Suriye sahilini.. Hicaz, Yemen sahillerini topa tutar.. Bize çok fenalık eder.. Ah!. Biz işe karışmasak iyi olurdu.. Fakat boğazları kapadık.. Artık iş bitti.. Biz de karıştık demek!. Kimse yarın ne olacağını kestiremiyor.. Çok fena bir zamandayız.. Dünya dünya olalı bu kadar karışmamıştır desem caizdir" dedi..

21 Eylül 330 - 04 Teşrin-i Evvel 914: Saray'a girerken soldaki büyük odada (Behice Hanımın geldiği zaman kaldığı oda) kabul etti.. "Görmeyeli beri nasılsınız, iyisiniz inşallah.. Suların tahlil raporları **[s. 53]** bulanık su dedikleri kumpanya suları demek mi?.. Ne el yıkanır ne içilir, isti'mâle gayr-i sâlih denilmiş.. Hamamlardaki sular bunlar değil mi?.. Bu kadar kişiler bu suyla yıkanıyor.. Demek vücuttan hastalık sirayet etmiyor.. Biz zaten kaynamış su ile abdest alıyoruz.. Ağzımızı elimizi yıkıyoruz. Kuleli İdadisi'ndeki talebe yanımızdaki kışlaya gelmişler.. Orası galiba hastahane olacakmış?.. (...) asker yazılı. Bütün asker çadır altında mı? Fişek ateşi nasıl olur? Vay vay!.. Hükûmet erkânı genç ama.. idarelerini doğrusu takdir ediyorum.. Sadrazam çok çalışıyor. Bugünkü Tan gazetesinde bir makale var.. Mutlaka hükûmet tarafından ilham üzerine yazılmış olacak.. Pek beğendim. Çanakkale'nin kapanmasının esbâbını hikâye ediyor.. Benim anladığım.. İngilizler bir gaflete getirib İstanbul'a girmek isterseler.. Çabuk keşif olunarak kapatılmış.. **[s. 54]** Vaktiyle Rus muharebesinde de bizim gafletimizden bi'l-istifâde İstanbul'a, Ayastefanos açıklarına kadar İngiliz donanması girmiş ve gelmiş idi.. Fakat bereket versin o zaman bizim lehimizde idi.. İngiliz Harbiyye Nazırı Lord Kitchener bir nutuk vermiş.. Muharebenin iki sene devam edeceğini söylemiş.. Tabiî denizlere hâkim, o kadar mutazarrır olmazlar.. Baksanıza!.. Hep gemilerini saklıyor.. Birkaç askerle muharebeye iştirak ederek bütün kuvvetini saklıyor.. O sırada odada bir fare gördü.. Bakınız fare dolaşıyor.. Yılanı tutarım.. korkmam.. Fakat fareden korkarım.. Uyurken burnunu, kulağını fare yemiş insan gördüm.. işittim.. Yerken uğuldarmış hiç duyurmazmış.. Tabiî öyle adamlar ki uykuları derin. Fakat bir kadının bir tahta parçasıyla fareye vurduğunu ve farenin tahtayı dişleriyle ısırıp hücum **[s. 55]** ettiğini küçük iken gördüm.. O zamandan beri fareden korkarım.. Bir vakit sarayda arsenikli hamurlar öteye beriye korlar.. öldürürlerdi.. Lakin bazen deliklerin içinde kalarak kokar.. Bir fare ölü-

sü için tahtaları sökmek lazım gelir.. Kapana da girmiyorlar.. O kadar büyük.. Yalnız birinden işitmiş idim.. Onu tatbik etmek aklıma geldi.. Küçük küpler vardır.. Göksu'da yaparlar.. Onlardan birkaç tane alıverdim.. Su koymalı.. Üzerine saman koymalı.. Saman batmaz su üzerinde yüzer.. Saman üzerine de peynir filan konur.. Fare yemeğe gelince suya düşer boğulur.. En iyisi budur..

27 Eylül 330 - 10 Teşrin-i Evvel 914: Evvela istifsar-i hatır -ba'dehu-: "Midemde yemekten sonra gaz oluyor.. Ne yesem hazım edemiyorum.. Ufak bir köfte yedim.. Onu hazım edemiyorum.. Belki de üşüttüm.. Onun tesiri olmasın.. Bir ilaç yazsanız.." İlaç tertip ettim.. **[s. 56]** *Elixir tonidil* ve *bicarbonate de soude*.. "Bu harb-i umûmiden beşeriyet ne kadar ziyan ediyor. O nokta-i nazardan insanın tüyleri ürperiyor.. Milyonlarca insan çarpışıyor.. Yüz binlerce ölüyor.. Bu kadar kanlar dökülüyor.. Düşünüyorum.. Acıyorum.. Mümkün olsa bîtaraf hükûmetlerden biri tavassut etse zannederim.. her iki taraf kabul eder.. Ah!.. Ben Almanlarla Fransızları barıştırıyordum.. Muvaffak olmağa hemen ramak kaldı idi.. Lakin Fransızların kibiri, azametleri, hoppalığı, çocukluğu mâni oldu.. Yoksa Almanlar.. razı oldu idiler.. Bari Devlet-i Aliyye-i Osmâniye harpten vâreste kalsa.. Fakat bu kadar asker silah altında kim bilir ne kadar hastalık olacak.. Önümüz kış.. Pnömoni, plörezi ve sair hastalıklar ihtimal tifoya çevirecek.. Ne kadar yazık!.. Bari şimdiden askerî kışlalara yerleştirseler.. Kışlalar kâfi gelmezse (...) yaptırsalar.. Gazeteler Andoris **[s. 57]** istihkâmlarını yapan zâtın ismini yazdı.. Oradan tanıdım. Ben bu zatı İstanbul'a celp ettim.. Görüştüm.. Dünyanın en birinci istihkâm zâbitidir.. Romanya bu zata gerek Rus, gerek Bulgar hududundaki istihkâmlarını yaptırdığını işittim.. Romanya sefiri vasıtasıyla bu zatın derece-i iktidarını oradan Erkân-i Harbiyye'den sorup öğrenmesini yazdım.. O da dünyanın en âlim bir istihkâm zâbiti olduğunu bildirdi.. Ben de İstanbul'a celp ettim.. Çanakkale'yi, Çatalca'yı dolaştı.. Bazılarının yerlerinin tebdilini tarif etti.. O vakit bizden 4-6 milyon lira sarf edilirse mükemmel tahkim edileceğini söyledi.. Romanya'dan 2 milyon lira almış.. Biz tabiî veremedik.. Yalnız tarif-i veçhile bazı istihkâmların yerini tebdil ettik.. Böyle iken ne İtalya ve ne de Bulgar girebildi.. O kadar âlim bir adamdır.. **[s. 58]** Artık Almanlar bu defa da icat ettikleri 42'lik topları sayesinde yakında Andoris'i de sükût ettireceği anlaşılıyor.. Almanlar vaktiyle Avusturyalılarla vuku bulan muharebeyi de o vakit gizlice icat ettikleri iğneli tüfekleri sayesinde kazandılar.. Fransızlarla muharebelerinde de fişekleri hazneli mavzerlerin bu nev'îni icat etmekle galebe çaldılar.. Bu defa da 42'likler.. Daha birçok gizlice icâdları varmış.. İcap ederse birer birer meydana çıkaracak.. Muharebede kullanacak.. Galebe etmeğe çalışacak.. Acaba sadrazam hasta idi, iyi oldu mu?. Çünkü iki gündür gazeteler hanesinde iş gördüğünü yazıyor.. Doğrusu hükûmet

erkânı şimdiki zamanda bulunanların en iyisi.. Onlardan daha iyisini bulmak bugün mümkün değildir.. Ben takdir ediyorum.. Doğrusu iyi iş görüyorlar.. **[s. 59]** Bir kusurları o kadar itidalleri yok.. Çok cesurâne hareket ediyorlar.. Bakalım Çanakkale'nin kapanmasından dolayı muharebenin hitâmında İngiliz, Fransız ve sair devletler bizden ne kadar zarar ziyan dava edecekler.. Çünkü boğazlardan yalnız harb gemilerinin geçmesi ahden memnudur.. Tüccar gemileri için serbesttir.." dedi. "Biz de elbet Almanlar galebe ederlerse şerâit-i sulhiyyeye bizim kapitülasyonlar hakkında, Çanakkale meselesi hakkında maddeler koyacağız. Çünkü biz daha ziyade Almanlara yardım ediyoruz. Ah! Allah Osmanlı hükûmetine yardım eder de bütün tehlikelerden masun kalırız.. Rus Çar'ı yapamadı.. Japonlardan bir kılıç darbesi yedi.. Sonra da onlara mağlup oldu.. Ondan sonra ordusunu tanzim etmeli idi.. Ahalisine daha hüsn-i muamele etmeli idi. **[s. 60]** Ahaliyi cebir ile zaptetmek güçtür.. Neticesi ölüm olur.. Zaten bu Çar'ın babası da kendisini sevmezdi.. Kafkasya'da bir köşk almış idi.. Yalta'da oturur idi.. Babası iri yarı bir adam idi.. Çocukları sever, omzunda taşır.. Gayet iyi kalpli bir adam idi.. Tükürdüğünü yalamaz.. Mert bir adam idi.. Her sene yazın Yalta'ya gelir.. Beraberinde bir heyet gitmesi âdet idi.. Bir kere Fuat Paşa gemisine gider[8].. Fuat Paşa'ya, benim için söyle.. Söylemezsen mes'ûl olursun. Bu gemileri görüyorsun ya! Hepsi kendisinin emrine amadedir diyerek ibrâz-i nezâket de etmişler.. Bizim muharebeden sonra artık Devlet-i Aliyye'den bir talebimiz kalmadı.. Hem cinslerimizi kurtardık.. Şimdi Devlet-i Aliyye ile dost geçinmek amalimizdir demiş idi.. **[s. 61]** Acmiyazin Katoğikosu[9] İzmirliyan Efendi Ermeni komitesi rüesâsıdır.. Ermeni vak'asında ben onu nefyetmiş idim.. Kendisi Ermeniler nezdinde mukaddes tanınır.. Söyler.. Onun sözünden çıkmazlar.. Gazetelerde görüyorum.. Ruslar Ermenilere bir beyanname okumuşlar.. Ben eminim ki bu İzmirliyan'ın işidir.. Şimdi Rus tebaası da oldu.. Halbuki Ermenilere biz lütuf etmişiz.. Onların tarihinde bahisleri yanlıştır. Hep İrânîlerin tarihini kendilerinin gibi telakki etmişlerdir. İran'dan, Rusya'dan bize iltica etmişler biz himaye etmişiz. Birtakım süflî hizmetlerde kullanmışız.. Şimdi küfran-i nimet ediyorlar.. Rumların iddialarını anlarım. Zira İstanbul'u onlardan zapt etmişiz.. Gocunmalarının hakkı da var.."

---

[8] Geniş bilgi için bkz: Mahir Aydın, "Livadya Sefaretleri ve Sefaretnameleri", *Belgeler*, XIV, 18, 1989-1992, s. 321-357.

[9] Acmiyazin Ermenistan'ın başkenti Erivan yakınlarında bir yer olup ilk Ermeni dinî merkezi olmuştur. Ermeni Kiliseleri'nin temeli kabul edilen Acmiyazin Kilisesi Gregoir tarafından kurulmuş ve kendisine halkın temsilcisi anlamına gelen Katoğikos unvanı verilmiştir. Bu unvan aynı zaman da Katoğikosluk şeklinde dinî merkezin adı da olmuştur. Geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara, 1997.

Sayfa 62:

13 Teşrin-i Evvel 330 - 26 Teşrin-i Evvel 914: Âbid Efendinin kaşıntısı için konuşulduktan sonra: "Şerif Paşanın Mısır'dan Yunanistan'a gittiğini gazeteler yazıyor.. O da pek çok hafifmeşreplik ediyor.. Sabahaddin'den hiçbir haber yok.. Ağleb-i ihtimal burada köşkündedir.. Hükûmet de sultanzâde olduğundan pek sıkı takip etmiyor olmalı.. Hele Cemalettin Efendiye ne demeli? Sarığıyla memleket hâricinde bulunuyor.. Onlar 60-70 kadar olmalı.. Hidiv de Mısır'a gidemiyor.. Mesele pek mühim.. Ah! Bu İngilizler.. Her vakit dediğim gibi.. Bir şeye kancayı atmasınlar.. Netice pek vahim.. Bakalım neye varacak.. Bizim de elimizde bir şey kalmadı.. Çoluk, çocuk ne olacağız?.. Düşündükçe insanın tüyleri ürperiyor.. Bulgaristan'a güvenilmez.. Eğer hükûmet güveniyorsa çok aldanıyor.. Etrafımız hep düşmanlarla muhât.. Allah vere de Almanlar galebe çalsa.. Lakin bilahare de Alman tahakkümü altında kalmayalım?.. Hasılı şu zamanda dünyada kan gövdeyi götürüyor.. Milyonlarca insan ölüyor.. İnsan acıyor.. Acaba zayiat kim bilir ne mertebededir?.."

Sayfa 63:

18 Teşrin-i Evvel 330 - 31 Teşrin-i Evvel 914: Dârussaade ağası vasıtasıyla iki çatanada bayram tebrikine Abdülhamid'in kadınları ve -Behice-'den maada ikballeri ve bütün kerimeleri ve kerimelerin kerime ve küçük yaşta çocukları bir de kalfa refakatlerinde geldiler..

Zaten bir gün evvel padişah Mabeyn'den Rasim Beyi celbettirerek kadınların ve kerimelerinin kendisini ziyaret etmek arzu ettiklerini kabul edip etmeyeceğinin istifsarını bilvasıta irade etmekle gelip kendisine söylediğinde, Behice Kadından maadasını kabul edeceğini ve müsaade-i seniyyeden dolayı da teşekkürâtının südde-i seniyyeye iblağını Rasim Beye söylemiş!.. Sabahleyin misafirler gelmezden evvel ağalardan Nuri Ağayı gördüm.. Bir şey isteyip istemediklerini sormasını söyledim.. Kendisini evvelce geldiğim vakit bugün misafirler dolayısıyla geç avdet etmemi arzu ettiklerini tembih etti.. Ben de geç vakit saat beşe, misafirlerin avdetine kadar kaldım.. Misafirlerle birlikte Rasim Bey de hazır bulundu.

Sayfa 64:

20 Teşrin-i Evvel 330 - 02 Teşrin-i Sâni 914: Ayakta Âbid Efendinin odasında ber-mu'tad kabul etti.. "Bayramı tebrik ederim.. Allah emsâl-i kesîresiyle müşerref etsin.. Bütün âmâlini müyesser ve tûl-i ömür ile saadet hal ile muammer etsin.. İlk günü sizi görüp tebrik edemedim.. Dün de misafirler vardı.. Yine göremedim.. Bugün biraz baş ağrısı var.. Üzerimde bir de kırıklık var.. İhtimâl asabî bir haldir.. Size sormadan almadım.. İki tane sulfata alayım mı?" dedi.. "Bir de Ayşe Sultan

dün söylüyordu.. Damat Nâmi Bey makadına yakın kaba etinde bir yara ve ağrı varmış?. Hekimler ameliyat tavsiye ediyorlarmış. Korkuyormuş.. Merak da ediyorlar.. Acaba kanser olmasın? Benim tarafımdan Rasim Beye söyleseniz de Sadeddin Beyle birlikte gidip görseniz.. Yahud Rasim Bey Sadeddin Beyi gönderse. Beraber giderse memnun olurum..” dedi.. Yine harpten biraz bahsetti.. Ahvali karanlık gördüğünü söyledi..

Sayfa 65:

21 Teşrin-i Evvel 330 - 03 Teşrîn-i Sâni 914: Âbid Efendinin odasına büyük hanım (Müşfika) başında ber-mu'tad eski bir örtü şezlongda oturuyor. Abdülhamid ayakta istikbal etti.. Hal hatırdan sonra: “Bizim kadın rahatsız.. Boğazı ağrıyormuş.. Bir bakınız, muayene buyurunuz” dedi.. Muayene ve ilaç tertip (toz, gargara) [olundu.] “Aman Bey, ne oluyoruz? Dün Rus, bugün de Fransız, İngiliz sefirleri gidiyormuş.. Ben vakıa müvesvis bir adamım.. Belki i'zam ediyorum.. Fakat ortalık pek karışık.. Bizim halimiz ne olacağını bir türlü kestiremiyorum.. Adeta yedi düvel ile muharebe ediyoruz.. Ben iki muharebe gördüm.. Birinde[10] vakıa çocuk idim.. Ama pek güzel tahattur ediyorum.. O vakit Rusya'ya karşı İngiliz, Fransız bir de Sardunya (İtalya) hükûmeti müttefikan harp ediyorduk.. Sivastopol'u topa tutmaktan başka bir şey yapamadık.. Ruslara karşı büyük bir galebe çalamadan.. O vakit Ruslar yalnız.. **[s. 66]** Bizim üç hükûmet müttefikimiz idi.. Anadolu sahilinde İngiliz orduları; karşı Rumeli sahilinde de Fransız orduları ile İstanbul dolu idi.. Bir de benim zamanımda Ruslarla muharebe ettik[11].. Bizzat başımdan geçtiği için ben muharebeden pek korkarım.. Şimdi de gazeteler yazdı.. Bizim gemiler Sivastopol'u, Odessa'yı, daha bir yer var orayı topa tutmuşlar?. Acaba sonu nasıl olacak?.. Allah yardımcımız olsun?” dedi..

22 Teşrin-i Evvel 330 - 04 Teşrîn-i Sâni 914: Âbid Efendinin odasına girdim.. Bilahare gelerek yine büyük hanım şezlongun üzerine oturdu.. Öksürükten şikâyet etti.. Boğazı iyi olmuş.. Muayene ettim.. O sırada Abdülhamid içeri girdi.. Musafahadan sonra oturdu.. Buyurun dedi.. Oturdum.. **[s. 67]** “Bizim hanım öksürüyor.. Geçen sene gibi influenza gibi bir şey oldu.” “– Evet muayene ettim..” “– Geçen sene verdiğiniz öksürük şurubunu yine verseniz.. Bir de kuvveti yok.. Onun için de bir kuvvet ilacı verseniz” dedi.. Ben de arzuları vechile Sadeddin Beyle beraber geldiğimi hemen motorbotla beraber Damat Nâmi Beyi görmek için Bebek'e gideceğimizi söyledim.. “Aman haber versinler.. Pencereden sizi giderken seyredeyim.. Motorbotu göreyim” dedi. Ayrıldık.. İlaçlar yazdım.. Ba'dehu Sadeddin beyle motorbota binerek Bebek'e gittik. Damat Nâmi Beyi görduk.. Makadın sağ tarafında ufak bir *fisdrele marginal* olmuş.. Fıtık ko-

[10] 1853-1856 Kırım Harbi.
[11] 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi.

nulmuş.. *Cautérisation* ile tedavi olunuyormuş.. Ameliyata razı değil.. Mahdumu küçük Ömer Beyi gördük.. **[s. 68]** 3 yaşında kadar.. Tabiatı tevahhüş ederek ağladı. Büyükbabanla büyükvaliden tarafından sizi görmeye geldik dedik.. Bana ne gönderdiler?. Çikolata oyuncak yolladılar mı? demez mi!.

23 Teşrin-i Evvel 330 - 05 Teşrîn-i Sâni 914: Âbid Efendinin odasına girdim.. Biraz bekledim.. Evvela büyük hanım geldi.. Şezlonga oturdu.. Muayene ederken Abdülhamid girdi.. Musafaha ederek oturdu.. "Sadeddin Beyle Damat Nâmi Beyi gördüğümüzü, muayene ederek ufak bir fistül olduğunu, Ömer Beyin çikolata, oyuncak istediğini söyledim. Yine ahvalden bahsederek: "Bizim askerin Mısır'a girdiğini söylüyorlar. Acaba doğru mu?. Daha gazeteler de yazmadı.. Bulgarlar, Romanyalıların daha ne tarafa meyil edecekleri belli olmadığını, onların da muallak olduklarını söyledi.. Ortalık kan deryasına boğulduğunu, tarihte emsâli görülmediğini, hele bizim İngilizlerle ilk [defa] muharip olduğumuzu söyledi..

Sayfa 69:

27 Teşrin-i Evvel 330 - 09 Teşrîn-i Sâni 914: "Nezle oldum.. Adeta influenza gibi bir şey.. Hanım'dan geçti.. O kadar da bana sokulmamasını söyledim.. Fakat Hazret-i Havva'nın kızlarına lakırdı dinletebilinir mi?.. Yine bana güya yardım edecek.. Giydirecek diye sokulur.. Bir de hepsi bir ayna gördüler mi.. mutlaka karşısına geçip süslenir.. Kararâta karşı dururlar.. Üşürler.. Nezle olurlar.. Sâri olduğu için bana da geçti.. Şimdi icap eden mualeceyi muayene buyurunuz da veriniz.. İhsan şurubu da pek iyidir.. Onu da yazınız.. Sulfato da alayım mı?.. Kafkas hududunda muharebe başlamış.. Bizim asker hududun öbür tarafında bir yeri (Kağızman) zaptetmiş.. İnşallah sonu muvaffakiyetle netice bulur.. Fransızlarla İngilizler de Almanlara mukavemet ediyor.. Bakalım hangi taraf galebe çalacak.. Bir taraftan Ruslarla da uğraşıyorlar.. Acaba şimdiye kadar tarafeyn ne kadar zayiat verdiler?.. Bu muharebe de Allahu â'lem daha çok sürecek!.. Padukale'den bir Alman tayyaresi **[s. 70]** İngiltere'ye geçerek bir bomba atmış.. Biz de Padukale'den vapura binerek İngiltereye geçmiş idik.. Üç saatlik bir mesafedir.. Londra daima rutubetli.. Paris de havaca pek iyi değildir.. Bizim gittiğimiz zaman Üçüncü Bonapart imparatordu.. Gayet kibirli idi.. Amcam ile beraber önde, biz de onların arkasında atlarda bir *revue* seyrettik. Daha o zaman Fransız askerini beğenmedim.. Bir kısmı imparatorun önünden geçerken: *Vive l'imperium*; kimisi: *Vive l'emperotic*(?); diğer bir kısmı hiç sesini çıkarmadan önünden geçiyor.. Bazıları da: *Vive la République*.. diye bağırıyor.. O zaman imparator hazzetmiyorsa da sesini çıkarmıyor.. Selam almıyor.. Hasılı her kafadan bir ses çıkıyordu.. Bir de bu Alman imparatorunun babası Büyük Frederik önünden Alman askerî muntazam hatvelerle hep impa-

ratorun gözüne bakarak "emret öleyim" dermiş gibi geçti.. Alman askeriyle Fransızların arasında büyük fark olduğuna hükmetmiş idim.. Avusturya imparatorunun biraderzâdesi Maximilian'in Brezilya'da idam olunması üzerine Bonapart matem içine girdi.. Bizim orada bulunduğumuz zamana tesadüf [s. 71] etti. Bize resmî *dîner*[12] bile verilmedi.. Ondan sonra 1870 muharebesi Fransızlarla Almanlar arasında zuhur etti.. Hususî doktorum Mavroyani Rum olmak hasebiyle Fransızları sever idi.. Onların galebe edeceğini iddia ediyor idi.. Ben de Almanların galebe edeceğini iddia ettim.. (100) Liraya bahis tuttuk.. Filvâki ilk pişdar muharebelerinde Fransızlar bir iki küçük muvaffakiyet kazandılar.. Mavroyani sevinerek geldi.. Paraları veriniz.. Bahsi kazandım.. dedi.. Hele sabret neticeyi görürsün dedim... Mağlup oldular.. Mahcûb oldu.. O da bir fahişeyi tövbekâr etmiş.. Sevmiş almış idi.. O kadar nasihat ettim dinlemedi.. O karı onun başına çok şeyler açtı.. Bütün şerefini tüketti.. Bir Hıristiyan doktor ile (...) Faik Paşa da o karıyla münasebette imiş.. Rezalet oldu idi.. [s. 72] Bir de Paris'te iken Palais Royal'de hep kadınlar dükkâncı.. Büyük biraderle gittik.. Dressete Paşa bizim mihmandarımız idi.. İyi adam.. idi. Sonra buraya getirttim.. O zaman genç idim.. Aman bu memlekette hastalık yakalamadan gidebilsek diye dua ediyordum.. Çünkü baştan çıkmamak kabil değil.. Etrafımızda bize çatanlar da eksik değil idi.. Hele oradan elemsizce kurtulduk idi."

29 Teşrin-i Evvel 330 - 11 Teşrîn-i Sâni 914: "Nezlem daha biraz hafif ama büsbütün geçmedi.."

30 Teşrin-i Evvel 330 - 12 Teşrîn-i Sâni 914: Büyük hanım ile Abdülhamid Âbid Efendinin odasında.. "Hanım daha öksürüyor. Bir muayene etseniz merak ediyorum!." (Gözüyle gizlice verem olmasın!) diye ima etmek istiyordu. Bir şey yok nezle dedim... Kendisi de daha iyi.. [s. 73] Yine muharebeden bahsetti.. "Ben muharebe geçirmişim.. Üçünü bilirim.. Moskoflar İstanbul'un yanına, kapısına dayanmış idi[13].. Bir Fuat Paşadan başka bana yardım eden olmadı.. Üç gece uyumadığımı.. Gizlice toplarla hatt-i müdafaa tertip ettirdim.. Ruslar hissetseler İstanbul'a girecekler.. Zahiren İngilizler bizimle beraber, bize muavenet ediyorlardı.. Şimdi pek yalnızız.. Bugün ilan-i harp beyannamesini gazetelerde okudum.. Allah muînimiz olsun.." dedi..

31 Teşrin-i Evvel 330 - 17 Teşrîn-i Sâni 914: "Öksürüyorum.. Anam, babam veremden öldüler. Acaba ben de verem miyim?.." dedi.. "Muharebe nasıl netice bulacak?.. O kibirli, (...) İngilizler mağlubiyeti nasıl kabul ederler?.. Benim havsalama sığmayan noktanın birisi bu!.. Allahu â'lem muharebe çok uzayacak.. Meğer ki İngilizlerin donanmaları [s. 74] mahvedile.. Donanmaları bulundukça İngilizler kat'iyyen kendilerini

[12] Akşam yemeği.

[13] 1877-1878 Savaşı sırasında.

mağlup saymayacaklar.. Muharebeyi uzatacaklar.. Bana öyle geliyor.. Bizim için de Allah imdat eyleye. Ben hepsinden ziyade İngilizlerden korkarım.. Cenâb-ı Hak ümmet-i İslamiyeye acısın!. İslamiyet, hilafet için bir büyük tehlikeler görüyorum.." dedi..

27 Teşrîn-i Sâni 330 - 09 Kanûn-i Evvel 914: On iki gün kadar yılancıktan hasta yatmış iade-i afiyetle avdet etmiş idim.. Haber vermişler hemen içeriye çağırttı.. "Geçmiş olsun!.. Ne oldunuz?. Hastalığınız neydi?.. -Anladıktan sonra-: "Hasta olmazdan evvel ben sizi görmüş.. yüzünüzde kırmızılık görerek aman muhafaza ediniz.. Sonra yılancık olmasın demiş idim.. Gördünüz mü? Benim doktorluğuma ne dersiniz?.. Şimdiden sonra bari muhafaza ediniz.. Gidip gelirken yüzünüzü örtünüz.. Hava tesir edip nüksetmesin.. Çünkü yine nüks edeni de gördüm. **[s. 75]** Daha kırmızılık var.. İyice geçmemiş!. Her gün sizi sorduk!. Yalnız ben değil.. Bütün saray halkı.. Hanımlar, kalfalar hep merak ettik.. Bir kerecik.. Rasim Bey geçen sizi görmüş.. Haber getirdi.. Her gün merakta idik.. Ben belki de Selanik'te[ki] gibi bizi bıraktı dedim... Aman bizi bırakma.. Biz sizi severiz.." dedi..

05 Kanûn-i Evvel 330 - 18 Kanûn-i Evvel 914: Naciye Hanımın kulağında gürültü varmış!.. Pırpır ediyormuş.. Onun kulağını muayene için çağırdılar.. Âbid Efendinin odasına girdiğim vakit.. Naciye Hanım.. başı örtülü oturuyor.. Hakan-i sâbık ayakta ber-mu'tad musafahadan sonra mahsus konulan koltuğa oturmamı teklif ve işaret etti.. "Hanım kulağından şikâyet ediyor.. Pır pır ediyormuş.. Biraz badem yağı ile lavdanum damlatılsa nasıl olur?. Her halde sizin reyinizi almayınca bir şey yapmadım. Muayene buyurunuz.." dedi.. Hanım'ın kulağını muayene ettim.. Nezle neticesi kulağında bir nezle olmuş. **[s. 76]** Bir şey damlatmak icap etmez dedim... Koklamak için ruh yazdım.. Ayak hardal banyosu tertip ettim.. "Tercüman geçen gün bir makale yazmış.. Ne kadar yalan!. Yanlış!. Benden ve Burhaneddin Efendiden ne isterler?. Güya İstanbul'a onu davet etmişim.. Burhaneddin Efendiyi Bulgaristan prensi ta'yin ettirmeğe teşebbüs etmişim!. Evet!.. İstanbul'a onun benim ziyaretime geldiği doğru.. İstanbulov[14] 'İstanbul'da tahsil' görmüş.. Osmanlı muhibbi.. Beni sever, ben de onu severdim.. Lakin Burhaneddin Efendi o vakit rahm-i mâderde bile yok idi ki prens olabilsin!. Orası çok yalan!. Burhaneddin Efendiden eskiden de bahis edilirdi.. Bir cuma selamlığında arabaya ekseriya Burhaneddin Efendiyi aldığım için böyle şeyler ediyorlardı.. Halbuki Burhaneddin Efendi o vakit küçük idi.. 13-14 yaşında idi.. Ve kendisini de severdim.. İnsan evladını elbet de sever. Onu değil diğerlerini de severdim.. **[s. 77]** Ben böyle cuma selamlığında Burhaneddin Efendiyi aldığım sırada Avrupa gazetelerinde güya saltanatı Burhaneddin Efendiye terk edeceğimi bile yazıyor idi.. Halbuki o husus hatırımdan

[14] Galatasaray Sultânîsi'nden mezun Bulgar diplomat.

bile geçmedi.. Çünkü ondan çok evvel daha makama geçtiğimde ilk senelerinde Safvet Paşanın sadareti zamanında İngiliz sefiri 'Layard' bana geldi.. Hükûmeti nâmına saltanatı evladiye yapmayı teklif etti.. Menâfiinden bahsetti.. Ben de İngiltere hükûmetiyle daima hüsn-i münasebatta bulunmak isterdim. Hükûmet-i Osmaniye'nin hayırhâhı olduğunu takdir ederim.. Bu tarzın faydası olacağını da takdir ederim.. Lakin ben zamanımda bunu yapmayacağım.. Kardeşlerimin, ailemin yanında mahcûb olmak istemem.. Sonra onların yüzlerine nasıl bakarım.. Onların da bir hukûku vardır.. Iskat etmek elimden gelmez.. diye cevap verdim.. Bilahare Safvet Paşa geldi.. "Layard" ona da söylemiş.. Zaten Safvet Paşa'nın ahbabı idi.. **[s. 78]** İngiltere sefirinin teklifi hükûmet için pek faydalı olduğu, bunu kabul etmemi o da söyledi ise de ona da aynı cevabı verdim idi.. Kaldı ki İstanbul'un onun teklifi falan bütün bütün yalandır" dedi. Yine muharebenin uzayacağından, parasızlıktan halimiz ne olacağından, İngilizlerin kibir ve azameti muharebeyi temdid edebileceğinden ve İngilizlerin bize birçok fenalık edebileceğinden bahsetti..

07 Kanûn-i Evvel 330 - 20 Kanûn-i Evvel 914: Saray'a gittiğim zaman bir gün evvelki 'Konya' havadisi 'Bursa'ya tahavvül etmiş.. İçeriden istediler. Naciye Hanım kanepede oturuyor.. Hakan-i sâbık da ayakta istikbal ederek.. ba'de'l-musafaha: "Hanım'ın dizleri ağrıyormuş.. Vücuduna da üşüme, ürperme geliyormuş.. Muayene buyurunuz.. Bir sulfato verdim.. Bir daha verelim mi?.." dedi.. Ba'de'l-muayene bir sulfato daha verilmesini.. iki üç adet aspirin almasını tavsiye ettim. **[s. 79]** Hanımefendi aspirin mideme ağır geliyor.. Bir tane içerim dediler.. Pek a'lâ dedim... Hakan-i sâbık da: "Bana da bir *cordiyal* yazınız.. Bugün asabiyetim var.. Benim için hayat memat meselesi" dedi.. Bilmiyormuş gibi.. Hayır ola ne var? dedim... "Ne olacak.. Buradan Selanik'e.. oradan buraya.. Buradan Bursa'ya göndermek istiyorlar.. Artık bu kadar hakarete tahammül edemem" dedi.. Ben de öyle telaş etmeyiniz.. Belki bir lüzum-i mübrem, bir zarûret vardır dedim...

01 Kanûn-i Sânî 330 - 14 Kanûn-i Sânî 915: Ber-mu'tad ayakta musafahadan sonra.. öksürükten mustarip olduğunu söyledi.. Ba'de'l-muayene.. Şâyân-i endişe bir şey yok.. Bir ilaç yazayım dedim... "Bana bu son yapılan tahkir değil de nedir? Buradan Selanik'e, Selanik'ten buraya, buradan da Bursa'ya gideceksin diyorlar. Benim namusum var.. Ben bu hallere tahammül edemem.. Ben hasta bir adamım. Şuradan şuraya gidecek halim yok.. Misal ile **[s. 80]** her şey izah olunabilir.. Bir adama seni asacağız.. Lakin mezarını işte şurada kazdık.. Oraya kadar ayağınla gideceksin demeye benzer.. Bana edilen muamele de böyle.. Herkes gibi ben de kendi nefsimi düşünmeye mecburum.. Bana kimse bir şey yapamaz.. Sanki düşman gelip beni alıp mumya mı yapacak?.. Hem düşmanın İstanbul'a girmesinde hiçbir menfaati yok.. Girse bile onlar medeni in-

sanlardır!! Kimseye zarar etmezler!!"

01 Şubat 330 - 14 Şubat 915: Ba'de'l-musafaha.. "Sizi çoktan beri görmedim.. Nasılsınız?. İyisiniz.. Ben de biraz rahatsızım.." Oturduktan sonra bacaklarını göstererek.. ağrıdan şikâyet etti.. Muayene ederken de.. herkes kendisinin ölmesini beklediğini.. fakat bir türlü ölemediğini.. çünkü evvela Selanik'e sonra buraya, buradan Bursa'ya göndermek, Behice Hanımı buraya göndermek hep beni tahkir değil de nedir?.. **[s. 81]** Muharebe de şiddetle devam ediyor.. İnsanlar birbirini boğazlıyorlar. Dünyada kurulalı beri beşeriyet belki böyle bir muharebe görmemiştir. Fransızlar, İngilizlerle bizim muharebemiz hiç vâki değildir. Mu'harebenin neticesinden hele İngilizlerden korkarım.. Mısır'da bu mevsimde 35-40 derece hararet vardır.. Hem bizim hem İngilizler için harekât pek güçtür.. Tahammül edilemez.. Bana kalırsa İngilizler pek ilerisine varmazlar.. Muharebeyi İngilizler ile İtilaf-i Sülüs kazansa bile İstanbul'u Rus-lara vermezler.. İngilizlerin işine gelmez.. Olsa olsa İstanbul.. bir port libre olabilir.. Mısır'ın dahi ne eski Hidiv'e ve ne de yeni Hidiv'e değil.. devletin rızasıyla Mehmed Ali ailesinden diğer birinin Hidiv olabileceğini tahmin ediyorum.."

06 Şubat 330 - 19 Şubat 915: "Şehzade Ahmed Efendi hasta imiş.."

Sayfa 82:

07 Şubat 330 - 20 Şubat 915: Ba'de'l-musafaha oturduk.. "Kendimi üşütmüşüm.. Boğazım yanıyor.. Öksürüyorum.." Ba'de'l-muayene ilaç potion tertip ettim.. Suret-i istimâlini tarif.. "Ahmed Efendi nasıl?.." Evet!. Dün gittim.. Bizzat tarafınızdan hatırını sordum.. Selamınızı tebliğ ettim.. Çok teşekkür ettiler.. 12 gün evvel güya kızamık rougeole olmuş.. Tabiî geçmiş.. Ben bir şey göremedim.. Yalnız biraz öksürüyor.. Doktoru Sarıyer Belediye tabîbi Mehmed Bey isminde biri imiş.. Pederime hasta olduğumu acaba kim haber vermiş?. Kadınefendi olmalı.. Keşke iyi olduktan sonra işitseydi de üzülmese idi" dediler.. "Kendisi şişman mı? Bana Sultanlar öyle dedi.." O kadar da değil dedim... Vakıa zayıf da değil..

10 Şubat 330 - 23 Şubat 915: Ba'de'l-musafaha oturduk.. "Dün öksürük şekeri istemiş idim.. (Sabri) Öksürük şekeri pek iyi geldi.. Galiba içinde afyon var.. Biraz uyku getirdi.. **[s. 83]** Vakıa lezzeti o kadar hoş değil.. Bu harp ne olacak? Daha musalaha olmayacak mı?.. Aman ya rabbi!.. Bari neticede kabak bizim başımıza patlamasa.. Gazetelerde o kadar şiddetli kötü sözler yazıp hain İngilizler, alçak Moskoflar gibi, yalancı Fransızlar gibi fena sözlerle büsbütün onların kin ve garazlarını teşdid-den başka faydası olmayacak sözler yazacağına bari İngilizlerle, Fransız-larla biz şimdiye kadar dost geçindik.. Kırım muharebesinde onlardan muavenet gördük, Mısır'ın imtiyazını da yine tasdik ediyoruz.. Zaten İn-gilizler de her vakit orasını muvakkaten işgal ettiğini söyleyip durmuyor

mu? Aramızda büyük ihtilaf yok zemininde yazsalar fena olmazdı.." O sırada sandalyenin kenarında duran papağan yere indi.. Gagasıyla kürkünün eteğine tutarak ayaklarıyla da **[s. 84]** tırmanarak dizine çıkarken "ne yapıyorsun.. Ben seni çağırdım mı? Bana geliyorsun" dedi.. Ve "bu cins papağan yalnız Avustralya'da bulunur. Yıldız'da bunlardan vardı.. Belki bu da Yıldız'dan alınmıştır.. Nuri Ağaya seslendi.. Bak içeride kutu içinde bademler vardır.. Getir papağana vereyim.. Bademi çok sever.." Verdi.. Papağan bademi gagası arasına aldı.. Bir eliyle de tutarak kırdı.. İçinden bademi yemeye başladı. "Bakınız.. Bademin kabuğunu çıkardığı gibi üzerindeki zarı da ayıklıyor.. Yıldız'da yine böyle beyaz cinsten bir papağan vardı.. O pek tuhaf idi.. Adeta (Selim Efendiyle, Zekiye Sultanla diğer ölen bir kızıma) sütninelik ederdi.. Sütnine beşiği sallayıp ninni söylerken papağan da **[s. 85]** ninni söylerdi.. Bezini değiştirirken yanında durur, çocuk bilmeyerek neresi gelse yakalar.. Bir şey yapmaz.. Halbuki başka bir büyük adam elini dokunsa hemen ısırırdı.. Ortalığa pislemez, tâ kafese gider pisler.. Sonra yine çıkar.. Bir gün kalfa sütü dökmüş.. Çünkü ölen kızım insan sütü içemedi.. Keçi sütü verirlerdi.. O sırada ben de doktor Mavroyani Paşa ile çocuğun odasına girdik. Sütü kim döktü diye sordum.. Kalfa korkudan ben döktüm diyemedi.. Meğer papağan perdenin kornişi üzerinde imiş.. Oradan kalfa döktü.. döktü dedi.. Mavroyani şaşırdı kaldı.. Çok başka bir hayvan idi.. **[s. 86]** Avustralya'ya mahsusturlar.. Avustralya'da bulunan çiçekler başka yerdekine benzemedikleri gibi papağanları da öyle.. Tarih-i tabiî okudum.. Oraya dair malumat veriyordu.. Adeta nehirleri geniş değil dar, sanki yapılmış gibi.. Insanları vahşi.. Üryan geziyorlar.. Alçak boylu.. Vücutları kıllı, çirkin.. Medeniyete alışamıyorlar.. İngilizler oralarda şehirler, mamureler vücuda getirmişler.. Onlar ise içerilere çekilmişler.. Okuyup yazma öğrenenler.. mektepten çıktıktan, hürriyetini istihsalden sonra yine durmuyor.. Kabileleri arasına kaçıyorlarmış.."

Sayfa 87:

18 Şubat 330 - 03 Mart 915: Ba'de'l-muayene oturduk.. "Öksürüğüm var.. Yine bir şurup yazınız." "_ Bizim gazeteler pek ileri varıyorlar.. Ingilizlere, Fransızlara, Ruslara atıp tutuyorlar.. Hain, alçak, namussuz gibi tabirler kullanıyorlar.. Bu gibi sözler yakışmaz.. Hem muzır hem de edebe mugayir.. Kin ve garazı teşvikten ne çıkar.. Yarın yüz yüze bakılacak.. Harbin bir sonu elbet vardır.. Bunun için galiz tabirler yerine.. biz Ingiliz, Fransızlardan muavenet beklerdik.. Onlar bize Kırım muharebesinde yardım ettiler.. Bunu yapmaları menfaatleri icabıdır.. Sanırız gibi yazılmak başkadır; hain, namussuz, korkak İngilizler gibi yazmak yine başkadır. Edep, terbiye dairesinde yazılırsa elbet fayda vardır. 93 Muharebesinde Ruslar Ayastefanos'a geldiler.. Ayastefanos Muahedesi yapıl-

dı.. Bu muahede bizi harap ediyordu. Şimdiki Bulgaristan hududu daha o zaman tesis edildi.. **[s. 88]** Ben İngiliz sefirini çağırdım.. Ayastefanos Muahedesi'nin tâdilini rica ettim.. Devlete yazayım.. dedi.. Yazdı.. Filhakika işe İngilizler müdahale etti.. O vakit İttifak-i Sülüs'e vardı.. Rus, Alman, Avusturya'dan ibaret.. Almanlar o zaman Bulgarlar tarafını iltizam ediyorlardı.. İngilizlerin müdahalesiyle Berlin Muahedesi akdolundu.. Bir de o zaman İngiliz donanması boğazlardan girmek istedi.. Ben razı olmadım.. Fakat bazı İngilizler, efrâd-i vükelâ benim haberim olmaksızın müsait göründüler.. Donanma girdi.. Ayastefanos önüne geldi.. Bazen vükelâ papadan ziyade papa taraftarı olurlar.. Ruslar çekilmek için İngiliz donanmasının çekilmesini şart koştular.. İngilizler Rusların çekilmesini istediler.. Orduyu topa tutarız dediler.. Ruslar da İstanbul'a gireriz diye tehdit ettiler.. Elhasıl rica minnet Rus Çarı'na müracaat ettim de Rusların **[s. 89]** evvela çekilmesine razı oldular.. Ruslar çekildi.. İngiliz donanması da Çanakkale'den çıktı.. O zaman da İngilizler bize muavenet ettiler.. Rus Duması'nda Sasanov İstanbul'u zabt edeceklerinden dem vurmuş. O bir siyasî göz dağı, sözden ibarettir.. İstanbul'u ne Ruslar ister.. Ne İngilizler Rusların İstanbul'a girmesine razı olurlar.. Olsa olsa İstanbul bir port libre olur.. Her tarafta o kadar ileriye varmazlar.. Orası da muhtariyet, Hidiviyet kalır.. Ne eski ne yeni hidiv.. Mehmed Ali ailesinden diğer biri Hidiv olur.." Refia Sultanın kerimesinin eli yanmış. Bir kere gidip görmemi rica etti..

20 Şubat 330 - 05 Mart 915: "Öksürüğüm hafif.. Bizim hanımın midesi bozulmuş. Çerkez tavuğu yemiş.. Akşam midesi ağrıdı.. Bizim kullandığımız sinamekiden verdik.. Def-i tabiî oldu.. Yalnız bir birine karıştırılarak verilen ilaçtan -*P. Rivicra*-(?) siz verirseniz iyi olacak.. Refia Sultana gitmişsiniz. **[s. 90]** Teşekkür ederim.. Sizi zahmete soktuk.. Çocuğun eli çok yanmış mı?.. Ahvalden pek endişe ediyorum.. İyi görmüyorum. Çanakkale bombardımana devam ediyor.. Maahaza düşmanın üç zırhlısı hasara uğramış.. Oh!.. Külliyetli asker çıkarmadan bence geçemezler.. Bakınız.. Biraz asker çıkarmak istemişler.. Mehmed Çavuş isminde bir çavuş yararlılık göstermiş.. Bizde öyle kahramanlar çoktur.. Hele İzmir tarafında zeybekler çok cesurdurlar.. 93 Muharebesi'nde muharebeye giderken inşallah şehid oluruz diye dua ediyorlardı.. Gaziliği o kadar şeref saymıyorlar.. Hafazanallah İstanbul'un sükûtu Paris'in Bordeaux'ya nakline benzemez.. Bizimkiler düşünmeden, ne olur? Konya'ya çekiliriz.. Müdafaa ederiz diyorlar ama.. Yanlış.. İstanbul elden çıkınca artık bu devletde hayır kalmaz.. Belki yine bir Selçuk hükûmeti olur.. **[s. 91]** İngiliz himayesinde Mısır'da bir hilafet tesis eder. Bizim hanedanda hilafet kalamaz.. Yunanistan'ın vaziyeti de tuhaf.. Belki Yunanistan'a İstanbul'u vaad ederek kandırmaya çalışırlar.. Kral Konstantin de eski Bizans İmparatorluğu Asya hülyasına düşmüştür.. Fakat o zaman Bul-

garlar durur mu?.. Siz itikad etmezsiniz ama.. bana iki kere vâki oldu. Şifâ-i Şerif okuyorum.. Orada peygamberin evsafından bahis var.. Vücudi mübâreklerinde latîf bir koku varmış.. Ben de etrafta tarif edemeyeceğim latîf kokular hissettim.. Bunlar düşmanın Çanakkale'de geçemeyeceğine işarettir. Artık gayretullaha dokundu.. İnşallah geçemeyecek.."

Sayfa 92:

25 Şubat 330 - 10 Mart 915: Ba'de'l-musafaha oturduk.. "Vücudumda ağrılar.. var.. Dolaşıyor bir buraya.. kâh şuraya giriyor. Üç aspirin aldım.. Şimdiye kadar 2'den fazla almamışken üç tane aldım.. Şimdilik ağrılar kalmadıysa da muayene buyurunuz da bir şey lazımsa tertip edersiniz". Ba'de'l-muayene.. Bir ruh tertip edildi.. "Ahval de can sıkıyor..

Yine Ruslar Zonguldak, Ereğli gibi Karadeniz sahillerini bombardıman etmiş!.. Neticesi ne olacak?. Bana kalırsa giremeyecekler inşallah.. Fakat İstanbul'a şayet girerlerse artık Hükûmet-i Osmâniye kalmaz.. Lakin İngilizler Rusların hesabına İstanbul'u fedakarlık edib zabt edeceklerine aklım ermiyor.. İstanbul'a girince artık Bulgarlar, Românîler de bîtaraf kalamazlar!. İnşallah hiçbiri olmaz.. Fakat gazeteler Fransızlar, İngilizler hakkında o kadar meş'um, fenadır diyorlar ki husûle gelen kin garaz sulhdan sonra da devam ederse hakkımızda iyi olmaz.. Ben bir an evvel sulh temenni ediyorum.. Belki İtalya tavassut eder.. O vazife ile tavzif olunur.. Kim bilir?. Herkesin bir düşüncesi vardır.. Benim de böyle.. Şimdiye kadar.. **[s. 93]** Fransızlar ve İngilizlerle biz hiç harp etmedik idi.. Bu sefer o da oldu.. Allah encâmını hayır eyleye.. Millet-i İslam'a acısın.."

01 Mart 331 - 14 Mart 915: "Bacaklarımda bir üşüme var.. İki günden beri.. Bugün daha yukarıları -fahzelesi- üşüyor.. İdrârın da tesiri olsa gerek.. Biraz miktarı azdır.. Karaderik maden suyu, yahud Karahisar suyu iyidir.. Parasını ben vereyim.. Keşişdağ suyu getiriyorlar.. Onlar tabiî ki yine gelsin.. (Bîkarbonat dösüd ve hardal (...)) Ahval daha iyi ki Çanakkale bombardıman olmamış.. Zaten İngilizlerin faydası yok.. Rusların da İstanbul için Duma'da Sasanov'un söylemesi çok ciddi değil.. Onun üzerine İngiliz (Askit) bilahare İstanbul hakkında karar verilir demesi bu bapta ihtilâf-i efkârı gösterir.. Zaten uzlaşamazlar.. Kâbil değil.. İtilaf da pamuk ipliğinden ibaret.. O da Balkan ittifakına dönecektir.. **[s. 94]** Zaten 93'de de ben ne çektim.. İngiliz donanması için Ruslar çıksın biz çıkarız diyor.. Ruslar: İngiliz donanması çıksın biz gideriz diye ısrar ediyorlar.. Sadrazam Safvet Paşa her iki tarafa sözünü geçiremediğini bana yakıla ağlayarak geldi söyledi.. Ben Grandük Nikola'yı çağırdım.. Rica ettim.. Doğru sözlü, mert bir adam idi.. Efendim, İngiliz donanması çıksın biz gideriz.. Ben burada durmasını istemem der idi.. İngiliz sefiri "Layard" ahbabım idi.. Sözümü dinletebilirdim.. Ona söyledim.. Ruslar

çıksın biz bir saat durmayız.. Donanmamızı çıkarırız diyor idi.. Nihayet bir çare de bulundu.. Her iki taraf aynı günde buradan hareket ettiler.. Bombardımana boğaz iyi müdafaa ediyor.. Âsaf Paşayı memur etmiş idim.. Müstakîm bir adam idi.. Âlim değil idi.. Lakin müstakîm olduğu için tahkimâtta suistimal olmadı. **[s. 95]** Amerika'dan da iki top gelse idi.. Biri Rumeli diğeri Anadolu'ya konsa idi.. Artık geçmek hiç kâbil olmaz idi.. Benim zamanımdan sonra da birtakım tahkimât yapılmış.. Toplar konmuş.. İnşallah giremeyecek.. Hem de artık zorlamayacak.. Çekip gidecek.. Sulh de inşallah yakında olur.. Bana öyle geliyor ki er geç Rusya, Almanya, Avusturya ittifakı olacak, eski İttifak-i Sülüs yine teşekkül edecek.."

11 Mart 331 - 24 Mart 915: Hal hatır istifsarından sonra.. Uyluk makadında kaşıntı varmış.. İlaç istedi.. "Çanakkale boğazında düşman donanmasına karşı vuku bulan muvaffakiyete pek memnun oldum.. Dört beş tanesi batırılmış.. Gazetelerin rivayetine bakılırsa yine gelecekler-miş.. Lakin inşallah yine batarlar.. Geçemezler.. Şimdi de Bulgaristan'dan Ruslar asker geçirmek istiyorlar! Bulgar kralı alakadar. Onun hiçbir sözüne inanılmaz.. Artık ne olacağı bir hafta **[s. 96]** on gün sonra belli olur.. Mısır cihetinde de bu mevsimde bir hareket olamaz. Oralarda ilkbaharda derece-i hararet gölgede 45, güneşte 50-60'tan fazladır.. Kumlar da ince toz halindedir.. Çöllerden geçmek mümkün değildir.. Şimendifer yapmak çok zamana muhtaçtır.. Perdomil kalesi de sükût etmiş.. Orada serbest kalacak Rus kuvvetleri bakalım nereye sevk olunacak?.. Kafkasya'ya gelmesinler?.. Karîben Almanlar bir muvaffakiyet kazansa da artık sulh olsa!.. Dünya da biz de rahat kalsak!. Çanakkale kumandanı Cevad Paşa imiş.. İmparator tebrik yazıyor.. Ben de tanırım.. Ben Almanya'ya gönderdim.. Şakir Paşanın oğludur.. Maiyyetimde bulundu.. Bir de Pertev Paşa[15] var.. Onu da Goltz Paşa gözü gibi sever."

19 Mart 331 - 01 Nisan 915: Musafaha ederken: "Sizi çoktan görmedim.. Nasılsınız? İyisiniz inşallah?.." Oturduktan sonra.. "Vücudumda ağrılar dolaşıyor.. Romatizma olacak.. Bugün iki aspirin aldım.. Yine de alayım mı?.. – Bu sabah gazetelerde gördüğüm bir havadis beni ürküttü.. Çar Hocabey'e geliyormuş.. Yeni bir ordu teşekkül ediyormuş. Bulgarları tazyik ediyorlarmış.. Bize yol ver.. İstanbul'a doğru gidelim.. Yoksa sen bilirsin diyorlarmış.. Filhakika ben öteden beri söyledim yine söylüyorum.. **[s. 97]** Ben Bulgarlardan korkarım.. Burgaz'a Rus ordu çıkarmaya teşebbüs etse.. hiçbir Bulgar mâni olamaz.. Ruslara karşı bir fişek atamaz.. Çünkü her ikisi Ortodoks'tur.. Onların papazlarının nüfuzu ziyadedir.. Yek diğerine hürmet ve muhabbetleri papazların teşvikiyle ziyadedir.. Onlar Müslümanlar gibi değildir.. Müttehittirler.. Ruslar bu defa mağlub olursa Çar'ın işi yamandır. Zaten efkâr-i umumiye Çar'ın aley-

[15] Pertev Demirhan (1871-1964).

hindedir.. İdarelerinden ahali memnun değildir.. Ancak Grandükler ve vükelâsı saye sinde bu idare devam etmektedir.. Benim felaketim zamanına kadar Rusya sefiri "Nelidov" idi.. Bilmem şimdi nerdedir.. Zayıf ve (kerkes) bir adam idi. Türkçe, Farsça bilir idi.. Beni sever idi.. Hattâ hastalığım zamanında gerek Nelidov gerek İngiliz sefiri O'Connor ve madamı adeta gözlerinden yaş gelecek derecede müteessir olmuşlar.. **[s. 98]** Sık sık Mabeyn'e gelir.. İstifsâr-i hatırda bulunurlar idi.. Hele O'Connor ve madamı türlü ilaçlar, bisküviler hediye ederler.. kuvvet verir diye tavsiyede bulunurlar idi.. Vakıa ben de onlara birçok hediyelerde bulundum.. O zaman böyle hareket etmek 'hikmet-i hükûmet, hükûmet-i hikmet' icabı idi.. O'Connor'dan evvelki İngiliz sefiri[16].. pek fena bir adam idi.. Ermeni meselesi hengâmında bir gün benim huzuruma çıktılar.. Ayak ayak üzerine atmış *Chrétienlara*[17] böyle ediyorsunuz.. şöyle yapıyorsunuz.. gibi bağır bağır bağırıyor idi.. O kadar hiddet ettim ki.. içimden ah! Ben senin boğazına sarılır seni gebertirdim. Lakin ne yapayım.. memurum.. Osmanlılık damarım o kadar kabarmış idi ki güç tahammül ettim.. **[s. 99]** O huzurdan gittikden sonra adeta hırsımdan gözlerimden yaş geldi.. Ağladım.. Bizim kadın (Müşfika) bazen o günkü halimi hatırlatır.. *Chrétien, Chrétien* diye herifin beni iğdab ettiğini hiç unutmaz.. Goschen isminde diğer bir İngiliz sefiri de bir layiha vermiş idi.. Bunda vilayetlerde bir isyan zuhur etse devlet onu terbiyeye hakkı olmayacak gibi.. teklif-i mâla yutak!. Ben ona cevap verdim.. Galebe çaldım.. Onun üzerine azlettiler.. Fakat O'Connor öyle değil idi.. Kibar idi.. (Nelidov) da öyle idi.. Bunların her ikisi Ermeni meselesinden sonra geldiler.. Bir gün Nelidov"a Çar'ın Duma meclisini açtığı sırada Çar nasıl olur da pek çok müsaade de bulundu dedim... Cevaben dedi ki.. başka türlü yapamaz.. Zira efkâr-i umumiye artık fazla tazyike tahammül edemez.. **[s. 100]** Ahaliye biraz serbestiyet vermek lazımdır.. dedi.. Serbest fikirli, asabi.. çabuk müteessir olur.. bir adam idi.. Şimdi de çar bu muharebede kaybederse isyanlar olacağı şüphesizdir. Bizim için Allah encâmımızı hayır eyleye.. Fakat sulh sözleri de var.. İnşallah karîben sulh olur" dedi..

01 Nisan 331 - 14 Nisan 915: "Her gün nöbet tarzında dizlerimden ayaklarıma kadar bacaklarım ağrıyor.. Galiba romatizmadır.. Bir ilaç sürmek için verirseniz iyi olur.. Aspirin aldım.. Bilmem yine de alayım mı? Size sormadan almadım.. Bu sarayın yeri Allah için iyidir.. Havasına hiç diyecek yoktur.. Fakat tarz-i inşası fena.. Hele taksimatı hiç iyi değildir.. Selanik'deki Alatini Köşkü'nün inşası, taksimatı ne kadar güzel idi.. Orada çok rahat ettik.. Hiç rutubeti yok idi.. Manzarası da güzel idi.. **[s. 101]** Duvarları hep delikli tuğladan idi.. Bir tamirat için kazmışlar idi.. Gördüm.. Yıldız'da benim yaptırdığım daire de taksimatı, inşası başka

[16] E. D. V. Fane (Sonra Lord Curriz).
[17] Hristiyan.

idi.. Gerçi böyle muazzam değildi.. Küçük idi.. Burası geniş bir sofa.. Ortasında bir havuz.. Üç dört oda. Bundan ibaret.. İnsan oturacak bir münasip oda bulamaz. Bunlar amcam Sultan Aziz zamanında yapılır.. Bir çok saraylar yaptırdı.. Fakat kalfaları usta değilmiş.. İşreti yok idi.. Boğazına düşkün idi.. İyi yemek yerdi.. Hepimize iyilik etti.. Allah var. Nasıl? Etrafta hastalık var mı?.. Ordu tifüsü İstanbul'da da var mı?.. Kolera da (...). Enver Paşa doğrusu böyle bir zamanda pek güzel idare ediyor.. Genç olmakla beraber işe aklı eriyor. Doğrusu hayret ediyorum.. Takdir ediyorum. Ahval-i umumiyemiz de iyi görünüyor."

Sayfa 102:

13 Nisan 331 - 26 Nisan 915: "Bacaklarımda ağrı dolaşıyor.. Vakit vakit geliyor.. Ayaklarımın altı yanıyor.. Acer basma dolap aldırdım.. Denizden su aldıracağım.. Isıtıp hem ben ve hem efendi kullansın.. Deniz suyu ısıtılırsa zarar verir mi? Hem de uyluklarımdaki kaşıntıya iyi gelir zannederim. Düşman adeta dün kapıya geldi.. Rus donanması Karadeniz boğazını bombardıman etmiş.. İşitilen top sesleri meğer oymuş!. Kardeşime acıyorum.. Kim bilir ne haldedir? Ben bir düşman ile yalnız Rusya ile harp ettim.. Neler çektiğimi ben bilirim.. Şimdi düşmanlar üç tane.. Allah imdat eyleye.. Çanakkale tarafından da yine taarruz edebilirlermiş.. İnşallah muvaffak olamazlar.. Ruslar Ayastefanos'a geldikleri zaman İngiliz donanması da Boğaz'dan girmiş Ayastefanos karşısında demirlemiş idi.. O zaman bana bir kişi yardım etti.. O da Deli Fuat Paşa.. **[s. 103]** O zaman taburlar perişan olmuşlar.. Mevcutları 50-60 kişiye inmiş idi.. Tekrar taburlar teşkil etmek.. geceleri hafiyyen, gizlice arabalara topları koyup üzerini bezlerle örterek yeni tesisine çalıştığımız Ayastefanos karşısındaki hatt-i müstahkeme birleştirttirmek için ne kadar zahmet çektim.. (Çerkezlerin erkekleri pek alakadır. Babam "Çerkezlerin erkekleri benden uzak olsun!.. Kadınları beri gelsin" der idi.. Kadınları çok vefakâr, sadıktırlar). "Nihayet Ruslarla İngilizleri çıkartıncaya kadar akla karayı seçtim.. İngilizler: İptida Ruslar gitsin biz gideriz.. Ruslar: İptida İngiliz donanması çıksın biz durmayız.. Hasılı her iki tarafın aynı zamanda hareketleri kararlaşıncaya kadar neler çekmedim" gibi evvelce de söylenmiş sözleri tekrardan ibaret.. Nihayet hemen hayırlısıyla bir sulh olsa da bu afetten beşeriyet kurtulsa. Ne çare.."

Sayfa 104:

17 Nisan 331 - 01 Mayıs 915: "Gözümün kapağında bir mercimek kadar bir şey var. Beyaz bir nokta.. Aman kanser gibi fena bir şey olmasın!" Ba'de'l-muayene ufak bir kist olduğu anlaşıldı.. İlaç yazıldı.. "Selahaddin Efendinin vefatı haberi bizi akşam pek mükedder etti.. Allah rahmet eylesin! Zannederim işret kalbine dokunmuştur.. Ondan vefat etmiş

tir.. Daha eskiden işrete müptelasını işittim.. Hattâ nasihat bile ettim.. İçmiyorum demiş idi.. Pederi merhum büyük birader de çok konyak içerdi.. Onu işrete Kemal Bey alıştırdı.. Her gece 5-6'ya kadar bir masa başında karşı karşıya önlerinde birer flakon onu bitirinceye kadar içerler idi.. Bazen belki de daha fazla olurdu.. Kemal Bey söyler.. Hoşuna gider.. Kah kah güler.. Ben bir gün gittim.. Dizine elimi koydum.. Önüne oturdum.. Biraderciğim bu seni berbat ediyor.. Kâzib-i semen getiriyor.. Bunu böyle mütemadiyen içme. Yemekten sonra bir kadeh hazm-i taam için içmede belki zarar yok dedim... **[s. 105]** Rica ettim.. Gel benim hatırım için vazgeç.. dedim... Peki dedi.. Aradan bir çeyrek geçmeden ber-mu'tad kalfasına seslendi. Kalfa kapıdan görününce işaret parmağıyla bir konyak dedi. Kalfa getirdi.. İçti.. Yine rica edince.. bir müddet sonra Melek-saz.. diye seslendi.. Bir *chartreuse* demez mi? Haniya söz verdin içmeyecektin.. dedim... Aaa bu bir şey değil.. Hafiftir.. dedi.. Hasılı alışan bu işretten kurtulamıyor.. Nitekim ben de bu zıkkım sigaradan vazgeçemiyorum.. Eğer bir de rakıya alışık olsaydım.. Felaketim üzerine Selanik'te belki de ayyaş olurdum. Bundan başka ben üç kişi bilirim.. Hep işret sebeb-i berbatı oldu.. Biri bendegândan Ahmed Bey.. Hoş-gû bir adam idi.. Yanımdan hiç ayırmaz idim.. Fakat iki üç ayda bir kaybolur.... nihayet mürseleyle(?) haber gönderip aman bir çare bulsunlar derdi.. **[s. 106]** Bir haremağasıyla diğer bendegândan birini gönderdim. Kabataş'ta oturuyordu. Evinde yatak içinde yanında rakı şişesi, elleri titrer, gözleri şişmiş fena bir halde bulurlar.. Hemen tembih veçhile o halde alırlar sandala korlar doğruca Dolmabahçe Sarayı'na getirirlerdi.. Doktor gelir birden bire kesmez.. Her gün bir miktar azaltarak tedavi eder.. Mahsus kaçmasın diye entari ile (...), Nihayet iyi olurdu.. Fakat ben cülusumda başka meşguliyet ile onu unuttum.. O yine içmiş içmiş nihayet çatlamış olduğunu haber aldım.. İkincisi bendegândan Emin Bey; üçüncüsü Kilerci Osman Bey, o da işretten öldü.. Pederim cennetmekân da çok işret eder di.. (...) içti.. Nihayet verem oldu gitti.. Büyük birader de böyle rakıya alıştı. Kemal Bey de Sakız'da yine işret yüzünden gitti. Mabeyn mümeyyizlerinden Mustafa **[s. 107]** isminde[18] bir zatın mahdumu idi.. Birader Kemaleddin Efendi merhum da şişman idi. Arabaya biner Kâğıthane'ye veya sair kıra çıkar.. Arabada işret eder idi.. Boynunda bir şiş oldu.. Kanser dediler.. Ameliyat oldu.. Vefat etti.. Harb-i Umûmi de el'an şiddetle devam ediyor.. Bir kere sulh olsa.. İnsanın bir yüksek yere çıkarak Armistice diye bağıracağı geliyor.."

28 Nisan 331 - 11 Mayıs 915: "Görüşmeyeli beri nasılsınız? Sizi göreceğim geldi." -Ba'de'l-musafaha oturduktan sonra-: "Benim romatizmadan ıstırabım var.. Bazen bacaklarım.. bazen kalça.. bugün de omzuma

[18] Abdülhamid'in münecccimbaşısı Mustafa Âsım Bey -Namık Kemal'in babası- (?-1900).

ağrı girmiş idi.. -Gülerek- Acaba kalbime de rahatsızlık vermesin.. Dün bir şayia **[s. 108]** çıktı.. Güya Karadeniz'de bizim gemiler Rus gemilerinin birkaçını batırmışlar. (...).. Tercüman geldi. Tebliğ-i resmîde ona dair bir şey görmedik.. Sevincimiz muvakkat oldu.. Bu sabah pencereden bakarken bir küçük vapurla mecruh geçirdiler.. Birkaç tane de sedye içinde ağır yaralı vardı.. Keşke görmeseydik.. Yanımda hanımlar da vardı.. Hepimizin gözünden yaş geldi.. Ah! Bu İngilizler.. Evvelce de söylemiştim.. Yine söylerim.. Bize her fenalık İngilizlerin eli altından çıkar.. Fransızlar, Yunanlılar da bizim hayrımızı istemezler.. Yine Şerif ve saire İngiliz, Fransız, Yunanlılara alet olmuşlar. Benim felaketim de İngilizlerin eliyle olmuştur.. Daha evvel Sultan Aziz vak'ası da yine İngilizlerin teşvikiyle Mithat Paşa ve komitesi tarafından vukua getirildi.. Daha Meşrutiyet'ten bir sene evvel Fransız sefiri Kostan bana **[s. 109]** (...) geldi.. O vakit Rıza Bey Paris'te idi. Bunlar toplanmışlar.. Bir meclis teşkil etmişler.. Benim hal'ime karar vermişler.. Fakat Fransız hükûmeti daima bir memur bulundururmuş.. Verdikleri kararı anlarmış.. Kostan da bana haber verdi.. Acaba Rıza Bey şimdi burada mı?.. O kadar muktedir, kafalı bir adam değildir.. Babasına da İngiliz Ali Bey denirdi.. Fakat bir kelime İngilizce bilmezdi.. Nasılsa bir İngiliz karısıyla teehhül etmiş.. Ahmed Rıza Bey de Bursa'da maarif memuru imiş.. İhtilas vuku bulmuş.. O vakit Maarif Nezaretince tahkikat yapılırken firar etmiş.. Benim haberim bile yok idi.. Sonradan aleyhimde **[s. 110]** yazmaya başladı.. Meşveret gazetesi Paris'te çıkıyordu.. Hasılı firar edenler ya Londra'da veya Paris veya Anna'ya giderek oradan fesat çıkarırlardı.. Tabiî muavenet de görürlerdi.. Bu defa da hükûmet bu gibi zevâtın teşebbüsatını ilan etmiş bilmem doğru mudur. Hiç onlara ehemmiyet vermese.. Efkâr-i umumiyeden gizlese daha iyi olmaz mı idi!.. Bilmem.. İngilizler inatçı, kibirli bir millettir.. Şimdi bana öyle geliyor ki olanca ehemmiyeti Çanakkale'ye veriyorlar Adeta Fransa'ya o kadar ehemmiyet vermiyorlar.. Gemilerle askerlerle hücum ediyorlar.. Zaten gönderdiği asker telef olsa da onun için ehemmiyeti yok.. Galiba bizden de çok mecruh oluyor. Acaba telefat yani şehit çok mu?.. **[s. 111]** Acaba İngilizler nasıl mağlubuz diye çekilecekler?. Buna benim aklım ermiyor.. Pek mühim bir zaman geçiriyoruz. İtalya'nın Almanya aleyhinde kıyam edeceğini zannetmem.. İtalya kralı iyi, sözünün eri, hukukşinas, nazik bir zatdır.. Daha prens iken tanırım.. Babası da iyi bir adam idi.. Bana gelse.. buradan da Almanya imparatoruna gidecek idi.. İmparatorun eskiden beri ahbabım olduğunu bilirsiniz.. Benden de çok selam söyleyiniz dedim... Derhal sol kolunun Frenk gömleği üzerine kurşun kalemi ile söylediklerimi not etti.. Aman zahmet ediyorsunuz.. Pek a'lâ hatırınızda tutabilirsiniz dedim... Hayır, gerek size ve gerekse imparatora muhabbet ve ihtiramım sebebiyle sözlerinizi harfiyyen tebliğ ile müftehir olacağım cevabını verdiler. **[s. 112]** Bilahare Trab-

lusgarp'ta bir İtalyan'ın bahçesine tecavüz etmişler.. (20-30) bin lira verek konsolosa beyan-i i'tizar edilmesini valiye yazdım.. Daha evvelce kraldan aramızdaki muhabbetin ufak meselelerle iki hükûmetin arasının bozulmasına kâil olamadığını yazıyor idi.. Tazminat, şerefiye ile mesele bertaraf edildi.. Yoksa Trablus meselesi daha o vakit çıkacak idi.. Demek isterim ki kralı nazik bir zattır.. Müttefikler yine verdiği sözden nükûl edemez.. Karısı kraliçe de Karadağ prensinin kızıdır.. Beraber gelmişlerdi.. Beni tanır. Babası ile benim aram iyi idi.. Babası şair idi.. Yazdığı şiirler hep Türkiye'ye aittir.. Cevat Paşa bilahare sadrazam oldu.. Burada sefir idi.. O soylu idi.. Prens Karadağ (...) köşk **[s. 113]** kapısı yanında binek taşına oturur.. etrafına köylüler toplanır.. onlara şiir söyler.. onları dinlermiş!.. 25. sene-i (...) şenlik yapmış idi.. Kraliçe bir gemi resmi yanında peyzaj bir resim göndermiş idi ki pek şairane idi.. Kendi eliyle yapmış idi.. Babasından münkal istidad-i şairanesi vardı. Benim tarafımdan değil, fakat siz ismâ' etseniz; benim hatırıma geldi.. Belki yenileri vardır.. Eskiden bizde havan topları vardı.. Düşman donanmasına karşı kullanılsa nasıl olur?." dedi..

11 Mayıs 331 - 24 Mayıs 915: Büyük hanımefendinin karnı ağrıyormuş.. Bu sebeple içeri isteyeceklerini söylediler.. Haremağası önde girdik. Âbid Efendinin yatak odası kapısına gelince haremağası kapıyı açtı.. Destur dedi.. İçeride Abdülhamid ayakta, hanımefendi yatak üzerinde **[s. 114]** başında bir ipek örtü oturuyor.. İçeriye girdim.. Abdülhamid elini uzattı.. Musafaha ederken..: "Kandil günü sizi göremedim.. Tebrik ederim.. Allah nice senelere yetiştirsin.. Buyurun oturun.. Hanımefendi'nin 3-4 gündür.. karnında sancı var.. İptida âdet zamanında olduğu için ona hamlettik.. Lakin âdet üzerinde iken erik yedi.. Daha ziyade o dokundu.. Sinameki aldı.. Def-i tabiî oldu.. Muayene buyurunuz da limonad rerje gibi müshiller daha fena geliyor.. Gaseyan, kay getiriyor. Daha fena oluyor.." Ona göre bir ilaç tertip ederek ba'de'l-muayene müsekkin bir ilaç yazacağımı söyledim.. "Aman Bey, bu ahval nereye müncer olacak?.. Bir tahte'l-bahir de Marmara'ya girmiş.. "Pelenk-i Derya"yı batırmış.. Demek boğaz içine kadar geliyorlar.. Yolcu vapurlarını da batırmasınlar.. Vapurların adedini de tenkıs etmişler.. Kömür yokmuş.. Bir kere daha söylemiş idim.. Yine siz bir suretle isma' etseniz.. Marmara havzasında Anadolu veya Rumeli sahilinde bir Alman mühendisi kömür madeni bulmuş, numunelerini getirmiş idi.. **[s. 115]** O vakit Nafia Nezaretine havale ettik.. Belki bizim Nafia Nezareti'nde bir yere atmışlardır.. Evrakını bulamazlar.. Fakat Alman sefaretince o mühendisin malum olması lazımdır.. Oradan sorup bu madenin nerede olduğunu öğrenseler, hem bari kömürü oradan tedarik etseler.. Bir de ismini unutmamak için not ediniz.. Mr. Menier isminde bir adamın İzmit'den Ereğli'ye bir şu'be hattı projesi vardı.. Şimdilik oraya bir de kuvvetli hat yapsalar.. Kömür nakledebilirler

zannederim" dedi.. Sonra da "İtalya da işe karışmak üzere olduğunu gazeteler yazıyorlar.. Fakat bu bir siyaset olsa gerek.. Bence İtalya ilan-i harp etmeyecek.. Zahiren müttefiklerinden ayrılıyor gibi gösteriyor.. Nihayette tersine Almanların olacak.. Göreceksiniz.. Ben öyle biliyorum.. **[s. 116]** Fakat el'an Çanakkale'de de harp oluyor.. İngilizler ısrar ediyor.. Acaba zorlayabilecekler mi?.. Dün yine bizden 43 şehit 400'ü mütecaviz yaralı olmuş!.. Onlardan da 2000 kadar telefat varmış!.. Acaba böyle böyle netice nereye varacak!. Bizim o kadar çok silahımız, cephanemiz olmamalı!.. Ahval pek vahim!." dedi..

17 Mayıs 331 - 30 Mayıs 915: "Akşam balık yedim.. Zeytinyağıyla kızartmışlar.. Barbunya balığı idi.. Zaten zeytinyağlı barbunya sevmem.. Sağ yağla yerim.. Ondan olacak midem bozulmuş.. Birbirine karışan ilaçtan (*p. riviere*) isterim. Ahvali pek vahim görüyorum.. İtalya da karıştı.. Ben size her vakit söylediğim gibi ah bu İngilizler.. Her fenalığı yaparlar.. Onlara kimse bir şey yapamaz.. Sarayburnu'na kadar tahte'l-bahirleri giriyor.. Adeta vapurlarda gidip gelmek tehlikeli.. Ahali ne yapıyor?.. Er geç Almanya Trieste'ye, Avusturya Selanik'e Müzderice hattıyla inecek.. Bulgaristan'a da Manastır ve sair Makedonya'yı verecekler.. Göreceksiniz (gibi bir garîbe-i mütâlaa da yumurtladı.. **[s. 117]** Bu mütâlaa ile cehaletini meydana koydu.. Sıfıra indi..)

28 Mayıs 331 - 10 Haziran 915: "İtalya da harbe iştirak etti.. Bakalım sonumuz ne olacak?.. Rusya Hariciye Nazırı'nın gazetelerdeki beyanatı hakkımızda iyi değil.. Avrupa-i vüstâ hükûmetleriyle muharebemiz İstanbul içindir diyor.. İstanbul'u, boğazları almalıyız diyor. Çok fena!.. Benim zamanımda bilakis Devlet-i Aliyye ile artık hesabımız kalmadı.. diye bana söz verdiler. Şimdi ise İstanbul'u zapt etmek istiyorlar.. Sebebi de Rusya monarşi bir hükûmettir.. Bizim meşrutî olmamızı istemez.. O ister ki biz de monarşi olalım.. Padişahın nüfuzu olsun!.. Muharebenin encâmı hakkında acaba erbâb-i ukalâ ne diyorlar?" Cevabım tabiî müphem ve menfi.. Bunun üzerine: **[s. 118]** "Kedimi gördünüz mü?.. Tıpkı ölen beyaz kedim gibi.." dedi.. Kalktı.. Nuri Ağaya seslendi. "Kediyi getiriniz" dedi.. Getirdiler.. "İnsanın dizine oturmağı sever.. Daima sepeti içinde minderinde oturur.. Fakat o da yüksekte olmalı." Bir de beyaz papağanım var. Onları haftada bir hamamda yıkıyoruz. Her gün kolonya suyu ile tüylerini siliyoruz. Benim eğlencem bunlar.. Öteden beri hayvanata merakım vardır.. Hattâ bir aralık yılan bile besledim.. Yalnız aslan, kaplandan hoşlanmadım.. Burada vardı.. Almanya imparatoruna hediye ettim. Şimdi Almanya'da müzededir. **[s. 119]** Biraderim Sultan Reşad da hayvanata meraklıdır. Amcam Sultan Aziz cennetmekân, biraderim merhum Burhaneddin Efendi kediye meraklı idi. Yalnız (Murad) büyük biraderin merakı yok" dedi.

15 Haziran 331 - 28 Haziran 915: Ayakta musafaha ederken:

"Kandil-i şerifi tebrik eder emsâl-i kesîresiyle nice nice kandiller görmenizi Cenâb-ı Hak'tan dua ederim" dedi.. "Buyurunuz.." diyerek kendi oturdu.. Ben de ber-mu'tad karşısına -aramızda müdevver saha var- oturdum. "Biraderin ameliyatı olmuş.. İki büyük yumurta hacminde taş çıkmış.. Almanya'dan gelen profesör yapmış. Orhan Bey de yardım etmiş.. Gazetede gördüm. Acaba ne yolda ameliyat yaptılar?.. Ameliyatın edilme tarzını takdir ettim.. **[s. 120]** Fakat bu hastalık yine gelebilir.. Tamamıyla geçmez.. Çok süt içmek lazım.. Rasim Beyi mahsus gönderdim.. Rejim yapmasını tavsiye ettim.. Ben de hasta olduğum zaman ince kum halinde idrarda buldular.. Bana o zaman süt, Frederik maden suyu tavsiye ettiler.. Bu suyu Pazar-i Alman müdürü Paloka vasıtasıyla getirirdik.. Bize sandığı 4 liraya gelirdi. Aman yine sipariş ediniz.. Getirsinler.. Şimdi Keşişdağ maden suyundan başkası yok.. -Çamlıca, Karahisar- bulduramıyoruz'..." dedi.. Harp sebebiyle maden suyunun Avrupa'dan gelmesi müşkül, belki de gayr-i mümkündür dedim... **[s. 121]** "Bu harb-i umûmi beşeriyet için ne büyük bir âfet!. Yalnız bizim için değil.. Bütün insanlar için düşünüyorum. Ne canlar! gidiyor.. Acaba Almanya'nın, Fransa'nın şimdiye kadar miktar-i zayiatı ne kadar?.. Bizim de galiba Çanakkale'de zayiatımız çok olsa gerek.. Gazetelerde muharebelerin şiddetinden öyle anlaşılıyor.. Orada düşman istihkâm yapmış!.. Büyük toplar yerleştirmiş. Onları oradan nasıl çıkaracağız? Düşünüyorum düşünüyorum da bana dehşet geliyor.. Hiç kimse sulh hakkında bir şey demiyor mu?.. Akıllı zevât acaba ne zaman sulh olabileceğini tahmin ediyor?.. Acaba kim sulh için tavassut edecek?.. Cenâb-ı Hak'tan bir gün evvel sulh için dua ediyorum" dedi.. **[s. 122]** Apış aralarını işaret ederek: "Bacaklarım.. kaşınıyor.. Ekseriya nöbet tarzında geliyor.. Verdiğiniz ispirtolu ilaç biraz yakıyor.. Kullandım.. Bir merhem verirseniz" dedi.. Ben de Arap sabunu ile kükürt merhemi tertip ettim.. Ve tarif ettim.. Beyaz kediyi getirdiler.. "Okşadı.. Tıpkı ölen kedi gibidir.. Zaten onun yavrusu imiş!. Bizim kadınefendi beyaz kediyi sevdiğimi bilirdi.. Öldüğünü işitince gönderdi.. (...) efendinin validesi" dedi..

17 Haziran 331 - 30 Haziran 915: Büyük hanım hasta imiş.. Sabahleyin gelir gelmez istediler.. İçeriye girdim.. Büyük hanım Âbid Efendinin odasında şezlonga uzanmış ber-mu'tad yüzünü ipekli bir örtü ile örtülü.. Abdülhamid ayakta istikbal ve musafahadan.. **[s. 123]** "Bizim kadın sabahleyin rahatsızlandı.. Birden bire bir gaseyan ve amel oldu.. Bir baygınlık geldi.. Merak ettik. Şimdi âdet üzerinde onun da bir tesiri var mı, yok mu bilemem?.. Acaba bir yemek mi dokundu?. Muayene buyurunuz.." dedi.. Ba'de'l-muayene ilaç tertip olundu.. Esnâ-yi muayenede Fransızca "*Il y a maladie de la coeur!*[19]" dedi.. Muayeneden sonra kalp hastalığı olmadığını söyledim.. Bir müshil, bir hardal almak da iyidir. Bir

[19] Bir kalp hastalığıdır.

de *p. riviere* tertip olundu..

18 Haziran 331 - 01 Temmuz 915: Yine hanımefendiyi muayene ettim. İyi olmuş.. Fart-i semaneye isti'dâdı olduğundan biraz hareket, rejim tavsiye ettim.. Bu esnada kadınefendi: "Ben **[s. 124]** perhiz yapıyorum.. Fakat Sultan Efendi (Ayşe) perhiz tutmuyormuş.. ve gittikçe şişmanlıyormuş. Bir gün işi olmadığı bir zamanda Âtıf Beyi gönderseniz ona nasihat etse.." dedi.. Abdülhamid de: "Pek güzel olur.." dedi.. ve: "Ben ahvali pek fena görüyorum.. Anladığıma göre Çanakkale'de zayiatımız çok oluyor.. Bunun neticesi ne olacak? Allah bilir ya pek korkuyorum. Kendi nefsimi düşünmem.. Artık yaşımı, başımı aldım.. Şu kadını çok severim.. O da beni sever.. Benim ne çektiğimi o bilir!. Ben sabahlara kadar uğraşırdım.. Muharebe olmamasına gayret ederdim.. Dünya karıştı. **[s. 125]** Biz İngiliz, Fransız ile hiç harp etmedik. Şimdi onlarla da muharibiz.. Artık bizim hakkımızda mevcut olan kin ve garazları tezâuf etti. Ba'de'l-harp kim bilir ne kadar meseleler çıkararak bizi hiç rahat bırakmayacaklar.. Allah göstermesin bir kere Çanakkale'de galebe ederler de İstanbul'a gelirlerse artık Anadolu'yu da taksim ederler. Ben çoluğuma, çocuğuma, hanedana acıyorum.. Kendi nefsime değil" dedi..

21 Haziran 331 - 04 Temmuz 915: "Terfinizi tebrik ederim.. Cenâb-ı Hak'tan daha büyük rütbelere mazhariyetinizi dua ederim.. Buyurunuz.. Oturunuz.. Biraz midem bozulmuş.. Birbirine karışan ilaçtan verirseniz iyi gelecek.. Hanım da benim gibi.. İlacı iki misli yazarsanız **[s. 126]** ikimiz de içeriz.. Bu harbin sonu neye varacak?.. İnsanlar birbirini boğazlıyor.. Çıldırmış!. Düşman da Çanakkale'de iyice yerleşti.. Büyük toplar çıkarmış.. Gazetelerden anladığıma göre telefat çok oluyor!. Ben neticeden doğrusu ürküyorum.. Allah ümmet-i Muhammed'e acısın!.."

26 Haziran 331 - 09 Temmuz 915: "Buyurunuz.. Bacaklarımdaki kaşıntı için verdiğiniz merhem iyi geliyor.. Katran sabunu, gliserin sabunu yazarsanız onlarla yıkarım.. İdrarım da bu günlerde az.. Fakat bir rahatsızlık vermiyor.. Kum olsa anlaşılır.. Biradere dün istifsar-i hatır için Rasim Beyi gönderdim.. Lehu'l-hamd iyi imiş.. Fakat bu hastalık tamamen geçmez.. Rejim, perhiz lazım.. Edilmezse yine kum, taş gelir.. Maden suyu bulamıyoruz. Yalnız bir Keşişdağ maden suyu var.. O da benim midemi **[s. 127]** şişiriyor.. İdrar veriyor.. Çitlem (Çitli) Karahisar maden suları ne iyi idi.. Evvelce de sizden istediğim Karaderik maden suyu da gelmedi. Ah! Bu muharebe!. Dua edelim bir gün evvel sulh olsun! Sulh için hiçbir söz işitmiyor musunuz?. Kıyamet denilen başka bir şey değil.. İşte kıyamet kopuyor.. Bu kadar canlar feda oluyor.. Dün gece sabaha kadar buradan asker geçti.. Arabaları, hayvanları gece, hattâ dün akşama kadar devam etti.. Vakıa gözle görmüyoruz.. Seslerini işitiyoruz.. O askerleri gece "Vatan bizim canımız!.." şarkıları.. "Elveda!. Elveda! Vatan! Vatan!" diye haykırışları alimallah hem beni ve hem kadınları ağlat-

tı.. Sen bilmezsin Bey! Ben hasbî bir adamım!.. Bazen böyle şeylere [s. 128] hiç dayanamam.. Bütün gece uyuyamadık.. Hep ağladık!.. Maazallah.. düşman İstanbul'a girerse ne olacak?.. Bizim mahvımız demektir.. Fakat İstanbul ne olur?.. Rusya'ya vereceklerini zannetmiyorum.. *Port Frane(?)* [20] olur... Konya'dan asker geliyormuş?.. Tabiî buradakilerin yerine evlere yerleşecek!. Acaba tifüs hastalığı sirayet etmez mi?.." – Öyle bir şeyden haberim yok.. Gelse de asker temizlenerek gelir.. Merak etmeyiniz..

16 Temmuz 331 - 29 Temmuz 915: Âbid Efendinin odasında ber-mu'tad kabul olundum. Validesi Naciye Hanım boğazından mustarip imiş.. Muayene ettim.. İlaç, gargara tertip ettim.. Oturduk: "Birader de Hırka-i Şerif ziyaretine çıkamadı.. Bu sebeple pek me'yus, mükedderim. [s. 129] Bir kere biraderimdir. Sâniyen gelecek zatın bizim hakkımızda ne muamele yapacağı malum değil?.. Bundan dolayı mükedderim.."

17 Temmuz 331 - 30 Temmuz 915: Yine Naciye Hanımın boğazını gördüm. İlaç ve gargara tertip ettim.. Odanın hâricinde salonda oturduk. "– Biradere ameliyat yapan doktor bugün yarın gideceğini gazete yazıyor.. Acaba ameliyat yaptığı yer tamamıyla iyi oldu mu?.. Yaşlıdır da onun için merak ediyorum. Makamda olduğu için gazeteler hakikati bilemez.. Bu sebeple endişedeyim.."

01 Ağustos 331 - 14 Ağustos 915: "Bayram-i şerifinizi tebrik ederim.. Cenâb-ı Hak'tan afiyetle nice nice eyyâm-i mubâreke [s. 130] afiyetle idrak etmenizi dua ederim benim beyim.." Salonda oturduk: "Boynum ağrıyor.. Galiba üşütmüşüm.. Bir ilaç tertip buyursanız da haricen süreyim.. Fakat fena kokulu olmasın.. Ahval-i umumiye beni korkutuyor. İngiliz, Fransız askerleri Çanakkale'de tutundular.. Onların oradan çıkarılmaları nasıl mümkün olacak.. Bana öyle geliyor ki İngilizler dünyanın bütün boğazlarını yed-i zaptlarında tuttukları gibi Çanakkale'yi de ellerinde bulundurmak istiyorlar. Tayyareler hastahaneye bomba atmışlar.. İyi ki buraya kadar gelip bomba atmadılar."

04 Ağustos 331 - 17 Ağustos 915: "İştahım yok.. Kuvvetsizlik var. Büyük bir şişe ilaç veriyordunuz iyi geliyor [s. 131] idi.. Yine ondan verseniz." (*L. gecy*) şimdi harp dolayısıyla Fransa'dan ilaç gelemediğini söyledim. "– Gazetelerde Van taraflarında Ermenilerin Ruslara iltihak ettiğini okudum.. Haindirler.. Burada da isyan çıkarmasınlar!.. Gazeteler Meşrutiyet'i müteakip Ermeniler lehinde, benim aleyhimde bulundular.. Hakikat nasıl şimdi meydana çıkıyor!. Kilise altlarında, mahzenlerde bomba, revolver, sair silah saklarlar.. Bunlar hakkında pek iyi tahkikat yaptırmışımdır.. Malumatım vardır.. İngilizler de üçüncü bir noktaya asker çıkarmışlar.. Netice nasıl olacak? Allah hakkımızda hayırlı eylesin!.. İstanbul'u hafazanallah zapt ederlerse artık mevcudiyetimizden eser kal-

[20] Serbest liman anlamında bir cümle.

maz!. Maazallah..” **[s. 132]** “Yine yaralı gelmiş.. Vapur iskeleye yanaştı.. Gördük.. Kadınlar da ben de ağladık.. Çok müteessir olduk.. Anlaşılan yine çok zayiatımız olmalı..”

06 Ağustos 331 - 19 Ağustos 915: “Vücudumda bir kırıklık hissediyorum.. Üşümüş olmalıyım.. Bir ilaç tertip edersiniz.. Reviş-i halden İngiliz ve Fransızların boğazları yeniden zorlamak istemedikleri, mahzâ Rusya'ya karşı zorlar gibi göründükleri anlaşılıyor.. Sırbistan hududunda da Avusturya ve Almanya müttehiden bombardımana başlamışlar.. Bugünkü gazeteler yazıyor.. Acaba ne kadar müddette İstanbul'a gelebilirler?.. Bulgarlar bari aleyhimizde kıyam etmeseler!. Eğer onlar kıyam ederlerse vay halimize!..”

Dört gün kadar hasta oldum. Doktor Rıfat'ı getirmişler..

Sayfa 133:

19 Eylül 331 - 02 Teşrin-i Evvel 915: “Sizi beklettim..” Musafaha ederken: “Geçmiş olsun.. Buyurun.. Oturunuz.. Allah bilir! Sizi severim.. Bu kadar senedir bize hizmet ediyorsunuz. Hastalığınızı çok merak ettim.. Evvela bizi yine terk mi ettiniz diye hatırıma geldi.. Her ne kadar hastalığınızı söylüyorlar ise de ben iptida inanmadım.. Bu kadar yoruluyorsunuz.. Olabilir.. Artık usandınız!..” – Hayır cidden hasta idim.. Kendimi her nasılsa üşütmüşüm.. “Sizi vapurlarda, bazen görüyorum karşıya motor veya sandal ile geçiyorsunuz.. Üşütüyorsunuz.. Size geçen sene de söyledim.. Bir kapalı araba Kadıköy'ünde bulunur.. Aylık pazarlık ediniz.. Onun ücreti ne kadarsa veririz.. Zaten bir araba aldıracağım.. Fakat şimdi ahval müsait değil.. Kira ile tutacağız. Araba her gün istediğiniz saatte sizi alır buraya getirir.. Buradan da istediğiniz **[s. 134]** saatte yine götürür.. Hem yollarda manzara da iyidir.. Eğlenirsiniz.. Bir gazete de alır.. İsterseniz okursunuz.. Böyle daha iyi olur.. Görüyorum vapurlar kalabalık.. Yer bulmak müşkül olur.. Hem de insan o kalabalıkta pis, hasta insanlarla da temas edebilir.. Bu mahzur da arabada olmaz.. Öyle yapınız benim beyim.. Mavroyani Paşadan sonra ben iyi hekim bulamadım.. N. Paşa son zamanda hekimim idi.. Lakin nerede siz.. nerede o!!. O sokulgandır.. Zannederim şimdi de zat-i şahane'nin hekimidir..” – Zannetmiyorum.. Zat-i şahane'nin hekimleri malum.. “Her ne ise ileride bir araba veya otomobil alıncaya kadar benim dediğim gibi bir araba kiralayınız.. Ben aydan aya her ne kuruş ediyorsa veririm..” **[s. 135]** Otomobilden açıldı.. Fiyatından bahis edildi.. 150 liraya kadar olduğu söylendi. Kadıköy'de kimde otomobil olduğu soruldu.. Abdülkadir Efendi dedim.!. “O da yeni bir tekaüt miralayın kızını almış.. Bir gün hemşiresine getirmiş.. Ben bunu aldım demiş.. Hemşiresi şaşırmış.. Öteden beri tahsile merakı yoktur.. Bir türlü okutturamadım.. Yalnız güzel viyolin-keman çalar.. Otomobil gibi şeyleri kullanır.. Elinden el işleri gelir.. Bir de fikri

çapkınlık.. Karı değiştirmek.. Nereden de bulur?.. Burhaneddin Efendi Avrupa'da imiş.. Ne suretle oturuyor.. O güzel piyano çalar.. Hâlâ başkadır.."

Sayfa 136:

29 Eylül 331 - 09 Teşrin-i Evvel 915: "Bu bizim kadın rahatsız (Müşfika).. Geçen ay âdetini vaktinde gördü.. Aradan 11 gün mürurunda yine gördü.. Şimdi dem geliyor.. Merak ediyoruz. İlaç tertip buyurunuz.." (Benden biraz evvel Rasim Beyi görmüş idi.) "Burhaneddin Efendi de Avrupa'da oturuyor.. Ne kadar temiz olsa yemeklerinde domuz yağı vardır.."

Mülahaza: Nureddin Efendiyi berâ-yi tahsil Avrupa'ya göndermek için kendisinden müsaade istediklerini haber aldım.. Burhaneddin Efendinin Avrupa'da bulunduğuna şikâyeti bundan olsa gerek.. Rasim Beye cevabı, ben razı değilim.. demiş. "– Rasim Beyi severim.. Bazen papadan ziyade papa, kraldan ziyade kral taraftarı olur.. Benim hanedanın selametinden başka bir emelim yoktur.. Bunu maa'l-kasem söylüyorum. Bir de ara sıra müsaade ederlerse evlatlarımı görürüm. İşte bu kadar.." demesi bâlâdaki mülahazadan ileri geliyor..

Sayfa 137:

06 Teşrin-i Evvel 331 - 19 Teşrin-i Evvel 915: Hareme girince hemen sol taraftaki misafir kabul salonuna geliyormuş.. Oraya girdik.. "Bayramınızı tebrik ederim.. Allah nice nice senelere afiyetle yetiştirsin.." dedi.. Hem musafaha etti.. hem de boynuma sarıldı.. Alaturka bayramlaştı.. "Acaba biraderin hastalığı hâlâ devam ediyor mu?.. Bugün bayram selamlığına, muâyedeye gitmediniz mi? Gazetede gördüm.. Kaymakam beyler davetli idi.. Söz beynimizde mahrem kalsın.. Biraderin rahatsızlığına bir sebep de işrettir.. Kendisini gördükçe nasihat ederdim.. Bir kere burnundan kan geldi.. İlk gördüğümde yine birader size, gerek biraderiniz ve gerek büyüğünüz olmak hasebiyle pederâne nasihat ederim.. dedim.. Cevaben.. vallahi.. kullanmıyorum.. Arpa suyu alıyorum.. dedi.. Ben de daha fena ediyorsun ya. O daha size semen verir.. Ne olur?. Bak ben kullanıyor muyum? **[s. 138]** Gençliğimde belki bir iki defa kuldandım.. O kadar. Ara sıra iştah için bir ufak kadeh konyak.. belki ilaç gibi caizdir.. Ziyadesi muzırdır dedim.. Büyük birader Sultan Murad da çok içerdi.. Kalfası vardı.. Çeyrekte bir Dilberengiz.. diye çağırır, parmağıyla işaret eder.. bir tane getirtir.. Tabak içinde bir kadeh konyak getirir.. içerdi.. Bir gün dizlerinin önüne oturdum.. Yalvardım.. Bunu yapma biraderim.. Sizden çok rica ederim.. dedim... Peki artık içmem dedi.. Bir çeyrek saat sonra yine Dilberengiz.. diye kalfasını çağırarak bir chartreuse dedi.. Haniya söz verdinizdi.. dedim... Bu zararsız içkidir diye cevap

verdi.. Bana haydi sen de pür-endiş derdi.. **[s. 139]** Onu Kemal Bey baştan çıkardı.. Bir masa başında oturuyorlar.. Akşamdan sabaha, şafak sökünceye kadar önlerindeki birer büyük flakon tonbağı bitirdikten sonra bir de yarım içerlerdi.. İçkiden birader semiz idi.. Kanlı idi.. Beyin hastalığı da içkiden oldu.. Vakıa o kadar içiyorsa da hiç sarhoş olmazdı.. Fakat nihayette kendisini berbat etti.. Diğer birader Kemaleddin Efendi de çok içerdi.. Bunun için biraderin hastalığına sebep Allahu â'lem bu olsa gerek.. Bu hastalık tamamıyla geçmez. Ben İbn-i Sina'nın kitabını okudum.. Arapçadır. Bana Said Paşa güzel ciltleterek göndermiş idi.. Arapça tercümeye muktedirim.. Okuduğumu anlarım.. **[s. 140]** İbn-i Sina hastalıkları: 1- İlaçla kabil-i şifa..; 2- İlaçla ıstırabı tehvin edilen fakat kabil-i şifa olmayıp ömr-i tabiîye kadar devam eden; 3- İlaçla hiçbir tesir görülemeyip bir müddet içinde hayata hâtime çeken..; 4- Cerrahî hastalıklar diye dörki.. vücudun tahammülüne göre ya iyi veya öldüren hastalıklar diye dörde taksim etmiş.. Muharebe de hâlâ devam ediyor.. İngiliz, Fransızlar Selanik'e asker çıkarmışlar.. Şimdi oralar hakkında fikrimi değiştirdim.. Bizim için vaziyetten korkuyorum. Avusturya ordusu tazı gibidir.. Korkarım.. Bulgarları neticede İstanbul'a sevk etmesin.. İstanbul'un ecnebi askeri tarafından istilasından korkarım.. Ben başka türlü görürüm." **[s. 141]** "Gazetelerde İstanbul yolu açılıyor.. diye yazılar var.. Buraya Alman askerî gelecek gibi hakaretler görüyorum.. Ürküyorum.".

17 Teşrin-i Evvel 331 - 30 Teşrin-i Evvel 915: Ba'de'l-musafaha ve hal hatır sorduktan sonra oturuldu.. Kulağında gürültü ve çenesine doğru bazen ağrı hissettiğini söyledi.. İlaç tertip olundu..

"Bugün gazetelerde gördüm.. İngilizler Selanik'e 500 bin asker ihraç edeceklermiş.. Belki de Kavala, Dedeağaç cihetlerine de çıkarıp müttefik ordularını birleştirmeye savaşacaklar.. Bu havadisler insanı ürkütüyor. İngilizler bilmezsiniz.. pek anud, mütekebbir bir millettir.. Harbi temdit edecekler.. Selanik'e, Dedeağaç gibi sevâhile yerleşmekle hiç olmazsa sulh maddesinden istifadeler temine çalışacaklardır. Şimdiki mevki-i iktidarda bulunan Gladstone yani Hürriyetperverler partisi bizim için hep düşmandır.. İngilizlerde bizim hayırhahlarımız vardır.. Hattâ Gladstone partisinden **[s. 142]** bir zaman Hariciye Müsteşarlığı'ndan istifa ederek Marsilya cihetinde emlak alarak orada ihtiyâr-i ikâmet etmiş "Dilki" isminde bir İngiliz bizim hayırhahımız idi.. Bu zatı tanırım.. Gayet doğru bir İngiliz idi.. Bir buçuk, iki senede bir İstanbul'a geldiği zaman beni görür idi.. Şimdiki gibi onun da fikri askerlik için hizmet-i mecbûriyeyi kabul ettirmek imiş.. Bu hususta büyük bir kitap yazmış.. Parlamentoya vermiş.. Parlamento kabul etmemiş.. Orada İngiltere hizmet-i mecbûriyeyi kabul etmezse âtiyen büyük zararlara girecek demiş.. Lakin İngiliz-ler hizmet-i mecbûriyeyi kabul etmez.. Çünkü icabında davete icabetle hepsi gönüllü yazılır.. Memleketlerini müdafaa ederler itikadındadırlar

demiş.. Hakikaten İngilizlerin bir halini pek severim.. Bugün düşmanımız iseler de doğrusu budur. O da kanuna itaatleridir.. Bir polis elinde ufak **[s. 143]** bir değnekle "kanun!" diye işaret eder.. Bu davete herkes bilâ itiraz ve bilâ tereddüt itaat eder.. Çünkü her İngiliz emindir ki kanun daima âdildir.. Orada mahkeme reisi ve azaları kayd-i hayatladır.. Azlolunamazlar.. Onların hükümleri, içtihatları kanundur.. Hükümdara hürmet son derecededir.. Bilirler ki hükümdarın salahiyeti mahduttur.. Ancak bir iki maddeden ibarettir.. Kusuru parlamentonun kararını tasdikten ibarettir.. Bu sebeple hükümdar gayr-i mes'ûldür.. Biri faraza: Kral çok işret ediyor.. Vazifesine bakmıyor.. dese bunu diğer biri işitse hükümdara tefevvuhâtta bulundu diye derhal polise haber vermeye mecburdur.. Adamın cezası da hâkimin içtihadına göre cinayet derecesinde bir cürüm derdi. Çünkü hükümdara bir isnadda bulunmuştur.. Artık bu hüküm kanun olur. **[s. 144]** Ondan sonraki hâkimler hep böyle hükmederler.. Şimdiki kralın babası iri yarı bir adam idi.. Ağzında kocaman bir pipo.. beline takılmış bir tütün kesesinden doldurur doldurur ağzından dumanını savurur idi.. Biz İngiltere'ye gittiğimizde "Prens Daniel" yeni veliaht idi.. Hattâ bir ziyafet verilmiş idi.. Bizim sefir Musurus Paşa idi[21].. Orada gerek kendisi, gerek madamı kendisini sevdirmişler.. Herkes hürmet ederdi.. Devlet-i Aliyye'nin o zaman İngiltere ile politikası gayet yolunda idi.. Sefire riayeten "Prens Daniel" Madam Musurus'u koltuğuna takmış merdivenden üst kattaki ziyafet salonuna çıkıyorlar.. Kadın gayet şişman, dekolte, zor çıkmış.. Nefes alamıyor.. "Prens Daniel" kılıcını salıvermiş, madamın koluna girmiş.. Vazife (...) değil.. Boyu da uzun. Zavallı kadının ayakları yerden kesiliyor.. **[s. 145]** Merdivenden hızlı hızlı sürükleyip götürüyor.. Benim de koltuğuma kralın kızlarından bir prenses girdi.. Prenses gayet dilber.. Koluma girdi.. Elini kolumun üzerine koydu.. Cildi gayet rakik, Allah bilir damarları ve içindeki kanın cevelanı görünüyordu. Ben de o vakit gencim.. Hattâ biraderler bana baş gözle nasıl? diyorlar.. Şaka(?) ediyorlardı.. İşte biz de onların arkasından takip ediyoruz.. Sofra odasına çıkıldı.. Benim sağ tarafımda madam Musurus, sola Prenses tesadüf etti.. Fakat kadın bozulmuş.. Nazar-i dikkatimi celp etti.. Yüzü morarmış.. Hemen karşımda Fuat Paşa oturuyor.. Paşa Paşa madama dikkat ediniz.. Rahatsız galiba dedim... **[s. 146]** Evet! Evet! dedi.. Müsaade istedi.. Kadın söz söyleyecek halde değil.. Hemen koltuğuna girdiler.. Kapıdan çıkar çıkmaz, pat!. diye madamın yere düştüğünü ben kapıya karşı oturduğum cihetle gördüm.. Madam orada öldü.. Tabiî ziyafet devam etsin diye gizli tuttular.. Zavallı "Musurus Paşa" ertesi gün gözlerinden çeşme gibi yaşlar akarak.. ben şimdi ne yapacağım.. Kızlarım anasız kaldı.. diye pek müteessir oldu.. Hakikaten Rumlar

[21] Kostaki Musurus Paşa (1809-1891). Atina, Roma, Viyana ve Londra'da elçilik görevlerinde bulundu.

içinde devletine sadık Musurus Paşa derecesinde bir memur ne gelmiş ve ne gelecektir.. O kadar ki İngiltere'de sefir olmazdan evvel Atina'da sefir imiş.. Yunanlılar kendisinin Rum olduğu halde devletine fart-i [s. 147] sadakatten onu vurmuşlardı.. Suikasta dûçar olmuş.. Kolundan yaralanmış.. idi.. İstanbul'a aldılar.. Kolu sakat kaldı.. Onun üzerine İngiltere'ye sefir oldu.. Birçok sene İngiltere'de kaldı.. Benim zamanımda da sefir idi.. Sonra ihtiyar oldu.. İstifa etti.. İstanbul'a geldi.. Oğlu Musurus sefir oldu.. O da sadık idi.. Diyeceğim İngilizler, Fransızlar bize şimdi daha garaz oldular.. Muharebeden bir müddet sonra mümkün değil bizden intikam almaya kıyam edecekler. İnşallah Almanlarla ittifakımız devam eder de yalnız kalmayız.. Bir şey yapamazlar.. Yoksa fenadır.. Ruslarla İngilizler benim felaketimden dört beş sene evveline gelinceye kadar birbirine düşman [s. 148] idiler.. Vaktâki İngilizler, Rus İtilafını bir gece yatakta ber-mu'tad yatarken ve yanımda bana kitap okurlarken işittim.. Yatağımdan fırladım.. Eyvah! Bizim halimiz.. Bundan böyle berbat olacak dedim... Hattâ uyuyamadım.. Beyinlerindeki rekabetten biz çok istifade ettik.. Hattâ Sultan Mahmud zamanında Nizâm-i Cedit henüz teşkil edilmiş.. Yeniçeriler henüz mahvedilmiş bir esnada İngiliz, Fransızların teşvikiyle Mısırlı Mehmed Ali Paşa isyan etmiş.. İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır askerî tâ Konya'ya kadar dayanmış.. Donanma da Firârî Ahmed Paşa kumandasında Mısır'a iltihak etmiş idi.. O zaman "Namık Paşa"yı, Sultan Mahmud [s. 149] nâçar kalır.. bir name ile Rusya çarına gönderir. Ben vak'ayı Namık Paşanın ağzından işittim.. Pek iyi hatırlarım.. Çar nameyi alıp okuyunca hemen yerinden kalkar.. İki eliyle Namık Paşanın ellerinden tutar.. Hemen vapuruna bin.. Git.. padişaha selamımı, ihtiramımı söyle.. Şimdi 40 bin kişi emirlerine hazırdır.. Hiç merak etmesin.. O kâfi gelmez bir 40, bir kırk bin daha hazırdır.. der.. Filhakika Rus askeri gelir.. O zaman Beykoz'a çıkar.. Bunun üzerine İbrahim Paşa da geri döner.. (Mehmed Ali) inkıyad eder. [s. 150] Bu rekabet sayesinde Ruslar Devlet-i Aliyye'yi o zaman mahvolmaktan kurtarırlar.. O vakit Hünkar İskelesi'nde bir hatıra olmak üzere bir alamet dikilir.. Bu sefer iyi etmediler.. Bizimkiler onu da yıktılar.. Ayastefanos gibi değil Beykoz'daki bizim menfatimize olan hatırası idi. Yıkmamalı idiler!. Büyük Rus muharebesinde de aksine olarak İngiliz, Fransız bize yardıma geldiler.. O vakit hastalık çıktı.. Ölen İngiliz askerlerini Kuleli'nin üstündeki mezarlığa, bir de Haydarpaşa'daki mezarlığa gömdüler.. Sonradan Rus, İngiliz İtilafı her şeyi esasından yıktı.. [s. 151] Ruslar içinde de bize hayırhahlar vardı.. Şimdi her yerde olduğu gibi Ruslarda da *homme d'état*[22] dedikleri büyük adam kalmadı. (Belod) Prince Belotte vardı.. Burada benim zamanımda sefir idi.. İyi bir adam idi.. Güzel Türkçe bilir idi.. Bir gün Hariciye Nazırı Safvet Paşa, Prens konuşurken Safvet Paşa

[22] Devlet adamı.

dedi ki: Prens hazretleri amcanız zamanında (İgnatiyev) yerine sefir olsaydı Rus muharebesi olmazdı.. dedi.. Prince Belotte da tasdik etti.. Evet! Doğru söylüyor.. dedi.. (İgnatiyev) karıştırıcı fena bir adam idi.. Hattâ sonra Belotte Hariciye Nazırı oldu.. Onun zamanında Devlet-i Aliyye Rusya politikası gayet iyi **[s. 152]** cereyan etti.. O kadar ki diğer devletler Devlet-i Aliyye aleyhinde bir teklifte bulunsalar Devlet-i Aliye'yi müdafaa ederdi.. Prince Belotte Mısır'ın Devlet-i Aliyye'de bulunması Rusya'nın politikası iktizasındandır.. Bunu müeyyit olmak üzere bana bir büyük cilt kitap getirmiş idi.. Rusça yazılmış bu eser Yıldız kütüphanesinde idi.. Kim bilir ne oldu?.. O vaktin politikası böyle idi.. 'Mısır'ın' İngiliz nüfuzundan çıkması İngiltere'nin mahvı demektir.. Bunu iyi biliyorum.. Bu sebeple İngilizler bizim Almanlarla birleşmemize ellerinden geldiği mertebede mâni olacaklar.. Irak da öyledir.. Oradan da Hindistan taht-i tehditte kalır.."

Sayfa 153:

03 Teşrîn-i Sâni 331 - 16 Teşrîn-i Sâni 915: "Ara sıra husyelerime doğru intişar eden bir ağrı hissediyorum. Merak ediyorum.." Ba'de'lmuayene şâyân-i endişe bir şey olmadığı söylendi.. "Ahval-i umumiyeyi hiç iyi göremiyorum.. Benim kendimce bir görüşüm var.. Vakıa Almanlar ve sair müttefiklerin muzafferiyeti devam ediyor. Fakat biz bize bakalım! Ben bizi düşünürüm. Filhakika denildiği gibi Alman ordusu buraya ve buradan Mısır'a ve Irak'a girerse İngiliz'in işi bitiktir. Mahvoldu demektir.."

11 Teşrîn-i Sâni 331 - 24 Teşrîn-i Sâni 915: "Geceleri bir kırıklık geliyor. Çok su içmek istiyorum.. Vücudum yanıyor.. Hafif bir ateş geliyor!." "– Bugün Rasim Bey biraderin göndereceği güvercinleri almaya gitti.. Gelirse siz de görürsünüz.. Güvercini pek severim.. Etrafta gezinip çiftleşmelerini seyretmeye insan doymaz.. Bizim ailede umumiyetle güvercin merakı, hayvan beslemek merakı vardır.. **[s. 154]** Birader (padişah için) de çok sever.. Diğer birader Vahdeddin Efendide de merak vardır.. Amcam Sultan Aziz'in de hayvanata merakı vardı.. Gazeteler Lord Kitchener'in Selanik'e geldiğini yazıyor.. Kendisini tanırım.. Güzel bir askerdir.. Şark ahvaline vukufu vardır.. Mısır'da, Sudan'da Hindistan'da bulundu.. Korkarım! Ne yapıp yapıp bizim Almanlarla birleşmemize mâni olacaklar.. Selanik veya Dedeağaç'tan Edirne'ye doğru hattı kesmeye savaşacaklar.. Bir de Antalya'dan Isparta ve Burdur veya İskenderun'a, Mersin'den Bağdat hattını kesmeye çalışacaklar.. Bana öyle geliyor.. Bari hükûmet oralarda kuvvet bulundursa!."

13 Teşrîn-i Sâni 331 - 26 Teşrîn-i Sâni 915: "Bugün hamamda banyo yaptıktan sonra giyinme mahallinde üşümüşüm.. Henüz yarım(?) giyindim. (...) değiştiremedim.. Değiştirmeli.. **[s. 155]** İhtiyatlı bulunama-

dım.. Şimdi arkamın sol tarafında nefes aldıkça bir ağrı hissediyorum.. Bir kere muayene buyurunuz.. Sakın *pneumonie*[23] olmayayım? Fethi Bey gelmiş! Gazetede gördüm.. Acaba ne için? Mutlaka Bulgarlarla ittifakı o yapmıştır.. Zekidir.. Müstakardır.. Zaten Paris'e ben ataşemiliter ta'yin etmiştim. Ahval-i umumiyemizden ben endişe ediyorum.. İngilizler öteden beri Irak'a göz dikmişlerdi.. Şimdi Basra'yı zapt etmişler.. Bağdat'a doğru ilerliyorlar.. Benim Basra tarafında çiftliklerim vardı.. En çok varidat oradan gelirdi.. Zengin yerlerdir.. Bir de Dedeağaç'tan Edirne'nin arkasına düşmek, Anadolu'da da Bağdat hattını kesmek istedikleri aşikâr.. Bizim halimiz ne olacak? Bir türlü kestiremiyorum.."

Sayfa 156:

20 Teşrîn-i Sâni 331 - 03 Kanûn-i Evvel 915: "Bizim hanım (Naciye) sabaha karşı rahatsızlandı.. Dün kırıklığı varmış, söylemedi.. Âdet üzerinde sabaha karşı midesi bulandı.. İstifra etti.. Başı da ağrıyor.. Hariçte kolera gibi sâri hastalık var mı?.." Olmadığı temin olundu.. "İngilizler Selanik'i benimsemek istiyorlar.. Gazetelerden öyle anlaşılıyor.. Her vakit söylediğim gibi ben neticeden korkuyorum.. İnatçı millettir.. Bu harp daha çok sürecek.. İngilizler, galebe edinceye kadar 5-6 sene harbe devam edeceğiz diyorlarmış! Hem de ederler.. Allah encâmımızı hayırlı eylesin.."

13 Kanûn-i Evvel 331 - 26 Kanûn-i Evvel 915: "Birkaç gündür sabahleyin kalktığım vakit dizlerim ağrıyor.. Öğleden sonraya kadar devam ediyor.. Bilirsiniz ben asabi bir adamım.. İhtiyatkârım; bu benim için bir prensiptir. Öyle de olmak isterim. Fakat isterik de değilim.. **[s. 157]** meraklıyım.. Fakat dâu'l-(...) de müptela değilim.. Birkaç gece havagazları yanmadı.. Kalfalar ellerinde lamba öteye beriye gezmeye, abdesthaneye gitmeye başladı.. Saray'ın içi hasır olduğundan lamba kazara ellerinden düşse suhûletle yangın olacak diye ödüm kopuyor.. Geceleri birkaç kere salonu dolaşıyorum.. Her vakit bir kusur buluyorum.. Geçen gece masa üzerindeki fenerin içindeki mumlar bitmek üzere idi.. Hararetten lehim erir.. masa tutuşabilir!. Çağırdım.. Gösterdim.. Odalarına girdim.. Hepsi horul horul uyuyor.. Lamba çok çıkmış.. Fena kokmuş!.. Parlamak ihtimali çok.. Uyandırdım.. Nasihat ettim.. Kim dinler!. Ahval-i umumiye ne olacak? Bana öyle geliyor, Selanik'ten benim imtiyazını verdiğim şimendifer hattı boyunca Dedeağaç tarafına gelip Edirne civarında hattı keseceklerinden korkuyorum. **[s. 158]** Acaba bizim karşı duracak kuvvetimiz var mı?"

24 Kanûn-i Evvel 331 - 06 Kanûn-i Sânî 916: Sabahleyin mülakat: Haremağalarından Nuri Ağaya dün akşam bir 'karaciğer kum sancısı' gelmiş..Yakın hastahaneden bir doktor celp edilmiş. Bir morfin şırın-

[23] Zatürree.

gası yapılmış.. (...) konsulto yapması için doktor Rıfat Efendiye de telefon edilmiş.. Sabahleyin saraya gittiğimde doktor Rıfat'ı da gelmiş buldum.. Fakat konsultodan evvel Şöhreddin Ağa vasıtasıyla hakan-i sâbık beni istedi.. İçeri yanına girdim.. "Doktor Rıfat Beyle konsulto yapacağınızı biliyorum. Daha evvel sizi görmekten maksadım bir iki nokta üzerine nazar-i dikkatinizi celp içindir. Haremağaları malumunuz nâkısu'l-a'zâdır.. Ala'l-ekser: 1- Mesâne iltihabına müpteladırlar; 2- Ekseriyetle çoğu, memleketlerinden (Habeş'ten) beraber solucan hastalığı getirirler. Bu iki noktaya nazar-i dikkatinizi celb ederim.. Hattâ yine böyle haremağalarından birine **[s. 159]** bir sancı gelmiş idi.. Bilmem bilir misiniz? Doktor Arif Paşa vardı.. Arif Paşa mesânede kumdan (taştan) şüphe etmiş.. Sonda ile muayene etmiş.. Fakat sondayı tâmmu'l-a'za bir adama yapar gibi yapmış olmalı ki mesâneyi zedelemiş idi.. Bilahare doktor Molbek'i de konsultoya davet etmiş idi.. Doktor Molbek'i gördüm.. Kendisine fikrimi söyledim.. Sonda ile acaba mesâne zedelenmesin? dedim... – Bir şeyler olmuş; fikriniz pek doğru.. dedi.. Böyle bir vukuatta hatırıma geldiğinden onun için söylüyorum.. Konsultodan sonra beni yine görünüz.. Akşam gelen doktor da sizin gibi 'karaciğer sancısı' demiş.. Bakalım doktor Rıfat ne bulacak?.. Dediklerimi nazar-i dikkate alınız" dedi.. "Hem de bu gece burada kalırsanız memnun olurum" dedi.. **[s. 160]** Akşamdan sonra mülakat: "Doktor Rıfat beyle Nuri Ağanın hastalığı için neye karar verdiniz. 'Karaciğer kum sancısı' dedim... "Ahval-i umumiye ne olacak? Bilemem!.. Gazetelerin yazdığına göre Selanik'e İtilaf kuvvetlerinin 430 bin asker çıkardıklarına, konsolosları tevkif ettiklerine bakılırsa Yunanistan karada ise İtilaf cihetine geçecek gibi görünüyor. Yunanistan da işe karışırsa o zaman Selanik-Dedeağaç tarikiyle İstanbul'a doğru yürümelerinden korkarım. Fakat şimdiki halde her suretle -paraca, askerce, erzakça- İttifak-i Murabba'yı yormak ve bu suretle İngiliz-Fransızlar galebe teminine gayret ediyorlar.. Görünüş böyle bakalım? Ne netice hasıl olur?. Ah! Hemen ümmet-i İslamiyeye yardım etsin! Ne diyelim.. Bizim için duadan başka elden ne gelir?.. Onu da bol bol yapıyoruz."

Sayfa 161:

25 Kanûn-i Evvel 331 - 07 Kanûn-i Sânî 916: Yine sabahleyin doktor Rıfat'la konsultodan sonra: "Nuri Ağayı merak ediyorum, *appandicit* demişsiniz?" Evet! Bu sabah bir de apandisit arazı gördük. "Nasıl?" Bazen (...) tarikiyle karaciğer safra kesesi iltihabı zeyl-i dudî'ye[24], "(zeyl-i dûdi-appendix)'in iltihabı karaciğere geçebilir. Buna *Type Dielofru* diyoruz. Nadiren bu şekilde görünür.. "Vah! Vah! Çok teessüf ettim.. Elbet tehlike var.. Bir kere de bugün yine belediye doktoruyla konsulto edin.. Refia Sultana Süleyman Numan Paşa bakmış idi.. Onu da celbediniz?"

[24] Apandisit.

dedi..

Öğleyin belediye doktoruyla (Alekyopadis isminde[25]) öğleden sonra tekrar mülakat. Belediye doktoru da fikirde bizim gibi, fakat o daha az ihtimal veriyor.

Sayfa 162:

26 Kanûn-i Evvel 331 - 08 Kanûn-i Sânî 916: Bugün Süleyman Numan Paşa ve Çengelköy belediye tabîbi (Alekyopadis) Efendi ile birlikte konsulto yaptık.. Fakat bu sabahtan beri appendicitis-apendiyat arazı hemen zail oldu.. Dünden beri *eau de glacé* koyuyor idik. Faydası görüldü. "Süleyman Numan Paşa da 'karaciğer sancısı' aşikâr var.. 'Apandisit' olması da mümkündür. Hattâ serasker Rıza Paşanın haremi öldü.. Ve kemaliyle.. ihtiyatlı bulunmalı" dedi.. "Artık sonda yerine karaciğer hizasına sıcak bezlere devam.." dedi.

Sayfa 163:

27 Kanûn-i Evvel 331 - 09 Kanûn-i Sânî 916: "Nuri Ağa nasıl? Süleyman Numan Paşa ne dedi?.." Bizim fikrimizi tasdik etti.. Bununla beraber dün ve bugün appandicit arazı çok şükür zail oldu.. İdrarı tahlil ettirmek üzere gönderdik.. Tembih hilafına müshil hapı almış.. Birkaç defa dışarı çıktı.. Şimdilik tehlike azaldı.

29 Kanûn-i Evvel 331 - 11 Kanûn-i Sânî 916: "Nuri Ağa iyiymiş! Çok memnun oldum. Hepimize canı gönülden bakıyorsunuz.. Size karşı minnettarız" gibi sözler.. Hamd olsun düşmanları Seddü'l-bahir'den kovmuşlar!.. Çok sevindim.. Şimdi Selanik'e toplanıyorlar.. Bizimkiler Dedeağaç tarafını.. yine Çanakkale'yi çekildiler diye boş bırakmasınlar!.. Zira bizi gafil avlayıp yine kuvvet çıkarabilirler" dedi.. Müsterih olunuz dedim..

Sayfa 164:

13 Kanûn-i Sânî 331 - 26 Kanûn-i Sânî 916: "Yine benim bacaklarım arasında kaşıntı var. Bir ilaç tertip edersiniz.. Ahval gittikçe karışıyor.. Size Selanik'te söylemiştim. Yine de söylüyorum.. Fikrimi değiştirmiyorum.. Ben öyle görüyorum ki Avusturyalılar Selanik'e inecekler. Ergeç bu olacak.. Almanlar da o zaman Trieste'yi alacaklar.. Çünkü Almanlara da Bahr-i Sefid'de bir liman elzemdir. Eskiden beri politikaları budur. Rumeli'ndeki bunca vukuat hep Avusturya ve rakibi olan Rusya yüzünden kurcalanmıştır. Rusların Ortodoksların hâmisi oldukları iddiasına mukabil Avusturyalılar da Katoliklerin hâmisi sıfatını takındılar.. Hattâ bir vakit İşkodra'da camiye (hınzır) salıverdiler.. Bu vesile ile bir

[25] Alkibüyadis şeklinde ikinci bir okunuş şekli için bak: Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 743.

kargaşalık çıkardılar. Tabiî İslamlar mutaassıp Hıristiyan Katoliklere saldırdılar.. Kıtâl oldu.. O zaman Avusturya sefiri Baron Calice[26] Babıâli'ye Katoliklik hâmisi sıfatı ve salahiyetini de Berlin muahadenamesinde münderiç birkaç maddeye istinad ettiriyor idi. Ben daha evvel hemen Hafız Paşayı **[s. 165]** ahâli-i İslamiyeyi teskin için, nasihatte bulunması için göndermiştim.. Ahaliye meseleyi kısa kesmelerini nasihat ettik.. Bana Arnavutların ihtiramı vardı.. Beni severlerdi. Sözümü dinlediler.. Baron Calice Avusturya sefiri iken Rusya sefiri de "Zeynodiyev" idi. Pek iyi, devlet için hayırhah bir adam idi.. Bundan daha iyi bir sefir ne gelmiş ve gelecektir diye bilirim.. Türkçe bilir, beni severdi. Bana o sırada bir gün dedi ki: Güzel idare ediyorsunuz, bütün anâsırın dinlerine riayet ediyorsunuz.. Doğrusu şâyân-i teşekkürdür.. Fakat biz Avusturya'yı Balkan'da yalnız bırakamayız.. İşte bizim de Ortodoksları himaye davamızın aslı budur.."

17 Kanûn-i Sânî 331 - 31 Kanûn-i Sânî 916: Bugün ba'de'z-zevâl saat birde ilk defa şehzade Selim ve Ahmed Efendiler geldiler. Muhafız Rasim Bey hazır olduğu halde pederlerini ziyaret ettiler.. **[s. 166]** Mülakat iki saat devam etti.. Salı günü de Burhaneddin ve Abdurrahim Efendiler gelecekler..

19 Kanûn-i Sânî 331 - 01 Şubat 916: Bugün saat ba'de'z-zevâl birde Burhaneddin ve Abdurrahim Efendiler geldiler.. Bir buçuk saat kadar Muhafız Rasim Bey de hazır olduğu halde pederleriyle görüştüler.. Sabahleyin veliaht Yusuf İzzeddin Efendinin haber-i intiharı öğleye yakın sarayda işitildi[27]. Şehzadeler her ne mülahazaya mebni ise -Yusuf İzzeddin Efendi ile görüşüp görüşmediklerini sorulduğu halde ve hanedan azası daima birbirini ziyaret etmelerini nasihat ettiği halde- pederlerine bu haberi söylememişler!! Bilahare ağalar vasıtasıyla haber almış.. Pek teessüf ettim demiş!. Fakat intiharına inanmamış!

28 Kanûn-i Sânî 331 - 10 Şubat 916: İki gün hasta idim.. Saray'a gitmemiş idim. Salonda karşıladı.. Musafaha etti. "Geçmiş olsun! Oh! Oh! Sizi afiyette görünce pek memnun oldum.. **[s. 167]** Hastalığınızı haber alınca pek mükedder olmuş idim. Sizi severim.. Saray'da bir Âbid'i bir de sizi severim.." derken el'an elimi bırakmamış.. ben sağda o solda Âbid Efendinin odasına -ki her vakit ekseriya orada kabul eder- kadar gittik.. Masa başına oturduk. "– Yusuf İzzeddin Efendinin haber-i vefatına da müteessif oldum.. Böyle şeyler asaba dokunur.. Onun bazı ahvali başına

---

[26] Baron von Calice.

[27] Sultan Abdülaziz'in oğlu (İstanbul 1857-1916). Babasının ölümü kendisini ciddi derecede etki altında bırakmıştır. Kendisinin de intihar ederek öleceği vehmine kapılmış, nihâyet 1 Şubat 1916'da Zincirlikuyu'daki köşkünün harem dairesinde ustura ile kol damarlarını keserek intihar etmiştir. Bkz. *Meydan Larousse*, c. 20, s. 414.

bu felaketi getirdi.. Vefatına sebep oldu.. Şehir çocuğusunuz.. Arifsiniz.. Efendisiniz dedi.." – Ben de Selanik'ten ayrıldıktan sonra buraya geldiğim vakit 328 senesinden bir ay fasıl ile iki defa merhumu gördüm.. Bir defasında kulağında gürültü hissettiğini söyledi.. Ayakta ayna karşısında, sıkça aynaya bakarak Acaba bende **[s. 168]** *congestion coretol* olmasın! diye merak etmekte idi.. Nasihat ettim. Bir ay sonra 52 yaşında tehhür etmiş bir akıl dişi çıkıyordu.. Parmağıyla da yara yapmış.. Bu da acaba *cancer* olmasın! diye evhama düşmüş, namusunuz üzerine kanser olmadığını temin eder misiniz diye birkaç defa tekrarladı ve bir de olmadığına dair kağıt imzalarım.. dedim...

"Evet! Malhülya! Çok zaman evvel daha bir şeye çok sarılır idi.. Bir kere maaşı için bana gelmiş idi.. Maliye Nazırına söyleriz icabına bakar dediğim halde yine verilmesine dair ısrar ediyordu.. Beyhude –Maliye Nazırına söyleyeceğimi te'kid ettim. Biraz da **[s. 169]** ağırca davrandım.. Çıktı gitti.. Zaten daha pederleri Sultan Aziz zamanında hâce müşiri ta'yin edilmiş idi.. O zaman etrafını birtakım dalkavuklar almış.. Her gün serasker kapısına gelirken rikâbında iki tarafını yüzlerce erkân ve ümerâ alır.. Adeta ikinci bir padişah gibi muamele ederler, debdebeye alışmış idi.. Nihayet vak'a-i halde onu da hapsetmişler idi.. Ben hapisten çıkardım.. Biraderim Kemaleddin Efendi.. veliaht beraber muttasıl oturur idi.. Reşad Efendi de diğer cihette oturur idi.. Kemaleddin Efendi vefat eder etmez.. Tabiî kendisi ikinci veliaht oluyordu.. Hemen Kemaleddin Efendinin sarayını istedi... Halbuki bahçeler bir. **[s. 170]** Reşad Efendinin 'harem dairesi muttasıl olduğundan ve kendisine de haremler mahrem olmadığından olamaz cevabını verdim idi.' Çünkü her iki taraf haremi rahatsız olacak.."

29 Kanûn-i Sânî 331 - 10 Şubat 916: "Belimde ağrı var.. İdrârım da az.. Böbreklerden mi? diye merak ediyorum.. Mamafih şimdi biraz evvel fazlalaştı.. İyiliğe döndü.. Bir müsekkin ruh vermenizi isteyecektim.. Bugünlerde yine Yusuf Efendinin vak'asından dolayı sinirlerim ayaklandı. Çirkin şey!.." dedi.. Bunun üzerine 328 senesi Haziranında iki defa Yusuf Efendi merhumu gördüm. Asabi hastalığa (malhülya) müptela idi.. Böyle bir vak'a beklenirdi.. Zaten dört aydır yanında bir ustura saklamış!.." **[s. 171]** Sonra "– İngiliz, Fransızlar Çanakkale'den çekildiler diye bizimkiler orasını boş bırakmasınlar!.. Selanik'e asker çıkardılar.. Fakat ne yapıp yapıp oradan İstanbul'a doğru ilerlemelerinden korkuyorum.. Selanik-Dedeağaç şimendiferi sahile hemen muvazidir.. Donanma himayesinde askerleri getirebilirler.. Yahut İstanbul-Berlin yolunu kesmeye çalışacaklar.. Zira Selanik'te de mağlup olurlarsa artık dünya üzerinde hiçbir haysiyetleri, itibarları kalmaz.. Fakat Selanik'i, size dediğim gibi er geç Avusturyalılar Selanik'i zapt edecekler. Bakalım ne göreceğiz. Daha muharebe bitecek gibi değil.. Milyonlarca insan birbirini boğazlıyor..

Aman ya Rabbi?..” dedi.

Sayfa 172:

07 Şubat 331 - 20 Şubat 916: “Midem rahatsız.. Hazımsızlık, ağrılar hissediyorum.. Akşamları daha ziyade oluyor.. Vücuduma bir hararet de geliyor.. Bacaklarım arası kaşınıyor.. Birbirine karışan ilaçtan isterim (*pot. riviere*).. Verdiğiniz eleksir(?).. eskisi gibi değil.. Bayatlamış.. Bozulmuş gibi geldi.. Bir başkasını yazınız..” – Bakalım! Bulunacak mı? Fransız müstahzarât-i tıbbiyyesinden.. oradan gelmesi güç!. “Evet! Bu harbin neticesi ne olacak? Rumeli’nde büyük bir arbede olacak gibi görünüyor.. Fakat ben başka türlü düşünüyorum.. Yine karadan İstanbul üzerine gelmesinler?” dedi. “– Biraderim Vahdeddin Efendinin işi de beni meraka düçar ediyor.. Daha gazeteler veliahtlığını[28] yazmadılar!. Kendisi bizim hepimizin küçüğüdür. Beni peder gibi sever, **[s. 173]** bana hürmet eder.. Daima muhabbetten başka bir halini görmedim. Vücudundan devlet, millet istifade eder.. Zekidir. Malumatlıdır” demesi üzerine: – Veliahtlık tevcihâtı resmen, gazetelerde ilan edilmek mu’tad mıdır?.. “Hayır; fakat şimdi Meşrutiyet’te nîm resm yazmalı idiler” dedi.. – Halbuki yaverlerini ta’yin ettiler.. Buradan Hulûsi Efendi yaver ta’yin olunmuş!. Malumunuz gitti.. Kendisinin de bu ta’yinden kat’iyyen malumatı yok idi.. Artık hükûmetin veliaht tanıdığına hiç şüphe yok.. dedim...

10 Şubat 331 - 23 Şubat 916: “Sabahleyin patates köftesi yedim. Hazmedemedim.. Mideme bir ağırlık geldi. Şimdi hafifledi.. Birbirine karışan ilaçtan var. Meyve tozu isterim. Bir de kaşıntı için katran suyu iyi gelir.. Onu sürüyorum. Birkaç şişe ondan yazınız..” **[s. 174]** “Bugünkü gazeteler bu Cuma selamlığının Ayasofya Camii’nde olacağını yazıyorlar. Mevlid de okutulacak imiş. Allah kabul etsin!. Biraderin afiyeti iyi olduğuna, Ayasofya’ya gitmesine mâni hastalık olmadığına delalet ettiği için meraktan kurtuldum.. Vahdeddin Efendinin de veliaht olduğuna artık şüphe yok. Teşrifatlığına bir zat ta’yin olunduğunu gazeteler yazıyor. Allah vere de iyi bir zat olsa.. Çünkü iyi adam bulmak fî zamanînâ[29] güçtür. Ta’yin olunan zatı tanıyor musunuz?..” – Hayır! “– Göreceksiniz Vahdeddin Efendi bu memlekete, bu millete büyük hizmet edecektir. Öyle me’mul ederim.. Çünkü kafası iyidir.. Zekâsı, malumatı, dirayeti vardır.. Teenni ile söz söyler.. Düşünmeden söylemez.. **[s. 175]** Bana sık sık gelirdi.. Kimsenin aleyhinde bir söz söylediğini işitmedim.. Bîtaraftır” dedi. -Sonra-: “İngiliz, Fransızlar Selanik tarafında daha bir şey yaptıkları yok!. Netice iyiye müncer olacak.. Kimse bilmiyor.. En ziyade bizim halimizi düşünüyorum.. Allah ümmet-i Muhammed’e imdat etsin. Enver Pa-

[28] Yusuf İzzeddin Efendi (1857-1916)’nin intiharı üzerine veliahtlık Vahdeddin efendiye geçmiştir.

[29] Zamanımızda.

şa burada yok imiş!.. Yerine kim vekâlet ediyor..” –Talat Bey. “– Pek â'lâ! Fakat o asker değil..” – Umûr-i askerîyede tabiî erkân-i harp reisi veya bir başkası dedim..

18 Şubat 331 - 06 Mart 916: “Bu gece benim için burada kaldığınıza memnun oldum. Geceleri bana biraz ateş geliyor.. Uyanınca dahi devam ediyor.. Ahval-i umumiye ne renk kesp edeceğini kestiremiyorum. Selanik tarafında da sükûnet devam ediyor.. Almanlar yine Fransız hududunda (Verdun) kalesine **[s. 176]** hücum ediyorlar.. Bizim için elden duadan başka ne gelir? Her vakit Buhâri-i Şerif okuyorum.. Bir hatim de ikmal etmek üzereyim.. İnşallah duamız Cenâb-ı Hak indinde müstecap olur.. Bizim kadınla demin pencereden beraber bakıyorduk.. Hasbe'l-mevsim çimenler, yeşillik manzaraya hoş geliyor.. Çimenlere, yeşilliğe bakarak kadına; bir Arapça beyit hatırıma geldiği için okudum.. ve tercüme ettim.. Çünkü Arapçam biraz kuvvetlidir.. O da şöyle:

(Hubbun an kalbin = Gönülden sevgi)

Selâsun tuzhibu'l-hüzn: El-mâu ve'l-hadrâ ve'l-vechu'l-hasen. Manası: Dünyada üç şey hüzün ve kederi giderir: Su, yeşil ve güzel yüz. Bunların üçü de Allah'a şükür bizde var.. Başka ne isterim dedim.!.”

25 Şubat 331 - 09 Şubat 916: “Geceleri ateş geliyor.. Kollarımda bir karıncalanma hissediyorum. Sabahleyin banyodan sonra elimle ovuyorum. Enver Paşa Medine'ye gitmiş!.. **[s. 177]** Doğrusu büyük gayret!.. Oraya gitmesi.. Araplar ve âlem-i İslam üzerine büyük bir tesir yapar!.. Aferin!..”

27 Şubat 331 - 11 Şubat 916: “Yine kollarımdaki karıncalanma ara sıra oluyor.. Bir aspirin aldım.. İyi geldi.. Ateş gibi bir şey de geliyor.. Ekseriya geceleri oluyor.. Göresiniz diye sizin kalmanızı istedim.. Benim için zahmet edip kaldınız.. – Enver Paşa Irak'a da gidecek mi acaba?.. –Hayır!.. Belki bugün gelmiştir.. Çünkü gelecekti.. “– Acaba ne için? İhtimal öyle icap etmiştir.. – Evvelce de dediğim gibi çok gayret ediyor.. Her tarafa koşuyor.. Genç ama zeki.. Doğrusu onun yerinde başkası olsaydı böyle bir zamanda yapamazdı.. Selanik cihetinde bir hareket yok. – Bugün gazetede, Tanin'de istatistik üzerine bir makale var!.. Ahmed Emin imzalı!.. Pek hoşuma gitti.. Kâmil Paşa zamanında bir Amerika sefiri vardı.. İyi bir adam idi.. **[s. 178]** Bir gün bana bir kitap getirdi.. O kitapta resimleriyle beraber her şey var.. İstatistikten bahsediyor.. Benim hoşuma gitti.. Kendisine rica ettim.. Bana da o kitaplardan getirtti.. Bir yirmi cilt kadar vardır.. Tâ Amerika'nın istatistik tutmaya başladığından beri.. her seneki tekâmülü gösteriyor.. Zaten istatistik olmazsa bir şeyi diğeriyle mukayese etmek mümkün değildir ki terakki olsun!. Aded-i nüfusu, vefâyâtı, velâdeti, ziraati, ticareti, sanayii, serveti hepsini mukayese eden çok lazımdır. Ben o vakit bu kitapları Babıâli kütüphanesine gönderdim. Bir tercüme kalemi teşkil ediniz.. Tercüme ediniz.. Bizde de bir

istatistik şu'besinin esası olsun dedim![30].. O vakit işe başladılardı.. Fakat bizde kim takip edecek! O da öyle kaldı gitti galiba! Benim nâmım verilmeksizin o kitaplardan istifade edilebileceğini ismâ' etseniz!.." dedi.

Sayfa 179:

29 Şubat 331 - 13 Şubat 916: "Hanım boğazdan rahatsız (Naciye).. Muayene buyurunuz" dedi.. Ba'de'l-muayene salona çıktık.. Masa başında oturduk. "– Muharebe ne vakit bitecek.. Selanik'teki ordular hakkında erkân-i harplerin fikri acaba ne merkezdedir?" dedi.. "(...) ben yapamam.. Eskiden sekiz kuruşa topunu alıyorduk. Şimdi otuz sekiz kuruşa alamıyoruz. Belki de bilahare bulamayacağız.. Para yok!.. İstenilen şey yok. Netice ne olacak? Bilemem.. Allah muînimiz olsun!. Kağıt paraların seyyiesini ben bilirim.. O çıfıt Kâmil Paşa zamanında bir gün fırınlar kapandı.. Ahali aç kaldı.. Fırınlar önüne birikti.. Bunu haber alınca telaş ettim.. (Çünkü efkâr-i umumiyenin galeyanı hiçbir şeye benzemez.. Allah rahmet eylesin! Cevdet Paşa âlim bir adam idi.. Arabîde müderris olduğu gibi diğer **[s. 180]** ulûm ve fünûnda da âlim idi.. Ben ondan, onun ilminden çok istifade ederdim.. Bir gün bana "Sana nasihâtim olsun!. Efkâr-i umumiyeyi daima nazar-i dikkate alınız.. yalnız ondan korkunuz" dedi.. Filhakika hiçbir şeye benzemez.. Telaşa hakkım vardı.. Hemen emirler verdim.. Askere peksimet veriniz.. Askerin ekmeğini ahaliye tevzi ediniz dedim... Hemen vükelâyı topladım.. Bir taraftan da bankalara, (...) icra-yi nüfuz ettim.. Kâmil Paşayı sadaretden azlettim.. Bazı defa bu (...) iyidir. Derhal bankalar sakladıkları paraları meydana çıkardılar. Bankalar önünde biriken ahaliye emniyet geldi.. Saray'da da hafif ağır ne kadar fazla gümüş haşeler, âvân varsa Mabeyin'de bir salonda toplattım.. Vükelâya bir nutuk verdim.. Ben işte buradaki âvâniyi veriyorum.. Sizden de hamiyyet beklerim.. Mühim bir (...) verdim.. Bazılarının gözlerinden yaş geldi.. Onlar da **[s. 181]** ve hattâ Anadolu'da ahali dahi ellerindeki kaimeleri hükûmete hediye ettiler.. 15 milyon kaime ki birader merhumun üç aylık saltanatı zamanında Âli Paşa ile olan zıddiyetine binâen Âli Paşa zamanında muvaffak olamadığı halde.. Paşa kendi sadaretinde bu kaimeleri bir pire için yorgan yaktık kabilinden olarak meydân-i tedâvüle çıkarır.. İşte ben bunları o zaman (...) tâli de yardım ederek erittim.. Ortadan kaldırdım.. O zaman bir yüzlük kaimenin kıymeti hemen hemen hiçe inmiş idi.. Şimdi de ben kağıt paralardan ürküyorum.." dedi.

08 Mart 332 - 21 Mart 916: Sabâh "Âbid Efendi akşam gece yarısından beri ara sıra çıkarıyor.. Kusuyor.. Biraz ateşi de var.. Aman!.. Etrafta kolera var mı?" "– Yok." "– Fiyver nikobin olmasın?.. Pek merak

[30] Osmanlı devletinde istatistik çalışmaları hakkında geniş bilgi için bkz. Şamil Mutlu, "II: Meşrutiyet Devri'nde İstatistik Bilgileriyle Eğitim", Belgeler, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XVII/21, Ankara, 1977, s. 127-143.

ediyorum.. Muayene buyurunuz.. Yüreğim o kadar yanık ki.. Artık tahammül edemiyorum.. İçime bayılma geliyor. Burada efendi bizim medâr-i şânımız.." dedi. [s. 182] Birinci muayenede mide fesadı olduğu anlaşılıyor. Derecesi sabah 36,5 idi.. "Bu gece artık burada kalırsınız" dedi. İkinci muayene ba'de'z-zeval saat 3,5'ta derece-i harareti 38,5 idi.. Gece saat 8'de 38,5 ve yine bazen içtiği ilacı çıkarıyordu..

Geceki muayene: "Benim kimse ile müdâvele-i efkâr ettiğim yok.. Yalnız gazeteleri okuyarak onlardan çıkardığım neticeye göre Fransız, İngiliz askerlerinin Selanik'te niçin oturduklarını kimse akıl ediveremiyor.. Elbet bir maksadı var.. O kadar budala değiller ya?.. Bana kalırsa onlar Yunanlılar ve Rumenleri kandıracaklar.. Buna çalışıyorlar. Onların da bekledikleri var.. Yunanlılara İstanbul'u vaat ederlerse Konstantin Bizans hükümdarı olmaya can atar.. Sırasını bekliyorlar.. Ben bundan çok korkuyorum.. Bir de bazı ahval beni dilhun ediyor.. İslam olsun, Hıristiyan olsun.. bazen salben idam edildiklerini gazetelerde görüyorum.. Böyle idam cezasını suistimal etmemelidir. Ben bu ceza bahislerini, cinayet işlerini cânilerin ahvalini merak ettim.. Tahkik ettim.. [s. 183] İngiltere'de ender olarak idam cezası veriliyor.. İdama, hükkam içtihat üzerine kanaat gelirse hüküm veriyor. Ve hükkam kayd-i hayat şartıyladır. Azil olunamıyor. Meğer ki istifa etsin!.. Onun içtihadı kanundur.. İngiltere'de mahpushane havalisinde, bir müdde-i umûmi, hâkim hazır olduğu halde hükm-i idam icra olunacağı vakitlerde bir top atılıyor. Salben idam oluyor.. Kimse görmüyor. Gazeteler yazıyor.. Amerika'da elektrik ile.. İtalya'da hiç idam yok.. En iyi kanun İtalya kanunudur.. Müebbed kürek cezası veriliyor.. Ben hemen bu prensibi kabul etmiştim. Çünkü bazen idam edilen zat bîgünah oluyor.. Bu da 30-40 sene sonra tebeyyün ediyor.. İdam olunmuş ise yazık oluyor. Almanya, Avusturya'da cellat ensesinden bir satırla boynu vuruyor.. Fransa.. malum [s. 184] giyotin!. Artık orada da pek ender icra olunuyor.. meğer ki büyük bir cinayet ola.. Ve bilâ şek ve şüphe câni hüküm oluna!. Zaten tetkik etmişler.. Cinayetler idam cezasının çok verildiği memleketlerde ziyade oluyor.. Suistimal caiz değil.." dedi..

09 Mart 332 - 22 Mart 916: "Bugün efendi biraz daha iyi.. Dün akşam amel ilacından iki defa çıktı.. Ateşi de azaldı." Filhakika derecesi sabah 37,3 idi.. Öğleden sonra derecesi 37,5'tur.. Süt, yoğurt yiyecek.

10 Mart 332 - 23 Mart 916: "Bugün efendinin ateşi yok ama.. halsiz.. dermansız duruyor.. Bir kuvvet ilacı tertib etseniz." Derece-i hararet sabah 36,5, öğleden sonra 36,7 idi..

15 Mart 332 - 28 Mart 916: "Geceleri bana ateş geliyor.. Vakıa bu gece yok.. Dereceyi bırakınız da geldiği vakit korum.. Size sabah vereyim. Bu harbin de ne vakit hitama ereceğini kimse kestiremiyor. Allah için vükelâ gayret ediyorlar.."

Sayfa 185:

24 Mart 332 - 06 Mart 916: Gündüz: "Belimin arka cihetinde bir ağrı var.. Ara sıra geliyor.. geçiyor.. Böbrek ağrısı olmasın!.. Sabahleyin banyodan sonra hafifledi.. Fakat şimdi tekrar başladı.. Bu gece burada mısınız?" Evet!..

"_ Gazetede bilmem okudunuz mu? İngiltere başvekili Roma'ya gelmiş!.. Papa ile görüşmüş!. Malum ya! Gladstone İslam düşmanı idi.. Şimdiki kabine de Gladstone partisinden, liberallerdir!.. Ben bu havadise iyi mana veremedim. Biz cihat ilan ettik!. Buna mukabil İngiliz başvekili de Papayı kandırıp bütün Katolik milletleri aleyhimize çevirmek.. bu suretle din kavgası şekline sokmaya çabalıyor zannediyorum.. Ben bu mülakata böyle mana verdim.. Bilmem!.. Fakat din kavgaları pek fenadır. Allah esirgesin!. Sonra bütün müttefikler de aleyhimize dönmesin? Ben doğrusu endişe ediyorum." dedi.. Ben de Avusturya ile İtalya ve Fransa muharip oldukça, toplar sükût etmedikçe bu mümkün değil zannederim dedim... **[s. 186]** Akşam: "Aspirin aldım. Ağrı biraz hafifledi ise de büsbütün geçmedi.. Ruh da geç geldi.. daha süremedim.. Yatarken sürüverecektiğim.. Fethi Bey[31] gelmiş!.." Evet! Hattâ bu gece güveyi gidiyor! dedim... "Aman! Görürseniz benden çok selam söyleyiniz.. Tarafımdan tebrik ediniz.. Bahtiyar olmasını isterim. İyi bir kadına mâlik olmak cennet gibidir. Fena kadına düşmek ise cehennemdir.. Bu cihetle cennet âsâ bir hayat sürmesini temenni ederim. Bizi buradan Selanik'e rahatça götürdü.. Az müddet orada kaldı. Sonra bizden ayrıldı. O zaman bize gösterdiği nezaketi unutamam. Ben zeki, hürrü'l-fikr adamları severim.. Bana çok iftirada bulundular.. Ben esasen hürriyet taraftarıyım. Zaten Meşrutiyet'i ben ilan ettim. Fakat bilahare Mebusan'da iyi mebus bulunmamasından kapamayı bu memleket için o zaman daha muvafık buldum. **[s. 187]** Hattâ daha veliaht iken bir gün birader merhumun zamanında bir gün Maslak köşküne Mütercim Rüştü Paşa lakabıyla maruf Rüştü Paşa ile Mithat Paşa gelir.. Meşrutiyet idare hakkında bizim için iyi midir? Fena mıdır? diye fikrimi sordular.. Ben de cevaben: Meçhul üzerine hem evet! hem hayır! derim dedim... Benim bu kısa cevabımın ne demek olduğunu Rüştü Paşa zeki adam derhal anladı.. Pek memnun oldu.. Zira meçhul üzerine beyan-i fikir edilemez. Hal ve zaman nazar-i dikkate alınır. Ona göre iyi veya fenadır denebilir.. Nitekim Meşrutiyet ilan olundu.. Bir gün Rüştü Paşa istifa etti.. Haber gönderdim.. Rica ettim.. İstifada ısrar etti.. Merakımdan diş etimde apse **[s. 188]** oldu.. Yüzüm şişti.. Hattâ o sebeple bir hafta Cuma selamlığına çıkamadım.. Yatağımda yüzüm şiş.. yatarken yatak odamda kabul ettim.. Beni bırakınız.. Onlarla yapamayacağım. Mithat Paşayı yerime ta'yin ediniz. İyi olur dedi.. Zira Mithat Paşa o ka-

---

[31] Fethi Okyar (1880-1943).

dar zeki bir adam olmadığı halde her nasılsa *opinion publique*[32] kazanmış idi. Taraftarı çok idi.. Onun mevki-i sadarete gelmesini istiyorlardı. Ta'yin ettim. Fakat devletin başına bir Rus muharebesi açtı.. Neticesi felaket oldu.. Ben hiçbir vakit muharebe taraftarı değildim" dedi..

Sayfa 189:

02 Mart 332 - 19 Mart 916: "Midemden rahatsızım. Hazımsızlık hissediyorum.. Bir ilaç tertip buyursanız iyi olur!. Tayyarelerin gürültüsünü geçen gece duydunuz mu? Bu ne olacak?.. Şimdi de havadan taarruz.. Galiba sık sık bizi tâciz edecekler.. Ben İngiliz, Fransızların Rumeli'de bir taarruzlarından korkarım.. Hele bize karşı kin ve garazları tezâyüd edecek.. Hiç de sulhtan ses seda çıkmıyor.. Hiçbir kimse de çıkıp artık yeter artık yeter, armistice diye bağırmıyor!." dedi. "Bizim için, para yok, her türlü ihtiyaç tezâyüd, çok fena" dedi.

15 Mart 332 - 28 Mart 916: "Dizlerim kalkarken, diz çökerken ağrıyor. Ruh iyi geldi.. Sürüyorum.. Ahval ne olacak? Amerika 2-3 sebepten muharebeye iştirak edemez. 1- Mesela New York şehrinin 3/4 nispeti Alman ırkıdır. Daha birçok şehirlerin nüfus nispeti böyledir. Amerika'da Alman muhacirleri çoktur.. **[s. 190]** 2- Amerikalılar İngilizleri sevmezler. 3- Muharebe ticaretlerine sekte vuracağından kimse istemez. 4- Amerika ahidname icabınca Avrupa işlerine karışmak istemez. İşte buna mümâsil sebepler muharebeye iştiraklerine mâni olur" dedi.

23 Nisan 332 - 06 Mayıs 916: Beş gün kadar kulak ağrısından saraya gidememiştim. "Size de bana da geçmiş olsun! Dün akşam bir titreme ile hastalandım. Yattım. Karnımda ağrılar oldu.. Kasıklarıma vuruyor, mideme doğru çıkıverdi.. Ateş de gelmiş.. Kadınlar merak etmişler.. Siz de hasta olduğunuz cihetle doktor Rıfat Beye haber göndermişler.. Benim haberim yok.. Bir de gece yarısı yatağın yanına Rasim Beyle doktor Rıfat Bey gelmiş.. Gözümü açtım. Taaccüp ettim.. Muayene ettiler.. İlaç verdiler.. Bu sabah da sizin geldiğiniz haber verdiler.. Memnun oldum.. Öğleden sonra da doktor Rıfat Bey gelecek imiş!. Siz bir kere muayene buyurunuz.." dedi.. Muayene ettim.. Kalın bağırsaklarda hazımsızlık, gaz var.. dedim... "Doktor **[s. 191]** Rıfat Bey de öyle söyledi.. İdrarım da hâl-i tabiîde değil.. Biraz kırmızı ve miktarca az" dedi.. Tahlil ettireyim dedim... "Evvelce böbrek rahatsızlığı çektim.. Bilirim.. Ona benzemiyor.. İdrar tahliline lüzum.. Siz buradasınız" dedi.. Tahlile razı olmadı.. "Tabiî siz bu akşam burada kalırsanız" dedi..

Öğleden sonra: Doktor Rıfat beyle tekrar gördük.. "İlaçları daha içmedim.. Vakıa siz bana sinameki almayınız.. dediniz.. Lakin ben on beş seneden beri bir doktorun tavsiyesi veçhile kullanıyorum.. Bir mazarrat görmedim.. Bu defa tahkik ettim.. İçine tarçın miktarını az koymuşlar..

[32] Kamuoyu teveccühü.

Karın ağrısı ondan verdi..” dedi.. Doktor Rıfat Bey de biraz da papatya karıştırmalarını tavsiye etti.. Karın ağrısı içindir. Papatya mentolü içmesini söyledi.. O da kalın bağırsaklarda tahriş var dedi.. **[s. 192]** “Selanik'ten ne haberler var.. İslamlara eza ve cefa ediyorlar mı?” dedi. O da, bilakis, İslamlara para verip İngiliz idaresini istemelerini teşvik ediyorlar dedi..

Gece: Yine aynı halde gördüm.. Makadında bir yanmadan, basur gibi bir hal hissettiğinden şikâyet etti.. “Tam küçük abdest bozacağım sırada makada doğru bir ağrı oluyorum.. İdrar kesiliyor.. Gelmiyor.. Bir müddet sonra geliyor.. Acaba fena bir illet! (Kanser murat etti) olmasın!” dedi.. Anladım.. dedim... Lakin öyle bir şey yoktur dedim...

24 Nisan 332 - 07 Mayıs 916: “Bu sabah az az birkaç kere def-i tabiî oldu.. Ağrıyla beraber oldu.. Köpük gibi bir şey geldi.. Vaktiyle bir iki defa dizanteri oldum. Onun gibi bir şey.. O zaman *phosphate de soude*'dan geceleri **[s. 193]** yine verseniz olmaz mı?” dedi.. Hay hay! Olur dedim... yazdım.. İlaç geldi. Fakat “yarın sabaha kadar bakalım nasıl olur.. Geçmezse alırım” dedi. “– Şeyhülislam Hayri Efendi istifa etmiş.. Acaba ne sebeple? Âkil bir zâta benziyordu. Kendisi zannederim Selanik'te adliye memuru idi. Nereliydi? O zaman da sarıklı mı idi?..” dedi.. Münasip cevaplar verildi..

Öğleden sonra: “Karnımda hırıltı var.. Kasıklarıma ve mideme doğru hafif ağrılar.. ve sıkıntı veriyor. Acaba ne alsam?..” Manyazi Henri tavsiye olundu..

Gece: “Manyaziyi tarifiniz veçhile aldım.. Rahatlık verdi..” dedi.. “Muharebe Fransız cephesine **[s. 194]** vürudunda yine durdu.. Fransızların ahlakı bozulmuştur. Amcamla Paris'e gittiğimiz zaman Binbaşı Mösyö Dressete'yi bize mihmandar verdiler.. Bu adamdan hazzettim. Kendisi Alsace'lı idi.. Birçok zaman muhabere ettik. Ben makama geldim.. Bize gelmesini teklif ettim.. Geldi.. Kendisini paşa yaptım.. Muzaffer Paşa ile birlikte çok hizmet ettiler.. Bizdeki askeri iptidâ o ikisi tensik ettiler.. Dressete Paşa kendisi bile Fransız olduğu halde müştekî idi.. Ah! Fransızlar bozuldu.. Eski Fransızlar değildir.. Size oradan muallim getirmeyi tavsiye edemem. Almanlar daha ciddi.. Daha namusludur.. diye Almanları daha o vakit takdir ediyordu.. Bir de ihtiyar, ufak tefek bir Fransız doktorum var, **[s. 195]** sevimli bir adam idi.. Mabeyn'de yatardı. Kendisi ihtiyar, süt gibi beyaz sakallı, hiç evlenmemiş.. Bekârdı.. Dünyada bir merakı varsa o da antika idi.. Sarraflarla gezdiği yerlerden toplamış antika taşlar, maden parçaları vardı.. Odasını onlarla süslerdi.. Gecenin hangi saatinde isteseniz.. mutlaka kolalı gömleği, redingotunu giymiş, ellerine beyaz eldivenlerini takmış baloya gider gibi gayet temiz, resmî kıyafetle gelirdi.. Yalnız doktor değil.. malumat-i siyâsiyesi de vardı.. Onun fikrinden çok istifade ettim.. Eskiden iptida-yı cülusumda iyi adamlar

vardı. [s. 196] Kalbur üstünde idiler.. Sonradan kalbur altında kalanlardan çok fenalık gördüm.. Felaketime sebep oldular." dedi.

25 ile 28 Nisan 332 - 8 ile 11 Mayıs 916: Günde iki üç defa gördüm.. Hep karnında ufak tefek ağrılardan şikâyet etti. 28 Nisan sabahı artık ağrılardan şikâyet etmedi. "Kaç gündür burada rahatsız oldunuz. Bu gece artık teşrif edersiniz.. Lüzum görülürse gece araba ile isteriz.. Âbid Efendi ve validesinin öksürükleri devam ediyor.. Boğmaca mı diyorsunuz çok sürer mi?.. Hastahaneye de efendiyi götürseler olmaz mı?" [s. 197] "Ben iyiyim. Yalnız bacaklarım arasında, makad civarında kaşıntı var.. Bir merhem verseniz.. Katran suyu ile yıkıyorum. İyi geliyor.. Ahval beni endişeye düşürüyor.. Hâlâ sulhtan bir ses yok. Bizim için neticeyi fena görüyorum.. Şimdi Halil Paşanın 13 bin kadar İngiliz askeri esir etmesi üzerine İngilizler daha ziyade intikam hırsına düşecekler.. Korkarım İran cihetinde Ruslarla birleşip İranîleri de aleyhimize çevirmesinler.. Çünkü İranîler ve Irak kıtasında birçok urban Rafizîdirler. Bize pek fena nazarla bakarlar.. Yunanistan'ın da onlar tarafa geçmesinden endişe ediyorum.. O taraftan da bizi kuşatmasınlar!." dedi..

03 Mayıs 332 - 16 Mayıs 916: "Yine bu sabah sinameki aldım.. Papatya suyu ile içtim.. Galiba fazlaca geldi.. Bugün beş defa çıktım.. Bir ağrı da hissettim.. Yarın almayacağım. Ehven-i şer Almanlarla birlik olmak ise de muharebe [s. 198] sürüp duruyor.. Verdun cihetinde de Almanlar Fransızlara tamamıyla galebe çalamadılar.. Bu geceki Tercüman'da hiç dahilî havadis yok.. Birkaç ecnebi telgrafnamesinden ibaret.. Canbolat Bey de şehremânetinden istifa etmiş.. Galiba cihet-i askeriye ile geçinemedi.. Çerkez olduğu için tahammül edemedi. Halkı çok sıkıştırmaya da gelmez. Galiba pek sıkıyorlar" dedi.. "Zaten askerî idare iyi değildir.." dedi.

09 Mayıs 332 - 22 Mayıs 916: "Sizi görmeyeli beri nasılsınız? İyi misiniz.. Benim bugün dizlerim ağrıyor.. Hava adeta soğudu. Kış geri döndü.. Dizlerim için bir ruh veriniz.. Kokusu olmasın.. Ben kolonya ile ovdururum. İlaca da kolonya koyarım.. Enver Paşa acaba nerede?.." Ben.. Selmanpâk'ta.. On güne kadar buraya gelmesi memuldür.. "Tâ Bağdat'tan on güne gelebilir mi?.." Evet! Otomobille gelebilir.. dedim... "Otomobil demek şimendiferden daha hızlı gidiyor.." Bizim şimendiferlerden hızlı gidiyor.. dedim... "Otomobiller [s. 199] büyük mü? Kaç kişi alabilir? İnsan içinde yatıp istirahat edebilir mi? Çünkü benim zamanımda gelen otomobiller meyanında.. vagon kadar büyükleri vardı.." dedi.. Bir an evvel şu hal mündefi olsun.. Yine gazetelere göre İtilaf hükûmetleri Selanik cihetinde bir taarruza hazırlanıyorlar. İngilizler de Irak'ta taarruz ederlerse Moskoflar da Anadolu'nun şarkından, biz her tarafa nasıl mukabele ederiz?.." dedi.. Acaba Anadolu'dan(?) o tarafa bir hücum yaptırmak mümkün mü(?). Ben Sultana acırım.. Sultan gayet nazik diye işittim. En-

ver Paşayı da seviyormuş.. Halil Paşa Enver Paşanın akrabası imiş. O da erkân-i harp mi? Talat Bey de Allah için çok çalışıyor. **[s. 200]** Vücudu iyi tahammül ediyor.. Dahiliye, Maliye, Harbiyye nezaretlerini idare ediyor kolay değil dedi.. Bu da zekâdan dirayetine delalet eder" dedi..

14 Mayıs 332 - 27 Mayıs 916: "Bizim hanım tıpkı Âbid Efendi gibi öksürüyor.. Boğmaca öksürüğü.. Fakat bir konsulto mu edersiniz? Ne yaparsınız, ben merak ediyorum.. Başka bir hastalık olmasın?" Ba'de'l-muayene korktuğu gibi başka bir hastalık olmadığı büsbütün şüpheyi def etmek için nişanesinin muayeneye gönderileceğini ve bununla da bir şey olmadığı ispat olunacağı beyan kılındı.. "Rasim Beyin çocukları da boğmaca olmuşlar.. Geçen gün pencereden gördüm.. Küçük çocuğun öksürmesi bana dokundu.. Rasim Beyi görürseniz söyleyiniz.. Bir de Ramazan geliyor.. Bizim kadınlar sofu.. Biradere söyleseler mutlaka müsaade ederler; bir Ramazan hocası bulsalar da geceleri teravih namazı kıldırsa. **[s. 201]** Müezzine falan hacet yok.. Yalnız hoca imamet etse biz de bir paravan arkasından hocanın sesini işitsek kâfi.. Müsaade etmezseler de ne yapalım? Benden söylemek, kabul olunmadığı takdirde günah gider" dedi.. Yine sulh sözleri çıkmaya başladı.. Lakin İngiliz başvekili kabul etmiyor gibi görünüyor.. Bir an evvel sulhu temenni edelim.. Geçen gün verdiğiniz ruh diz ağrısına iyi geldi.. Tekrar isterim" dedi.

20 Mayıs 332 - 06 Mayıs 916: İki gün hasta idim. O da: "Geçmiş olsun.. Allah emsâlinden esirgesin.. Sıtma mı idi? Belki Selanik'te almışsınızdır. Müzmin sıtmalara sulfatodan ziyade iyi gelir bir ilaç var.. Rasim Beye de tarif ettim.. O da çiğ kahveyi yıkamalı.. Bir kaba koyup üzerine su koymalı.. O suyu içmeli.. Bu posa beş altı gün kullanılabiliyor.. Pek iyi geliyor.. Bunu Kızkulesi'nde bir bekçiden öğrendim. **[s. 202]** Daha efendiliğimde her sene Kızkulesi'nde bir ufak deniz hamamı yaptırırdım. Orası akıntı tutmazdı. Banyo yapardım.. Banyo yapmaya gittiğimde bekçiyi pek sararmış gördüm.. Nen [neyin] var dedim... Birçok sıtma tuttuğundan, pek çok doktorlara göstermiş ise de fayda etmediğinden nihayet Fenerler İdaresi Direktörü Kalbıraki (kuru kahve suyu) içmesini tavsiye etmiş. Bitiğinden ve pek iyi geldiğinden bahsetti.. Malum ya kahve toniktir.. Bizim kadın da midesini bozmuş, soğuk almış olacak ki gaseyan etti.. Siz de yoktunuz.. Biraz tarçın suyu.. birbirine karışan ilaç (*potion riviere*)'den içirdim.. İyi oldu.. Âbid Efendinin öksürük için aklıma bir ilaç geldi.. Fakat size sormadığım için yapmadım.. İlaç da değil.. Çiğ yumurta.. Belki midesi bozulur diye demedim.. Benim efendiliğimde (*Caprilliono-* **[s. 203]** Kapriliyon) nâmında bir doktorum vardı.. Bilahare büyük biradere (Sultan Murad) doktor oldu.. Boğmaca öksürüğünde geceleri bir çiğ yumurta içirirdi. İyi doktor idi.. Kendisi İtalyan idi. Sonra Mavroyani, bir *noble d'été* doktorlar idi.. Mavroyani Rum idi.. Rumcada güzel kâtip imiş.. Rum iken fevkalade Fransızca bilir idi.. Yalnız konsultolara gider

idi.. Âlim bir hekim idi.. Onun ilk karısı öldükten sonra başına bir felaket geldi.. Bir Fransız Yahudi karısını (Sara) isminde tesadüf etmiş.. Sevmiş idi. Sonra bununla izdivaç etti.. Lakin karısı sadık çıkmadı.. Zaten pek (...) almış idi. Labiki Bey isminde kendisinin yetiştirdiği bir doktorla karısı münasebette bulunmuş. **[s. 204]** Bundan dolayı pek mükedder idi.. Bir kusuru, karıdan bir türlü ayrılamazdı.. Bir gün karı bir sandalye ile eline vurmuş.. Bundan dolayı sol elinin serçe parmak şişmiş ve sakat kaldı.. Oğlu vardı.. İptida hâriciyelerde, ba'dehu Marsilya ve sonra da Washington sefiri olmuş idi.. Müstaid bir genç idi.. Karısı, emlaki nesi varsa, hattâ Çamlıca'daki köşküne varıncaya kadar, hep kendi üzerine yaptırmış.. Artık bu dayak üzerine de oğlu araya girmiş.. Ayırmışlardı.. Onun da zayıf noktası o kadın idi.. Oğlu şimdi galiba ayandandır.. Kadıköy'ünün hangi semtinde oturuyorsunuz.. Torbalı dört tarafı büsbütün çamlıktır. Her tarafı iyi havalı değildir.." dedi. **[s. 205]** "Bugünlerde sulh sözleri çok deveran etmeye başladı. Lakin hiç ümit etmiyorum.. Zira her devlet mağlubiyeti kabul etmiyor.. Meğer ki Almanlar Fransızlara kat'î bir darbe vuralar."

21 Mayıs 332 - 03 Haziran 916: "Bugün öğle üzeri vücudumun her tarafı ağrıyor ve bir *courbature* hissediyorum. Akşam üzeri gece gitmenizi söylemiştim.. Halbuki yanlış söylemişler.. Benim için rahatsız oluyorsunuz.. Burada kaldınız.. Hamd olsun şimdi iyiyim.. Kolonya ile hanımlar vücudumu ovdular.. Terledim. Geçti.. Muharebe-i bahriyede Almanlar İngilizlerden birçok gemi batırmışlar!. Bahren de onlara galebe çalıyorlar demektir.. Zaten Almanlar ciddi adamlardır.. Askerdirler.. Ben öteden beri onlara muhabbetim vardır.. Çünkü doğrudurlar.. İngilizler hilekârdırlar.. Hatırıma bir şey geldi.. Söyleyeyim.. Buraya (Goschen) isminde bir İngiliz sefiri gelmiş idi.. **[s. 206]** Bir gün elinde iki kağıt geldi.. Biri Fransızca biri İngilizce. Fransızcasında yalnız İngilizcesinde mes'ûlüm.. tabiri var. Doktor Blane isminde yanımda bir Fransız doktoru vardı.. Zaten size hikâye etmiş idim.. Bahriyeden imiş.. Gemilerle birçok dolaşmış.. Güzel İngilizce de bilirdi.. Yalnız doktor değil.. diplomattı da.. Bana çok yardımı olurdu.. Ona İngilizcesinden tercüme ettirdim.. Yine anâsır-i gayr-i Müslimeyi muhafazaten yazılmış idi.. Beni hem moral, materyal mes'ûl tutuyor. İçinde *responsabilité morale* ve *resp. matérial* tabiri var. Ben kâtibim merhum Asım Beye dikte ettiriyorum.. Bilan da Fransızcasını bir kere gözden geçirdi. Tashih etti.. Orada onu bir şeyle cevapsız bıraktı.. *resp. morale* sözü doğru değildir.. Çünkü insan yalnız Allah'a karşı mes'ûl olabilir.. Kula karşı olamaz dedim.. Böylece yazdırdım.. **[s. 207]** Bu cevap üzerine İngiltere hükûmeti sefiri bir hafta sonra kaldırdı.. (...).. (...). Şimdi sulh sözleri söyleniyor.. Elbet bir gün kongre olacak.. Acaba bizden kim bulunacak.. Zira mühimdir, malum.. Kongrelerde *protocole* tutarlar. Asıl orada aldatırlar.. Öyle dil kullanırlar ki

diplomasi lisanı bilinmezse ağır yükler altında kalınır. Hakkı Paşa muktedirdir.. Yalnız tuhaftır.. Üzerine mal etmez.. İhmalcidir.. Tevfik Paşa da var. Lakin mes'ûliyetten kaçar.. Zannetmem ki kabul etsin. Vaktiyle amcam zamanında Damat Mahmud Nedim Paşanın sadaretinde İzmir hattını pek ağır şartlarla almışlar.. Müddet ta'yin etmemişler.. Gâli bir fiyat koymuşlar.. Hükûmet ne zaman isterse parasını verip hattâ sahip olacak.. Mahmud Nedim Paşa **[s. 208]** inatçı idi.. Bir şeye hemen karar verir.. önünü arkasını düşünmezdi.. Devleti birçok ağır yüklere sokmuş idi.. O yüzden amcam da halk nazarında sukut etti.. Bizde diplomat olarak Reşid Paşadan sonra Âli ve Fuat Paşalar gelmişler. Âli Paşa gayet âlim idi.. Fuat Paşa da iptida doktormuş.. Sonra diplomasi de tahsil etmiş.. Devlete büyük hizmet etti.. Hanedana da sadık idi.. Bizimle beraber Avrupa'ya gitti.. Amcamı ve bizi idare etti.. Paris muahedesinde bulundu[33].. O sırada Mi'rac'a tesadüf eder[34].. O zaman başvekil buna der ki Hazreti Muhammed hangi merdivenle semâya çıktı.. O da Hazreti İsa hangisiyle çıktıysa o da onunla cevabını verir.. Hazırcevap idi.. **[s. 209]** Ondan sonra artık bizde diplomat kalmadı.. Ondan sonrakilere kulak asma.. Devleti iki muahede kurtardı.. Biri Paris, diğeri benim zamanımda (Berlin).. O zaman Karatedori Paşa vardı.. Sadık idi.. Ermenilerden de Feşan Efendi vardı.. O da sadık idi.. Her ikisi de iyi diplomasi bilirlerdi.. Sonra da Hariciye Nezâreti'ne birtakım pis Ermeniler girdi.. İş bozuldu.."

01 Haziran 332 - 13 Haziran 916: "Benim için rahatsız oldunuz.. Burada kaldınız.. Ben ise biraz geç gitmenizi söylemiş idim.. Gündüz biraz göksümün evvela sağından, sonra solundan ağrılar hissettim.. Rîh-i tayyâr olduğuna hükmettim.. Biraz üşümüş olmalıyım.. Hafif öksürük ve nezlem de var.. Kolayca balgam söktürecek **[s. 210]** bir ilaç tertip buyurasınız da bu geceden alsam.. – Bugün gazetede bir fıkra gördüm.. Koleraya karşı aşı tatbiki mecburiyetine dair bir kanun-i muvakkat hükûmet tarafından neşrolunuyor.. Ateş olmayan yerde duman çıkmaz derler.. Bir şey var ki kanun neşrolunuyor.. Acaba İstanbul'da da kolera var mı? Ağalar işitmişler. Üsküdar'da Şişli'de kolera vukuatı olduğunu işitmişler.. Bize ihbar ediniz de tedâbir ittihaz edelim.. – Bir İtalyan doktoru vardı.. Bana gelirdi.. Kolera demek pislik demektir.. O da iki suretle geçer.. Su ve pislik vasıtasıyla derdi.."

Sayfa 211:

03 Haziran 332 - 16 Haziran 916: (Berat Kandili) "Tebrik ederim.. Cenâb-ı Hak emsâl-i kesîresiyle müşerref etsin; nice nice senelere afiyetle eriştirsin. Sizi severim.. Size dua budur!.. Hamd olsun iyiyim.. Geçiştirdim.. Bu oda eşya odası ama.. denize nazâreti var.. Karşı sahilin güzel

[33] 30 Mart 1856'da imzalanan Paris muahedesinde Âli Paşa bulunmuştur.
[34] Miraç Kandili günü kastediliyor.

manzarası var.. Hatice, Naile sultanların sahilhaneleri.. Enver Paşanın zevcesi Sultanın sahilhanesi görünüyor.. O da bir kızım demektir.. Elimde büyüdü.. Pek severim.. Bu harp ne vakit bitecek?. Uzadıkça ağırlığı bizi bastırıyor.. Parasızlık bir taraftan.. nüfus meselesi diğer taraftan.. Bizim o kadar muazzam nüfusumuz yoktur.. Harbin neticesi bizim için [s. 212] bence pek dehşetli görünüyor.. Ruslar da Süleymaniye cihetinden Bağdat'a doğru İngilizlerle birleşmek istiyorlar. İnşallah muvaffak olamazlar.. Rumeli'ye de Madagaskar, (...) askeri çıkarmışlar.. Madagaskar bir adadır.. Ahalisi Katolik olmuş.. Kral ve kraliçesi vardı.. Kral öldü.. Yerine kraliçe geçti.. Bir bahane ile Fransızlar kraliçeyi oradan alıp Paris'e getirdiler. Orasını da tamamıyla işgal ettiler. Rumeli cihetinden bir de Bağdat cihetinden bizi (...) içine almak istiyorlar.. Bana öyle geliyor.."

12 Haziran 332 - 25 Haziran 916: "Muhbirin çekiştirmeleri" dedikoduları" "Dün Goltz Paşanın cenazesini geçirdiler.. İki torpido ile Rumeli sahilinde cenazenin bulunduğu çatanayı takip ediyordu.. Bu merasim hükûmet tarafından siyaseten yapıldığı anlaşılıyor. Yoksa [s. 213] Goltz Paşa iyi bir adam değildi.. Hele bana karşı küfran-i nimet etti.. Aleyhimde bulundu.. Ben ise Köhler Paşa tavassutuyla buraya getirdim.. Müşirliğe kadar irtika etti.. Almanya'da imparatorun babası onu hiç sevmezdi.. Hattâ tekaüt etti.. Yunan muharebesinde[35] onun planı takip olunsa idi mağlup olurduk. Bereket Ethem Paşa[36] ve Erkân-i Harb-i Umûmi Reisi Ömer Rüştü Paşalara!.. Onun tepe diye gösterdiği dere, dere diye gösterdiği tepe çıkmış.. Alelacele benden telgrafla bizim eski haritayı istediler.. Gece vakti buldurdum.. Alelacele mahsus adamlar gönderdim.. Onların yaptıkları plan tatbik olundu.. Muharebe de kazanıldı.. Buradan hizmetine nihayet verildi.. Gitti Bulgaristan hizmetine girecek idi.. Ben işittim.. O zaman imparatora yazdım. Müsaade edilecek olursa pek me'yus olacağımı bildirdim.. İmparator müsaade etmedi.. Almanya bir kolordu kumandanı yapmış. [s. 214] Almanya bu muharebede mağlup olursa pek fenadır. Almanya'nın mağlubiyeti bizim hezimetimizdir.. Eğer işin başında Said ve Kâmil Paşalardan biri bulunsaydı muhakkak biz bîtaraf kalırdık.. Sonra da İtilaf tarafına geçerdik..Yunanlıların vaziyetine dönerdik. Pek fena olurdu.. Said Paşa âlim idi.. Güzel kanun kaleme alırdı. Fakat garip tabiatlı bir adam idi.. Buhil[37], giymesi fena idi.. Bir gün bir iş için Yıldız'a çağırdım. Benim iş odama getirdim.. Sen burada meşgul ol..

---

35 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. M. Metin Hülagü, *Türk-Yunan İlişkileri Çerçevesinde 1897 Türk-Yunan Savaşı*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2001.

36 Gazi Ethem Paşa (1844-1909), 1897 Osmanlı-Yunan Savaşında Osmanlı Ordusu Başkomutanı. Geniş bilgi için bkz. *a.g.e.*

37 Cimri.

dedim... Bir kanun.. bilmem bir şey kaleme alacak idi.. Onu orada bırak-tım.. Salona çıktım. Baktım sandalye üzerinde bir palto; fakat yakalar yağlı, kirli, pis bir şey.. Aman bunu buraya kim koymuş!. **[s. 215]** Şimdi paşa çıkar bunu görürse ayıp olur dedim.. Öteden Mabeynci Mahmud Bey: O pis herifin dedi. Orada büyük bir soba yanıyordu.. Aldım sobaya attım.. Gidin benim paltolarımdan bir tane getirin buraya koyun dedim... Her sene iki üç kat elbise ben yaptırırdım.. Terziyi yollar ölçüsünü aldırır yaptırırdım.. Kendisine kalsa pejmürde gezerdi.. Gece hırsız gelip kendisini öldürmesin diye karyola altına yatardı. Garip tabiatlı idi.. İlaç içmez idi.. Doktor celp eder bir ilaç yazdırır.. Reçetesini saklar.. Diğer bir doktor celp eder, ona da yazdırır.. Böyle doktorları kontrol ederdi.. **[s. 216]** Böylece kendisinin tıp kitapları vardı.. Onlarla karşılaştırır.. Tâdil ederek kendi kendine ilaç yapardı.. Para biriktirirdi.. Bebek'te bulunduğu bina onundur.. Şimdi oğluna kalmıştır. Haremi sıkıntıdan öldü.. Teessüf etti.. Ağlıyordu. Yine kalfalarından birini aldı.. Kâmil Paşa: O ahlaksızca daha fena idi. Yahudi'ye benzerdi.. Zaten Yahudi'den dönme imiş derlerdi. Nâzım Paşa: Başkâtip Ali Fuat Beyin eniştesi idi.. Ali Fuat Bey Âli Paşanın oğlu idi.. Ara sıra Mabeyn'e gelir Fuat Beyden bir şeyler istermiş.. Fuat Bey onun hakkında bilmezsiniz ne kadar fena adamdır, derdi. Ali Fuat Bey Said Paşa hakkında da: Efendimiz hâlâ bu adamdan medet umuyorsunuz.. Bu pek dinsiz, ahlaksızdır.. Beraber Şûrâ-yi Devlet'te bulunduk.. Bir gün acele iş yoktu.. Arkadaşlarla toplanmıştık.. Görüşüyorduk.. **[s. 217]** Laf arasında: Evlat ana babaya karşı hürmet etmeli, minnettar olmalıdır.. dedim... Öteden Said Paşa atıldı.. Evlat, mesela ben, neden anama babama minnettar olayım.. Beni beş dakikada zevklerini, şehvetlerini tatmin ve teskin ederken dünyaya attıkları için mi?.. dedi.. Hepimiz hayrette kaldık! dedi.. Ben de: Anaya babaya 'evlat' şehvetlerini teskin ederek bu dünyaya gelmelerine vesile ve sebep oldukları için hürmet etmeli ve minnettar olmalıdır.. Onlar sayesindedir ki bu dünyayı görüyoruz dedim... Nişantaşı'nda Fuat Beyin konağıyla Said Paşa konağı komşu idi.. Bu sebeple Fuat Bey: Bu herifin bir gün hamamının yandığını görmedim.. Gusül şöyle dursun istihmam bile etmez.. dedi.."

Sayfa 218:

21 Haziran 332 - 04 Temmuz 916: "(Müşfika) Hanımın boğazı ağrıyor.. Oruç tutuyor.. Söylüyorum, tutma diyorum.. dinlemiyor.. Muayene buyurunuz.. Dün verdiğiniz tozlar iyi geldi.. Sizin birkaç ilacınız var.. Bunları eskiden bilmezdik.. Bunun ismi nedir?" (- Salral(?), gargara tertip). "Düşmanlar her taraftan hücum ediyorlar.. Yine Almanlar Franssız cihetinde, garip biraz geri çekilmişler.. Ruslar da iki yerde ilerlemişler.. Bizimkiler İran tarafında ilerlemişler.. Fakat diğer taraflardan bir şey yazmıyor.. Bakalım ne olacak?.. İngilizler Cidde'yi -Mekke'nin iskele-

sini- topa tutmuşlar.. Mekke Emiri de azlolmuş.. Acaba sebebi ne? Hüseyin Paşa pek zeki bir adam idi.. Mekke Emiri ta'yin olunduktan sonra bana Türkçe bir teşekkürnâmesi var.. Pek güzel yazılmış idi.. Medine ve Mekke'de pek çok taraftarları vardır.. Şerif Haydar Paşayı da tanıyorum.. Benim şehzadelerle beraber okudu.. O da zeki bir adamdır.. Fakat o kadar taraftarı yoktur.. Abdülmuttalip amcası idi.. Şerif Hüseyin Paşa başka ailedendir. **[s. 219]** Haydar Paşanın Medine ve Mekke'de taraftarı otuzdan fazla olmasa gerek.. Pek azdır.. Bakalım ne yapacak? Oraları da karışık demek.. Allah encâmını hayır eylesin!" dedi.. "Koleradan buralarda vak'a olursa bizi haberdar etmemezlik etmeyiniz.. Rica ederim.." dedi..

26 Haziran 332 - 09 Temmuz 916: "Bu sabah vücudum kırık kalktım.. Sebebi de gece sıcak olduğundan pencere açık yattım.. Sonra da kapanmağa [kapatılması] unutulmuş.. Adeta kollarım, omuzlarım ağrıyor.. Bereket versin banyoya.. Size akşam kalmanızı haber gönderdiğim zaman yatıyordum.. Size de zahmet ediyorum.. İkide birde benim için, bizim için kalıyorsunuz.. Hiçbir mecburiyetiniz yokken nezâketinizi suistimal ediyoruz.. Evvelce dediğim gibi yine de söylüyorum.. Yunanlılara inanılmaz. Palikaryadırlar.. Güya ordularını terhis ediyorlar.. Diğer taraftan İtilafçılara gönüllü gidecekler.. Göreceksiniz. Onlar tazıya tut, tavşana kaç derler.. **[s. 220]** Şimdi her taraftan Almanya'ya hücumlar.. oluyor.. Bakalım nasıl yakayı kurtaracaklar!. Hem onları düşünmem bizim halimiz nasıl olur? diye düşünmeye de mecburum.. Evlatlarım var.. Hiçbiri muktesit değildir.. Hesabını bilmezler.. Ellerindeki parayı sarf ederler.. Ahmed Efendi hiç lüzumsuz.. köşk almış.. Burhaneddin Efendi keza.. İçinde bile oturmuyorlar.. Müdir-i umurları da çöplenmek için teşvik ederler.. Çünkü alış veriş olursa yüzde bir şey alırlar.. Bilirim.. Âdettir.. İmparator, Prens Bismarck'ın meslek-i siyasîsini terk etti. Başına bu belâ geldi.. Yoksa gelmezdi. Prens Bismarck gibi bir siyasî deha ne gelir.. ne de gelecektir.. Onun mesleği Rusya, Avusturya ile iyi geçinip İngilizleri de **[s. 221]** kullanmak, gücendirmemek ve Fransızlarla da ihtilaf Alsace-Lorrain'den ileri geldiğinden o hususta anlaşmaktan ibarettir.. Kendisi garip bir adam idi.. Başına büyük bir hasır şapka, sırtına da etekleri uzun bir setre giyip nehir kenarında elinde olta balık tutmak işinde idi. Sevgili köpeğini bulundurmak bir şey gelmesin imiş.. Oturduğu salonda eşyası bir yazı masası.. birkaç hasır iskemleden ibaret basit bir hâli varmış.. Hattâ imparatorun huzuruna çıktığı zaman bile köpeği yanında bulunurmuş. Kendisinin doktoruyla görüştüm.. Bu tafsilatı ondan aldım.. **[s. 222]** Şimininger-Schimininger isminde bir doktorunu Zekiye Sultanın hastalığı için göndermiş idi.. Almanlarda müstait doktorlar vardır. Hattâ Sultan Mahmud Mekteb-i Tıbbiye'yi açtığı zaman muallimlerini Almanya'dan getirmiş.. Amcam zamanında bir tanesine de ben ye-

tiştim.. Bilirim.. Sonradan Marko Paşa nazır olunca Rumları doldurdu.. Marko Paşa da âlim bir adam idi.. Kendisi cerrah idi.. Fakat tahsili Fransa'da ve Fransızca idi.."

05 Temmuz 332 - 18 Temmuz 916: "(Naciye) Hanımın kulağından akşam cüz'î bir kan geldi.. Merak ettik. Muayene buyurunuz" dedi. Ba'de'l-muayene şâyân-i zikir ve endişe bir şey görülemedi.. Hayız halinde kadınlarda kulaktan kan gelebilir dedim... Hayız halinde olduğu anlaşıldı.. Sürülmesi için ilaç yazıldı.

Sayfa 223:

06 Temmuz 332 - 19 Temmuz 916: "Prens Celaleddin Paşa koleradan vefat etmiş.. Acaba neymiş?.. Günde kaç vukuat oluyor?.. Gizlemeyerek bize söyleyiniz.. Ona göre tedbir ittihaz edelim. Bir de vukuat zuhurunda acaba hastalığın nereden geldiği hakkında, yani hastalığın membaı hakkında tahkikat yapılıyor mu?.. Amcamın zamanında ben Beşiktaş Sarayı'nın ötesindeki dairede, büyük birader yani Sultan Murad sağ tarafta, amcam da sol taraftaki büyük dairede oturuyorlardı.. Günde (1000) kişi koleraya tutuluyordu.. Her iki daireden vukuat oldu.. Benim dairemden olmadı.. O zaman bir doktorun tavsiyesiyle dairemdeki yirmi kadar kalfaya ve sair haremlere 1-2 miktarı keten veririm. Bir de eczacı Neşet'in de bir terkibi vardı. Odalara ondan.. katran ile tütsü yapardım. Odalarda kalabalık yapmazdım.. Yemek nâmına, bir et, bir kabak, bir de pilav; tatlı olarak da paluze olur. Pek şiddetli idi.. Gözümün önünde düşüp ölenleri gördüm. **[s. 224]** Bir kay.. şiddetle, adeta içimi boşaltırcasına bir amel gelir.. götürürdü.. Hoca Paşa yangını oldu.. Hastalık da defoldu.. Allah defetsin.. Pek fenadır. Prens Celaleddin Paşa benim hemşirezâdemdir.. Cemile Sultanın oğludur. Ben onu Şûrâ-yi Devlet'e ta'yin etmiş idim.. Boğazına dikkat etmez.. Şifa niyetine der ne bulursa yer.. Geçende sandal ile sarayın önünden geçerken gördüm.. Şişman olmuş.. Yemesine dikkat etmez bir adam idi.." dedi.. "Çok korkuyor. Ben korkmam.. Fakat mütecessisim.. (...) dikkat etmezler hasta olurlar ondan çekinirim.."

12 Temmuz 332 - 25 Temmuz 916: "Hariçten meyve falan yemiyoruz. Fakat hastalık ne halde? Çok var mı? Günde kaç vukuat oluyor. Geçende Çengelköy'ünde vapur içinde bir doktor koleraya tutulmuş.. Acem sefarethanesi tabîbi imiş.. Acaba bizim mekteplerden neşet edenlerden mi? Yoksa İran'dan mı gelmiş? İran'dan gelmiş ise **[s. 225]** o kadar iyi doktor olmayacak.. Doktorlar içinde de hıfz-i sıhhaya riayet etmeyenler çoktur. Ben Mabeyn doktorlarından birini tanırım.. O nöbetçi olduğu zaman eczacılar alkol dolabını kilitlerlerdi.. Rakı yerine su karıştırıp ispirto içermiş.. Nihayet ölümü yine ispirtodan, bir de kadınlarla çok münasebetten oldu.. Hattâ bir gün kendisine söyledim.. Öyle güzel kadınla münasebette bulunmak fenadır dedim... İyi yiyip içtikten sonra her gece bu

lunmaktan bir fenalık gelmez diye cevap verdi.. Kolera pis bir hastalık. Hiçbir hastalığa benzemez.. Şimdiye kadar ona karşı bir deva bulunamamıştır.. Siyam[38] hükümdarı beni ziyarete gelmiş idi.. Ona sorduğumda bana dedi ki: Bizim taraf[ta] kolera hiç eksik olmaz.. Ahali cahildir.. Bir de ölüleri nehre atmak itikadı vardır.. Bu men olunamaz.. O da koleranın başlıca sebebidir.. Bir sene iyi gelen **[s. 226]** bir ilaç ertesi sene fena gelir.. Birçok doktorlar bir türlü çare bulamadı.. Tabiî orada da temeddün etmiş insanlar var. Hükümdar da mütemeddin idi. Şimdi gazetelerde görüyorum.. Aşı falan yapıyorlar fakat o da kat'î olmasa gerek.." dedi.. "–Bugünkü gazetede tifüsün Alman doktorlarından biri mikrobunu bitin mide ve bağırsaklarında keşfetmiş olduğunu okumuşlar, söylediler.. Çünkü ben Ramazan hali hele gündüz gazete falan okuyamıyordum. Büyük bir keşif. Fakat muharebe dehşetle devam ediyormuş.. Avusturyalılar Rusların karşısında hayli çekilmişler.. Almanlar da biraz çekilmiş.. Ben muharebenin neticesinden bizim için pek korkuyorum. Tabiî ben başka türlü düşünüyorum.. Allah encâmını hayır eyleye" dedi.

Sayfa 227:

16 Temmuz 332 - 29 Temmuz 916: "Basurdan zahmetim var.. Makadın yanında fındık kadar bir şişlik duyuluyor.. Ağrıyor. Akşam gönderdiğiniz merhemden fayda gördüm.. Bugün oruçluyum.. Yarın sabah görürsünüz.. Gurre-i Ramazan cumartesi olduğuna göre yarın pazar. Ramazan yaparız. Mâhıenvâr Kalfanın dişi ağrıyor.. Gözü de şişmiş.. Mösyö Dorini isminde bir diş tabîbi dişlerime bakmış idi.. Bir tanesini (...) baktı.. Birçok aletler getirdi.. Şarlatanlık etti.. Berbat etti.. Doktor Mavroyani Paşanın da dişlerini berbat etmiş.. Bir daha dişlerimi göstermedim.. İki dişim ağrıdı. Kerpetenim vardı.. Mükemmel âlâtım vardı.. Kendim çıkardım.. Bir tane de burada dişçi Hamdi Efendi çıkardı.. Doğrusu hiç ağrıtmadı. **[s. 228]** Bazı el hafiftir.. Dişçi Rıfat Efendi kalfanın birçok parasını da almış.. Altın kapak koymuş.. Hem de kapak çirkin oluyor.. Diş ağrısı da fena şey.. Bir kere kalfayı görünüz. Hastalık nasıl? Buralarda yok ya! Karahumma vardır.. Tifodan başka hastalık (...) olur.. Belki tifo olacak. Onun sarayda ilacı söğüt yapraklarını yoğurt ile bir havanda merhem gibi oluncaya kadar ezerler.. Vücuda sürerler.. Ateş o zaman düşer.. Hastalar beş günde iyi olur.. Malum ya söğüt yaprağında sulfat (...) var" dedi.. Doktorluk da öğretti.. Kocakarı ilaçlarına itikat ziyadece. Amirliklere de (...).

Sayfa 229:

19 Temmuz 332 - 01 Ağustos 916: (İkinci gün.) "Bayramı tebrik, Allah emsâl-i kesîresiyle müşerref olmanızı, nice nice bayramlar geçir-

[38] Tayland'ın eski adı.

menizi dua ederim..” dedi.. Ba’de’l-musafaha oturduk. “Bayramda şu birkaç gün içinde Sultanların beni ziyarete gelmesine müsaade olunmuş.. Hangi gün gelecekleri malum olunca o gün burada bulunmanızı rica ederim.. Yemek olarak: Bir etli pilav, bir kabak, bamya, tavuk suyu, bir de hafif börek, bir de hafif tatlı tertip ettim.. Kolera münasebetiyle fazla şeye lüzum yok.. (Ahmed Nâmi Bey Avrupa’ya gitmiş.. Ameliyattan korktuğu için güya Belçika’da bir doktor ameliyatsız fistül tedavi ediyormuş.. Ona baktıracakmış.. Bence ameliyatsız mümkün değildir..) Karşı sahilde kızlarımın sahilhaneleri, köşkleri görünüyor. Bu pencereden onlara bakarım da teselli olurum.. Zekiye, Naime, Naile Sultanların sarayları yan yanadır.. Kızlarımın hepsi iyidir!. Çok şükür.. Oğullarımdan **[s. 230]** Abdülkadir Efendi başka türlü çıktı.. Karısını boşadı.. Turp gibi bir oğlu var.. Selim Efendi yanına almış.. (...) Ermeni kızını boşamış.. Şimdi bir miralay kızı almış, onunla yaşıyormuş!. Irak’tan, Anadolu’dan düşmanları nasıl defedeceğiz. Bunu düşünüyorum da beni dehşet alıyor.. Ben Almanları düşünmem, bizim halimizi düşünürüm..” dedi..

21 Temmuz 332 - 03 Ağustos 916: “Bugün Sultanlar geldi.. Ayşe Sultan Avrupa’ya gitmiş.. Yalnız o gelmedi.. Şadiye Sultan da zevci Fâhir Beyle gidecekmiş.. En evvel on günde karadan geldi.. Pederinden izin gelmiş.. Akşam saat 6,5’ta hepsi gittiler.”

25 Temmuz 332 - 07 Ağustos 916: Gece: “Bu sabah kalktığım vakit midem bulanıyordu.. Her gün cüz’î sinameki almazsam çıkamıyorum.. Yine ber-mu’tad az bir miktar sinameki tozu aldım.. Bir defa dışarı çıktım.. Zaten başım, vücudum ağrıyordu.. Şimdi hafifledi. **[s. 231]** Ortada kolera lakırdısı olduğu için merak ettim.. Acaba bu civarda var mı? Istanbul’da cem’an yevmiye kaç kişi ölüyor? Hangi semtlerde ölüyor?..” dedi.. Ben de bu civarlarda olmadığını söyledim.. Korkmamasını tavsiye ettim..

“Prens Celaleddin adeta intihar etmiş.. Naile Sultan söyledi.. İstiridye yemiş.. Üzerine iki üç tabak dondurma yemiş. Doktor muayeneye gelince ilaç falan da istememiş.. Validesi geçen sene öleliden beri bir merak getirmiş.. Tabiî hazırdan yiyip içtiği için vakt ü hali de pek yolunda değilmiş.. Bu sebeple de adeta ölümünü istemiş.. Bir müddetten beri de ah! Bir ölebilsem dermiş..” dedi.. “– Bizim buradaki zâbitlerden Feyzi Efendi Avusturya’ya muavenet için gönderilen asker üzerine memur edilmiş.. Gitmiş.. Daha başka zâbitler de bizden buradan ta’yin edilmiş mi?.. Birçok zabıta zayiatı varmış.. Adeta pek genç yaşta çocuklar zabıta oluyormuş!. Ah! Bir kere sulh olsa!. **[s. 232]** Yoksa böyle devam ederse çok fena.. Nüfus da kalmayacak.. Para yok.. Her şey pahalı.. Allah bize acısın!” dedi..

08 Ağustos 332 - 21 Ağustos 916: “Sizin bu gece yine burada kalmanıza, rahatsızlığınıza sebep oldum. Evvelki günden beri nefes aldıkça

sol tarafta bir veci' hissediyordum.. Bazen omuzlarımda kulunç damarlarına giriyor.. Romatizma yeli olacak.. Gece bir aspirin aldım.. Terledim.. Bugün daha iyi. Ağrı hiç hissetmiyorum.. "Evvela Ayşe Sultan habersiz, sonra da Şadiye Sultan bana söylediği ve benim rızam olmadığı halde kocalarıyla Avrupa'ya gittiler.. Canım sıkıldı.. Ben tuhaf bir adamım.. Bazı hususlarda taassubum vardır.. Burada tedavi ettirecek doktor mu yok?.. Şadiye Sultan bana ıstırabını hikâye etti.. Güleceğim geldi.. O yollu bir hastalık hiç işitmedim.. Hafifmeşreplik.." **[s. 233]** "– Birader Vahdeddin Efendi de büyük kızını evlendirdi. İsmini bile ben koydum.. Güzelce, sarışın bir kızdır. Damat da malumatlı, Fransızca, İngilizce, Almanca bilir.. Esmer, kuru, siyah bıyıklı, halûk bir zattır.. Vakıa o kadar güzel değildir.. Lakin tabiatı iyidir.. Küçük kızı daha serbesttir.. Ona birçok tâlib çıkıyormuş.. Hiçbirini beğenmiyormuş.. Kocamı ben intihap edeceğim diyormuş. Babası da ziyade sever.. O daha güzeldir. Hem de şâiredir. Güzel yazar.. Biraderimle iyidir.. Sırası, vakti gelince makama geçer bu devlete iyi hizmet eder.. Vefat eden Yusuf İzzeddin Efendi öyle değildi. Bir şeye mim koydu mu onu mutlak yaptırmak isterdi.. Bir gün ben makamda **[s. 234]** iken bana geldi.. Hâzine-i maliyede 5-6 altı aylığı tedâhülde kalmış.. İrâde ediniz de benim matlûbâtımı versinler diye ısrar ediyordu.. Ben de kendisine niçin ısrar ediyorsunuz.. Sizin aylığınız nisbetinde ben cebimden size hediye edeyim.. ve ama Maliye nazırına sizin matlûbunuzun istisnâen tesviyesini nasıl emredeyim? Sonra umûr-i hükûmete müdahale etmiş olmaz mıyım?.. Onu yapamam dedim... Hazine-i Hâssa'dan bir aylık verdirdim.. Garip tabiatlı idi.. Mecid Efendi öyle değildir.. Evvela benim oğullarımla beraber Mabeyn'de okudu.. Sonra Fransızca'yı ilerletti. Güzel resim yapar.. Zekidir. Küçük biraderi Seyfeddin Efendi o basittir.. Kendi aleyhinde hiçbir şeye aklı ermez." **[s. 235]** "–Ben General Saray[39] idaresinde Selanik taraflarındaki ordudan korkuyorum.. Taarruza başlamış!." dedi..

12 Ağustos 332 - 25 Ağustos 916: "Bugün biraz kırıklık hissettim.. Bu gece sizi yine rahatsız ettim.. Benim için burada kaldığınıza memnun oldum.. Kolera vukuatı bu civarda olmuş.. Doğru mu?" – Evet! Beş gün evvel Küplüce'de bir evde olmuş.. Kordon altına almışlar.. O günden beri başka vukuat yoktur. "Geçende veliaht merhum Yusuf İzzeddin Efendiden bahis etmiş idik.. Sonradan hatırıma geldi söylüyorum.. Âkıbetine sebep kadınlarla çok münasebette bulunmasıdır.. Ben olsam kadınlarla

---

39 Fransız general, sonra Mareşali Franchet d'Espery (Louis) (1856-1942). Birinci Dünya Savaşı'nda Fransız, İngiliz, Sırp, İtalyan ve Yunan birliklerini kapsayan müttefik orduların Makedonya Cephesi komutanlığında bulundu. 29 Eylül 1918'de Bulgarları barış yapmaya mecbur bıraktı, 23 Kasım 1918'de muzaffer bir kumandan gibi (Fatih Sultan Mehmed vari!) İstanbul'a girdi ve azınlıklar tarafından büyük bir coşku ile karşılandı.

çok münasebette bulunuyorsanız bulunmayınız derdim."

Sayfa 236:

16 Ağustos 332 - 29 Ağustos 916: "(Müşfika) Hanım nezle olunca göksüne iniyor.. Niye nezle göksüne inmiş muayene buyurunuz.. Bir ilaç tertip ediniz." Ba'de'l-muayene ilaç tertip [olundu.] "Bu sabahki gazetelerin havadisine ne dersiniz?.. – Çok fena dedim.. "– Evet! Ben öteden beri söylemez miydim.. Romanyalıların sözüne inanılmaz.. Kahpe karı gibidirler.. Arkasından da Yunanistan iltihak edecek.. Tezekkürâtım, mütâlaâtım.. birer birer zuhur etmiyor mu? Ah! O İngilizler! Hep onların parası, şeytanlığı bunları yapıyor. Zeplinler Londra'ya bomba atıyormuş!.. Hayalen bir mümkün olsa da gözümüzü kapayıp şu dakikada kendimizi Londra'da bulsak yine her şeyi yerli yerinde göreceğiz.. Sanki dünyada muharebe **[s. 237]** veya hiçbir şey yokmuş gibi ahaliyi âleminde bulacağız. Yine Londra'da lordları, zenginleri altın, gümüş tabaklarda, eğlencelerle yemek yiyor göreceğiz. O kadar soğukkanlı, bambaşkadırlar.. Çok zengindirler.. Bakalım bizim halimiz nereye varacak?.." dedi.. "O İngilizler ki otuz sene Fransızlarla muharebe ettiler..[40]"

17 Ağustos 332 - 30 Ağustos 916: Gece: "Sizi bu gece yine rahatsız ettik. Hanım'ın nezlesi devam ediyor.. Acaba (...) olmasın!.. Romanya da işe karıştı.. Zaten böyle olacağını evvelce söylemiştim.. Ruslar da Dobruca'ya girmiş. d'Espery ordusu Selanik'ten Ruslar da Dobruca tarafından hattı kesmeye çalışacaklar.. Hem de sahilden donanmaya istinat ederek Varna, Burgaz tarafından İstanbul'a **[s. 238]** ilerlerse bizim halimiz ne olur?.. Galiçya'ya gönderilen asker öte tarafta kalır.. Burada müdafaa edecek kuvvet var mı?.. Bu fena ihtimalleri düşünerek uykum kaçıyor.. Vay vay!.. Vay halimize, vay ümmet-i Muhammed'in haline ümmet-i Muhammed'e Allah acısın! Bulgarlar da Ruslara nasıl tüfek atacak?.. Bir de onlar aleyhimize dönecek olursa pek fena oluruz."

24 Ağustos 332 - 06 Eylül 916: -Eliyle sağ kalçasını göstererek-: "Buram ağrıyor.. Akşam idrar da fazla geldi.. Acaba böbreklerden olmasın!. Vakıa gazetelerdeki havadisten müteessir oluyorum.. Asabiyetim olduğu zaman idrar da ziyadeleşiyor.. Hem de renksiz oluyor.. Hanım'ın da öksürüğü devam ediyor.. Her ikimize de bir ilaç tertip buyursanız.. Ahval gittikçe fenalaşıyor.. Venizelos Yunanistan'ı da aleyhimize **[s. 239]** teşvik ediyor.. Geçen gün düşman donanması İskenderun'u topa tutmuş.. Oraya asker çıkarmasın.. Yunanlılar da iştirak ederse yine Çanakkale'ye taarruz etmesinler!.. Dobruca tarafından Romanyalılarla Ruslar aşağıdan (...) Düvel-i Müttefika ve Yunanistan hattı keserlerse halimiz ne olur diye düşünüyor.. o zaman asabiyet geliyor.. müteessir oluyorum" dedi..

[40] 1618-1648 yılları arasında Avrupa'yı kana bulayan ve Fransa ile İspanya arasında 1659'a kadar uzayan savaş.

29 Ağustos 332 - 11 Eylül 916: "Vücudumun muhtelif yerlerinde bugün ağrılar hissettim.. Size sordum.. Aspirin aldım.. Şimdi iyiyim.. Mevsim icabı havaların tebdilinden olacak.. Romanyalılar da mağlup oldular.. Esir verdiler.. Bizim askerler de Dobruca'ya gitmişler.. Harbe orada da iştirak etmişler.. Çanakkale'yi boş bırakmasalar.. **[s. 240]** Hiç de sulh emâresi yok.. Amerika cumhurreisi ve papa sulh için çalışıyor diye gazeteler yazdı ama hiçbir netice çıkmadı.. Ben İngilizlerin nasıl olur da sulha talip olacaklarına aklım ermiyor.. Çok zengin millettir.. Bundan maada kibirli, azametlidir.. Sulha talip olursa artık intihar etti demektir.. Hiçbir tarafta eski şevket ve azameti kalmaz.. Bunca müstemlekeleri de yavaş yavaş elden gider.. Muharebeyi uzatmakta menfaati vardır.. Fransızlar da öyle.. Allah encâmını hayırlara tebdil eyleye. Biz nasıl tahammül edeceğiz?.." dedi..

01 Eylül 332 - 13 Eylül 916: "Şöhreddin Ağanın hastalığını merak ediyorum. Hekimler muhrim-i esrâr olur da onun için söylüyorum. Şöhreddin Ağa geçende kendisine söylediğim bir sözden mükedder oldu.. **[s. 241]** Ahval-i rûhiyesinde bir tagayyür hasıl olmaya başladı.. Bu ateş (...) olmasın?.. Bir de bu Araplarda Habeşistan'dan gelince solucan hastalıkları olur.. Ona göre muayene buyurunuz.. Söylediklerimi nazar-i dikkate alınız.." dedi.. Ben de cevaben kâzib-i tifo paratifoit'e benziyor dedim... Kolundan, parmağından kan alırız.. Muayene ettiririz.. Şayet tifo ise o da belli olur.. Yarın doktor Rıfat ile de müşavere yapacağız.. Herhalde bir şeye karar veririz.. Veremez isem de kaba muayenesi hastalığı tamamıyla teşhis ettirir dedim.. Birkaç gün günler sıra ile hep Şöhreddin Ağanın hastalığı için görüştük.

11 Eylül 332 - 24 Eylül 916: "Kâmuran Kalfanın parmağında dolama olmuş değil mi?. Sadeddin Beyle ameliyat **[s. 242]** yaptınız.. Aman tetanos olmasın!.." dedi.. "– Gazetelerde gördüm.. Mecid Efendi birtakım zevât ile Tokatlıyan'da çay ziyafetinde bulunmuş!. Böylelikle opinion publique'i kazanmak istiyor.. Bütün veliahtlar böyledir.. Ekseriya *opinion publique*'i kazanmak isterler.. Fakat Mecid Efendi kendisine fenalık ediyor.. Önünde daha kendisinden evvel veliaht var.. Tıpkı İkinci Napolyon[41] da böyle makama geçmezden evvel bazı eşhasa vaatlerde bulundu.. Sonra makama gelince vaadini tutamadı.. Başına belalar geldi. Tarihte misalleri çoktur.. Her veliaht makama gelirsem şöyle yaparım böyle yaparım diye vaadlerde bulunur. Vaktâ ki makama gelir mes'ûliyet eski vaatlerini ibkâya mâni olur.. Rusya Çarı'nın babasına bomba attılar.. Çünkü ben makama gelirsem şöyle serbestiyet vereceğim dedi.. Nihayet Duma'yı açtı.. O da bir nev'î **[s. 243]** Şûrâ-yi Devlet'ten başka bir şey değildir.. O da halkı memnun edemedi.. nihayet bomba attılar.. Demek ef-

[41] Sehven II. Napolyon olarak zikredilmişse de doğrusu, ileriki sayfalarda da zikredildiği gibi, III. Napolyon olacaktır.

kâr-i umumiyeyi kazanayım dedi.. Fakat yapamadı.. Çünkü esbaptan dolayı yapamadı."

26 Eylül 332 - 09 Teşrin-i Evvel 916: "Bayramınızı tebrik ederim.. Allah nice nice senelere yetiştirsin.. Uzun ömürler, saadetler ihsan etsin.. Dün sizi göremedim.. Bugün görüyorum.. Şöhreddin Ağaya ne ilaç veriyorsunuz?.. Artık şırıngaları yapacak imişsiniz.. Sakın yapmayasınız.. Ben razı değilim.. Birkaç vak'a bilirim.. Tecrübem var. Şırınga iyi değildir.. Vücutta terâküm eder fenalık verir.. Başka bir şey dahilen veriniz.." dedi. **[s. 244]** Bunun üzerine ben de: Kimseye fenalık etmek etmeyeceğim gibi Şöhreddin Ağaya da fenalık etmem dedim... "– O da nasıl lakırdı?.. Aman! Bey size eminim.. Lakin ben meraklıyım.. Şırıngayı istemiyorum.." dedi.. Ben de: İlaç hususunu bendenize bırakınız dedim...

29 Eylül 332 - 12 Teşrin-i Evvel 916: "Bu gece burada kaldığınıza teessüf ettim.. Rahatsız olacaksınız.. Fakat iki gecedir.. biraz ateş geliyor.. Size göstermek için kalmanızı istedim.. Muayene buyurunuz" dedi. Derece koydum.. Tabiî idi.. "– Vakıa hissediyorum.. Bu gece ateş gelmedi.. Sabahleyin üç adet sulfata almış idim.." dedi.. "– Bu ahval ne olacak?. Bakınız bir mum vermişler.. **[s. 245]** Şeffaf cinsi iyi değildir.. Mum bile iyisi bulunmuyor.. Ne vakit muharebe bitecek.. Netice ne olacak?.. Hicaz, Mekke meselesi de vahim bir meseledir.. O da nasıl olacak? Pek endişe ediyorum.. Adeta uykum kaçıyor." dedi.. "- Şimdi Yunanlılar iştirak edecek gibi görünüyor.. Gazetelerden öyle anlaşılıyor.." dedi.. "– Ah! Ne yapalım?. Talat Bey, Dahiliye Nazırı, Vahdeddin Efendiye bayram ziyaretine gelirken, güya yaverlerine demiş ki, Londra'dan telgraf var.. Yunanlılar da ilan-i harp etmişler.. Allah vere öyle olsa da buradan Rumları da defetsek o meseleyi de bari halletsek.. Lehu'l-hamd Ermeni meselesi kalmadı." **[s. 246]** "– Ermenilerin hepsini sürdüler mi?" Öyle ya patrik bile Kudüs'e gönderildi dedim... "Öyle ise (...) dedi. Küfran-i nimet ettiklerinden bahsetti.."

13 Teşrin-i Evvel 332 - 26 Teşrin-i Evvel 916: "Bu sabah başımda sol kaşıma doğru bir (...) eseri oldu. İki aspirin aldım. Geçti.. Muayene buyurunuz. Başka bir şey olmasın.. – Acaba bu harp daha ne kadar devam edecek? Tarafeyn ne istiyor?.. Daha bu da pek belli değil.. Her şey ateş pahasına. Cenâb-ı Hak'tan hemen sulh-i karîb temenni edelim. Ben şimdi socialisteler gibi sulh istiyorum.. Fakat onlar gibi 'torun, evlâd, şahsî cemiyet' der gibi muhal temennide bulunmuyorum.. Bütün Fransız vükelâsı socialiste oldukları halde bir türlü muharebeden vazgeçemiyorlar. Fransız inkılâb-i kebîr tarihini tercüme ettirdim. Hemen kısm-i a'zamını tetebbu ettim.. *Régence* devrini tahattur ediyorum. Ne rezaletler oldu!! Ayların, günlerin, insanların isimlerini değiştirdiler.. Hâlâ Mösyö Tuşon, Mösyö Norboki isimlere tesadüf edilir.. Vakıa bizde de Nergis, Gülnihal gibi isimler var.. Lakin latîf çiçek isimleri.. Öyle hayvan isimle-

ri değil.. **[s. 247]** Hattâ *Régence*'ların reisi bir gece kızını yatağına davet etmiş.. Münasebet-i gayr-i meşrûda bulunmak istemiş.. Kızı da: 'Baba her şey.. yaptık.. Bunu bari yapmayalım.. Vicdanına müracaat et baba' demiş, herif bu söz üzerine mahcûb olmuş!. Müverrih kızın bu sözü tarihe altın harfle yazılmıştır, diyor.. Bolonya Ormanı'nda bir gece (balık) ziyafeti tertip etmişler. O ziyafette yemekten sonra kadınlar muhtelif hayvan postunu arkalarına giyecekler. Bir ellerinde (...) olduğu halde ormana doğru kaçacaklar.. Arkalarından erkekler takip edecek.. Artık kimi eline geçirirse o akşam onun olacak.. Artık tesadüfe bağlı.. Kızı mı, karısı mı? Bir jandarma neferi kızının bu ziyafette gözü önünde bir erkekle alenen münasebet-i gayr-i meşrûda bulunduğunu görerek silahını çevirince öldürmüş.. Artık bu manzaraya tahammül edemedim.. Öldürdüm demiş.. Bir de *cravate rouge* ziyafeti var. Kırmızı kravat, donsuz kadın erkek yemek yiyecek.. Hattâ bu kırmızı kravat ziyafetini her fena şeyi taklit hevesinde bulunmak bizim bazı münasebetsizler de **[s. 248]** burada bir tarihte yaptılar.. Bu baloyu amcam Sultan Aziz zamanında Küçük Çamlıca'da 'Mustafa Nâili Paşa' köşkünde yapmış.. Ki o köşk bilahare Millet Bahçesi olur.. Zenginlik insanı bazen çıldırtır... Mustafa Nâili Paşa Mısır prenslerinden idi.. İsmail Paşa ile amcamı kazanmış idi.. İsmail Paşa hidviyeti kendi evladına hasretti.. Bunda güya Sultan Aziz'in de muvafakati olmuş. Said Halim Paşanın pederinin kardeşi idi.. Yani amcası. Bu baloda Namık Kemal Bey, Sami Bey gibi bazı zevât da mevcut idi. Onlar da donsuz bir entari giymişler, kırmızı kravat takmışlar, yalın ayak, baş açık sofrada yemiş, foşa(?) etmişler. Bu rezaletler üzerine Mustafa Nâili Paşa Paris'e gitti.. Amcamla biz Paris'e gittiğimiz sırada amcama iltica ettiler. Affolundu yine İstanbul'a geldi. Bu kadar serbesti de fazladır. Ben Meşrutiyet'i 93 tarihinde kendim istedim. Vükelâyı celb ettim. İdâre-i mutlakada mes'ûliyet hep padişaha râci. Bir şeyi hükûmet iyi yaparsa ne ala! Fena yaparsa **[s. 249]** bütün mes'ûliyeti padişaha râci olur dedim.. Vükela önlerine baktı.. Ben bir Meclis-i Âdil istiyorum.. O zaman bütün meclis azası gibi vükelâ da padişaha sadakat yemini edeceklerinden idare-i umûr ederler. Ve padişaha da mes'ûliyet kalmaz.. Mes'ulü vükelâ olur dedim.. Almanya'da, Avusturya'da olduğu gibi fakat Fransa'da olduğu gibi değil.. Kanun-i Esasî tercüme olundu.. Bütün vükelâya tevzi olundu. Bir mütâlaaları varsa ve hangi madde hakkında ise o hizaya yazsınlar denildi.. Kanun-i Esasî vücuda geldi.. Fakat ötesi malum.. Her taraftan gelen mebuslar humkâ-yi ümmetten idi. İçlerinde adamakıllı söz söyleyecek pek az adam vardı.. Hepsi cahil idi. Onun üzerine Mekteb-i Mülkiye-i Şâhane'yi açtırdım. Ahmed Vefik Paşa muallim oldu.. Hattâ ilk evvel Akaretler'de yer gösterdim. Gitgide bizde mektepli memur teşekküle başladı.. **[s. 250]** Şimdiki vükelâdan gerek Enver Paşa, gerek Talat Bey olsun.. doğrusu zeki adamlar.. Güzel idare ediyorlar..

Çünkü ben doğru söylerim.. Bîtaraf bir adamım.. Zerre kadar gönlüme bir şey gelmez.. Benim vallahi! billahi! tallahi hiçbir emelim hükûmette gözüm yoktur.. Yalnız ölünceye kadar muhtaç olmayayım rahatça yaşamaktan başka hiçbir arzum yoktur" dedi. "Devletin selametine duadan başka elimden bir şey gelmez"..

20 Teşrin-i Evvel 332 - 02 Teşrîn-i Sâni 916: "Bugün sol kalçamdan sol bacağıma doğru ağrılar hissettim.. Siyatik olmasın! Bir aspirin aldım.. Geçti.. Bir ruh verseniz.." "Bugünkü gazetelerdeki notayı tabiî okudunuz.. Berlin ve Paris muahedelerinin lağvına dair.. Eğer muvaffak olunursa çok iyi!. Acaba kimlere verilmiş.. Alman ve Avusturyalılara mı?" "Evet!.." "Acaba muharebe ne vakit hitam bulacak?.." "Rusya kâmilen mağlup edilirse iş kolaylaşır.." "Evet! Vaziyet iyiye gidiyor.. **[s. 251]** İnşallah Ruslar mağlup olur da muharebe de nihayet bulur" dedi.. Ruslar bizim kadîm düşmanımızdır. Onları böylece yenmesi bizim için iyidir dedim... "Şüphe mi var?.. Ruslar düşman-i kadîmimiz demeyecek Acaba bir Osmanlı var mı.." dedi..

29 Teşrin-i Evvel 332 - 11 Teşrîn-i Sâni 916: "Birkaç gündür sizi göremedim.. Nasılsınız? İnşallah iyisiniz.. Benim bacaklarımın arasında kaşıntı devam ediyor. Verdiğiniz ruhtan katran suyuna karıştırıp sürüyorum. Çok faydasını görüyorum. Onunla kaşıntı zail oluyor.." "Ahval-i umumiye iyi gibi görünüyor.. Fakat harp de daha ne kadar devam edecek bilemiyorum. Cevdet Paşa ayaklı kütüphane idi.. Tarih mükemmel bilirdi. Devletin işlerini de pek çok zaman bulunduğu için iyi bilirdi. İcap ettiği zaman onu çağırtırdım.. İş hakkında Bâbıali'de günlerce hazine idaresinde hazine işi (...) verirdi.. **[s. 252]** Fatma Aliye Hanıma kendisi bizzat ders vermiştir. Damadı Fâik Paşa benim yaverim idi.. İyi bir adam idi.. Amcamdan bana kaldı. Cevdet Paşanın damadı olduğundan ben de ya- verlikte ibkâ ettim idi. Fatma Aliye Hanım da artık ihtiyardır. Ne âlime bir kadındır!."

30 Teşrin-i Evvel 332 - 12 Teşrîn-i Sâni 916: "Zekiye Sultan -en büyük kerimesi.. Osman Paşazâde Nureddin Paşa zevci- Sultanı gördünüz mü? Nesi var?" "Gördüm. Basurlarından rahatsız olmuş.. Geçmiş.. Şimdi bir şey kalmamış.. Doktoru Cemil Beyi de gördüm.. Orada idi. Hastalık hakkında tafsilat verdi.." "Ağrısı varmış.. Oturamıyor dedikleri basurlardanmış demek!" Evet! dedim... Benim istifsar-i hatır için gönderildiğimden Sultan Abdülhamid'e pek müteşekkir oldum.. Hâk-i pâ-yi şâhanelerine yüz sürdüklerini beyan ettiler. "Dün Enver Paşanın Bursa'ya gittiğini söylemiştim. Gazete de yazdı. İzmit tarafında bir fabrikanın resmî küşâdını yapmış.. Bu memleketin terakkisi sanayiinin, ticaretinin ilerlemesiyledir.. Rusların köylüsü adeta hayvan gibidir.. Fakat sanatları müterakkidir.. Sebep de Deli Petro bütün Avrupa'yı dolaştı.. Bizzat fabrikaları da gördü.. geldi. Memleketinde, gördüklerini, öğrendikle-

rini tatbik etti.. [s. 253] Bir Rus drednotu Karadeniz'de batmış.. Oh! Ne a'lâ! Fakat muharebenin hitamına ait hiçbir havadis yok.. Düşünüyorum. Bîtaraflardan çıkıp da *armistice armistice* diye bağıracak!. Sözünü dinletecek kimse yok.. Amerika'nın teklifi kabul olunmadı.. Papayı ise dinleyen olmadı.. Bu çarın babası iyi bir adam idi.. Doğru sözlü, mert bir adam idi.. En büyük eğlencesi çocukları etrafına toplamak idi.. Kırım sahiline senede bir geldiği zaman buradan bir heyet giderdi. Âdet olmuş idi. Müşîr Fuat Paşa gönderilmiş idi.. Karşıdaki donanmayı göstererek bunların topları.. size karşı değil.. düşmanlarımıza karşı hazırdır... Zira Rusların Türkiye ile artık ne dinen ne de siyaseten hiçbir isteyecekleri kalmamıştır. Benim selamımla beraber bu sözlerimi söyleyiniz diye bana haber gönderirdi. Bu çar da fena adam değildir.. Kabahat halbuki hükümdarda değildir. [s. 254] Çara Japonya'da, kafasına bir kılıç vurmuşlardı.. Ondan biraz eser kaldı.. Rusya'da papazlar, (...) göre kuvvetlidir.. Meclis-i Millî'sinde -Dumalar- vardır ki Şûrâ-yi Devlet'in daha büyükçesidir, yoksa Millet Meclisi denilemez.. – Midem biraz bozuk.. Birbirine karışan ilaçtan yazsanız.." dedi..

13 Teşrîn-i Sâni 332 - 26 Teşrîn-i Sâni 916: "Geçmiş olsun! Neniz [neyiniz] vardı? Fî-mâba'd[42] hiçbir zaman rahatsız olmamanızı Cenâb-ı Hak'tan dua ve niyaz ederim.. Harp de hâlâ devam ediyor.. Düşmanlar yine hazırlanıyormuş.. Bu kıtâl-i umûmi ne vakit hitam bulacak.. Hiçbir adam çıkıp da artık yeter demeyecek mi?.. Rumlar, Yunanîler hakkında ne dedimse çıkacak.. Rumlar işe karıştı.. Yunanîler de karışacak.. Yunan kralı olsa olsa şifahen bîtaraf kalacak.." dedi.

Sayfa 255:

30 Teşrîn-i Sâni 332 - 13 Kânûn-i Evvel 916: İstifsâr-i hatırdan sonra: "– Biraz belim ağrıyor.. Üç adet aspirin aldım. Terledim.. Azaldı.. Bir ruh tertip etseniz iyi olur.. – Bugünkü gazetelerde dün hükûmetin diğer müttefik hükûmetlerle aynı mealde bîtaraf hükûmetlere tebliğ ettikleri 'sulh' teklifi çok hoşuma gitti.. İnşallah hakkımızda hayırlı olur.. Artık bu muharebe beliyyesinden beşeriyet kurtuluyor.. On beş güne kadar ahval büsbütün tavazzuh eder.. – Harp mecmuasında bir şey nazar-i dikkatimi celb etti.. -Gülerek-: Size de gösteririm.. Enver Paşa o ne ise asker.. Fakat İbrahim Beyle Talat Beyin poligonda nişan atarken resimleri tuhafıma gitti. Hele İbrahim Bey garip bir vaziyet almış.. Poligonu ben yaptırdım.. Bir tane de Yıldız'da [s. 256] kendime bir poligon vardı.. Orada her nev'î silahların birer tane numuneleri vardı.. Tecrübeleri icra olunurdu. Silah merakım vardır.. Avcılıkta tabancada kuvvetli idim. Tâ uzak ormanlara giderek birkaç kere tehlikeler de geçirdim.. Bir kere yaralandım.. (Domuz) hınzır avında avcı tetikte bulunmalı.. Hınzır süratle

[42] Bundan sonra.

gelir.. hemen yana sıçramalı.. Hınzır gelir geçer. Çabuk dönemez.. O zaman geriden vurmalı.. Şayet insan çekilemezse ağzında on iki büyük dişi vardır.. Adeta insanın bacaklarını bıçak gibi biçer.. (Bir kere attan bir kere de arabadan düştüm.. Attan Ihlamur Deresi'nde düştüm.. O zaman doktorumuz.. Kapriliyon[43] idi. (Sultan Murad'a doktor oldu).. Arabadan düştüğüm zaman da Devrini isminde bir İtalyan doktor baktı.)"

Sayfa 257:

06 Kânûn-i Evvel 332 - 19 Kânûn-i Evvel 916: Akşam: "Böbreklerim hizasında ağrı duyuyorum.. Birkaç gün aspirin aldım.. Evvelce ağrı arkamın muhtelif yerlerine girerken şimdi şu noktada -beli göstererek- takarrür etti.. Fakat benim kadın eksik olmasın.. Bugün ısrar etti.. Bana bir şişe limon suyu içirdi.. İdrarım çoğaldı.. Eskiden böbrek rahatsızlığı çektiğim için merak ettim.. Muayene buyurunuz da ne tensib ederseniz yaparız." dedi. Ba'de'l-muayene böbreklerinde bir şey hissetmediğini mamafih en iyisi bir kere idrar muayenesi lâzimeden olduğunu ifade ettim.. Yarın idrarı toplamaya başlayınız. Yirmi dört saatlik idrar birikince tahlile göndeririz dedim... Fakat sabahleyin iyi olduğunu haber gönderdi.. İdrar toplamaktan caydı?! İşte ahval-i rûhiyesi: Kararsızlık..

Sayfa 258:

08 Kânûn-i Evvel 332 - 21 Kânûn-i Evvel 916: Akşam: "Bu gece sizi yine rahatsız ettim. Burada kalmanıza sebep oldum.. Akşam biraz ateşim vardı.. Bu gece bilmem var mı?.. Nabzımı bir muayene buyurunuz" dedi.. Bileğini uzattı.. (80) idi. Derece koydum.. 36,8 idi.. "Vücudumda bir kırıklık var.. Hava da lodos.. Bazen vücudumun muhtelif noktalarına, kâh belime, kâh arkama, kâh yanıma ağrılar geliyor.. Yarın sabah sulfata alayım mı? Kaç tane alayım.. İki tane alırsam fayda edecek değil mi?.. Kâfidir zannederim.." dedi. İdrarınızı toplayıp muayene ettirirsek iyi olurdu.. Fakat tereddüt ettiniz.. Bilmem neden? dedim... "Böbreklerimde bir şey yok.. Hizmetiniz kâfi.. İdrarı muayeneye hacet yoktur." dedi. Hayır! İdrar muayenesi her vakit lazımdır. Böbrek rahatsızlığı olup [s. 259] olmadığı anlaşıldığı gibi *régime* ta'yin için de muhakkak lazımdır.. Başka türlü rejim ta'yin olunamaz.. Olunursa ezbere olur.. Kocakarıvâri olur.. dedim... "Rica ederim. Bunu bana teklif etmeyiniz.. İstemiyorum" dedi. Ben de siz bilirsiniz.. Benim teklifim mahzâ sizin afiyetiniz içindir.. Mademki istemiyorsunuz.. Ne yapalım? dedim.. "– Bugünkü gazeteler sulh teklifine cevab-i red vereceklerini ima ediyor.. Rusya Hariciye Nazırı'nın sözleri, Fransız başvekilinin beyanatı onu gösteriyor.. Bakalım ne olacak? Harp böyle devam ederse bizim halimiz nasıl

[43] Doğru yazılış şekli Kapoleon'dur ve bundan sonra da bu şekilde yazılacaktır.

olur?. Parasızlık fenadır.. [s. 260] Bugün elde kağıt paralar var. Fakat eskiden on kuruşa alınan bir şey bugün yüz kuruşa alınamıyor. Kağıdın kıymeti yok demektir.. Allah encâmını hayır eyleye.. Enver Paşa burada yokmuş!. Bükreş'e gitmiş diyorlar.. Fakat bu gece gelmiş olmalı. Zira sahilhanesinde ışıklar çok.. Burada olmadığı zaman bu kadar ışık olmaz. Kendisine kim vekâlet ediyor.. Talat Bey mi? Askerlikten de anlıyor mu?" dedi.. Ben de müsteşarlar, erkân-i harp var.. İşleri onlar görüyor.. Harbiyye Nezareti nâmına bir şey imzalamak lazım gelirse yalnız vekaleten imza eder olur biter dedim... "İngilizler daha sulh için bir şey söylemedi. Bakalım daha ne söyleyecekler" dedi.

Sayfa 261:

15 Kânûn-i Evvel 332 - 28 Kânûn-i Evvel 916: Gece: "Bu akşam burada kaldığınıza çok memnun oldum. Sizi ne kadar sevdiğimi tarif edemem.. Muhabbetim kalbî, samimidir.. Zira siz benim eyyâm-i felaketimde bana karşı büyük insaniyette bulunuyorsunuz. Benim sıhhat ve afiyetime çalışıyorsunuz.. Bu sebeple size karşı muhabbetim ciddidir. Eyyâm-i âdiyede, saltanatta herkes dost görünüyor.. Asıl dostluk eyyâm-i idbârda belli olur. Benim ne kadar maiyyetim vardı ki hiçbiri dost çıkmadı.. Bana neler! ne haksızlıklar yapmadılar.. Tabiî bunları siz bilemezsiniz.. Benim şu âhir ömrümde yegâne emelim vallahi, tallahi rahatça şunun şurasında oturup ömrümün son gününe kadar devlet ve milletin saadetine duadan ibarettir. Ben otuz bu kadar sene bu devlete hizmet ettim.. Ama iyi veya fena! Onu tarih takdir etsin.. Onu Allah bilir!!. – Sulh hakkında gazetelerin mütâlaatına göre şimdilik düşmanların fikirleri muharebeye de devam etmek olduğu anlaşılıyor.. Allah encâmını hayır eyleye.. Ah! O İngilizleri siz bilmezsiniz. Sefir O'Connor İrlandalı idi. İyi bir adam, [s. 262] hayırhah bir zat idi.. Ondan maâda birçok sefirler bilirim ki medet Allah!.. Ele avuca sığmazlar!! Neler yapmazlardı!! Bizim için en müşkül bir cihet dahi parasızlıkdır. Yine otuz milyon liralık bir istikraz akit olunduğu gazetelerde okudum. Şimdiye kadar Acaba yekûnu neye bâliğ oldu?. Yüz milyonu bulmuştur. Bu kadar borcu nasıl ödeyeceğiz?. Bunu düşünüyorum beni dehşet alıyor. Sonra Mısır, Hicaz, Irak, Anadolu'nun işgal olunan kısımları ne olacak?.. İâde edecekler mi?"

Bir hâdise: Esnâ-yi mükâlemede önümüzdeki masada yanar bulunan bir alevli petrol el lambasının şişesi çatladı.. "- Galiba şişe ıslak idi. Çünkü şişe ıslak olursa çatlar" dedi.. Aradan bir iki dakika geçer geçmez pencere hâricinde soba borusunda bir gürültü oldu.. Derhal kuşkulandı. Bayağı ürktü ve: "Kimdir?" dedi.. Ben de cevaben soba borusu oynadı.. Hariçteki soğuk havanın tesiriyle boruya merbût teli gerdi.. Bu sadâyı, gürültüyü çıkardı. Başka bir şey değil dedim ise de tereddüdü hâlâ zail olmadı. Pencereye doğru bakakaldı.. Ben de kalktım. Pencere hâricine bak-

tım. [s. 263] O esnada kendisi de arkamdan ayağa kalktı.. Müsterih olunuz hariçte hiçbir şey yok dedim... Artık ayağa kalkmış bulunduk.. Müsterih oldu. Ba'de'l-musafaha ayrıldık.. Ondan evvel korkmakta haklı olduğunu imâen de: "– Bizim tarihimiz pek çirkin ve fecidir" dedi.

17 Kânûn-i Evvel 332 - 30 Kânûn-i Evvel 916: "Bu gece yine burada kaldığınıza teşekkür ederim.. Dizlerimde bugün sızı var.. Romatizma.. *Opodeldoch* isterim, süreceğim. Aspirin de aldım.. Daha hâlâ İtilaf hükûmetleri cevap vermediler.. Ah! İngilizler!.. Hâlâ harbe devam etmekte taannüt ediyorlar.. İnşallah hakkımızda hayırlı olur" dedi.. Gögsünü çekti düşünce (...) amîk. Kağıthane'den 2 saat ötede Petnikor'da iyi kömür çıkarmış.. Derelerle İstanbul'a getirilirmiş.. Oradan almasını tavsiye.."

23 Kânûn-i Evvel 332 - 05 Kânûn-i Sani 917: "Gazetelerde sulh sözleri var.. Uzun uzun bahis olunuyor.. Şâyân-i dikkat olan cihet Bulgar gazetelerinden naklen yazıldığıdır.. Bulgar gazeteleri güya İtilafçıların Wilson'a verdikleri cevapta, İstanbul meselesi ve saire (...) ettiklerini yazmışlarmış.. Fas, Afrika-i cenûbî, bu gibi birkaç meselede Almanya imparatoru evvela Faslıların, Orajlıların tarafını iltizam ettiği sulhta sonradan onları yüzüstü bıraktı [s. 264] alakalığı vardır. Korkarım neticede bizi de bırakıversin. Hele komşu Bulgarların o kadar büyümeleri bizim için iyi olmadığını, bizim kadın akıllıdır.. O bile dün söyleyiverdi. Allah encâmını hayır ile.. çünkü 'el-küfru milletün vâhide' "[44] dedi.

26 Kânûn-i Evvel 332 - 08 Kânûn-i Sani 917: Akşam: "Yine sizi rahatsız ettim. Burada alıkoydum. Biraz da ağırlık duyuyorum. Birbirine karışan ilaçtan isteyecektim. Münasip olur mu? "– Yine sulh sözleri kapandı. İmparator Wilhelm'in beyanatını tabiî okudunuz. Silahla meseleyi halledeceğiz" diyor.. Bugünkü gazetelerde de Avusturya imparatoru da aynı meâlde nutuk vermiş.. 'El-Küfru milletün vâhide.' Kabak bizim başımıza patlamasın.. Korkuyorum.. Yunanistan'dan daha ses çıkmıyor.. O da bizim zayıf zamanımızda bize hücum etmesin!.. Ah! Biradere acıyorum.. Kim bilir ne kadar müşkül mevkidedir?! Diğer birader veliaht Vahdeddin Efendinin hiç sesi çıkmıyor.. Sükût ediyor.. [s. 265] Akıllıdır. Gerveze değildir.. Fakat Mecid Efendi de zeki ve akıllıdır.. 'Er-refîk sümme et-tarîk.'[45] Lakin etrafına birtakım zevât toplanıyor. Kendisini teşvik ediyor.. Efkâr-i umumiyeyi kazandırmaya çalışıyorlar.. Bu hale yalnız teessüf ediyorum.. Hanedan arasında bu iyi görülmez.. Bilahare zararını görür. Tarihte misali çoktur.. Mevki-i ikbâle gelmezden evvel birçok kimselere vaadlerde bulunur. Mevki-i ikbâle gelince mes'ûliyet o vaatleri ifaya mâni olur. Ondan birtakım fenalıklar zuhur eder.. Hattâ üçüncü Na-

[44] "Küfür (kafirler) tek milletdir." Hazreti Muhammed'e ait bir hadis-i şerif.

[45] "Önce yoldaş, sonra yolculuk" anlamında bir deyiş.

polyon İtalyan cemiyet-i hafiyyesi reisi[46] ile imparator olmazdan evvel pek ahbap imiş.. Makama gelince vaadini yapamamış.. Bir gün tiyatroya giderken -ki onlar bazen resmen tiyatroya giderler- bir kocara aramış.. Rovalvör (...) İmparatoriçe de hafifçe kolundan yaralanmış. Karşılarında oturan yaverleri ölmüş.. Altı beygir **[s. 266]** koşulu arabada bulunuyormuş. Beygirlerin yalnız bir çifti sağ kalmış.. Etrafındaki süvari bölüğü ve iki tarafındaki seyirci ahaliden birçok kimse yaralanmış veya ölmüş.. Vak'ada bulunan Dressete Paşanın hikâye ettiği gibi ben de tafsilatını okumuş idim. Sonra Paris'te aramışlar. Cemiyet-i hafiyye reisini ve avanesini yakalayıp ceza olarak *guillotine* ile itlaf etmişler. Bu gibi ahvale esef-iştimale uğramamak için ağırbaşlı olmak lazımdır. Benim zaten bu devlete millete duadan başka bir emelim yoktur. Vallahi, tallahi bu böyledir. Benim istediğim hemen hayırlısıyla şu harp bitsin. Bu memleket kurtulsun. Allah bu ümmet-i merhûmeye acısın. Irak, Hicaz meseleleri mühim meselelerdir. Hükûmet cidden çalışıyor. Hepsi hüsn-i niyet sahibi.. Hüsn-i niyet oldumu kâfi. Çünkü muvaffakiyetin babasıdır."

Sayfa 267:

31 Kânûn-i Evvel 917: "Bu sabah bizim kadınlar pırasa, nohut ve saireden mürekkep bir yemek yaptırmışlar.. İçinde biber de var.. Bana kılıç(?) gibi tesir etti.. Perhiz ettim.. Sıcak bir (...) aldım. Başka bir şey yemedim. – Gazete İtilaf hükûmetlerinin Amerika reisicumhuru Nelson'a verdikleri cevabî notada Devlet-i Osmâniye hakkında kullandıkları lisan ne kadar ağır. Adeta bizi taksim etmek teklifinde bulunuyorlar. Sulhu kabul etmiyor. Fakat birgün sulh masasında Almanya bizi ne dereceye kadar muhafaza edecek? O da nihayet taksime razı olmasın? Adeta korktuğumu yaşadım. **[s. 268]** Yarın Delâil-i Hayriye ile Şifâ-i Şerife başlıyorum. Çanakkale'ye hücum sıralarında da çok tehlikeli anlar geçirdik. (...) başında Delâil-i Hayriye ile Şifâ-i Şerif'e başlayıp hatmettim. Ahval de Cenâb-ı Hakk'ın lütuf ve inâyeti ile düzeldi.. Benim elimden duadan başka ne gelir. Allah ümmet-i Muhammed'e acısın. Ne yapalım? Bizim kabahatimiz Müslümanlık!"

Sayfa 269:

06 Kânûn-i Sani 917: "Bu akşam da sizi rahatsız ettim. Burada alıkoydum. Nezâketinizi suistimal ediyoruz. Sabah sol omuzlarımla başımın yarısı ağrıyordu. Dizlerimden romatizma omuzuma geçti. Kalbe de vurmasın?.. İki aspirin aldım. Hafifledi. Şimdi bir şeyim yok gibi.. Bu akşam Tercüman gazetesi Hakkı Paşanın (Berlin sefiri) bir gazeteciye beyanını yazıyor.. Ruslar, İngilizler için şiddetli sözler var.. Böyle sözleri dip-

[46] 1848-1849 ihtilallerinde Roma'da III. Napolyon'a suikast girişiminde bulunan Felice Orsini (1819-1858).

lomatlığa yakıştıramadım. İş, husumeti kızıştırmaktan, artırmaktan başka bir şeye yaramaz. Zarardan maâda fâidesi yoktur. Ruslar, hele İngilizler kindardır. Bu sözleri unutmazlar. Sırası gelince acısını çıkarırlar!. Harbin ne zaman, ne suretle biteceğini hiç kestirmek mümkün olmuyor. Pek çok kan dökülüyor. Abdürrahim Efendi **[s. 270]** ile Fuat Efendi artık ikmâl-i tahsil etmişler. İmparatorun huzuruna çıkmışlar. Geliyorlarmış.. Abdulhalim Efendi ikmal edemedi. Hastalanmış.. O da çok iyi çocuktur. Her hafta Cuma selamlığında bana gelirdi. Pek severim. Hemşiresi Sultan (...) Enver Paşanın haremi melek gibidir. Enver Paşa bana geldiği, elimi öptüğü zaman Sultanın kıymetini bilmesini söyledim. Talihi varmış! Vakıa Enver Paşa pek çok kız bulurdu. Fakat böyle halûk ve melek gibi bulamazdı. Bu sebeple talihi varmış diyorum."

07 Kânûn-i Sani 332-21 Kânûn-i Sani 917: Akşam: "Bu akşam burada kaldığınıza memnun oldum. Tercüman gazetesinde İngiliz Hariciye Nazırı'nın Amerika Cumhuriyeti'ne tebliğ edilmek üzere bir telgrafnâmeden bahis ediyor. Orada da bizim aleyhimizde şiddetli sözler var.. Fakat mühim bir ifade ile. Ah! Bu İngilizler bilmezsiniz ne kadar kindar, müteazzim, zengin bir devlettir.. Onları kimse mağlup edemez.. Allah bu millet-i merhûme-i İslamiyeye acısın! Ben nihayet kavga bizim yorganın başına gelmesin.. Almanlar ne dereceye kadar ısrar edecekler bilinmez."

Sayfa 271:

10 Kânûn-i Sani 332-23 Kânûn-i Sani 917: Akşam: "Bu gece burada kaldığınıza iyi ettiniz. Zira hava gayet fena!.. Gidip gelirken hasta olmayasınız diye sizi düşünüyoruz!. Muharebenin daha ne kadar devam edeceği malum değil.. İngilizler dünyayı karıştırırlar. Birbirine tutuştururlar. Onlara kimse bir şey yapamaz. Gayet zengindirler. Ellerinde zengin Hindistan ve sair müstemlekât bulundukça servet cihetiyle dünyanın en zengin milletidirler. Müteazzim, inatçı bir millettirler. Mevki-i coğrafileri iktizâsı mağlup olmaları güçtür. Daima İslam'ın düşmanıdırlar. Burada Yahudi Goschen isminde bir İngiliz sefiri vardı. Bana birtakım mâlâ-yutâk teklifte bulundu. Notasında birinci *Responsabilité Morale* ile ittiham ediyordu.. İkincisi *Représent*[47] meselesini ileri sürüyordu.. Birincisine cevabım: Mes'ûliyet-i ma'neviyye Cenâb-ı Hakk'a karşı olabilir.. Başka türlü olamaz dedim.. İkincisine gelince bu da kabil-i tatbik şeylerden değil. **[s. 272]** Lalettayin vilâyetlerin herhangi birinde dört kişi isyan etse o vilâyet ahalisi hükûmetten müştekî imiş gibi hemen o vilâyete muhtariyet idare verilmeli imiş.. Böyle şey mi olur? O zaman yanımda Yıldız'da Dr. Blane nâmında Marsilyalı bir Fransız doktor vardı. İhtiyar, süt gibi beyaz sakallı, ufacık tefecik yapılı, nazik, centilmen bir zat idi.. Kendisi bekâr idi.. Dünya evine hiç girmemiş.. Ömrünü *messagéries* va-

[47] Temsil.

purlarında doktorlukla geçirmiş.. Belki on defadan ziyade Çin'e, Japonya'ya sefer etmiş.. Vapurlarla dünyanın her tarafına sefer etmiş.. Hele Marsilya ile İstanbul arasında belki 150 defadan ziyade sefer etmiş.. Yalnız bir şeye merakı vardı. O da küçük taşlar, çanak, çömlek gibi antika şeyler idi.. İki sandık dolusu antikası vardı. Nereye gitse bunları taşır odasını onlarla tezyin ederdi.. Yıldız'da iki odalı bir daire verdik. Biri tuvalet, diğeri yatak odası.. Gecenin herhangi saatinde çağırılsa siyah redingotunu giymiş, ellerine beyaz **[s. 273]** eldivenlerini takmış, baloya gider gibi hareme girer idi.. Kalfalardan hangisi hasta ise yanına gider muayene eder, kemâl-i nezâket ile sorar, ilacını tertip ederdi. Mahareti yalnız doktorlukta değil idi. Âlim, mütefennin bir zat idi. Hukuk da tahsil etmiş.. Her şeyden malumatlı, fikrinden istifade edilir, hele kuvve-i felsefesi de gayet güzel idi. Fransızcadan maâda Almanca, İngilizceye de vukufu vardı. Bana çok yardım ederdi.. O meselede de yardım etti. Cevabı ondan(?) aldı. İngiliz sefirine, verdiğim fikir üzerine, yazdığı cevapla mat ettik. Sonra İngiltere hükûmeti sefiri burada tutmadı.. Geri aldı. Galiz bir tabir ile dilini bilmem neresine soktu gitti."

12 Kânûn-i Sani 332-25 Kânûn-i Sani 917: Akşam: "Bugünkü gazetelerde Wilson'un nutkunu okudunuz.. Boğazların serbest olmasını Ruslar da istemezler. Ya kendilerinde veya bizde kalmasını isterler. Fakat ben korkarım ki İstanbul'u Rumlara versinler!!.. Allah ümmet-i İslamiyeye acısın! **[s. 274]** Bir de şu günlerde gazetelerin yazdığına göre İtilaf hükûmetlerinin (İngiliz, İtalya, Fransız, Portekiz) amiralleri Londra'da toplanıyorlar. Selanik tarafındaki ordunun da oradan kaldırılması hakkında sözler cereyan ediyor. Ben korkuyorum. Bazen bir mecliste birçok fikirler veriliyor.. Hariçten birinin fikri daha doğru çıkar.. Benim de tecrübem var.. Ben korkuyorum bunlar bizi gafil avlamasınlar!.. Çanakkale'de bir şey yapamadılar. Onun acısını çıkarmak isterler. Olabilir ki Aynos veya İskenderun körfezine -Selanik'ten düvel-i müttefike donanması sayesinde birçok vapurlara asker bindirip- çıkarsınlar! Buralarını boş bırakmamak için hükûmet adamlarına söylemek için hatırlatıyorum!! Bir de bizim biraderlerin gerek Sultan Reşad ve gerek veliaht Vahdeddin Efendilere acıyorum. Mecid Efendiye de kızıyorum. Her yere burnunu sokuyor. Yine konferansa gitmiş!. Hanedan arasında böyle hareket etmesi iyi görülmez" dedi.

Sayfa 275:

05 Şubat 1917: Gece: "Sizi yine bu gece rahatsız ettim. Burada alıkoydum. Boğazım yanıyor.. Sesimden de anlıyorsunuz. Biraz değişik.. Soğuk almışım!.. Ne ilaç alayım? Bir şey tertip buyurunuz." -Ihlamur, (...) alacak. Ruh (mentolü) koklayacak- Ayak banyosu yapacak.. "Almanların tahte'l-bahr hakkındaki notası bakalım ne netice verecek! Talat Beyin

sadaretine memnun oldum. Zaten her şeyi o yapıyormuş.. Pek a'lâ!"

06 Şubat 1917: Gece: "Biraz daha iyiyim.. Dün gece birkaç kaşık.. İhsan öksürük şurubu içmeyince (...)dan uyuyamadım.. Fakat bugün o da kabızlık verdiği için sinamekiyi fazlaca almaya mecbur oldum. Ahval gittikçe karışıyor. İngilizleri mağlup etmek güçtür. Almanlar da mağlup olmaz. Fakat sonra bizi feda etmesinler diye korkuyorum."

07 Şubat 1917: Gece: "Bugün de yine boğazımda yanıklık devam ediyor. Fakat farklı.. Biraz bu gece başım ağrıyor.. Aspirin alayım mı?.. Havagazları yanmıyor.. Mahsus yapıyorlar. Biraderim beni (...) idi."

08 Şubat 1917: "Bu gece yine rahatsız oldunuz.. Kalfanın (Gülşen) kolu buharlı suyla yanmış!. Acaba tehlike var mı?" diye telaş ediyordu.. Muayene ettim.. Merak etmeyiniz bir şey değil. **[s. 276]** muakkam[48] zeytinyağıyla pansuman yaptım. Gülşen Kalfa gitti.. "Buyurunuz" dedi.. Yer gösterdi oturdum.. Kendisi de karşımda oturuyordu.. Aramızda bir masa var.. Üzerinde sigara paketi, iki mum yanıyor.. "Wilson notasını okudunuz değil mi?.. Fakat kat-i münasebet edilmekle Amerikalıların muharebe edeceklerini zannetmiyorum. New York'un ahalisinin hemen % 90'ı Almandır.. Amerika'da Alman nüfusu çoktur. İngiltere'den hicret eden İngilizler bilahare Amerika'dan Avusturya'ya geçmişler.. Onların yerine Almanlar Amerika'ya muhâceret etmişler. Alman nüfusu çok olduğu için Almanya'ya karşı harp edeceklerini zannetmiyorum."

09 Şubat 1917: "Bu gece de sizi burada alıkoydum. Teessüf ederim.. El'an tamamıyla iyi olamadım.. Vücudumda bir kırgınlık var.. Bazen öksürüyorum da.. Dün akşam yattıktan sonra biraz hararet de hissettim.. Bu sabah iki sulfato aldım. Miktarı onların ne kadarı, beş miktarı mı?.." Evet! dedim... "Kafkas tarafından Rusları, Irak'tan İngilizleri nasıl tart ve def edeceğiz?. Araplar, Kürtler bize yardım etmezler.. Bize ekserisi düşmandırlar. Pek a'lâ bilirim. Kürtlerden de birçok [çoğu] Râfizî, Kızılbaş'tırlar.. Şâfiîler yalnız bize hayırhahdırlar.. Benim korkum neticede zarar bizim yorganın başına gelmesin!.. **[s. 277]** Buraya "Layard" nâmında bir İngiliz sefiri gelmiş idi.. Biraz Türkçe de bilirdi.. Fakat lehçesi Kafkas, Kürdistan tarafının lehçesinde idi.. Fakat Farisî ve Kürtçe'yi iyi biliyordu. Birçok seneler Kürdistan'da Irak'ta dolaşmış seyahat etmiş!. Birçok Kürt, Arab[ı] Protestan yapmış.. Taraftar peyda etmiş.. İngilizler yamandır.. Onları kimse mağlup edemez.. Fakat Wilson'un son notası Almanya ile kat-i münasebeti haklı gösterebilirse de Almanlar da ona cevap veriyorlar.. Verebiliyorlar.. Zannedersem muharebeye kadar müncer olmayacak.. Her tarafı okşuyor.. Şayet muharebeye müncer olursa bizim halimiz ne olur? Allah acısın!. Başka bana beyan-i mütâlaa etmek düşmez. Her ne söylersem hata etmiş olurum.. Benim hiçbir emelim vallahi yoktur. Tallahi yoktur. Ben 33 sene bu devletin tamâmiyet-i mülkiyesini

[48] Mikrobu öldürülmüş.

elimden geldiği mertebede vikaye ettim.. ve öylece de teslim ettim.. Amcam zamanında yapılan borçların da birçoğunu ödedim.. Velev ki(?) devletin 25 milyon borcu vardı.. Sultan Mahmud, Mecid, Aziz zamanlarında hatalar olduğu gibi benim zamanımda da **[s. 278]** hatalar olmuştur. Hata her vakit olur.. Onsuz olmaz. Ben doğru söylerim.. Talat Paşa, Enver Paşadan başka bâ-husus şimdiki zamanda bu memleketi idare edecek ben adam görmüyorum.." dedi.

10 Şubat 1917: "Benim öksürüğüm daha geçmedi. Bugün yazdığınız ilaç geç geldi. Daha iki fincan kadar içtim. Balgam söküyor. Eskisi gibi değil.. Bizim kadınlar da benim gibi öksürüyor. Saray'ın içinde hemen herkes öksürüyor gibi.. Havanın rutubetinden olacak.. Muharebe ne vakit hitam bulacak belli değil. Amerika zannedersem muharebe edemeyecek. Çünkü ahalisi arasında Alman çoktur. Mâni olacaktır. Fakat biz[im] Irak'tan İngilizleri çıkarmamız.. kabil değil.. Bağdat'a doğru ilerleyip orasını da zabt etmesinler.. İngilizler mağlup olmazlar. Bizim halimiz, istikbâlimiz fenadır. Sizin namusunuz üzerine istinaden bu kadar söylüyorum. Yoksa bana şakk-i şefe etmek hatadır. Katiyyen beyan-i mütâlaa etmedim" dedi.

Sayfa 279:

12 Şubat 917: "İki gündür sabahları kalkınca belimde ağrı oluyor.. Adeta bir müddet güç doğruluyorum. Bereket banyoya. Yapıyorum sonra geçiyor.. Öksürüğüm hâlâ devam ediyor. Zaten öteden beri öksürük eksik değil.. Bende müzmin bir şekilde daima öksürük mevcut. Fakat balgam (...) sökmeye başladı. Eskisi gibi ıstırap vermiyor.. Ağrı koluma da giriyor. Böbrek ağrısı değil.. Bugünkü gazetelerde Lloyd George'un nutkunu okudunuz mu? Bir diplomat ağzına yakışmayacak ağır sözler söylemiş.. Almanlar için barbar, vahşi diyor. "İzâ yeise'l-insanu tâle lisanuhu. Ke seyyi's-sevri yesûlu mağlûben ale'l-kelbi"[49] fehvasınca artık ne söyleyeceğini bilemiyorlar. Ah! İngilizler! Doktor Mavroyani Paşa derdi ki İngilizlerle insan müştereken ticaret etse nihayet mutlaka aldanır. İngilizler anûd, mütekebbir, hilekârdır. Diplomatları ağzından çıkan sözlere dikkat edilirse daima lastikli sözler. Adeta orospu karıya benzerler. Sözleri nereye çekilse gelir!.. Lloyd George bir de Balkanlara atf-i ehemmiyet ediyor.. Bundan murat da İstanbul. Zaten Irak'a öteden beri göz dikmişlerdi.. Bugünlerde yine hücumlarını tezyit ettiler. Bağdat'tan korkuyorum! Nihayet zaptetmişler! Sonra çıkarmak nasıl mümkün olur. Elden giden artık geri gelmez. **[s. 280]** 93 Rus muharebesinden sonra Bosna-Hersek'in muvakkaten Avusturya'ya geçmesine İngilizler sebep oldular.. Adeta Berlin konferansında Avusturyalıların avukatlığını yaptılar. Va-

---

49 "Mağlup boğanın köpeğe saldırdığı gibi ümidini kaybeden insanın dili uzun olur."

kıa daha evvel İstanbul'da "Andıraşi" nâmındaki sefir birkaç defa bu matlabda bulundu idi.. Lakin bir tesiri olmadı. Avusturya-Macaristan siyâsiyyûnundan (Metternich) var idi. Metternich'in *Mémorandien*'i vardır[50]. Meşhurdur. Evvelce Türkçeye de tercüme olunmuş idi. Her diplomat, hariciye memuru onu dikkatle okumalıdır. Avusturya siyaseti el'an onun siyasetidir. Dikkat ediliyorsa İngilizler Avusturyalılar hakkında bir kelime bile söylemiyorlar. Bundan ben doğrusu ürküyorum. Sonra Avusturyalılar İngilizler tarafına (İtalyalılar gibi) geçmesinler. Çünkü tuhaf bir millettir. Almanlar gibi değillerdir. Alakadarlar. Rus muharebesinden sonra Ülgün'ü de istiyorlardı. Arnavutlar isyan ettiler. Bir mesele oldu. Nihayet ben Almanları elde ettim. Benim öteden beri Alman siyasetini takip etmeme sebep Avusturyalıların bizim hayırhahımız olmadığını bildiğim ve Almanların daha ağır, mert, dürüst olduğu içindi. Bu sebeple Avusturyalıların er geç bize de bir oyun oynamalarından korkuyorum. [s. 281] Dünyada iki kuvvet vardır. Maddî, ma'nevî. Maddî kuvvet izhâr-i aczedince ma'nevî kuvvet icra-yi hüküm eder. İngilizler de hilekârlıkları ile bu kadar kan dökülmesine sebep oldular ve el'an oluyorlar. Artık bu hal gayretullaha dokunur ve dokunacak da. O zaman İngilizlerin başlarına elbette büyük felaketler gelecektir. İşte benim medâr-i tesellim budur."

14 Şubat 917: "El'an öksürüğüm hafif ise de nezle ile devam ediyor. Adeta 'influenza'. Burnum muttasıl akıyor.. İşte böyle tülbent parçalarına silip tülbentleri batırdım. Pis bir şey. Bugün gazetelerin birinde -İkdam'da- (...) meselesine dair şâyân-i dikkat bir makale var!.. Hakikaten düşünülecek bir mesele. Anadolu'da öyle köyler varmış ki su bile yok. Yarım saat uzaklara giderek, kadınlar su taşırlarmış.. Hattâ guslü ayran ile yaparlarmış.. Tophane Sanayi Taburu'ndan marangozhaneye beş altı nefer gelmiş idi. Bunların içinde birisi Anadolulu. Sözü, hali nazar-i dikkatimi celp etti. Saf bir adam idi. Tuhaf tuhaf söylerdi. Bir gün ona sordum. Köylerde nasıl ev yaparlar dedim.. Tarif etti. Kapı olmadığından soğuktan sıkıntı çektiklerini söyledi. Adamı gönderdim. Kapılar yaptırdım. Köyde (...) **[s. 282]** tuhaf tuhaf tarif etti. Nasıl olacak? Ocak başına kıvrılıverirsin o kadar. Nasıl olur mu? Başının altına yastık, üstüne yorgan örtmez misiniz? Yorgan nerede! Başının altına bir odun parçası korsun rahat rahat uyursun. Kadınlar da öyle mi yaparlar? Hepsi öyle dedi. Ya hasta olunca ne yaparsınız? Hasta olursan arkanı ateşe verirsin . Sonra dönersin, karnını ateşe verirsin. (...) tasvir ettiydi. Evleri de çam odunlarını ortadan ikiye ayırarak, bazen ayırmayarak bir biri üstüne istif ederek yaparlarmış. İki katlı (...) bölmelerle (...) Üst kat (...) alt kata (...) ge-

50 Klemens von Metternich (1773-1859)'in hatıraları ölümünden sonra oğlu Richard tarafından *Aus Metternichs Nachgelassenen Papiere* adıyla Viyana'da yayımlanmıştır.

celeri hepsi bir yerde yatılırmış. Bir pencere bırakırlar ona da cam yerine tahta bir kapak korlarmış. İşte hava, ziyâ da buradan alırlarmış. Ben merak ettim. Bir ufak numûnesini yaptırdım. Bir fikir hasıl ettim. Bir de İbrahim Ağa isminde Sanayi Mektebi'nden çıkma biri vardı. Elleri çolak idi. Lakin [s. 283] her ne gösterilse, yapabilir misin denilse, bakayım efendim çalışırım yapmaya der, tıpkısını yapar getirir idi. O kadar müstaid idi. Bir de Mustafa Efendi vardı. Bunlar şimdi Zeytunburnu fabrikasında çalışıyorlar, iş görürlermiş. Ellerinden iş gelirdi. Ben onların başına Avusturya'dan bir usta muallim getirdim. Hem resim, hesap öğrenir, hem de elbise kestirirdi. Mutlaka hesapta resim bilmesi şarttır. Avrupa'ya talebe göndermektense oradan muallim getirmek daha iyidir. Zira talebe Almanya'ya gönderilirse avdetlerinde sosyalist fikriyle gelirler hükûmetin başına iş açarlar! Mustafa Efendi dediğim benim Selanik'e gönderildiğimden sonra artık başına bir sarık sararak cami cami dolaşmaya başlamış. Hayatını temâdi etmiş. Beni çok severdi. O tuhaf (...) Hicaz'da Mekke ile Cidde arasında yaptırdığım (...) [s. 284] maun ağacından yaptırdığım kapı ve pencerelerini taktırmak için beş altı kişiyle birlikte gönderdim. O kuvvetli idi. Bir şey olmadan geldi. Birlikte giden 5-6 kişiyi sam vurmuş. Hastalıktan ölmüşler. Hicaz'da maun ağacından başka bir şey dayanamıyor. Yıldız'da merasim dairesi elektrikle tenvir edildiği gibi kaloriferi de vardı. Bugün bile davetleri hep orada veriyorlar. Hattâ Yıldız'da bir küçük tiyatro vardı. Davetliler olunca orayı severim. İtalya'dan gelen oyuncularım vardı. Musiki takımı da ilerlemiş idi. Traviata, gibi parçalar hoşuma giderdi. Primadonna da güzel bir İtalyan kızı idi. Sesi de fevkalade güzel idi. Bir gün sokakta Rus sefiri bu kızı takip etmiş. Kıza alakası varmış. Bir yere kadar takip etmiş. Tam kalabalık bir yere gelince kız dönmüş. Sefire birkaç tokat aşk etmiş. Sefir fena halde mahcûb olmuş. Biz de bilahare duyduk. Alfred isminde yine arkadaşlarından birbirini sevmişler. Evlendiler. Alfred de güzel oynardı. Ben operayı severim. Dramdan hazzetmem. Ben Selanik'e gittikten sonra onların, herbiri bir tarafa dağılmış. Lakin Alfred ile zevcesi İstanbul'da [s. 285] kendilerine verdiğim evde kalmışlar. Artık biz madem ki Yıldız'da oynadık. Dışarıda oynamayız demiş. Selanik'te köşk civarında bir İtalyan evi vardı. Bir gün piyanoda benim sevdiğim havalarla Primadonna'nın hazin sesini işittim. Tabiî müteessir oldum. Fakat sesi tanıdım. Güzel piyano da çalardı. Beni severdi. Oraya kadar gelmiş. Bana sesini ismâ' ettirmiş idi. Ayşe Sultan güzel piyano çalar. Keman da güzel çalardı. Fakat arp denilen bir çalgı vardır. İstanbul'da belki 2-3 kişi çalabilir. Ona merak etmiş. Öğrenmiş. Bir gün pür neşeli günde geldi. Arp çalmayı öğrendiğini, istersem çalacağını söyledi. Razı oldum. Çalgısını getirdiler. O kadar mahirane çaldı ki hayrette kaldım. Aferin kızım! dedim.. Abdurrahim Efendi de güzel keman ve mandolin çalar. Selanik'te çalgı bulamadı

ki işitmediniz. Bazen toplanırlar. Biz bize bana konser verirlerdi. Alafranga çalgıyı dinlerim, severim" dedi.

Sayfa 286:

18 Şubat 917: Gece: Yanında aynı kanepede başında kalın ipek örtüsü Müşfika Hanım oturuyordu. "Bizim kadın tıpkı benim gibi öksürüyor. Muayene buyurunuz da benimki gibi bir ilaç yazınız. Ev içinde adeta salgın. Herkes aynı suretle birer kere nezle oluyor. Olmayan hemen kalmadı. Bir ilaç -bir kutu tertip olundu.- İki gecedir havagazları yanmıyor. Bu gazlardan, petrol lambalarından kullanıyoruz. Tutuşup bir kaza olmasın dedi. "Kadıköy'ünde de öyle mi?" "Tabiî her tarafta kömür fıkdanından dolayı havagazları yanmıyor" dedim.. "Bu harp de ne vakit hayırlısıyla hitam bulacak! Daha ne kadar sürecek. Elbet İngilizler de tahte'l-bahirlere karşı bir şey bulacaklar. İş inada bindi. Zannetmem ki yalnız tahte'l-bahirle İngilizler mağlup edilebilsin. "Talat Paşanın Meclis-i Mebusan'daki nutkunu tabiî okudunuz. Ben pek güzel buldum. Ben bîtaraf bir adamım. Doğrusunu isterseniz şimdi onun yerini tutacak kimse yok. Allah için zeki adam."

20 Şubat 917: "Öksürüğüm hafiftir. Tamamıyla fakat geçmedi. Buyurunuz oturunuz. Azıcık yakın oturun. Ahval nasıl? İyi gibi değil mi? İngilizler de Irak'da muttasıl hücum ediyorlar. Amma velakin benim pirim "Seyyidinâ Abdülkâdir-i Geylânî" hazretleri Bağdat'ta medfundur. Bağdat'ta **[s. 287]** güzel, muhteşem bir türbesi vardır. Ben de zaman-i saltanatımda hizmet ettim. Biraz daha bir şeyler yaptırdım. Hazreti Mevlana'nın kabrini İngilizler çiğneyemeyeceklerdir. Nasıl ki Çanakkale'yi geçemeyecekler dedim.. geçemediler. Bağdat'a da giremeyecekler diyor[um]. Giremeyecekler. Etrafına gelebilirler. Fakat asla Bağdat'a girmeyecekler inşallah!.. "Arşüdük Maximilian gelmiş. Gazeteler yazıyorlar. Avusturya imparatorunun usûlen resmî tetevvücünü bir nâme ile zât-i hükümdâriye bildirecek. Buraya olduğu gibi bütün imparatorluklara, hükümdarlara bildirmek usûldendir (Almanlar, Avusturyalılar, İngilizler ve hâkeza). Maximilian imparatorun biraderidir. Sırbistan'da öldürülen veliaht da biraderi idi. Müteveffa imparator amcalarıdır. Müteveffa Fransuva Joseph[51] gayet dindar, halûk bir adam idi. Mutlaka lâ ekal üç saatini günde sarayındaki kilisede ibâdetle geçirir. Bazı yortu günleri belki daha çok beş saat ibadetle meşgul olurdu. Yegâne bir oğlu vardı. Yakışıklı genç idi. Hattâ bir prensesle teehhül ederek balayını İstanbul'da geçirmek üzere benim yanıma geldi. Prenses de güzel idi. Lakin aslen Rum fakat Viyana'da Avusturya tebaasından ... nâm familyadan bir Rum kızını sever. **[s. 288]** Muâşaka eder. Prensesle adeta talak vâki olur. Bir gün sokakta bir zâbit tarafından öldürülür. İmparator da mah-

[51] Franz Joseph (1830-1916).

dumunun bu çapkınlığına gücenir. Öyle şeyler istemez idi. Sonra kızlarından başka vârisi olmadığından kardeşinin oğlu veliaht olur. O da Sırbistan'da zevcesiyle beraber öldürülür. Nihayet bildiğiniz vechile veliaht kral olur. İmparatorun vefatı üzerine de şimdi kral ve imparator oldu. Müteveffa imparatorun oğlu veliahtın balayını burada geçirmek üzere buraya geldiği vakit bir de doktoru vardı. Kendisinin zaten pek sevdiği arkadaşı imiş. Yanından ayırmaz idi. İri yarı, uzun boylu, yakışıklı bir zat idi. Prens güzel mandolin çalıyordu. Bir pirça Burhaneddin Efendi piyano ile *accompagnement* etti. Bir parça da dediğim doktor, o da güzel piyano çalarmış, *accougafmenato* etti. Alman doktorları gayet ciddi, ağırbaşlı, muttasıl mütâlaayla meşgul oluyorlar. Daha efendiliğimde bir Alman doktorum vardı. Buraya geleli çok zaman olmuş, yaşlı başlı idi. Cülusumu müteakip vefat etti idi. O da iyi bir doktor idi. **[s. 289]** İhtimal harpten sonra gerek Avusturya ve gerek Almanya imparatorları zât-i şâhane ile görüşmeye gelirler. Hele Almanya imparatorunun büyük oğlu veliaht gelir. Burasını sever. Birkaç kere gelmiş idi. Lloyd George, daha bilmem kim Rusya'ya gelmişler. Acaba nasıl? Nereden gittiler. Tahte'l-bahirlerden korkmadılar mı?" "İnşallah avdetlerinde tesadüf ederler de Lord Ketchez batarlar" dedim. Güldü.. Dedi: "Rusya saraylarında birçok Alman prensesler var. Zâdegân içinde Almanlar var. Rusya'da Alman mühimdir, çoktur. Almanlarla muharebeye nasıl girdiklerine şaşarım. Bir kere Ruslar münferit sulh yapsa o vakit Fransızlar dayanamaz. Sulh çabuk olur".

24 Şubat 917: "Bu gece burada kaldığınızdan dolayı memnun oldum. Bizim kadın diyerek -kanepede oturmuş ve başına ipekli örtüsünü ber-mu'tad örtmüş- (Müşfika hanımı) göstererek hâlâ öksürüğü geçmedi. Güzelce bir muayene buyurunuz da *suspecte* bir şey olmasın. Geceleri göksünde bir hışıltı oluyor" dedi. Ba'de'l-muayene basit bir nezle öksürüğü olduğunu söyledim. Fakat ben daha muayene ederken *"Est-ce qui suspect?"*[52] diye Fransızca sordu. Ve nefiy cevabı üzerine: **[s. 290]** *"Rien?"*[53] dedi. Ben de evet! Korkulacak hiçbir şey yok. Temin ederim dedim.. Oturduk: "İngilizler Irak cihetinde yine bugünlerde hücum ediyorlar. Mutlaka Bağdat'ı almaya niyet ettikleri ve bize bu sebeple muttasıl yüklendikleri anlaşılıyor. Öteden beri onların Irak'da gözleri vardı. Almanlar Basra'ya emniyetleri için ne yapmak lazım ise yaparlar. İran'ı Rusya ile taksim ettiler. Kuveyt-Cuite şeyhi Mübârek es-Sabah vardır. Basra'dan aşağı tarafta bir yerde fakat Basra'ya uzakça bir adada oturur. Bundan on beş yirmi sene evvel Basra valisi -valiler de bazı idaresiz, münasebetsizler bulunur- o zamana kadar bize karşı sadakatde bir kusuru olmayan şeyhi bir sebeple gücendirir. İdare edemez. Aralarında bir ih-

[52] Şüpheli bir şey var mı?
[53] Hiçbir şey?

tilaf olur. Zaten İngilizler de fırsat aradıklarından hemen Mübârek es-Sabah'a yanaşırlar. Birçok paralar verirler. O zaman Mübârek es-Sabah da İngilizlere temayül eder. İngiliz himayesine girer. Lakin büsbütün [s. 291] bize karşı da gelmez. İşte bu defa İngilizler fırsattan bi'l-istifâde iptida oraya yani Kuveyt'e asker çıkardılar. Sonra Basra'ya yürüdüler. Nihayet Bağdat'a kadar yaklaştılar. Öteden beri gizledikleri âmâli şimdi mevki-i icraya vaz ediyorlar. İnşallah muvaffak olamazlar" dedi. Vapurların adedi azalmış, karşı tarafta benim yaptırdığım Kağıthane suyu kesilmiş. Havagazları bakınız pek fena yanıyor. Bazen hiç yanmıyor. Kömürsüz (...) siz isma' etseniz. Ben iyi hatırlıyorum. Halil Rıfat Paşa Rumeli tarafında -mahallini tahattur edemiyorum- maden kömürü imtiyazı aldı. Bunu tahkik etseler meydana çıkar. Oradan kömür çıkarırlar. Faydası olur dedi. Ben, tabiî o gibi madenden şimdi istifade olunmuyor değil. Anlaşılan kâfi gelmiyor. Her cins pek iyi değil (dedim). "Hayır, benim dediğimin cinsi pek iyidir. Tahlil olunmuş idi. Miktarı çok, pek zengin bir maden diyorlardı." dedi.

28 Şubat 917: "Bu gece burada kaldığınıza çok memnun oldum. Buyurunuz. Benim öksürüğüm devam ediyor. Zaten nezle öteden beri var. [s. 292] Sigaradan. Kadının da el'an öksürüğü, nezlesi devam ediyor. Bu gece size çıkamadı. Kadınların -Havva'nın kızlarının- işleri bitmez. Sebepleri eksik olmaz. Yarın sabah kendini gösterecekmiş.. Mamafih ilacı içiyor. Ahval-i umumiye gittikçe karışıyor. Tahte'l-bahirler ve saire ile günden güne kızışıyor. Fakat dönüp dolaşıp mesele hep bize teveccüh ediyor. Kafkas cihetinden Ruslar.. Bağdat, Arabistan cihetinden İngilizler.. Rumeli'den de d'Espery ordusu adeta bizi muhasara etmek fikri anlaşılıyor. Allah muînimiz olsun. Milletin mukadderatı böyle ne yapalım!"

02 Mart 917: "Bu gece yine burada oldunuz. Memnun oldum. Buyurunuz benim artık hiçbir şeyim kalmadı. Bugün her günden daha iyiyim. Kadın daha öksürüyor. Yine ilaç istiyor. Ahvalin ne renk kesp edeceğini kestirmek mümkün olmuyor. Arabistan'ın İngilizlerden tathîrini hiç zannetmiyorum. Rusları da nasıl çıkaracağız. Aklım ermiyor. Meğer ki Almanlar kat'î bir galebe elde etsinler! Şerâit-i sulhiyyede ısrar etsinler. Fakat İngilizler de ne yapıp yapıp çıkmamaya gayret edecektir." [s. 293] "Bugün yine sizi burada alıkoydum. Çok suistimal ediyoruz. Bizim için hanenize gidemiyorsunuz. Rahatsız oluyorsunuz. Kadının kalfası vefat etmiş. Bundan müteessir oldu. Ayşe Sultan elinde büyüdü. Emektardır. Sultan da burada yok. Bütün eve o bakıyordu. Onun bir (...) vardır. Nasılsa bir gün hamamda arkasını bir sinek ısırır. Şarbon olur. O hastalık da malumunuz.. Çıbanın etrafı kanlı oluyor.. Doktor görür. Hemen ameliyat yapılmalı, Cemil Paşa gelsin der. Cemil Paşa gelir. Arkasından koca bir et parçası çıkarır. Kloroform vermeye de hacet kalmaz. Çünkü o hastalıkta hissiyat da kayboluyor. Hasta ameliyatın acısını duymuyor. Orası

çukur kaldı. Bir pamuk yumak kor öyle elbise giyerdi. – Cavid Beyin nutkunu pek beğendim. Hiçbir şey gizlemiyor. Serbestçe söylüyor. Bir sofrada yemek yedik. İnsan bir sofrada yemek yediği adamı unutmaz. Görürseniz söyleyiniz. O da beni unutmasın.. Sizi takdir ediyor deyiniz. (300) milyon borcumuz olmuş.. Ben istikrazdan korkardım. **[s. 294]** Vükelâdan istikraz yapalım diyenlere karşı istikrazın neticesi maliye kontrolü olacağını söylerdim. Vaz geçirirdim. Sultan Aziz merhum zamanında 200 milyon kadar borcumuz olmuş. Ben ödedim. Zamanımda (20) milyona kadar indirdim." dedi. Tabiî 20 milyona kadar borcumuz hiçbir zaman inmemiş idi. Her neyse! Cevap vermedim.

13 Mart 917: "Benim daha öksürüğüm geçmedi. Bu sabah sol taraf ımda ağrı duydum. Banyodan sonra geçti. Kalbimde romatizmadan ileri gelen bir illet olmasın!" Ba'de'l-muayene öyle bir şey olmadığını temin ettim. Daha makama gelmezden evvel kalbimde bir çarpıntı hissetmeye başladım. Yeni de teehhül etmiş idim. Biraz itidal dairesinde hareket etmemişim ki onun da tesiri oldu. İbrahim Bey isminde bir doktorum vardı. Kendini (...), kalp hastalığında ispat (...) ederdi. Kalp hastalığı nasıl olduğunu bana hikâye ederdi. Ben de kendimde merak etmeye başladım. Marburg'dan(?) bir kalb dinlemeye mahsus alet tedarik ettim. Günde birkaç kere kendi kalbimi dinlerdim. Odamda kalfaları dinlerdim. Adeta kalp hastalıklarını, **[s. 295]** Valvulelerinde bozukluk mu var? darlık mı var anlar idim. Fakat doktor gibi meraklı oldum. Zavallı doktor nihayet kalp illetinden vefat etti. O zaman Balıklı'da(?) bir türbe var. Oraya gidenlerin iyi olduklarını işittim. Adeta arabadan sarsılmamak için hayvanla, hem de zayıf bir külüstür hayvanla geldim. Türbenin eşiğine secde ettim. Bir hüzün geldi. Bilmem ne kadar müddet kalmışım. Dua ederken bana bir hal geldi. Bir cezbe hali oldu. Sonra gözümü açtığımda yeni dünyaya gelmişim sandım. Türbedara bahşiş verdim. Türbeyi tamir ettirdim. – Bu gece gazete yazmış.. Meclisin müddeti Mart ayına kadar temdit edilmiş.. İradeyi mebusândan Talat Paşa okumuş. Allah millete acısın. Ümmet-i Muhammed bu harp beliyyesinden karîben kurtulsun! Vükelâ çok çalışıyor. Şimdi gerek Said Paşa, gerek Kâmil Paşalardan birisi olsaydı milletin başına felaket idi. Onların ölmeleri ayn-i rahmet oldu. Said Paşa âlim idi. Lakin bana küfran-i nimet etti. Kâmil Paşa fena bir adam idi. Said Paşayı **[s. 296]** vükelâ bir aralık burada istemediler. Bu adam burada kaldıkça rahat olmaz. Bursa'ya valiliğe falan gönderseniz dediler. Ben de Said Paşayı çağırdım. Keyfiyeti kendisine söyledim. Oraya memuren değil kendiliğinden bir ay tebdil-i hava gitmesinin münasip olacağını anlattım. Adeta kendisini siyanet ettim. O doğru oradan Artin Paşanın hanesine gider. Fransızca hocası idi. Benden şikâyet eder. Ben kendisine bu kadar hizmet ettim. Beni Bursa'ya nefyediyor der. O da böyle bir şey me'mul etmem, zira size karşı teveccüh-i şâhaneleri olduğu-

nu bilirim. Siz tevehhüm ediyorsunuz der. Dinlemez. İngiliz sefarethanesine iltica eder. İşte böyle dâhi bir sebeple sefarethaneye gider. Sonra ben yine birkaç adam gönderdim. Yanlış düşündüğünü anlattım. Konağına gitmesini nasihat ettim. Vükelâya karşı da müdâfa ettim. İyiliğime karşı fenalık gördüm. Bazı iyi adamlara da tesadüf ettim."

Sayfa 297:

16 Mart 917: "Bu gece burada kaldığınıza pek memnun oldum. Öksürüğüm hafifçe devam ediyor. Verdiğiniz ilaçlardan fayda gördüm.. Tekrar yazarsanız iyi olur. – Bu gece gazetede Rusya'da ihtilal olduğunu yazıyor. Çar istifa etmiş.. Yerine veliaht geçmiş!. Demek Grandüklerin işte parmağı var. Veliaht daha çocuktur. Rusya monarşi bir hükûmettir. İsyanı bastırır.. Ben öyle derim. Eğer hükûmet de ihtilalcilerin eline düşerse Rusya dağılır.. Vakıa bizim için iyi olur. Bakalım hakikat olup olmadığı 3-5 gün içinde belli olur.. İsyan edenler sulh istiyorlarmış.. Pek güzel! Zaten çardan memnun değiller.. Çar veliaht iken Japonya'ya gitmiş idi. Orada kafasına kılınçla vurmuşlar. O zamandan beri sersem kalmış idi.. Bunun için harekâtını beğenmeyenler çoktur. Grandük Nikola Çar'ın amcasıdır.. Rus muharebesinde babası Ayastefanos'a gelmiş idi.. O zaman bu Grandük Nikola daha genç idi. Hastalanmış idi. Uzun boylu, yakışıklı, zayıf bir çocuk idi. Bana geldi gördüm. Misafir oldu. (...) idi."

Sayfa 298:

19 Mart 917: "Vücudumda sabahtan beri bir kırıklık var.. Biraz da ateşim var.. Muayene buyurunuz. Nabızlarda sürat var zannederim. Boğazım da kuruyor. Boğaz veremi olmayayım? – Rusya'daki isyanların esası layıkıyla anlaşılmadı. Telgraflar birbirini cerh ediyor. Kimi çar istifa etti. Oğlunu da çarlıktan ıskat etti diyor.. Kimi de henüz böyle bir şey olmadığını yazabiliyor. Hasılı henüz ahval belli olmuyor.. Tabiî beş altı güne kadar hakikat ne ise meydana çıkar!." dedi.

23 Mart 917: "Buyurunuz. Bizim kadın nezle olmuş. Öksürüyor. Muayene buyurunuz. İlaç tertib ediniz. – Dünya ateş içinde.. İnsanlar birbirini boğazlamaktan ne vakit vaz geçecek. Rusya da karıştı. Daha ahval müphem.. Sulh istemeyenler de var. Olabilir ki Almanyalılar Rus'la sulh edib İngiliz'e karşı gelsinler!.. Ah! İngilizler.. Dünyayı parmak ucunda oynatırlar. Kendilerine bir şey olmaz. **[s. 299]** Daha bu sözü Selanik'te söylemiştim. Bağdat hattını Almanlara ihtiyaten biz vermiştik. Isparta'dan dolaşarak başka bir tarik ile Bağdat'a bir hat yapmayı da İngiliz-ler teklif ettiler.. Adeta Babıâli, Hakkı Paşalar.. filanlar! razı oldular.. Para kuvveti ile İngilizler onları razı ederler. Varsa İngilizler yoksa İngilizler diye İngilizleri methediyorlardı. Ben razı olmadım. Hattâ Yafa-Kudüs hattına da 300 bin liraya fahiş bir fiyatla İngilizlerden satın aldır-

dım. Hicaz hattını bu suretle serbest bıraktım. Beni Times ve sair gazeteler İngiliz düşmanı diye yazdılardı. Şimdi İngilizlerin hakkımızda ne kadar fena fikirler besledikleri tebeyyün etti. İnşallah bu beliyyeden de kurtuluruz. Ben dua ediyorum. Başka ne yapabilirim."

25 Mart 917: "Bugün ihtiyatsızlık ettim. Soğanlı yumurta yedim. Hazım edemedim. Midemde gaz yaptı. Bu sebeple karbonat aldım. Geçti. Fakat daha evvel yemiş tozu (...) aldım. Bir iki amel de oldum. Dışarıda epidemi yok ya? - Bugünkü gazeteleri okudunuz. Çar kaçmış?. İhtilal var. Daha hakikat anlaşılamıyor.. Allah encâmını hayır eyleye.."

Sayfa 300:

27 Mart 917: Dışarıda sofada istikbal etti. Koltuğunu verdi. "Bu gece burada kaldığınıza memnun oldum" diye beni koluna taktı. "İçeride karnı şişmiş. Muayene buyurursunuz. Tüberküloz veya kalp illeti ve (...) gibi hastalıkları olmasın?.. Öksürüğü devam ediyor. Geçmiyor merak ediyorum. Dün gece sabaha kadar öksürdü. Hiç uyumadı" dedi.. Ben de ba'de'l-muayene temin ettim. Bir bronşitten başka bir şey yok. Mamafih her gün hamamda terleyip soğuk almış, dedim.. "Aynı kerâmet" dedi. "Her gün beni (...). O kadar söylerim dinlemez. Bu kadınla otuz kırk senedir bir aradayız. Hiçbir gün beni terk etmedi. Beni sever. Ben de onu hoş kullanırım. Allah razı olsun!" dedi. Tabiî bu sözleri Müşfika Hanım da dinliyordu. Nihayet: "Siz rahatsız olmayınız, çıkınız" dedi. Kalktı gitti. Ahvalden söz açtı. "Bu muharebe ne vakit bitecek. Bakalım gelecek kış da sürecek mi? Her şey pahalı. Ben er geç bizim yorganın başına gelir diye korkuyorum dedi.. Beyan-i teessür etti.. (...) benden sorun" dedi.. (...).

12

Onikinci Defter

Sayfa 01:

29 Mart 917: "Hanım için yazdığınız ilaç geldi. İçiyor. Yarın kesb-i hali size söylerim. Ona göre ilaç tertip olunur. Rusya ihtilali karışık görünüyor. Dün akşamki gazete çar ve çariçenin İngiltere'ye gideceğini yazıyordu. Buna inanılır. Zira emsâli var. Fransa'nın Orléans hanedanı Hanover kralı İngiltere'ye gittiler. İngiltere kanunları bu gibi dehâlet edenleri himaye ediyor. Malikâneler aldılar. Mal ve canlarını emniyet ve selamete taşıyorlar. Fakat bugünkü gazetelerde aksine çar ile çariçenin casuslukla ithamlarını yazıyorlar. Burası garip! Kime karşı casusluk etmişler. Buna akıl ermiyor. Bu havadisi İtalyan adamları veriyor. İtalya'dan geliyor. Ben İtalyanlara çalgıcı derim. Çünkü onlarda hakikaten mahir çalgıcılar, mahir oyuncular çıkar. Hattâ Yıldız'da benim de bir küçük tiyatrom vardı. Oyuncuları İtalyan idi. İçlerinde bir şarkıcı da vardı. Haftada bir ekseriya cuma geceleri **[s. 02]** sultanlar, şehzadeler gelirdi. Bazen Mısırlı prenslerden de davet ederdik. Orayı çok severdim. Operayı ben de seyretmek için tiyatroya giderdim. Misafirlere orada hoş-âmedî ederdim. Hatırlarını sorardım. Tiyatroda kafesler konur. Prensler de bulunurdu. Oyunlar arasında birkaç dakika dolaşır hallerini hatırlarını sorardım. Sonra locaya çekilirdim. Yanıma kim gelecek ise gelirdi. İki saat kadar tiyatroyu seyrederdim. Hiçbir vakit nihayetine kadar durmazdım. Bahusus kış geceleri tiyatro da kaloriferle ısınırdı. Sıcacık olurdu. Alafranga müziği çok severim. Alaturka mineurdür. İnsana hüzün verir. Halbuki alafranga öyle değildir. Onda bir haylice kaide vardır. **[s. 03]** Crespine(?) -Haydutlar(?) piyesini çok severim. Verdi'nin parçaları Mu-na(?), [La] Traviata, [Il] Trovatore gibi parçalar gayet güzeldir. Primadonna'nın sesi de kendisi de güzel idi. Beni severdi. Ben de ona ibrâz-i teveccüh ederdim. Hattâ benim yanımda diğer bir oyuncu ile sevişirdiler. Evlendi, teehhül etti. Üç tane çocukları oldu. Hattâ zannederim biz Selanik'te iken Selanik'e de geldi. Bir kere köşk civarında bir İtalyan evinden bana sesini işittirdi. Benim sevdiğim parçaları piyanoda çaldılar. O da sesle söyledi. Şimdi hâlâ İstanbul'da olmalı. Diğer birkaç oyuncu da kederlerinden bilahare ölmüşler! Öyle işittim. İtalyanların bazı bu hususta tuhaf tabiatları var. Bize benzemezler. Benim gibi büyük birader de musiki severdi. Güzel alet çalardı. Ben biraz piyano çalarım. Violin de çalmak **[s. 04]** talim ettim. Fakat güç olduğundan vazgeçtim.. Bizde küçük birader ile zât-i şâhane musiki sevmiyor. Vahdeddin Efendi de sevmez. Merhum biraderim Burhaneddin Efendi güzel flüt çalardı. Hattâ göksüne dokundu. Kerimelerimden Naime Sultan pek güzel piyano çalar. Naile Sultan da bilir. Zekiye Sultan bilmez. Hele Burhaneddin Efendi fevkalade piyano çalar. Bir konser verebilir. Abdürrahim Efendi piyano da çalar. Fakat daha iyi mandolin çalar. Ara sıra toplanırlar, ailece bana konser verirlerdi." dedi.

3 Nisan 917: "Kadını muayene buyurunuz. Tozlardan çok fayda gördü. Pek az öksürüyor. Eskisi gibi şiddeti kalmadı." Muayene ettim. Filhakika azalmış dedim.. "Kadın! Sen git. Sıkılma" dedi. **[s. 05]** "Buyurunuz" dedi. Oturduk. "Rusya ahvali de pek karışık. Bugünkü gazeteler hükûmet-i muvakkate azasının karargâha gittiğini yazıyor. Fakat hükûmet-i muvakkate ne demek? Ne hükümdar var. Ne de bir reisicumhur! Hasılı karışık bir şey. Bugünlerde sulh sözleri başladı. Almanların, Rusların başvekilleri sulhtan bahis ediyor. Yek diğerine karşı husûmetkârane değil mülayimâne hitap etmeye başladılar. İnşallah memleketimize hayırlı olur. Benim hiçbir emelim yok. Vallahi yok. Billahi yok. Emelim vatanımı selamette görmek, âhir ömrümü rahat ve huzur ile geçirmektir. Ben derviş bir adamım. Her şeyi hoş görürüm. Bazen gazlar yanmıyor. Petrol gazı yakıyoruz. Pis pis kokuyor. Eyvallah diyorum. İşte bunun burasında kış, pencereler rabıtalı olmadığından, sobalar ısıtmıyor. Soğuk oluyor. Ne yapalım? **[s. 06]** Önümüz yazdır. Ben Kadirî tarikatına mensubum. Hazreti Pir'in tarikatına sülûk edenler her şeyi hoş görürler. Hattâ bazı mahrumiyetlere katlanmanın sevabı bile vardır. Halimize hamd eyleriz. Dua ederiz. Ben şimdiye kadar geçirdiğim felaketleri bir nakletsem hayrette kalırsınız. Birkaç defa suikasta duçâr oldum. Bir kere kaşım ayrıldı. İlk felaketim 12-13 yaşında kızımın kazaen yanması ve bunun neticesi birkaç saat sonra vefatı ile başladı. Kibritiyle oynarken entarisi tutuşmuş. Yanında yalnız validesi varmış. Bir pazar günü Beşiktaş Sarayı'nda tül elbise giymiş! Tül elbise parlamış. Başka kimse olmadığından validesi söndürememiş. Validesinin elleri yanmış. Kızın da tekmil **[s. 07]** vücudu yanmış. Ben de biraderim merhum Burhaneddin Efendi ile Çengelköy'ünde deniz hamamında idik. Ben hamamda iken söylemek istemediler. Fakat beni çağırmak için gelen adama (...) sordum (...). Halinden, tavrından bir şey olduğunu anladım. Ne var dedim. Sizi saraya istiyorlar. Bir şey yok dedi. Oradan kayığa atladım. Ser'î kürekle Beşiktaş'tan saraya geldim.. Baktım rıhtımda kalabalık var. Yanaştım. Ne var dedim.. Acele rıhtıma çıktım. Amcam da oraya gelmiş. Beni içeriye girmeye bırakmadılar. İptida Marko Paşa ilerledi. Efendi hazretleri bana itimadınız vardır. Merak etmeyiniz. Tıbben ne yapılmak lazımsa yaptım. Üst tarafı Cenâb-ı Hakk'ın inayetine kalmıştır. (...) bir kaza neticesi vücudu yanmış, **[s. 08]** demesi üzerine etrafımdakileri elimle iterek, bırakın ben gidip kendim göreyim dedim.. Beni bırakmak istemiyorlardı. Ben ise etrafımdakilere mümanaat etmeyiniz vururum, dedim.. O sırada bayıldım. Yüzüme su dökmüşler ayıldım ve doğruca harem dairesine gittim. Odadan girdim ki kızın her tarafı sargı içinde. Yalnız gözleri pamuklar, sargılar arasından görünüyor. Bana doğru bir baktı. Sanki beni bekliyormuş. O anda vefat etti. Ben de ağlamaya başladım. Gözlerinden öptüm. Sonra amcam da yanımda beraber gelmiş. Beni çekti. Haydi artık

burada durma. Git Nişantaşı'nda validenin dairesine, dedi. Şimdiki (...) [s. 09] tahsis olunan daireye beni gönderdi. Ben bir hafta orada valide-min dairesinde kaldım. Onlar cenazeyi Yahya Efendi Dergâhı'na kaldır-dılar. Felaket bununla başladı. Ben bir felaketzedeyim. Benim yerime başka biri dayanamaz! Ben derviş olduğum için Kadirî tarikatına mensu-bum. Hazreti Mevlana tarikatında insanda sabır zâiddir. Hindistan'da da birçok müritleri vardır. Bağdat'ta Abdülkadir-i Geylânî Hazretlerinin türbeleri vardır. Pek kıymettardır. Her sene Hindistan'dan birçok hedi-yeler gelir. Ben de türbeyi tamir ettirdim. İnşallah İngilizler oraya gire-mez! (Bu esnada İngilizler Bağdat'a girmiş bulunuyorlardı.) Bizde Bekta-şî tarîki vardır. Onlar başkadır. Adeta onların suretleri acîb oluyor. Pis oluyor. Çok işret ediyorlar. Sakal bıyığa karışık bir hal alıyorlar. [s. 10] Tuhaf bir hikâye nakledeyim: Masum Efendi isminde bir zat medrese tahsili görmüş. Hoca olmuş. Fazla(?) Bektaşî olmuş. Arabîde benim ho-cam Hulûsi Efendiden ders almış. Bektaşîlerin (Cavidan) isminde bir ki-tabı var okumuş. Erzurum tarafında birçok kişileri Bektaşî yapmış! Ba-na yazdılar. Ben de o adam kimse, bana gönderin, dedim.. Geldi. Huzuru-ma celp ettim. Ulemadan bir zat dahi tesadüfen hazır idi. Tahsil gördüğü için Erzurum taraflarında birçok kişiyi kandırmış Bektaşî yapmış.. Elle-rinin tırnakları kirli, sakal bıyığa karışmış. Seninle şu hoca efendi de ha-zır olduğu halde tutuşalım. Sen ders görmüş bir adamsın. Sana bazı su-aller soracağım dedim.. Fıkıhtan, şurûdan birkaç sual sordum. Cevap ve-remedi. [s. 11] Hüngür hüngür ağlamaya başladı. Şöyle yanıma gel de-dim.. Tövbe istiğfar etti. Şimdi seni Yahya Efendi Dergâhı'na misafir göndereceğim. Şeyh efendi ahbabımdır. Sana orada yer gösterirler. Ora-da bir müddet ibadet, tâatle vakit geçirirsin. Sonra da Hicaz'a gidersin. Sonra gider Bağdat'ta Hazreti Abdülkadir-i Geylanî Hazretlerinin türbe-lerini ziyaret edersin dedim.. Filhakika Hicaz'a gitti. Orada tavaf ettik-ten sonra ben buradan bir yere gitmem der. Tesadüfen orada şebeke-i Rasulullah[1] civarında vefat etmiş. Diğer garip bir hikâye daha var. O da Boğaziçi'nde kiliselerden birinin despotu[2] bana müracaat etti. Ben öte-den beri din-i İslam'ın kutsiyet ve ulviyetini takdir ettim. İman ettim. Beni muhafaza et. Ben de onu [s. 12] Musika(?) kışlasına gönderdim. Oradan başka bir yere gitmek istemedi. Ölünceye kadar orada kaldı. Te-lifatla vakit geçirdi" dedi.

07 Nisan 917: "Bu gece sizi yine burada alıkoydum. Bugün sabahle-yin uykudan kalktım. Öksürdüm. Balgamda bir ufak parça kan gördüm. Birkaç kere tükürdüm. Azar azar kan vardı. Akşam üstü bir şey kalma-dı. Boğazda tüberkül olmasın? Bu sebeple gargara isterim. Fakat siz mu-ayene etmeden yapmadım. Gargara Enioliazot(?) mu? Astrigout(?) mu la-

[1] Şebeke-i Rasulullah: Hz. Peygamber'in kabri, mezarı.
[2] Despot: Rum piskoposu, metropoliti.

zım?.. Görünüz de ona göre gargara yapayım? Elektrik lambası var. İsterseniz onunla muayene ediniz" dedi. Muayenede *thergina*(?)'da cibâyat(?) var. Birkaç (...) tevessü' etmiş. Oradan kan gelmiş.. olacak. Âsârı var. **[s. 13]** Belki oradan gelmiştir, dedim.. "Amerika'nın harbe karışmasına ne dersiniz? Monreo kanunu[3] mucibince Amerika Avrupa işlerine karışmayacak. Artık ne hukuk ne muahede hiçbir şey kalmadı. Amerika da Avrupa işlerine karıştı demek. Ama ne yapacak? Bizim memlekette birçok mektepleri var. Hattâ Ermenilerden şubesi var. Ermenilerin adeta hâmisidir. Sulh masasında Ermenilerin hukukunu muhafaza etmek bahanesiyle onları himaye edecektir. Herhalde bir Ermenistan hükûmeti teşkiline yardım edecektir. Sefir daha buradan gitmedi ya? Avusturya Bulgaristan'dan dahi geçti değil mi?" Evet! dedim.. "Rus donanması boğaz medhaline geçen gün tayyarelerle bomba atmış. Terkos tarafını topa tutmuş. Alman tayyareleri İstanbul'a gelmesin? Rusya'daki ahvale aklım ermiyor. Şimdi cumhuriyet mi yapıyorlar. Acaba çar ne oldu?" dedi.

Sayfa 14:

16 Nisan 917: "Dildade Kalfanın kulağı nasıl? Benim boğazımdan bugün de balgamla karışık bir kere kan geldi. Bir kere muayene ediniz" dedi. Muayene ettim.. Kaide-i lisanın sağ levzeye yakın bir noktasında cüz'î kan âsârı gördüm. "Rusya ahvali hâlâ müphem. Daha çok su götürür yeri var" dedi..

19 Nisan 917: Gece. "Bu sene nezleden kurtulamayacağım. Yine burnum akıyor. Öksürüyorum. Ateşim de var. Bir kolunu uzatarak nabzımı muayene buyursanız" dedi. Filhakika nezlesi aşikâr idi. İyi olmuş iken yine tekerrür etmiş dedim.. İlaç tertip ettim.

21Nisan 917: Gece. "Yine öksürükten mustaripim. Dün akşam sabaha kadar uyutmadı. Bir gıcık tuttu. Teverrüm mü ettim? Nedir!" Yine ba'de'l-muayene ilaç yazdım.

Sayfa 15:

22 Nisan 917: Gece. "Bugün sağ tarafımda nefes alırken -sağ memesi altını ve koltuk arka ciheti işaret ederek- burada bir ağrı duyuyorum. Arka tarafımda da şu noktaya aksediyor. Zatürree olmayayım? Bir muayene buyurunuz" dedi. Muayene ettim. Bir hafif ihtikan mevcut. Fakat zatürree alameti yok. Nabız 80, derece-i hararet 36,5 idi. "Bugün Talat Paşa Almanya'ya gitmiş. İnşallah devlet için iyi olur. Ben Talat Paşa'yı pek severim. Hepsinden daha zeki ve işgüzardır. Acaba kim vekâlet

[3] Amerikalı siyaset adamı James Monroe'nun (1758-1831) 2 Aralık 1823'te ilan ettiği, Amerika'nın Avrupa işlerine karışmayacağı, Avrupa'nın da Amerikan kıtasında yayılmacı emeller beslemekten vazgeçmesi gerektiği esasına dayanan doktrine verilen isim.

ediyor? Zaten Talat Paşa, Enver Paşa, Câvid Bey bunlar memleketi idare ediyorlar. Onlardan başka idare edecek de göremiyorum. İnşallah hayırlısıyla sulh olur. Ümmet-i Muhammed kurtulur. Benekli humma çokmuş? Benim tecrübem vardır. Bir aralık Viyana'da kara humma denilen bu benekli humma olacak, o sırada zuhur eder. **[s. 16]** Aynı zamanda İstanbul'da da adeta beledî halinde hüküm sürerken Viyana'da Tuna suyunu içtiklerinde bu hastalık olduğu ortaya çıkar. Sonra demir borularla Viyana'ya temiz memba suyu getirirler. Hastalık da mündefi olur. Yıldız'daki hastahanede dahi böyle tifolular olduğunu haber aldım. Merak ettim. Viyana'da suyu demir borularla akıttıktan sonra hastalık geçtiğini anlayınca ben de Kağıthane taraflarında avlanırken birçok memba suları olduğunu bilirdim. Dressete Paşayı ve sair iki erkân-i harbi memur ettim. Onlara su membalarının bulundukları yeri tarif ettim. Gittiler, keştfettiler. Membaların sularını borularla bir yere biriktirince hayli su hasıl olduğunu bildirdiler. İşe başlattım. Yıldız'a ve Beyoğlu tarafına **[s. 17]** o suyu tevzi ettirdim. Sıkıntı kalmadı. Şimdi belki kömür olmadığından suların kesildiğini işitiyorum. Ne yapıp yapıp bu suların getirilmesi için -benim tarafımdan olmayarak- sıhha müdüriyetinin bir vasıta ile nazar-i dikkatini celp etseniz. Fena olmaz. Zira halk Haliç(?) bend sularını, Terkos sularını içiyorsa o sular pistir. Ben bilirim. Bendleri gözümle görüdüm. Hattâ o civardaki köyler bulaşıklarını bend sularına akıtırlar. Bildiğim için o civardan köylerin kaldırılmasını emrettim. Kaldırttım idi. Bir de hayvan lâşeleri, yapraklar ve saire teaffün eden şeyler bend sularına karışır. Daima (...) suları içenlerden olur." dedi. Ben de evet! Tifo bu suları içenlerde olur. Lakin belki humma başkadır. Sularla münasebeti yoktur. Bunlar bitlerle sirayet ettiği muhakkak gibidir, dedim..

Sayfa 18:

23 Nisan 917: "Bu gece öksürüğüm hafif. Lakin boğazımda gıcık var. Gırtlak veremi olmayayım?" dedi. Öyle bir şey olmadığını temin ettim. "Bu akşam Tercüman yazıyor. Rus İmparatorunun başına bu felaketleri Rasputin namındaki papaz getirmiş. Rusların bu inkılâbının daha ne netice vereceği belli değil. Ruslarda diplomat bizimki kadardır. Ben iki diplomat gördüm. Biri sefir Prens Lorayov ki Türkçe de bilirdi. Gayet iyi bir adamdı. Hayırhahımız idi. Hattâ bir gün sadrazam Safvet Paşa, Prens Lorayov üçümüz oturuyorduk. Safvet Paşa, efendim Prens hazretleri Nelidov'un yerine burada olsaydılar, Ruslarla muharebe olmazdı, dedi. Prens de, hakikaten olmazdı, dedi. Sonra Rusya'ya avdetinde başvekil oldu. Hattâ makamında iken füc'eten vefat etti. **[s. 19]** Bir de (...) iyi bir diplomat idi. Ben birçok sefirler gördüm. Hiçbirisine diplomat denemezdi. Rasputin vesilesiyle gazetede bir fıkra gördüm. Her yerde öyledir. Sarraylara doğru söz girmez. Bu cihetle iptida Mustafa Fazıl Paşa devlet

aleyhinde yazdığı bir risale -*Brochure*- yazmış idi. Fakat pek doğrudur. Gerçi Mısırlı İsmail Paşanın biraderi olan Mustafa Fazıl Paşa verasetten iskatı üzerine bu risaleyi Avrupa'da yazmış ise de, bu saraylara doğru söz girmez demesi pek doğrudur. Çünkü birtakım huluskârlar doğru söylemezler. Padişahların, imparatorların, kralların etrafını alırlar. Huluskârlık ederler. Bu böyledir.

Sayfa 20:

26 Nisan 917: (Leyl-i Regâib) "Kandil-i şerifinizi tebrik ederim. Cenâb-ı Hak'tan tûl-i ömür ile muammer olmanızı, saadet içerisinde imrâr-i hayat etmenizi niyaz ederim. Buyurunuz oturunuz.. Bugün başım ağrıyordu.. İki aspirin aldım. Şimdi geçti. Havadan mı? Yoksa mideme yemek ağır geldi ondan mı? Bu akşam bir şey yemedim. Rahatım. Rusya ahvali hakkında İkdam'ın baş makalesini okudunuz mu? Rusya cumhuriyet kat'â olamaz. Eski Romanov veya sair bir hanedandan bir imparator mutlak gelecek. Zira başka türlü olamaz. Rusya darmadağın olur. Ben Grandük Nikola'yı namzet görüyorum. Çar'ın amcası Grandük Nikola ki babası da **[s. 21]** Ayastefanos'a kadar geldi. O zaman bu şimdiki veliaht Grandük Nikola o zaman genç, zayıf, uzun boylu bir zâbit idi. Hasta olmuş. Babası bana getirdi. Buradan Yalta'ya gönderildi. Orada tebdil-i hava etti. Şimdi de babası gibi Rus ordusuna başkumandanlık etti. Çar, gayet halim selim, hayli mütevazı, yumuşak tabiatlı bir adamdır. Ben eski halini tarif ediyorum. İki defa Lahey'de sulh teklif etti. Ön ayak oldu. Yunan muharebesinde de pek kan dökülmemesi için haber gönderdi. Bulgarlara da o zaman Devlet-i Aliyye'ye karşı riayette kusur etmemeleri için birçok nasihat ederdi. Bilirim. **[s. 22]** Haydi çarı ahali istemiyor. O azledildi diyelim, fakat başka bir çar Rusya için elzemdir. Almanlarla İngiliz ve Fransızlar arasında da şu günlerde kanlı muharebeler olmuş.. İngilizler inatçıdır.. Tarafeynden bu kadar can telef olup gidiyor.. Biz amcamla İngiltere'ye gittik, gördük. Çok zengin millettir. Hele dünyada İngiliz kadını kadar güzel, kibar, vak'arlı kadın yoktur.. İnsan ecnebi kadını alacak mı? İngiliz kadını almalıdır. Biz gittiğimizde Kral Elizabeth[4] idi. Bana akrabalarından bir güzel kız vermek istedi. Fakat ben o zaman **[s. 23]** istemedim. O zaman tuhaf bir macera da geçirdik. Bir gece zengin tüccarlardan birinin kızı şerefimize piyano ile konser verecek. Gittik. Babası kızı koluna takmış.. Girdi. Çalıp takdim etti. O esnada biz de genç idik. Büyük biraderim merhum! bana genç ve güzel birini gösterdi. Türkçe, nasıl? Beğendin mi? dedi. Ben de eh! Fena değil. dedim.. Meğer babası Türkçe bilirmiş.. Bir müddet sonra elini ovuşturarak Rum şivesiyle, yanımıza gelerek, tebessüm ederek ben de Sakızlıyım. Çoktan buraya geldim. Tavattun ettim, dedi. Biraderle birbirimizin yüzüne baktık. Türkçe

[4] Kral Edward olması gerekir.

anladığından mahcûb olduk. **[s. 24]** Lakin Rum olsun da bize denk olmasın kabil değil! Orada bütün kibar kız ve kadınların sokakta ellerinde ya bir papağan, ya güzel bir kedi veya ufak bir köpek tutmak, taşımak moda idi. Hayvanata çok merhametleri var.. İngiliz atları meşhurdur.. Merinos koyunları pek latiftir. Ben getirmiştim. Tanesi yedi sekiz liraya mal oluyordu. Atlarını Almanlar üç bin liraya kadar aldıkları var. Orada hayvanat bahçesini gördük.. Her türlü hayvanat mevcut.. Kraliçe de meraklı idi. Tekerlekli bir sandalye ile **[s. 25]** kralı hademe tenezzüh için kraliçeyi hayvanat bahçesine getirirlerdi. Camekânlar içinde ... pek latif. Orangutan maymunu insana pek yakın. Ekseriya hadım edilirmiş. Fakat İngilizler güzel bakıyorlar, yaşıyorlar. Benlik İngilizlere mahsus. Baloda ayaklarımız altında karanfil, (...), sair envai türlü çiçeklere basmaya kıyamazdık. Her zemini çiçekle tefriş etmişler. Madamların elbiseleri uzun. Mücevherler yukarıdan aşağı saçılmış(?) parıl parıl parlıyordu. Almanya'da da askerî *discipline*"

Sayfa 26:

29 Nisan 917: "Bu gece burada kaldığınıza memnun oldum. Boğazım yanıyor. Boğazımdan ne dokunsa bir gıcık hasıl oluyor. Öksürtüyor. Elektrik feneri de var. Sizin aynanızla muayene buyursanız. Bir astrenjan gargara iyi gelecek zannederim. Canbolat Bey İsveç'e sefir olmuş. Acaba idarede (...) bulunan Cevat Bey ne oldu? Azil mi? Yoksa öldü mü? Zaten zayıf, hastalıklı bir adam idi. İşret eder, kumar oynar birini işitmiş idim. Son zamanlarda başkâtip olmuş idi. Matbaacı Osman Bey mabeynci idi. Bir de mabeyn kâtiplerinden idi. Osman Beye damat almış idi. Bir ay (...) sonra bir gün Osman Bey, aman bu heriften **[s. 27]** kızım boşandı da kurtulduk, dediğini işitmiş idim. İsveç gayet soğuk bir yer. Orada belki hasta olmuştur. İhtimal ölmüştür. Muharebenin ne vakit sonu geleceği de belli olmuyor. Yine İngiliz başvekili bir nutuk vermiş. Ben okumadım. Zaten gazeteleri okuyorum içim sıkılıyor. Kadınlar okumuş. Onlar söyledi. Ingiliz başvekili demiş ki muharebe daha iki sene uzayacak. Demek muharebeyi uzatmakla Almanlara galebe çalacaklarını ümit ediyorlar."

03 Mayıs 917: "Bugün burada kaldığınıza memnun oldum. Buyurunuz oturunuz. Benim boğazım iyi. Gargara yapıyorum. Gıcık pek az kaldı. Tifüs hastalığı kibar aileler arasında da var mı? Yunan muharebesinde Yıldız Hastahanesi'ne hastalar geldi. İçlerinde kara humma oldu. **[s. 28]** Tifüs başka kara humma başka olduğunu söylemiştim. Fakat (...) gayet (...) uhdesinde (...) O zaman da ordu tifüsü dediler. Şimdi (...) diyorlar. Ona bile gayet (...) mücerreb bir ilaç var. O da söğüt yaprağında malumunuz sulfato var. Söğüt yaprağını havanda dövdürüp yoğurt ile karıştırıp bir havanda merhem gibi oluncaya kadar tekrar beraberce dövülerek ha-

sıl olan maddeyi hastaların vücuduna tıla etmekten ibarettir. Haricen sürüldüğü cihetle herhalde tehlikeli bir şey değil. Bunu böyle kabul etmek lazımdır. Hastahaneye gönderdim. Hastalara tecrübe ettiler. 5-6 günde bir *cude* (?) yapıyor. Hasta terliyor. Hastalıktan şifâ-yâb oluyor. Hastalar kâmilen şifâ-yâb olduğunu gördük. Doktorlar rapor yazdılar. Bana peki, dediler. Ben yoğurdu iyice (...) sonra yaparken gördüm. Hattâ Arapçasından tercüme ettirdim. **[s. 29]** Orada diyor ki söğüt yaprağı ekşi süte macun kıvamına gelinceye kadar bir havanda iyice hal edilerek sıtmalı hastaların vücuduna sürülmesi şifayı bahş eder. Doktor Rıfat Efendi madem şimdi bu hastaları tedavi ediyor söyleyiniz bunu da tecrübe etsinler" dedi. "Muharebe hâlâ devam ediyor. Bizim halimiz ne olacak?" dedi.

09 Mayıs 917: "Bu gece sizi rahatsız ettim. Yine burada alıkoydum. Bu günlerde dizlerimde ağrı hissediyorum. Bir de vücudumda bir gevşeklik var. Muttasıl uyumak istiyorum. Boğazımda yanma var. Tütün içmemek de olmuyor. Burada yalnız başıma oturuyorum. Ne ile vakit geçireceğim? Yine tabiî sigara içiyorum. O da öksürtüyor. Fakat ne çare! **[s. 30]** Bu gece havagazları yine iyi yanmıyor. Hayırlısıyla şu harp beliyyesi başımızdan kalksa. Ruslar nihayet yine çarı mevki-i iktidara getirmeye mecbur olacaklar. Bana öyle geliyor. Bu muharebede evvelce de söyledim yine söylüyorum. İngilizler kârlı çıkacak. Bizden Irak'ı, Hicaz'ı aldılar. Bir hilafet-i Arabiyye, bir Arab hükûmeti teşkil edecekler. Buna nasıl mâni olabilecekler?" dedi.

11 Mayıs 917: "Bu gece burada kaldığınıza memnun oldum. Ben iyiyim. Daha henüz kuvvetim geldi. Oturduğum yerde uyuyorum. Boğazımda da yanma var. Gargara iyi geliyor. Yarın dişçi Rıfat Efendi ile birlikte Dilberyâr Kalfayı muayene buyursanız. Yüzünde ağrı var. (...) Acaba dişten mi? **[s. 31]** Bana bildirirsiniz. İcap eden tedaviyi yaparsınız. Rusya ahvali gittikçe karışıyor. Acaba dışarıda ne fikirde bulunuyorlar. Benim kendi fikr-i mahsusum Rusya'nın bazı zevâtı muharebeden bir an evvel Rusya'yı kurtarmak için bu isyanı mahsus çıkartırlar. Bu vesile ile sulh-i münferit yapıp İngiliz ve Fransızlardan kurtulmak için bundan başka çare göremediler. Fakat sulh imzalamak için bir reis-i hükûmet lazım. Cumhuriyet Rusya'ya gelmez. Onu zannetmem. İhtimal çarın biraderi yine imparator olur. O imzalar. Grandük Nikola'nın da parmağı olmalı. Ahvali fena gördüler bunu yaptılar. Sulhtan sonra her şey düzelir. **[s. 32]** Bu İngilizleri benim kadar bilemezsiniz. İşin içinde bulunanlar daha iyi bilir. Kaç kere bize Rusya ilan-i harp etmiş ise el altından İngiliz parmağı görünür. Her şeyde Fransızlar nasıl kadın ararlarsa ben de bizim için *chercher l'anglais* derim. O kadar bizden zaptettiği Irak ve Hicaz taraflarını bize kabil değil iade etmez. Bir de sonra Avusturyalılardan korkarım. Bize bir de Avusturyalılardan fenalık gelmiştir. Avusturya Prince

Metternich'in nasihatlerini unutmaz. Gözleri İstanbul'dadır" dedi.

Sayfa 33:

22 Mayıs 917: "Benim öksürüğüm hemen yok gibi. Olsa da tütünden. Havalar bayağı kış gibi. Adeta soğuk. Bana iki cam huni, birkaç paket iyi, beyaz, süzgeç kağıdı buldurunuz. (...) kaynatıp süzeceğim. Sulh hakkında henüz bir şey yok. Rusya'ya mutlaka bir diktatör lazım. Cumhuriyetle yaşayamaz. İnhilal eder. İngilizler anûd bir millettir. Her şeyde inat ederler. Hayvan koşuları olur. Kimin hayvanı geçerse 3-4 bin lira kıymet bulur. Boks oynarlar. Daima birbirine galebe çalmaya bakarlar. Ruslar sulh-i münferit yapmazdan evvel Amerika'yı Almanya aleyhine çevirdiler. Almanlar hangi biriyle başa çıkacak. Bana öyle geliyor ki galebe İngilizlerde kalacak. Bizim halimiz ne olacak? **[s. 34]** Gazeteler Hicaz sahiline İngiliz askeri çıktığını yazıyor. Ben zannetmiyorum. Hintli veya Mısırlı İslam askeridir. Eğer İngilizler ise çok fenadır. Mekke, Medine'yi zaptetmişler.. Oradan onları nasıl çıkarmak mümkün olacak? Mühim meselelerden. İnsanın memleketin bu haline, encâmına ağlamaması kabil değil. Teessürden ne yapacağımı bilemiyorum. Gazeteler ihtikardan ahalinin sıkıntı çektiğinden bahsediyor. Diğer taraftan tiyatro, sinema ilanları görebiliyor. Demek oralara gitmeye para buluyorlar!" dedi.

Sayfa 35:

24 Mayıs 917: "Bu gece burada kaldığınıza memnun oldum. Buyurunuz oturunuz. Bugün midemde içeriden doğru bir ağrı hissettim. Sanki başı var da çıkmak istiyor gibi. Bir hayli banyo yaptım. Şimdi iyi. Acaba basur memesi olmasın. Meydanda bir şey yok. Biraz favak(?) merhemi yazsanız olmaz mı?"

28 Mayıs 917: "(Müşfika) Bizim kadın kasıklarında sancı hissediyor. Âdet zamanı. Fakat daha bir şey zuhur etmedi. Yirmi beş günde bir oluyordu. İki gün de geçti. Zuhurat yok. Muayene buyursanız. Bir ilaç tertip buyurunuz.." -Kadın gittikten sonra-: "Acaba âdetin kesilme zamanı geldi de ondan mı? Yaşı 51-55 var. Rusya ahvaline akıl ermiyor. Her gün bir şey çıkıyor. Bakalım ne olacak."

Sayfa 36:

11 Haziran 917: "Bu gece sizi rahatsız ettim. Burada kaldınız. Akşam üzeri kabak kızartması vardı. Ben de oturdum. Bir iki lokma yedim. Ben öyle şeyler yemem. Ama oldu. Midem bozuldu. Bir iki defa dışarı çıktım. Bir de yarım baş ağrısı var. Adeta sol tarafım da ağrıyordu.. Midem için birbirine karışan ilaçtan istedim. Baş ağrısı için de yatarken bir aspirin alacağım. Her halde bu kere size sormadan almam. Münasip mi? Rusların ahvali gittikçe bizim menâfiimize muvafık gelmeye başladı. Bu

akşamki gazeteden [s. 37] öyle anladım. Çar'dan hiçbir ses seda çıkmıyor. Hiç bahis yok. Bir de gazetelerde tiyatrolardan, sinemalardan, ilanlar var. Tek başına Avusturya operet kumpanyası varmış!. Acaba nasıl şeyler? Güzel mi? Dinleniyor mu? Çünkü ben operayı çok severim. Makamda iken İtalyan bir kumpanya vardı. O adamlardan çoğu ölmüş.. Diğerleri de kim bilir ne oldu.. Aktrisler de vardı. Hem içlerinde güzelleri de vardı. Beni de çok severlerdi. İtalyan musikisi iyidir.. Verdi, Kristi gibi meşhur müzisyenler çıkmış. [s. 38] Alman musikisi de iyidir. Ağırdır. Avusturya musikisi de fena değildir. İçinden meşhur adamlar çıkmıştır. İsim hatırıma gelmedi. Bizde de Zeki Bey violin çalar. Hocası bir genç İtalyan idi. Burada doğmuş. Güzel violin çalardı. Ben tahsil ettirdim. Fakat işretten başını alamazdı. Nihayet ölümüne sebep oldu." dedi..

16 Haziran 917: "Bu gece burada kaldığınıza memnun oldum. Boğazımda bir müddetten beri bir şey var.. Oradan bir gıcık kalkıyor. Öksürtüyor.. Sigaradan olduğu gibi nane şekerlerinden bile gıcık [s. 39] oluyor.." Ba'de'l-muayene bir gargara tertip ettim.. Sigaradan mütevellit olduğunu beyan ettim. "– Ne dersiniz? Yunan kralı da istifa etti.. Nihayet Yunanistan'ı da işe karıştırıyorlar. Ben bunda bir ince nokta görüyorum. Kral şimdiye kadar Yunanistan'ın karışmamasında menfaat görüyor idi. Israr ediyordu. Şimdi artık ısrar edecek bir sebep görmüyorsa da kendisi evvelce karışmamak için söz vermiş bulunduğundan artık Yunanistan menfaati de karışmak ise çekilmeyi daha muvafık bulmuş olmalı.. Şimdi Kavala'ya asker çıkararak oradan hattı kesmeleri pek melhuzdur.. Bir de İzmir tarafından korkulur.. Yine Londra'ya tayyare hücumu olmuş!. Ne kadar fena şey.. Masum ahalinin günahı ne? Onları öldürmekten [s. 40] ne çıkar!. Bu nasıl insaniyet, medeniyet!" dedi.

20 Haziran 917: "Bu gece burada kaldığınıza memnun oldum. Ben hamd olsun iyiyim.. Damadım Fâhir Beyin böbrekte gravel varmış. Sancısı geçmiş mi? Kan gelmiş mi? Gelmiş ise demek büyük parçalar var.. Fakat benim kadar onun isti'mâlini kimse bilmez. Tam yerine yapıldı mı bir şey kalmaz. – Bu geceki Tercüman'ı okudunuz mu? Ağaoğlu Ahmed Bey güzel bir baş makale yazmış.. Rusya'nın ahdâfını iyi biliyor.. Ben de diyorum ki bu gidiş olmaz. [s. 41] Anarşidir.. Cumhuriyet de Ruslara gelmez. Ben diyorum ki yine imparatorluk olacak.. Belki de eski imparator (Çar) gelecek.. Hiç olmaz[sa] o hanedandan biri.. Başka türlü çıkmaz ölür. Bunun için Rusya'ya bir diktatör lazım.. O sayede hâl-i tabiî avdet edebilir.. Mamafih eskisi gibi de imparator istediğini yapamaz.. Mes'ul bir kabine reisi kabineyi intihap eder.. Meşru ve meşrutî bir tarz-i idare olabilir.. Bir de Wilson'un notasını ben beğendim. Almanya için iptida muharebeye sebep oldu.. Herkese meydan okudu. [s. 42] Müttefiklerini kandırdı. Kendi hesabına çalışarak Lehistan'ı, Fransa'nın şimal tarafını zaptetti. Güya şimdi sulh için çalışır gibi görünüyor diyorsam doğrudur.

Fransızlar (...) kanı sıcak millettir. İngilizler hiç istiflerini bozmazlar.. Aynı tarzda giderler. Soğukturlar.. Mamafih İngilizler yalnız bir kuvvet tanırlar.. O da kanun. Bir polis elinde bir değnek.. kanun der.. İsterse yüz bin kişi miting yapsın.. Hemen elektrikle dokunulmuş gibi durur veya hareket eder. O kadar kanuna itaat ederler. Zorla orada hiçbir şey yapılmaz. Her şey kanun **[s. 43]** nâmına yapılır.. Başka bir terbiyeleri vardır.. Yemelerinde, içmelerinde, giymelerinde, yürümelerinde kendilerine mahsus bir tavır vardır.. İçlerinde iyi adamlar çoktur. Sefir O'Connor gibi.. Hele kadınları izdivaç ettiler mi.. erkeği için pek çok fedakârdır.. Şeriflerden bazılarının zevceleri İngiliz'dir.. Pek muhtereme idiler.. Amerika'da da kızlar 22-23 yaşından evvel evlenmez.. Hem de orada o kadar serbest ki kızlar zevclerini kendileri intihap eder.. Burada bir sefir vardı. İsmi hatırımda değil. **[s. 44]** Kızları vardı. Beni severlermiş. Bana geldiklerinde ben kendilerine Şefkat Nişanı verdim. Bir gün geldi.. Makam-i teşekkürde kucağıma oturdu. Beni öpmeye başladı. Onlarda ayıp yok. Büyük kız.. güzeldi.. (...) muameleye (...) idik. Aşağıda mızıkacılar da var. Ben mahcûb oldum.. "Romen kralı da Avrupa'ya hareket etmiş. Pek büyüklük gösterdi.." dedi.

23 Haziran 917: "Ramazan-i şerifi tebrik ederim. Cenâb-ı Hak'tan afiyetle saadet içinde birçok seneleri idrak etmenizi dua ederim. Ben hamd olsun iyiyim.. Bu ahval ne olacak? diye endişe içindeyim.. **[s. 45]** Bu geceki Tercüman Rusya hakkında güzel bir baş makale yazmış. Ağaoğlu Ahmed Rusya'da oturmuş. Oranın ahvalini iyi biliyor.. İkdam gazetesi sahibi Ahmed Cevdet Efendi de İsviçre diye bir makale yazıyor.. O makaleyi buradan yazıyorlar zannettim.. Cevdet Efendiyi tanırım.. Gazetelere para verilirse her şeyi yazarlar?! Şu sırada Avrupa gazeteleri aleyhimizde çok makaleler yazıyorlarmış.. Avrupa efkâr-i umumiyesini aleyhimize çeviriyorlarmış.. Adeta muharebenin neticesinde bizi taksime kalkacaklar gibi görünüyormuş.. Öyle ise pek fena!. Rusların da sulh-i münferit yapacakları bir türlü husul bulmuyor.. Rusya'da kimi cumhuriyet olacak, şöyle olacak, böyle olacak deniliyor da bir şey olduğu yok.. Rusya dediğim gibi cumhuriyet olamaz."

Sayfa 46:

25 Haziran 917: "Aşçı Veli Ağanın hastalığı nedir? Mesanede taş mı? Unk-i mesaneden taş mı(?)? – Bu gece gazeteyi okudunuz mu? İki telgraf var.. Biri İtalya'dan, altı [a]ya kadar Almanları mahvedeceğiz diyorlar. Diğeri de Rusya'dan, taarruza hazırlanıyorlarmış.. Doğrusu endişeye düştüm. Bu İtalya kralının babası makamda olsaydı kabil değil Almanlara karşı harp olmazdı.. Ayrılmazdı.. Bu kralın zevcesi Karadağ kralının kızıdır. Ayrılmasına onun tesiri oldu. Yoksa bu da ayrılmazdı. Benimle de daha prenslikten beri dostluğu vardı. Trablusgarp'ta bir me-

sele oldu.. Benim maiyyetimde Romana Paşa isminde bir İtalyan general vardı. Güzel bir asker idi. Onu tavsiye ettim. Bana cevap yazdı. İtalya'dan korkmasın. Trablusgarp'a kendisi makamda bulundukça İtalya taarruz etmeyecektir.. [s. 47] Yalnız Avrupa'daki memurlara meseleler çıkartmaması için emir buyursunlar demiş idi.. Orada bir İtalyan tebaası muztar olmuş.. Ona 100 bin lira vererek işini kapattık.. Karadağ kralı da daha Berlin'de prens iken Paris'te *revue*'de yanıma düştü. Ahbap olduk. Türkçe de biliyordu. Konuştuk. Şairdi. Bana birçok şiirler yazar gönderirdi. Bunlar voyvodalardan(?) Eskiden voyvodalar(?) maiyyetini alır.. devlet üzerine gelir.. Devlete muhaberelerde yardım ederler. Doğru, cesur adamlardır. Eskiden İstanbul'da iki tür vukuat olur. Bir Karadağ prensi vurmuş derlerdi. Benim zamanımda öyle şeyler olmadı. Bizde kabahat.. Onları eskiden beri kullanmadık" dedi.

Sayfa 48:

27 Haziran 917: "Veli babanın hastalığı ne imiş?. Sadeddin Beyle neye karar verdiniz?. Dahâme prostat!. Acaba unk-i mesanede, kamışta olmasın? Demek idrarı hep sonda ile alınacak.. Banyo da lazımmış.. Bir an evvel hastahaneye yatırınız ki bakılsın!. Bu adam bizim yanımızda emektar. Hepimiz severiz. Muavenet ederiz."

02 Temmuz 917: "Veli Ağa bugün vefat etmiş!. Melek gibi bir adam idi.. Bize çok hizmet etti. Emektar idi. Allah taksiratını affetsin.. Rasim Beye haber yolladım.. Yahya Efendi Dergâhı'na defnetseler.. Orada bendegândan kapı yoldaşları vardır. İsmet Bey ve sair orada medfundur. Dün de bir tramvay kazası olmuş.. Birkaç kişi mecruh olmuş!. Ben de, evvelki akşam sıcak idi.. Pencereleri açtırdım.. Soğuk bir bardak limonata içtim.. Göksümde ağrı hissettim.. [s. 49] Onun üzerine nane, tarçın suyunu birbirine karıştırdım, içtim.. Sıcak kahve içine zencefil koydular içtim.. Teskin oldu.. Yoksa size haber gönderecektim.. Dün de üç tane aspirin aldım. Sıcak bir banyo yaptım.. Vücudumdaki ağrılar, kırıklık geçti.." dedi.

06 Temmuz 917: "Ben iyiyim.. Bu geceki gazetede Rusların taarruza geçtiklerini yazıyor.. Güya Rus sâbık çarını mahkemeye verecekler-miş.. Hiç zannetmem.. Rus askerleri içinde birçok İslam var.. Çerkez, Tatar, Gürcü var.. Rus çarı Japonya'da başına kılınç darbesi aldıktan sonra babası onu tebdil-i hava için Kafkasya'ya gönderdi.. Senelerce orada kaldı.. Türkçe öğrendi. Çerkezleri çok sever. Çerkez elbisesi giyer.. Maiyyetindeki muhafız bölüğü hep Çerkezlerdendir. Abaza lisanı gayet zordur. Ben de Çerkezce anlarım.. Gürcüler, Kürtlerde fena adam çoktur. [s. 50] Selanik'te köşkte bir Salim Efendi vardı.. Kürt idi.. Sonra kamaracı olmuş.. Şimdi esirmiş.. Acaba bu Rusya karışıklığından istifade ederek kaçabilir mi?.. O da çok fena adam idi. Bana ağaçlar arasından gizlice re-

volver attı.. Kurşun başım üstünden geçti.. Duvara çarptı. Ben Âbid Efendinin validesi ile balkonda oturuyordum.. Kadınlar silahın sesi üzerine ahıra doğru Salim Efendinin kaçtığını görmüşler!. Dünyada her millette daha doğrusu iyi adam da var.. fena da!."[5]

08 Temmuz 917: "Yunanlılar da işe karıştı.. Ben öyle zannediyorum ki Yunanistan bizim sahillere hücum edecek.. Silahşör arıyoruz. Bulunmuyor.. Gazeteler ihtikardan şikâyet ediyor. Etsizlik, ekmeksizlikten şikâyet ediyor.. Bu kadar düşmana nasıl **[s. 51]** karşı duracağız.. Köylerde erkek kalmamış.. Hayyaalessalâ!. Allah encâmımızı hayır eylesin!."

13 Temmuz 917: "Bugün biraz başım ağrıyor. Geçmezse bir aspirin alacağım. Abdürrahim Efendi de taburuyla dün Halep'e gitmiş.. Memnun oldum.. Asker başında birinin olduğunu görünce gayrete gelir.. Çok a'lâdır.. Yalnız babalık.. oralarda hasta olmasın diye merak ediyorum.. "Almanya başvekili istifa etmiş.. Fakat imparator kabul etmez.." "Geçen gece tayyareler gelmiş.. Bomba atmış.. Ben duymadım.. İstinye'de gemiler üzerine de atmış.. Yâdigâr-i Millet torpidosu batmış.. Orada bizim Refia Sultanın yalısı var.. Acaba kurtulmuşlar mı?" "Damat Beyi dün Abdürrahim Efendinin teşyiinde gördüm. Bira içiyormuşlar. Fakat fena bir yola atılmışlar!." " Öyle mi? Öyle ise neden işitmedim." **[s. 52]** İstinye'ye yine gelmek korkusu var.. Olabilir ki yine gelir. "Daha iyi. Buradan uzak olsunlar.."

20-21 Temmuz 917: Gece: Bayram topları attıktan sonra kabul etti.. Musafaha ettik. "– Cenâb-ı Hak'tan nice nice eyyam-i mübarekeyi idrak ederek saadet içinde tûl-i ömür ile muammer olmanızı dua ederim. Ben halime hamd ve şükür ediyorum. Evrad-i tezkâr ile ibadet ve taat ile vaktimin çarçabuk geçtiğini görüyorum.. Bazı zevât olabilir ki acaba benim için nasıl vakit geçirir diyebilir?.. Adeta benim evradlarım var. Onları almama bile vaktim kâfi gelmiyor. Şifâ-i şerif okuyorum. Delâil-i Hayrat okuyorum. **[s. 53]** Memleketin selametine dua ediyorum. Allah'tan beşeriyetin bu muharebe felaketinden bir an evvel hâlâs olmasını istiyorum. Biz burada az çok her şeyi buluyoruz. Dışarıda halkın geçinmekte müşkülat çektiğini gazetelerden anlıyorum.. Ona müteessir olmamak kabil olmuyor.. Yoksa hiçbir kederim.. hiçbir şikâyetim yok.. Bayramın ikinci günü kızlarım da ziyaretime gelecek. Benim için bundan büyük mükâfat mı olur?" dedi..

25 Temmuz 917: "Dün ve akşam rahatsız idim. Bir şeye hiddet et-

[5] Topçu veya tayyareci Salim demekle de bilinen ilk zamanlar görev yapan muhafızlardan biridir. İdâdi'den mezun, çok hamiyetli ve mert biri olmakla birlikte hislerine hâkim olamayan bir yapıya sahip olmuştur. Millî meselelerde asıp kesmekten başka yol bilmeyen Salim Bey İstiklal Savaşı esnasında Ankara'da özel bir eğlence âleminde saz çalan iki Ermeniyi hiçbir sebep yokken öldürmüştür. Bkz. Vasıf Bey, *a.g.m*, s. 29.

tim. Sinirlendim. Ondan olacak.. Kollarımda ağrı ve göksümde bir *oppression* hissediyor güçlükle nefes **[s. 54]** alıyorum.. Kolonya ile ovdular.. Sizden *cordial* istemiştim.. Var idi.. Ondan birkaç kaşık aldım.. Tarçın suyu, nane suyu içtim geçti. Ağrılar için bir aspirin aldım.. Şimdi sağ küreğim altında nefes alırken bir hafif ağrı duyuyorum. Muayene buyurunuz" dedi.. Ba'de'l-muayene hafif bir iki *râles crepitants* işittim. Biraz soğuk almışsınız dedim... "O sırada koşarak Âbid Efendi dışarıdan salona girdi.. Ve odasına geçti.." "Namaz kılmaya gelir.. Yine gider.. Şimdiden alışsın.. Büyüyünce de yine kılar.. Yahut terk eder.. Zarar yok.. Bizim dinimizde hiç güçlük yok.. **[s. 55]** Yalnız hocalar vaaz etmek bilmezler.. Hep zor tarafını gösterirler.. Herkesi korkuturlar.. Herkesin gözünü yıldırırlar.. Halbuki dinimizde hiçbir güçlük yoktur." dedi.. "Dün akşam, gece vereceğiz ve başka et yoktur diye haber göndermişler. Ona da canım sıkıldı.. Hem de tiftik keçisi kesmişler.. Demek onu da bitirecekler.. Halbuki mümkünse büyük bir servettir. Nasılsa memnuat hilafına elde etmişler.. Avusturya'da (...) yetiştiriyorlar. Eskiden tiftik 40 kuruştan alınıp bir dirheme satılırken 15 kuruşa tenezzül etti. **[s. 56]** Tiftik keçisini eti için değil yünü için beslerler. Canım sıkıldı.. Demek artık et de bulunmayacak." – Merak etmeyiniz. Bu sizin için bulunur.. Fakat halk bulamıyor.. "– Evet! Bu muharebe ne vakit bitecek bilmem.. Şimdi idare de güç.. Talat Paşa zeki adam. Allah için iyi idare ediyor.. Enver Paşa da güzel kumandan. Yoksa onlar da olmasa idare edecek ben adam göremiyorum.." dedi. "Ruslar ricat ediyor. Cepheyi Almanlar yarmışlar. Öyle ise neticesinde yine de Çarlık teessüs edecektir" dedi.

Sayfa 57:

01 Ağustos 917: "Ben hamd olsun iyiyim.. Çariçe hasta imiş. Acıdım.. Zavallının çocukları var.. İyi bir kadın. Rusya ahvali de neye müncer olacağı da belli olmuyor. Her gün birbirini nâkız haberler gazetelerde görülüyor.. İngiliz başvekilinin ve sair İngiliz ricalinin nutukları hiç sulha yanaşmıyor.. Bakalım ne olacak?.. Ben bizim halimizi düşünüyorum da müteessir oluyorum" dedi.

10 Ağustos 917: Almanya'dan tatil münasebetiyle avdet eden Nureddin Efendi bugün pederini görmeye geldi..

17 Ağustos 917: "Bugün arkamın -kürekleri altını göstererek- şuralarını üşütmüşüm. Biraz ağrıyor.. *Opodeldoch* sürsem olur mu?.. **[s. 58]** "Çarı da başka bir yere naklediyorlarmış.. Gazeteler yazıyor. Rusya'da nihilistler çoktur. Büyük babasını bomba ile öldürdüler.. Ne kadar iyi bir adam idi.. Bana kaç kere haber gönderdi.. Devlet-i Aliyye ile Rusya arasında gerek din ve gerek siyasî hallolacak hiçbir ihtilaf kalmamıştır. Artık münasebet-i hem-civarın hüsnü suretle cereyanından başka Rusya'nın yapacağı bir iş yoktur. Hattâ bir kere Fuat Paşaya Kırım sahilinde

duran donanmayı göstererek benim için git ona söyle bu donanma her vakit onun emrine âmâdedir" demiş.. idi. Babasına da suikastte bulunanlar. Bir kere bulunduğu şimendiferi berhava ettiler.. Allah korudu bir şey [s. 59] olmadı.. Nihayet kurşunla öldürdüler.. Fakat o zaman gazetelerde yazdırmadılar.. Çar da Japonya'da memuriyet-i mahsusa ile bulunurken daha veliahtlığında kafasına kılınçla vurdular.. Bu sebeple biraz sersem kaldı.. -Nihilist- hiç manasınadır.. Onlar artık hiçbir şeyi tanımıyorlar. Anarşistler de fenadır.." dedi..

04 Eylül 917: "Çoktan sizi göremedim. Nasılsınız? İyi misiniz? Benim de bu sabahtan beri başım ağrıyor. İki aspirin aldım. Hafifledi.. Fakat daha tamamıyla geçmedi.. Bu gece uyursam geçer.. – Mahmud Efendi Âbid Efendiyi çalıştırdı. Perşembe günü imtihan edecekmiş. Rasim Bey de Mabeyn'den, hükûmetten bazı zevâtı davet edecekmiş. Bakalım kimler gelir?.. Mahmud Efendinin çok emeği sebketti. **[s. 60]** Terfi ederlerse bir mükâfat olmuş olur.. Allah için güzel bir usûl-i tedrisi var.. Bizim de babamızdan kalma.. babamızın da hocası.. sonra bize de hoca ta'yin etti.. Gerdankıran Mehmed Efendi derler bir hocamız vardı.. Gayet muhterem.. Vak'arlı bir zat idi.. Ufacık.. Tefecik.. Fakat iki tarafa sallana sallana yürür.. Herkesin hürmetini celp ederdi.. Benim zamanımda tersane müfettişi idi.. Hattâ tesadüf eden ecnebiler bile kendisine bilâ ihtiyar selama dururlardı.. Bir gün Mabeyn'de bahçedeki yoldan geçerken bir şapkalı ecnebi kendisine tasallut eder.. Şapkasını çıkarır selama durur.. Yalnız teşekkür ederim çelebi.. der tebessüm eder geçer.. Biz bunu gözümüzle gördük.. Onun da kendisine mahsus bir usûlü vardı.. Bize Arabî, Fârisî dersi verirdi.." dedi.

Sayfa 61:

19-20 Eylül 917: Müşfika Hanım kanepede başı örtülü oturuyor.. "Kadın rahatsız.. Kendisi anlatsın.. Muayene buyurunuz." -Şakika ve fazda ağrı.- Ba'de'l-muayene: "Siz artık gidiniz." -Bana da-: "Buyurunuz: Çoktandır görüşemedik. Evvela sizin hatırınızı sormak isterim. Nasılsınız.. İyi misiniz?.. Gazetelerde sulh sözleri çok.. Fakat bence daha sulh çok uzak. Benim fikr-i mahsusum: Ruslar belki sulh-i münferit yaparlar.. Bana öyle geliyor ki Rusya'daki bu isyanlar, inkılâplar hep ca'lî.. Çarı müşkil bir mevkiden kurtarmak için gibi geliyor. Çünkü çar namusu üzerine söz verdi.. Sulh-i münferit yapamazdı. Çarı mesuliyetten kurtarmak için bu yolda hareket ediyorlar ki sulh-i münferit yapabilsinler.. Sonra yine çarı getirecekler sulh imzalamak için. Ben böyle düşünüyorum. **[s. 62]** İngilizler de Mısır, Hicaz, Irak kendilerinde kalmaya biz razı olursak sulha dünden razıdırlar. Vakıa.. mümkün değildir. İngilizler bir şeye kanca atmayadursunlar.. Mutlaka dediklerini yapacaklardır.. Geri dönmezler.. Dönemezler. Biz razı olmazsak daha muharebe çok sürer. Fran-

sızları peşlerinden sürüklerler.. İtalyanlar da zaten onlara tâbiyyet etmeye mecburdurlar. Zira Bahr-i Ahmer sahilindeki müstemlekelerinde ve Mısır'a hudut olan Trablus'ta İtalyan savâhili tehlikeye düşer. Onlar da İngilizlerin arkasından gitmeleri iktiza eder. Alsace Alman ırkıdır. Dressete Paşa maiyyetimde bulundu. Alsace'lidir. Bir de vekilharcım vardı Alsace'li idi. Ondan bilirim. Protestandırlar. Almanca konuşurlar. **[s. 63]** Fakat Lorraine'liler Fransızdır. Fransızca konuşurlar. Katoliktirler. Papanın teklifinde milletlerin efkârı sorulacağı şartı tahakkuk ederse Lorraine'li de Fransızları ister. Mesele hallolunur. Fakat bizim elimizden tâ Trabzon'a kadar sahil kısmı vilâyât-i sitteyi[6] Ermenistan yapmak isterler. Tabiî Rumeli'ndeki Sırbistan, Bulgaristan gibi Rusya'ya avangarde(?) hazırlamak için Rus'a daha birçok yerler geçmeye mahkûmdur. Benim İngilizlerden çektiğimi ben bilirim. Başka hükûmetlerden o kadar müşkülât-i fesat görmedim. Ermeni vak'asını müteakip İngiliz sefiri ki ismi "Goschen" miydi ne idi hatırımda değil? Bir gün beni görmeye geldi.. Huzurumda ayak ayak üzerine atarak kreşiyen-chrétien bağırıyordu. Bu *chrétien* sözü o kadar **[s. 64]** sinirime dokunmuş ki o gece -kadın şahittir- uyku uyuyamadım.. Ben de *chrétien* ha! Sözünü tekrarlıyordum. Ekseriya en önde görünmezler. Amerikalıları ön ayak ederler. Ermenilerin Acmiyazin'de oturan reis-i rûhâniyeleri en büyükleridir. İstanbul'da oturdu. Gayet zeki bir adamdır. Fesat başıdır. Ben bilirim. Fesat ocağı Acmiyazin'dedir. Eğer Ermenistan olursa Anadolu'da bize rahat yoktur. Ruslar ikide bir Rumeli'de Bulgar ve Sırpları tahrik ettikleri gibi onları tahrikten **[s. 65]** geri durmaz. Ben çok şer gördüm.. geçirdim. Tâ şehzadelik zamanından beri başımdan geçenleri bir hikâyeye başlasam bir tarih olur. Hepsi hemen hatırımdadır. Pederin vefatında cihan seraskeri Rıza Paşa büyük biraderi iclas etmek ister. Halbuki Bahriye Nazırı Mehmed Âli Paşa da -Âdile Sultan'ın zevci ve Sultan Aziz merhumun enişteSi- Sultan Aziz'i himaye eder. Nihayet Abdülaziz padişah olur. Doğrusu da o idi. Büyük o idi. Hak onundur. Böylelikle usul muhafaza edilmiş olur. Onun zamanında Fuat Paşa, Âli Paşa güzel idare ettiler. Bilahare Mahmud Nedim Paşa idaresizlikle amcamı dile düşürdü. Hattâ Mahmud Nedim Paşa benim zamanımda da Dahiliye Nezâreti'nde bulundu.. Bendegânından ben de çok fenalık gördüm. Ailece Bektaşî idi. Bektaşîlerin Cader merhum Sultan Murad'ın validesi fena bir kadın idi. **[s. 66]** Hattâ bir gün pederin saray[ın]da 'İnşallah Murad'ını göremezsin' diye bağırdığını herkes işitmiş idi. Filhakika biraderim zavallı tecennün etti.. Padişah oldu. Lakin mecnun bulunduğu için yerine beni iclas ettiler. Birkaç kere gidip kendisini gördüm. Zavallı yalnız gülerdi. Ben elimden geldiği kadar âhir ömrüne kadar iyi baktım. Allah bilsin fakat ailesi küfran-i nimet et-

[6] Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Elazığ ve Diyarbakır.

tiler.. Benim sükûtumdan sonra bana teşekkür edeceklerine aleyhimde bulundular. Güya ben biraderime bakmamışım.. Fena muamele etmişim! Hep bunlar neşr-i erâcif kabilindendir. Allah bilir ya!. Zararı yok" dedi.

28 Eylül 917: Kurban Bayramı -Cuma-: Saray'dan çıktıktan biraz sonra içeriden aramışlar.. Saat 3,5-4'te yemek yerken balık kılçığı boğazına takılmış!. Telefonla birkaç kere evden aramışlar.. Saat 7'de eve geldiğimde **[s. 67]** haber verdiler.. O sıra telefonla tekrar sordum.. Geldiğimi haber verdim.. Araba göndermişler.. Hazır olmamı söylediler.. Araba geldi.. Saray'a gittik.. "– Bugün yemeğe oturdum. Çorbamı içtim.. Sonra mayonezli balık vardı. Bir yudum.. aldım.. Salçası vardı.. göremedim.. Yutarken boğazıma bir şey battı.. Kılçık olduğunu anladım.. Şimdi her yutkunuşta bir şey batıyor gibi hissediyorum." dedi. Muayene ettim. Şüpheli bir nokta gördüm.. Pensle muayene etmek istedim. Müsaade etmedi. Bundan başka hafif bir kırmızılık var. Sağ bademcik üzerinde bir küçük lahim zâiddir. Dilinin sağ kenarında ve bademcik hizasında mavi bir nokta var.. -İlaç-: Bir gargara.

29 Eylül 917: Belum ve hançerede bir nezle alâmeti.. Seste kısıklık ve haşuniyet.. Vücudda kırıklık.. Nabızlar 82, hararet 38,7. İlaç: 1- Gargara; 2- (...); 3- Mentollü inhalasyon; 4- Ayak hardalı banyosu..

Sayfa 68:

30 (Pazar) Eylül 917: Seste kısıklık daha bariz. Vücut rahatsız. Usr-i beli' mevcut. Fakat kılçığa dair bir şey görünmüyor. Yatakta yatması teklif olundukta: "Herkesin bir huyu vardır. Ben yatakta yatmayı sevmem. Sıkılırım. Âdet etmedim. Hattâ ben yatarken entari giyemem. Sıkılırım. -Şöhreddin Ağayı işhâd ederek-: Şimdiye kadar Şöhreddin Ağaya sorunuz: Beni entarili, kravatsız gördü mü? Bu bir huydur dedi." İlaç: 1- Gargara, 2- (...); 3- İnhalasyon.

01 Teşrin-i Evvel 917: Seste kısıklık ber-devam. Nabız 86, derece-i hararet 36,8, el ile sıcaklık mahsus.. Adeta ahval-i umumiyesinde hasta hali mevcut. Vücudu rahatsız.. Beli'de güçlük mevcut. Yine melbus kanepede oturuyor.. İlaçlar: Aynı, fazla olarak bu gece aspirin ilave.

Sayfa 69:

02 Salı: Teşrin-i Evvel 917: -Sabah- Nabız 84, derece 36,7. Ses kısıklığı daha hafif. Bademciklerde cüz'î iltihap var. Beli' güç. Sağ bademcik hizasında kaide-i lisanda veridî bir renkte iki kabarcık. Akşam: Nabızlar 86, derece 36,8. Bademcikler daha muhtekim. Istırap daha ziyade usr-i beli' mevcut. "– Ahvali iyi görmüyorum.. Sulh da uzak.. Gazetelere bakılırsa işler günden güne karışıyor.. Sonu bilmem neye varacak?"

03 Teşrin-i Evvel 917: Sabah saat 9: Nabızlar 82, derece 36,5; hunnak alâimi mütebariz. Usr-i beli' tezayüd. Öğle: Levzeler bâ-husus sağda-

ki daha şişkin. Usr-i beli' ziyade. Nabız, derece-i hararette fark mahsus değil. Akşam: Sağ taraf bademcik daha şiş ve kırmızı. Bi'l-umûm vechinde ihtikan kasabata müntehi olduğu zahir.. Nabızlar 82; derece 37. Yutkunurken ağrıdan müştekî.

Sayfa 70:

04 Teşrin-i Evvel 917: Sabah saat 9: -Ziya Nuri Paşa ile konsulto.- Ziya Nuri Paşa tarafından boğazın muayenesinde: Levzetan vechinde muhtekim; *Trachea*'ye kadar nezle mevcut. Sağ levze daha şişkin görünümlü. 3/100 *Perborate de sud* ile gargara tertip. *Diagnostic*: (...)[7] Nabızlar 94, derece-i hararet 37,8.

05 Teşrin-i Evvel 917: Öğle: Derece 36,5, Nabız 84. Sabahleyin tefeşşü ile büyükçe balık kılçığı çıktığı.. Çıkan kılçığı bana da gösterdi.. Levzetan daha muhtekim, ses kısıklığı ber-devam. Istırap daha hafif.. Sifal(?) ziyadece.. (...). Adeta irtişah (...). Teneffüs zayıf ?.. **[s. 71]** Akşam: Nabızlar 82, derece-i hararet tabiî. Istırap yok. Halinden kendisi de memnun.. "– Mabeynci Emin Bey vardı. Kendisi Marsilya'da büyümüş.. Babası Dağıstanlı. Dağıstan'dan Marsilya'ya gitmiş.. Orada ikamet edermiş. Güzel Fransızca bilir.. Bütün Asya'yı dolaşmış.. Taşkent, Semerkant, Buhara, Türkistan'ı dolaşmış.. İstanbul'a gelmiş.. Bir seyahatname kaleme almış.. Bunun üzerine Maarif Nazırı Münif Paşa Maarif'e almış.. Ben kitabını gördüm. Bir İslamın böyle seyahatler yapmasını takdir ettim.. Kendisini maiyyetime aldım. Nihayet mabeynci oldu.. Evvela bana pek sadık idi.. Sonradan o da küfran-i nimet etti.. Bir âyet okudu.. Ben Cenâb-ı Hakk'a havale ettim. O bildiği gibi yapsın.. Mamafih pek az zamanda birçoklarının kısas-i ilâhiyeye dûçar olduğunu gördüm.. Bu Mabeynci Emin Bey naklediyordu.. Bir merak hastalığına **[s. 72]** musâb olmuş.. Adeta deli olmuş.. Tımarhaneye girmiş çıkmış.. İyi olunca devr-i âlem seyahatine başlamış. Bütün Asya'yı, Türkistan'ı dolaştıktan sonra İstanbul'a gelmiş.. Bir seyahatname kaleme almış.. Ben bu seyahatamesini okuduktan sonra hoşuma gitti. Onu celp ettim. Maiyyetime aldım.. Ben de 25-29 [yaşlarında iken] bir merak getirdim.. Buna doktorum sebep oldu. Kara Mehmed Bey derlerdi.. Bir gün benden rica etti.. Ben kendimi anlıyorum.. Bende kalp hastalığı var. Bana söylemezler. Rica ederim beni birkaç doktora muayene ettiriniz.. Konsulto neticesini bana söyle. Kalp hastalığım var mı yok mu?.. Bu söz üzerine ben de bir meraka düştüm. Acaba bende de kalp hastalığı var mı? Nihayet Balıklı'da **[s. 73]** Şeyh Nizameddin Hazretlerinin merkadine gidip yüz sürdüm. Bana bir uyku gibi bir hal geldi. Ağlaya ağlaya kendimden geçmişim.. Bir de gözümü açtım.. Kendimde bir iyilik hissettim.. Kurtuldum.. Yoksa bir doktor evde olmazsa uyuyamazdım. Arapça icazet almaya bir senem kaldı idi..

[7] Cümle Latince olduğundan tercüme edilememiştir.

İyi tahsil ettim.. İptida Şirin-i Hâfız'dan sonra Gerdankıran Ömer Hulûsi Efendiden Arapça dersi aldım. Ali Efendiden Pend-i Attar, Gülistan, Hafız okudum. Farisî o kadar çok okumadım. Hüsameddin namında fâzıl sonradan ama olmuş bir zat Eyüp Sultan'da mensur okuturdu. Birçok vükela onun dersinde bulunurdu. Meşhur Mithat Paşa da dersine devam ederdi.. Saat alaturka 4'ten öğleye kadar. **[s. 76]**[8] Bu zatın gözleri kör olduktan sonra feraseti, zekâsı artmış, adeta bu zata keramet isnat ederlerdi.. Kendisinden tefe'ül ederlerdi.. Kim ki kendisinden tefe'ül ederse tesadüfen ona doğru teveccüh eder.. Onun kalbinden geçen şeye dair bir söz sarf eder.. Mesela birisi ev yaptıracak tefe'ül eder.. Ona doğru dönerek.. Ev yapmak iyidir. Ev insanı soğuktan, sıcaktan muhafaza eder.. Hayırlıdır, der.. Öyle ise niyet tutan zat yaptırmalıdır.. Bir diğeri evlenmeye tefe'ül eder.. Tesadüfen ona teveccüh ederek teehhülün fezailinden, evlat yetiştirmenin muhabbetinden bahis eder.. fakat fena zevceye düşmek cehennem derdi.. **[s. 77]** Demek evlenmeyeyim diye.. Zira fena zevceye düşeceğimi ima etti der.. Bunun gibi.."

06 Teşrin-i Evvel 917: Akşam: Derece-i hararet 36,6; nabız 84; boğazın ihtikanı hemen zail olmuş.. Ses kısıklığı gayr-i mevcut, hâlet-i umumiye iyi.. Kendisi iyiyim diyor.. Bugün biraz köfte, kabak yemiş.. Süt içmiş.. "– Bu gece gazetede gördüm.. İngiliz Hariciye Nazırı Almanya bizim mutalebemizi kabul etsin.. ertesi gün sulh hazır diyor.. Bence sulh pek uzak.. İngilizler Almanları kuvvetten düşürmek istiyorlar.. Demek biz de Irak'ı, Mısır'ı vermeye razı olursak bizimle de sulh edecekler.. Çok fena vesselam.. İkdam'da Kadıköy hanımları bir makale yazmış.. Hanımlar **[s. 78]** hürriyeti suistimal ediyorlarmış.. Ne kadar fena! Bunların zevcleri nasıl müsaade ediyor?.."

06 Teşrin-i Evvel 917: Akşam: "Ben hamd olsun çok iyiyim.. Hemen boğazım hâl-i tabiîde.. Sizi yine bu gece rahatsız ettim.. Burada alıkoydum.. Bu geceki gazetede yine sulhtan bahis ediyor.. Fakat bir netice çıkmayacak gibi görünüyor.. Benim prensibim budur: Ben terakki tarafdarıyım.. Avrupa'da ne icat olunursa memleketimizde yapılmalıdır.. Yalnız bir noktaya dikkat etmelidir.. Hem de çok dikkat etmeli.. Yalnız İslamiyet'e muvafık olmayan şeyleri edemeyiz.. Ettik mi İslamiyet maazallah dağılır.. Ben buna dikkat ettim.. Benden sonra Rumeli gitti.. **[s. 79]** Orada kalan İslamların neticesi ne olacak? Bir kısmı Rumlaşacak, bir kısmı Bulgarlaşacak. Şimdi de Arabistan'da İngilizlerin elinde kalan İslamlar. Daha fena.. Bir müddet sonra İngilizleşecek. Allah muavenet eder de inşallah bu fena düşünceler tahakkuk etmez. Yoksa fenadır. Irak, Hicaz Müslümanlarının hali daha beterdir.. Ben beş vakit namazda Kazâ-i hâcet duasını okuyorum.. Bunun çok faydasını gördüm.. Süleymaniyeli Şeyh Ahmed isminde bir zat vardı.. O duayı bana o mektupla oku-

[8] 74 ve 75. sayfalar boştur.

mayı tavsiye etti.. Ne vakit başım sıkılsa okurum.. Bakınız nasıl oldu? Arkamda çıban çıktı.. Doktorlar şirpençe dedi.. Mutlaka yarılmalı dediler.. İsmet Paşayı o vakit tanıdım.. Ertesi gün ameliyat mukarrer idi.. Yanımda Şeyh Said Efendi namında Nakibu'l-Eşref [9] ile otururken diğer odada doktorlar bulunuyordu.. **[s. 80]** Bir mektup getirdiler.. Açtık.. Arabiyyü'l-ibâre[10].. Benim okuyacak halim yok.. Sen oku diye mektubu Esad Efendiye uzattım.. Okudu.. Süleymaniyeli Ahmed Efendiden.. Evlat! diye başlıyor.. Bana Kazâ-i hâcet duasını çoluk çocuk başım sıkıldıkça okumamı tavsiye ediyor.. Uzunca bir dua dört sayfa doldurmuş.. Oku da ben de senin peşinden refakat edeyim. Okuyayım dedi... Okuduk.. Orada hemen uyuya kalmışım.. (...) hüdâ. Bir müddet sonra arkama bir sıcak şeyin aktığını duydum. Doktorlar geldi.. Baktılar.. Geçmiş olsun.. Ameliyata hacet kalmadı.. Çıban açılmış.. dediler.. Pansuman yaptılar temizlediler.. Şeyh Ahmed Efendi vefat etti.. Oğlu (...) Ticâniye şeyhi oldu.. Hindistan, Türkistan'da müritleri var.. Bağdat'ta bu defa gönüllü muharebeye.. **[s. 81]** iştirak ettiğini gazeteler yazdılar.. Birçok müridânı vardır.."

08 Teşrin-i Evvel 917: Akşam: "Bu sabah banyodan fayda gördüm.. Sonra yine dizlerim ağrımağa başladı.. İki aspirin aldım.. Vücudum sıcak oldu. Sonradan bir ter geldi.. Hafifleştim. Bu aspirini sukûtuma kadar bilmiyordum.. Selanik'te sizden öğrendim. Evvelce baş ağrısından mustarip olurdum.. Bana burada hiç vermediler.. Ne kadar faydalı ilaç.. "Ortalık ne olacak? Sulh hakkında bir fikir çıkarılamıyor."

09 Teşrin-i Evvel 917: Akşam: "Bu gece de sizi burada alıkoydum.. Boğazım pek iyi.. Diz ağrılarım da geçti.. Hamd olsun iyiyim.. Gazete bu akşam da Rus başvekili Kerenskiy'in istifasını yazıyor.. Acaba Almanya imparatoru ne vakit gelecek? Dokuz gün sonra diyorlar.. **[s. 82]** İmparator tuhaf bir adamdır. Duramaz.. Zannederim Çanakkale'ye gider.. Belki de Gazze cephesine de gider.. Hava lodos.. Adeta sıcak.. Kadıköy daha sıcaktır. Havası o kadar iyi değildir.. Serin değildir.. Veremlilere iyi gelir.. Bebek daha iyi gelir. Etıbbâ orasını tavsiye ederler.. Bir de adada çam havasını veremlilere tavsiye ederler.. Ben Bursa'da çamlık bir yerde bir sanatoryum yaptıracaktım. İbrahim Paşa bilir.. Doktorlar gönderdim.. Orasını intihap ettiler.. İsmi hatırıma gelmiyor.."

13 (Cumartesi) Teşrin-i Evvel 917: Akşam: "Ben iyiyim.. Siz nasılsınız.. – Arkasında ketf-i eymen hizasını göstererek- bugün burada bir ağrı duydum. Bir aspirin aldım. Geçti. **[s. 83]** Pazartesi Almanya imparatoru geliyormuş.. Bulgaristan'da hakkında çok ihtiram gösterilmiş.. Tabiî bizde de hazırlıklar oluyor.. Bu sabah Yavuz[11] Kadıköy cihetine doğru

---

[9] Hazret-i Peygamber'in sülalesi mensuplarının işleriyle meşgul olan vazifelilere verilen ad.

[10] Arapça yazılı.

[11] Dönemin meşhur iki savaş gemisinden biri.

geçti.. Midilli[12] de Kabataş önüne geldi demirledi.. Bana kalırsa imparator bir nümayiş için geliyor.. Fakat İtilaf tarafı bize karşı daha ziyade kin ve garez bağlayacaklar. Bu ziyareti kendilerine bir hakaret addedecekler.. İngilizler pek kolay sulh yapmazlar. Çünkü Almanlar *industrie*'de her nev'î *industrie*'de rekabet ediyorlar. Almanlar o kadar siyasete ehemmiyet vermiyorlar. *Industrie* onlara mahsus. Hariciye Nezareti'nden birkaç adam.. Maliye'de keza.. Fakat İngiltere'de Hariciye'de lâ ekal 40 kişi var.. Maliye'de, ikisi de işleri bankalara havale etmişler.. Onlar bizim gibi değil.. Çok memur kullanmıyorlar."

Sayfa 84:

15 Teşrin-i Evvel 917: Pazartesi - Akşam: "Sizi bu akşam da burada alıkoydum. Bu sabah muzahrafat içinde kan gördüm.. ve sağ taraf kasık üzerinde bir ağrı duydum.. Aman apandisit olmasın? Muayene buyurunuz" dedi.. Ba'de'l-muayene belki basur memesidir. Bir şey değil dedim... "Bugün Âbid Efendi ve Rasim Beyle birlikte imparatorun istikbal merasiminde bulunduğunuza memnun oldum.. Ben de size gitmenizi tavsiye edecektim. Efendi anlattı.. Siz de hikâye buyurun dinleyeyim" dedi.. Ben de merasimi anlattım.. "İmparator sade elbise giymiş değil mi?" "Evet! Asker kıyafeti.. Omuzlarından geçen kayışlar bel kayışına merbut. Belinde bir de revolver.. Ayağında sarı çizmeler.." Yanağındaki çizgiyi sordum. "Evet.. vardır.. Belki bir ameliyat yaptırmıştır.." dedi.. **[s. 85]** Biraderinin ne halde, sıhhatinin ne yolda olduğunu sordu.. Hasta olduğunu gördüğümü söyledim.. Efendiyi iki defa huzura kabul ettiğini.. amcası vefatında Vahdeddin Efendi ile Mecid Efendiye takaddüm ettiğini söyledim.. Memnun oldu. "Amcam Sultan Aziz merhum bizi her yere gönderirdi. Nakten de bize muavenet ederdi.. Allah rahmet eylesin. Onu mukarrib-leri kötüledi.. Benim de sukûtuma rüşvet ve birçok fenalıklar eden mukarriblerim sebep olmadı mı?" dedi.. "Bugün İmparator gemi ile Boğaziçi'ne sefarethaneye doğru gitti.. Belki tenezzühe gitti.. Alışkındır.. Duramaz.. Gezer.. İmparator pilavı, omleti çok sever.. Avrupalılar ekseriya bizim ziyafette pilav isterler.. Çok da yerler.. Hariciye Nazırı Said Paşa Almanya'da bulunmuş idi.. Ziyafetlerde imparator da dahil olmak üzere her türlü işret kullanırlar.. Sarhoş da olmazlar. Alışmışlar. **[s. 86]** Kendilerini tuta tuta sarhoş olmamağa alışmışlarmış!. Bu tarif bana tuhaf geldi.. İnsan sarhoş olmamak için kendini nasıl tutabilir?. Alışmakla olurmuş. Bizden de çok yerler.. Bir gece Baron Marschal -sefir- ziyafette pilavı tabağına ziyadece koydu.. Eyvah! Nasıl yiyecek dedim... Bir pirinç tanesi bırakmayıncaya kadar yedi.. Şaşırdım. Kraliçe bu defa gelmedi. Acaba kaç gün kalacak?.. Birbirlerini bile ziyarete gitmiyorlar. Ben kendilerine iyi geçinmelerini birçok defa nasihat ettim. Fayda etmedi.. Biz böyle de-

[12] Dönemin meşhur iki savaş gemisinden diğeri.

ğildik. Kadınlarla iyi geçindik.. Bir yediğimiz boğazımızdan ayrı geçti. Bendegân böyle yaptılar. Allah fena mukarribden esirgesin" dedi.

Sayfa 87:

16 Teşrin-i Evvel 917: Sabah: "Bu sabah yine az kan geldi.. Taharet yerinden geliyor. Karnımda ağrı yok. Dizanteriye benzemiyor.. Basur memesi olmalı.. Fakat vücudumda kuvvetsizlik var.. Biraz köfte, biraz kabak, biraz da muhallebi yedim.. O kadar.. Akşam da burada kalırsanız memnun olurum" dedi..

16 Teşrin-i Evvel 917: Akşam: Saray'a geç vakit gelebildim.. Gündüz saat beşte Enver Paşa gelmiş.. 1- İmparatorun selamını; 2- Âbid Efendinin mülazım-i sâniliğini tebliğ etmiş..

17 Teşrin-i Evvel 917: Sabah: "Bu sabah da taharet bezinde siyah kan eseri vardı.. Mahsus sakladım.. Görünüz.." -Bir maşa getirtti- "Maşa ile tutunuz.. Ben meraklı adamım.. Öyle istemiyorum." Maşa ile [s. 88] bezi tutup kaldırdım. Filhakika mevâdd-i gaita kan âsârı sebebiyle rengi siyahça.. Nabız 86, hararet 36,7. "Sinameki macunundan dışarı çıkmak ihtiyacı duyuyorum.. Cüz'î karnımda veci' var. Macundan.. belli. –Dün Enver Paşa geldi. Gerek biraderden ve gerek imparatordan selam getirdi. Ben de bi'l-mukabele teşekkür ederim dedim.. Birader de bir şey isteyip istemediğimi sormuş.. Hiçbir şeye ihtiyacım olmadığını söyledim.. İmparatora da bana karşı kadim olan dostluğu unutmadığından dolayı teşekküratımı söyleyiniz.. Bununla beraber biraderim hakkında da aynı dostluğun devam ettiğini görmekten mütehassıl-i mahzuziyetimi de iblağ ediniz dedim.. Enver Paşa'dan vaziyet hakkında malumat istedim. [s. 89] Bana tafsilen anlattı.. İstifade ettim.. Memnun oldum. Abdurrahim Efendi hakkında beyan-i takdirat etti.. Halep'te taburu başında imiş.. Yakında diyar-i Irak sahasına girecek imiş.. Cemalettin Efendi de Sivas'ta imiş.. Küçük Sultanın resmini istedim.. Vaat etti. Bu tarafı teftiş ettikçe bizi gel gör dedim.. Kendisinin ordunun başında büyük hizmet gördüğünü her vakit Rasim Beye söylediğimi sor isterseniz dedim.. Gece Çanakkale'ye gideceklerini söyledi.. Gitmişler.."

18 Teşrin-i Evvel 917: "Dün akşam yattım. Karnımda gazlar hasıl oldu. Kollarıma ağrısı intişar etti. Allah razı olsun -kadın kolonya ile ovdu- geçti. Fasulye çorbası yemiştim.. O dokundu.. galiba.. Ondan oldu. İmparator dün gece yarısı Çanakkale'ye geçmiş.. [s. 90] Bu gece yarısı belki gelir. Yahut sabah erken gelir.. Çok seyahat eder.. Günde birkaç defa banyo eder. Banyo ile kuruluğu izale eder. Her çıkıp gelişinde bir banyo eder.. Merasim dairesinde banyo yapardık.. Onun için biliyorum" dedi.

20 Teşrin-i Evvel 917: Akşam: "Sizi yine burada alıkoydum. Ben pek iyiyim. Yalnız bir dermansızlık duyuyorum. Azıcık yürüsem yoruluyorum.. Bir hafta kadar beni rahatsız eden kılçıktan beslenemedim. Zayıf

düştüm. Sinirlendim." Nabızlar 84, derece 36,5. "İmparator acaba vâsıl olmuş mu? Bugün Talat Paşanın gazetede bir beyannamesini, ta'mimini gördüm. Bütün memurlara kanun dairesinde hareketi emrediyor. Pek beğendim. Öyle olmalı. Hikmet-i hükûmet, hükûmet-i hikmet. **[s. 91]** Zannedersem valiler genç, tecrübesiz. İnsan atmış yaşında tecrübeli oluyor. Tecrübesizlikten bazı yolsuzluklar olmuş olacak ki Talat Paşayı bu ta'mimi yazmağa icbar etmiş. Son ihtarda bulunuyor.. Pek güzel. Âbid Efendi için bir lisan hocası bulunsa. Enver Paşa geçen gün geldiğinde azıcık büyüsün onu Avrupa'ya göndeririz dedi. Tahsil murat ediliyorsa burada da hocalar tutarlar, burada da olur. Benim burada yegâne medar-i tesellim.. Artık onu yanımızdan ayırmalarına ben ve validesi razı olamayız. Doğrusu onun iftirakına artık dayanamayız" dedi. "Gerçi sizin reyiniz menfi oldukça tabii ayırmazlar. Fakat Avrupa'da tahsil başkadır. Efendinin iyiliği için bence razı olmalısınız" dedimse de: "Rica ederim bu hususta ne söyleseniz nâfile.. Bu bahsi kapayalım. Doğrusu efendinin yanımdan bir an ayrılmasına tahammül edemem.. Ona razı olamam" dedi. **[s. 92]** "Amcamla Avrupa'ya gittiğimiz vakit büyük biradere ben bakardım. Allah rahmet eylesin.. O kendisine bakamazdı.. Giyinemezdi. Ben giyindirirdim. İkimiz bir odada yatardık. Onu berbat eden işret oldu.. Ona da sebep meşhur Kemal Beydir. Reisü'l-fesat idi. Biraderi amcamın yerine iclâsı için kandırmış, zihnine girmiş idi. Birader padişah olmak isterdi. Zihni fikri onunla meşgul idi. Şafak vaktine kadar Kemal beyle karşı karşıya geliş, işret!. Bir flakon Kemal Beyin bir flakon biraderin önünde muttasıl içerlerdi. Birader şafak atarken artık yatmaya inerdi. Kemal Bey de çıkar giderdi. Pek az uyurdu. Kemal Bey kısa boylu, tabla surat, **[s. 93]** sakal, bıyık, kaşları kırmızıya çalar sarı idi. Boyu benim çeneme kadar gelirdi. Birçok defa Kemal Beye: Kemal Bey biraderime fenalık ediyorsunuz dedim.. Biradere de: A birader amcama karşı iyi etmiyorsun.. Sıran gelince sen de padişah olursun.. Bu yaptığın bence hanedan beyninde iyi değildir. Hem çok işret ediyorsun.. Bu vücuduna zararlıdır. Kendine yazık ediyorsun, der önüne oturur, ellerimi dizlerine kor ridi. Söz dinlemezdi.. ca ederdim.. Cevaben: "Haydi sen de bed-endiş!" derdi. Bazen artık içmeyeceğim derdi. Beş dakika sonra: "Veriniz.. bir *chartreuse*" diye parmağıyla işaret eder." "Aman birader ne yapıyorsun!" "Adam sen de, chartreuse konyak gibi değildir" dedi. Yine beş dakika geçer..: "Veriniz bir konyak" der muttasıl içerdi. Söz dinlemezdi.. Fena halde alışmış idi. **[s. 94]** Cülusunun üçüncü günü idi.. Ziyaretine gittim.. Salondan içeri girerken -doktoru- Kapoleon'u elinde bir şişe ilaç rast geldim.. Kapoleon'u, eskiden benim de doktorum idi.. evvelden tanırdım.. "Birader nasıl?" dedim... (...) var. Biraderinize nasihat ediniz. Böyle dinlemez de işrete devam ederse neticesi vahimdir dedi.. Hakikaten yanına girdim, elinde, yüzünde bir kırmızılık, bir şişlik var. Ara sıra of! diyor.

"Birader nasılsın?" dedim... "İyiyim.. Biraz baş ağrısı" dedi. Ben çıktıktan sonra alt katta bankerlere tesadüf ettim. Bera-yi tebrik huzura girecek-lermiş.. Girdikten sonra benim sarrafım Zarifi geldi.. Beni gördü: Yanına girdik.. **[s. 95]** Fıs fıs bir şeyler söyledi.. Bir şey anlayamadık.. Çıkın dedi. Aradan iki üç ay geçti geçmedi.. gittikçe fenalaştı.. Artık etrafa vurmağa, saldırmak gibi haller görülmeğe başladı. Selamlığa götürürken arabada müşkülat çekmeğe başladı. Adeta tecennün etti. İşretin neticesi.. Sonraları bir iki kere gördüm. Sade[ce] gülerdi.. Bir şey söylemezdi.. Nihayet vefat etti.. Allah rahmet eylesin.. Bu birader (padişah) içermiş diye işittim. Bir gün kendisine: "Birader şişmanlıyorsunuz.. Sakın işret kullanmayasınız?" dedim... "Hayır! Ara sıra bira içiyorum" dedi.. "Daha fena ya.. Vazgeçiniz nasihat ederim" dedim... "Peki öyle olsun" dedi. **[s. 96]** Şimdi bilmem içiyor mu. Ona hiç yaramaz. Onun da bence şişmanlamasına sebep işrettir.. "Almanya imparatoru müşir üniforması giymiş.. Gazetede resmini gördüm. Hoşuma gitti. Avrupa'dan avdetimizde büyük babası Gilyom zamanı idi.. Koblenz'te bir kolordu birden önümüzden geçti. Asker hep kar gibi beyaz pantolon giymiş.. Silahları parıl parıl parlıyor. Önümüzden geçerken Gilyom'un gözü içine bakıyorlar. Sanki emret padişahım uğruna ölelim.. demek istiyorlardı.. Paris'te de Napolyon Bonapart önünde bir *revue* yaptılar. Onu da seyrettik.. Hattâ Karadağ kralı yanımda idi.. O vakit kendisini tanıdım.. Asker geçerken kimi tabur..: *Vive l'imperium*[13] diye bağırıyor.. *V. la république*.. **[s. 97]** diye haykırıyor. Kimi sesini çıkarmadan geçiyor. Kimin ismini zikrederse o şapkasını çıkarıyor iade-i selam ediyor. Bir kısmı da: *Vive S. Ab.* Aziz[14] dediler. O zaman amcam selamladı. Ben iki askeri mukayese ettim.. Makama gelince Dressete Paşanın tavsiyesi üzerine Alman usul-i askerîsini kabul ettim. Hattâ 1870-71 muharebesi zuhur etti. Mavroyani Paşa doktorum idi. Malum ya Rumlar Fransızları severler. Bahse tutuştuk. Mavroyani Fransızlar galebe edecekler iddiasında, ben ise Almanlar galebe edeceklerini söyledim. 100 lira bahis tuttuk. Nihayet Almanlar galebe ettiler.. İlk bir iki gün ufak tefek Fransızların ilerlemeleri üzerine Mavroyani gördünüz mü? dedi.. Ben de sabret! O daha ileri karakol muharebesidir. Daha büyük kıtalar muharebe etmedi, dedim.. Filhakika tahminim gibi çıktı. **[s. 98]** Fransızları Sedan'da mağlub ettiler. Mavroyani mahcûb oldu.. Kaybetti.. Tabiî züğürt. Onun nesini alacağım. Nasıl dedim.. Bahsi kazandım."

21 Teşrin-i Evvel 917: Akşam: "Sizi yine burada alıkoydum. Nezaketinizi suistimal ediyorum." "Estağfirullah. Vücudumun kırıklıktan başka bir şeyi kalmadı" dedi.. Sabahleyin sulfato almasını tavsiye ettim. Nabız 88; derece 36,9.

[13] Çok yaşa imparatorluk!
[14] Çok yaşa Sultan Abdülaziz!

"Kadıköy tarafta bir milyon Alman askerleri varmış.. İslam hanımları da adeta dekolte aralarında geziyorlarmış.. Buna hükûmet veya zevceleri nasıl müsaade ediyor.. İhtimal şehir haremleridir.. Adeta hududullah tecavüz olunuyor. Bu sebeple de hava kurak, içecek, yiyecek bulunmuyor. [s. 99] Almanların Anadolu'ya asker göndermesi benim fikrimce, karihamca şayet İngilizlere galebe çalınamaz da Bağdat'tan çıkmazlarsa Anadolu'da bu kadar Alman sermayesi, menafii heder olunamaz, yüz üstü kalamaz. Ona mukabil Almanlar da şimdiden o menafii temin için buralarını elde tutmak istiyorlar. Bana öyle geliyor. İngilizlerin Mısır'da tutunabilmesi için Fransız, İtalyanlar da muavenet edecekler. Allah encâmını hayır eyleye.. Ahval gittikçe fenalaşıyor. Allah necah versin. İslamiyet'te necah cûdedir. Biz de hayır dua ederiz" dedi.

22 Teşrin-i Evvel 917: Akşam: "Bu gece sizi yine alıkoydum. Akşam sizden ayrıldım. Bir iki saat sonra yattım. Yatmazdan evvel biraz ayran içtim. Yoğurdun içine maden suyu koyarak ayran yaptırdım. Gece yarısından bir saat sonra midemde gazlar oldu. [s. 100] Göksüme, kollarıma ağrılar yayıldı.. Ovdular. Biraz zencefil aldım.. Midem üzerine sıcak tuğla koydular.. Faydasını gördüm. Banyo yapacaktım. Belki zararı olur dedim.. Vazgeçtim." Akşam yemekte hamur işi yiyip yemediğini sordum. Börek yediğini söyledi.. Ondandır dedim.. Fakat bir *amqui de pritrian*(?) mebdei de hatırıma gelmedi değil.. Bereket versin hafif geçiyor!.

23 Teşrin-i Evvel 917: Akşam: "Bu gece de sizi alıkoydum. Hamd olsun ben iyiyim. Fakat (Müşfika) kadının malumunuz hemşiresi vefat ettiği cihetle çok keder etti. Ağladı. Rahatsız oldu. Sizden *cordiyal* istedi. Midesi ağrıdı. Sıcak tuğladan fayda gördü. Ayaklarını tandıra koyduk. Kendi kendimize tedavi ettik. Şimdi iyidir."

25 Teşrin-i Evvel 917: Sabah: "Boğazımda kılçık batan yere sanki bir şey girmiş gibi hissediyor[um]. Bir muayene buyursanız. Burnumun [s. 101] şurasında da bir ağrı var" dedi. Çürük gedik dişleri olduğu kararlaştı. "İkinci akşam kadını Nuri Ağa ile gidip görünüz. Diyaresi varmış! Tüberkül olmasın!. İsteriktir. Öteden beri zayıftır. Kerimesi Behice Sultan mahdumu Abdülkadir Efendidir. Zaten Abdülkadir Efendi kendisi nefsinden başkasını düşünmez. Evvelce nur topu gibi bir çocuğuyla beraber o güzel karısını bıraktı. Selim Efendi yanındadır (...). Evvela bir Ermeni kızı almış.. Onu defetmiş.. Sonra da bir miralay kızı almış.. Şimdi onunla yaşıyor." – Ben vaktiyle çok yayan yürürdüm. Bir kere tâ Çekmece'ye kadar yayan gitmeye mecbur oldum. Av için meraklı idim. Amcam Sultan Aziz de her cuma ava giderdi. Bir cuma günü Kağıthane sırtlarında avlanırken bir yaver dolu dizgin geldi. [s. 102] Amcamın istediğini söyledi.. Vapur istim üzerinde hazırmış.. Çekmece'ye gidiliyormuş. Haydi sen git ben Çekmece'ye gelirim dedim... Tabanı kaldırdık.. Tam zamanında Çekmece'ye ulaştık. Amcamı selamladım. Hoşuna gitti.. Abdülhamid

Efendi! diye kayıktan bağırdı. Beni davet etti.. Fermanınızı yerine getirmek için karadan geldim dedim.. Hoşuna gitti.. Ben çamur içinde olduğumdan arkadaki kayığa bindim. Sandalınız pislenmesin dedim.."

28 Teşrin-i Evvel 917: Öğle: "Akşam yine kollarıma, hele sağ (kalça) tarafıma bu noktaya ağrılar geldi.. Bir aspirin aldım. Geçti. Biraz da ovdular.. Acaba böbrek sancısı olmasın!.. Muayene buyurunuz.." dedi.. Ba'de'l-muayene rıyh-i tayyâr [romatizma] dedim..

Sayfa 103:

29 Teşrin-i Evvel 917: Akşam: "Bugün aspirin aldım. Ağrılarım hafif geçti. İcap ederse yarın da alacağım. İdrar tahlil raporunda ne var?" dedi.. Şâyân-i endişe bir şey yoktur. (...) biraz noksan ifraz olunuyor.. Ekalli[15] 10 olacağına 8,144. Teamül (...) olacağına nectir(?)'dir dedim.. "Demek asit değil, doktor (...) idrara bakar asit olmasına dikkat ederdi.." dedi. (...) "Bu geceki gazetede İtalyanların 100 bin esir, 700 top bıraktıklarını yazıyor.. Gorica kasabasının istirdadını yazıyor: Burası esasen İtalyan ahali ile meskundur. 'Baron Calice' Avusturya sefiri idi.. Süferanın en kıdemlisi olduğundan süferaya riyaset ederdi.. Gorica'lı idi. Benim pek ahbabım idi.. Benim akrabalarımın bazıları Avusturya bazıları İtalya'dadır" dedi.. Zavallı berhayat ise şimdi ne kadar zahmet çekmiştir."

Sayfa 104:

03 Teşrîn-i Sâni 917: Akşam: "Bugün kadını (ikinci kadın, Abdülkadir ve Naciye Sultan validesi) muayene ediniz. Nasıl gördünüz? Doktor Rıfat Bey, kadına bakar doktor ve siz de beraber konsulto yapsanız. – Talak ve nikâh hakkında kanun yapılmış[16].. Dinî hususatta pek ileriye varmamalı.. Faydadan ziyade mazarrat olur. Hele gayr-i Müslimlerin dinî hususatını bizimki ile karıştırmamalı. Patrik Yuvakim Efendi vardı. Rum patrikleri içinde en âlim.. en doğru sözlü, bir adam idi.. Devlete de sadık idi. Beni severdi. O zaman gayr-i Müslimlerden de asker almak için bana cihet-i askerîyeden bir layiha verdiler.. Ben de bu hususu Yuvakim Efendiye açtım. Muavenetini talep ettim. Cevabında bana dedi ki: Efendim siz **[s. 105]** gayr-i Müslimlerden asker almak istiyorsunuz.. Ben bu hususta hiçbir vaatte bulunamam.. Onların birçok mütalaası vardır. 1- Ayrı bölükler; 2- Ölürse nasıl gömecekler?; 3- Âyin-i rûhanîlerini nasıl

[15] Asgarisi, en azı.

[16] Aile hukukunu düzenlemek amacıyla 25 Ekim 1333/1917'de yayımlanan, Münâkehât ve Müfârekat diye iki bölüm ve toplam 157 maddeden meydana gelen, Hıristiyan ve Musevilerin de evlenme ve boşanmaları ile ilgili hükümlere yer verilen ve nihâyet 19 Haziran 1335/1919 tarihli bir kararname ile yürürlükten kaldırılan Hukûku Âile Kararnâmesi. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Akif Aydın, *İslam Osmanlı Aile Hukuku*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV) Yayınları, İstanbul, 1985.

icra edecekler? Bunların halli müşküldür. Ben seraskerliğe, askerlik hususunda mazarrattan ziyade hiçbir fayda göremezsiniz. Vazgeçiniz daha iyi olur. Ama irade sizin, siz isterseniz alabilirsiniz dedim... Demek doğru söyledi. Nitekim hiçbir faydaları olmadığı birkaç senedir tebeyyün etti. Ben diyorum ki bu kanun da faydasızdır" dedi.

06 Teşrîn-i Sâni 917: Akşam: "Bu akşam burada kaldığınıza memnun oldum. Buyurunuz oturunuz.. Bizim kadının hastalığı hakkında tedavi eden **[s. 106]** doktorla görüşebildiniz mi?" "Evet! Telefonla görüştüm. O da çekirdek düşürdüğünü söyledi." "Allah Allah. Deli kadın.. Abdülkadir'in Avrupa'ya gidişine ne dersiniz? Validesini böyle hasta bırakıp gitmesi doğrusu evlatlığa yaraşmaz. Validesi hasta o keyif ve hevesine bakıyor.. Validesi sebeb-i hayatı olduğunu hiç düşünmüyor. Teessüf. Ali Paşazade Ali Fuat Bey benim yanımda Mabeyn Başkatibi idi. Bir gün Çit Köşkü'nde oturuyorum. Bir kağıt getirdi. Bir kere de Said Paşaya soralım dedim.. Bunun üzerine Ali Fuat Bey, efendim, bu Said Paşa denilen hain herife itimat etmenize teessüf ederim. Hâlâ bu adamı anlayamadınız mı? Said Paşaya bir garezim yok. Yalan söylemiyorum. Vukuu(?) hali bu adamın ne efkârda olduğunu anlatacağım. Siz takdir buyurunuz. Şöyle ki: **[s. 107]** Her ikimiz Şûra-yi Devlet'te idik. Bir gün boş zamanımızda öte beri konuşuyorduk. Laf arasında ebeveynin hakkı büyük olduğuna söz açıldı. Said Paşa atıldı: "Siz ne diyorsanız deyiniz. Ben ebeveynime neden minnettar olacağım ki?! Onlar şehevât-i nefsâniyelerini, keyiflerini tatmin ederken tesadüf beni vücuda getirmiş!" dedi. Bunun üzerine hepimiz hayret ettik.. Bu adam bu kadar dinsiz bir heriftir, dedi. Ben de sizin yerinize olsam şöyle cevap verirdim: Ebeveynler gerçi heves ve keyiflerini getirmişler. Bundan da sen hasıl olmuşsun. Fakat onlar sayesinde bu dünyanın nimetiyle tena'um oluyorsun. Onlar olmasaydı sen bu dünyaya gelip vezarete kadar suud edemeyecektin, dedim... Aman efendim o böyle sözlerden mütenebbih olamaz dedi. **[s. 108]** Filhakika Said Paşa filozof âlim bir adam idi. Öyle dinden anlamaz. Musikiden, tiyatrodan zevk almaz. Taharete dikkat etmez. Yakası yağlı. Kıyafetine hiç dikkat etmezdi.. Birgün istedim. Daireme geldi. İçeri odama aldım. Mühim bir kağıt kaleme alınacak idi. Öyle mühim şeyleri ona yazdırırdım. Sen yaz dedim.. Tabiî bir saat kadar meşgul olacağından ben salona çıktım. Mevsim kış. Şöminenin karşısında sandalye üzerinde pis bir kaput duruyor. Aman bu pis şeyi buraya kim koymuş. Şimdi Paşa çıkacak. Görürse ayıp olur dedim... Allah rahmet eylesin. Orada kilercibaşı[17] Osman Bey duruyordu. Efendimiz, o pis herifin kendisinin dedi.. Hemen **[s. 109]** maşa ile tutup şömine içine atın dedim... Attılar. Gözümün önünde yandı. İçeriden kendimin kaputlarından bir tane temizini getirttim. Sandalye

[17] Saraydaki iç ağaların büyüklerinden birinin unvanı. Sarayın yiyecek ve içecek kilerinin âmir ve muhafızıydı.

üzerinde hazır bulundurdum. Bunu giysin dedim.. Ekseriya elbisesini ben yaptırırdım.. Evini döşettirdim. Kendisi pek cimri idi. "Üzkurû mevtâkum bi'l-hayr"![18] Bazı iyi halleri de vardı. "Bu geceki gazetelerde Alman başvekaletine dair mütalaalar var. Dünya gittikçe karışıyor. Her gün bir karış sulhtan daha uzak oluyoruz. Bizim memleketimiz, bizim halimiz ne olacak? Onu düşünüyorum. Masa başında bizim hakkımızda bir fena karar veriliyor. Almanya bizim için tekrar harp edecek değil ya!" dedi.

Sayfa 110:

08 Teşrîn-i Sâni 917: Akşam: "Dün akşam ben çok rahatsız oldum. Midemde gaz oldu. Göksüme doğru ağrılar yaptı. Fakat yediğim yemekten olacak. Akşam üzeri mayonezli balık yedim.. Bir de pilav içinde fıstık vardı. Bana dokundu. Tarçın, nane sularından fayda gördüm. Kolonya ile de ovdular. Bir aspirin bir de çay aldım. O da fayda etti. – Bu akşamki gazeteyi okudum. Avrupa'nın umum ahvali beni endişeye düşürdü. Ne olacak bilmem? Ahvali pek karışık, pek fena görüyorum. Bir şeye kestiremiyorum. – Bugün birader de kayıkla Hırka-i Şerif[19] ziyaretine gitmiş.. Yine kayıkla dönmüş.. Pek memnun oldum. **[s. 111]** Bari üşümeseydi.. Doğrusu öteden beri terk-i [târik-i] salâ değildir. Vahdeddin Efendi de öyledir. Dindardır. Büyük birader de vaktiyle dindar idi. Fakat sonradan onu meşhur Kemal Bey baştan çıkardı, bozdu. Kemal Bey, Ebuzziya Tevfik Bey bunlar her dem sarhoş, ayyaş idiler. Onlara gelinceye kadar bu memleketin seyr-i ahval-i dahiliyesi iyi idi. Onlar fesat eylediler. "Üzkurû mevtâküm bi'l-hayr".. Öldüler gittiler. Allah taksiratlarını affetsin! diyelim" dedi.

12 Teşrîn-i Sâni 917: Akşam: "Yine kollarıma hafif ağrı geldi. Banyodan ve banyo içinde saparna rikkatiyle ovmadan fayda gördüm. Romatizmaya iyi geldiğini tecrübe ettim. Ahval-i umumiye ne olacak? Sulha dair hiçbir emare görünmüyor."

Sayfa 112:

15 Teşrîn-i Sâni 917: Akşam: "Bugün biraz hazımsızlık hissettim. Midem bozulmuş.. İhtimal üşüdüm. Perhiz ettim. Bir çorba, bir ufacık köfte yedim. O kadar. Yatarken biraz da süt içeceğim" dedi.

19 Teşrîn-i Sâni 917: Akşam: "Kolumda ufak ağrılar duydum. Fakat çabuk geçti. Hamd olsun iyiyim. Sizi dört beş gün görmedim. O sebeple de görmek için sizi burada alıkoydum. Rusya ahvali pek karışık. Er geç çarlık avdet edecek" dedi.

[18] "Ölülerinizi hayırla yâd ediniz" anlamında Hazreti Peygamber'e ait bir hadis-i şerif.

[19] Topkapı Sarayı'nda yüzyıllardan beri başta Hz. Muhammed'in hırkaları olmak üzere İslamî nitelikte birçok mukaddes emânetin bulunduğu yer.

Sayfa 113:

30 Teşrîn-i Sâni 917: Akşam: "Bu akşam kaldığınıza memnun oldum. Benim de midemde gaz oluyor.. Verdiğiniz Kepler'in malt hülasası tadını hazzetmedim. Ne yesem hazmedemiyorum.. Yediğim bir iki patates köftesiyle biraz muhallebi, biraz da kabak tatlısı idi. Yine gaz yaptı. Sabahleyin yumurta yedim, süt içtim. Rahat idim. Akşam da onu yiyemedim. Balık da hazmedemiyorum. – Hava dün pek sisli idi.. Lodos arkası yağmurdur. Kadıköy'ünde su yokmuş.. Gazetelerde şikâyet var. Bunun için bir çare düşündüm. Buldum. O da Hereke fabrikası dolabını tahrik eden yüksekten akan suyun kuvvetidir. Sonra su boşuna denize akar. Şimdi denize boşuna akan bu temiz ve bol su zannederim Kadıköy'üne demir borularla getirilebilir. **[s. 114]** Mesafe o kadar uzak değildir. 15 nihayet 20 kilometredir zannederim.. Geçecek yerler de düzdür. Bunun için de 3 çare vardır. 1- Ya su kumpanyası vasıtasıyla; 2- Yahut şehremaneti tarafından..; 3- Yahut da ahali tarafından bir şirket teşkil edilerek. Bu fikrin benim tarafımdan olduğunu kimse bilmesin. Sen bir erkân-i harp'e söyle.. Himmetu'r-rical tukliu'l-cibâl[20]. Hem de Kadıköyü'ne iyilik etmiş olursun. Ben gerek karşı taraftaki Kağıthane suyunu ve gerek Hicaz şimendiferini düşünerek buldum. Kağıthane taraflarına çok defa ava gittiğim için oralarını pek iyi bilirim. Nerelerde **[s. 115]** su membaları olduğunu bilirim. Bir gün mevcut su sıkıntılarını def ederek halka iyi su içirmek için düşünürken o taraftaki su membaları gözümün önüne geldi. Dressete Paşa ile sonradan paşa olan erkân-i harp Zeki Paşayı, ki o zaman kolağası idi, çağırdım. Onlara bir kağıt üzerinde tarif ettim. Gittiler. Tarifim veçhile su membalarını buldular. Hesap ettiler. Muhtelif memba suları toplanırsa bir yerde cem olursa bir hayli su hasıl oluyor. Ben de 20 bin lira sarf ettim. Demir borularla su getirdim. Şimdi halk o suyu içiyor. Hicaz şimendiferini de böylece tasavvur ettim. **[s. 116]** İptida Himuş. Hicaz'a Surre Eminliği'yle[21] gönderdiğim Osman Ağa namında kaba bir adamdan bir kapıcıdan(?) yollarını tahkik ettim. Sadrazam Rıfat Paşaya keyfiyeti açtım. Onun âdeti öyle her şeye birden bire olur demezdi. İptida-yi emirde tereddüt etti.. Sonra muvafakat etti ya. Ben İzzet Paşayı memur ettim. Çok gayret etti. Her taraftan ianeler hücum etti. Bugün o hattan çok istifade olundu. Ya o hat olmasaydı? – Câvid Bey mecliste kağıt paralar hakkında beyanatta bulunmuş. Doğrusu müstaid adamdır. –Amerikalılar da 80 bin asker İtalya cephesine sevk edeceklermiş!.. (...) Amerikalıların bir kanunu vardı. **[s. 117]** Avrupa işlerine karışmayacaklardı.. Demek o kanunu bozdular, yırttılar. Maa Avrupa rahatsızlık ola-

---

20 İnsanın azmi dağları bile söker anlamında bir deyiş.

21 Her sene hac münasebetiyle Harameyn'e (Mekke ve Medine) gönderilen para ve hediyelerin (Surre-i Hümayun) idaresi uhdesine verilen memurun unvanı.

cak. – Almanya'ya tahsil için şehzadeleri gönderiyorlar. Fakat Almanya'da yalnız askerlik öğreniyorlar. Lakin Avusturya'da bir mükemmel Ulûm-i Şarkîye Mektebi vardır. Oradan çıkan mükemmel Türkçe, Arapça, Farsça bilir. Onun için Avusturya tercümanları hep o mektepten çıktıklarından güzel tekellüm ederler. Adeta Babıâli ketebesi gibidirler. Diğer sefaret tercümanları onlar gibi mümkün değil konuşamazlar. Tarih yazan Hammer'in oğlu Hammer'i tanırım. Herr Şifler isminde diğer bir âlim ile bana geldiler. Hammer ihtiyar idi. Filozof bir adam idi. Fazla muktesit idi. Hattâ dikkat ettim pantolonunun diz kapağı yamalı idi. Herr Şifler onunla alay ederdi. **[s. 118]** Bir gün sofrada ellerini sofranın kenarına dayadı. Eğer bence bir din kabul etmek icap etse Müslüman dinini kabul ederdim dedi. Âyet, hadis okur âlim hocaları adeta cevaptan âciz bırakırdı. Herr Şifler de onun gibi âlim, fakat tabiî öyle değil.. Benimle muhabere ederdi.. Ben ona şark halıları gönderirdim. O bana Macar (...) araba hayvanları gönderdi idi" dedi.

01 Kanûn-i Evvel 917: Akşam: "Midemde ağrılar oldu. Göksüme, kollarıma geldi. Bunu yediğim mayonezli balığı hazım edemediğime hamlediyorum. Ihlamurlu, tarçınlı bir mütekavvim ile bir aspirin aldım geçti" dedi.

Sayfa 119:

08 Kanûn-i Evvel 917: Akşam: "Bu akşam da sizi burada alıkoydum. Rahatsız ettim. İkindiden sonra yine midemde, karnımda gazlar oldu. Hazımsızlık eseri olduğunu anladım. Bir ilaç tertip buyursanız" dedi. Henri Manyanemis ile şarbon (...)dan ibaret paketler tertip ettim. – Bugün gazetelerde Wilson'un Avusturya-Bulgaristan'a ve bize ilan-i harp ettiğini okudum. Garibime giden Rusya ile kat-i münasebet ettikleri halde sefirlerini Petersburg'dan çekmemeleridir. Zannederim Almanlar sulha muvaffak olacak. Rusların yüksek sınıfı (...) imparatoru arasında birçok Alman vardır. Rusya Almanlar sayesinde temeddün etti. Çarın büyük pederi Almanları niçin ittihaz etti. **[s. 120]** Çar iyi yürekli fakat o kadar derin düşünemez; uzağı göremez. Basit fikirli bir adamdır. Fakat babası gayet mert, tükürdüğünü yalamaz bir adam idi. Cüsseli, iri yarı, çocuklara muhabbeti çok garip, iyi bir adam idi. Her sene Flemenk'e gider. Orada oturduğu yerde büyük bir (Göl) ortasında bir ada var. Her gün çocuklarını kayığa alır, kendisi kürek çeker, adaya çıkar, orada onlara yemek pişirir. Tuhaf bir adam idi. Beni de severdi. Yalta'ya geldiği zaman beyan-i hoş-âmedi için bir hediye göndermek âdettir. Bir defasında Fuat Paşa gönderildi. Onu donanmada kabul etti. Lakırdı arasında benim için: **[s. 121]** Ona söyle bu gördüğün donanma hiçbir vakit aleyhine değil lehine hizmete âmâdedir! demiş. Şimdiki son çarın Japonya'da başına bir kılınçla vurmuşlar. Bu sebeple sersem kalmıştı. Hattâ teverrüm eder gibi

olmuş. Babası Kafkasya'da aldığı bir çiftliğe onu tebdil-i havaya gönderdi. 5-6 sene kalır. Oranın ahalisi Çerkez'dir. Hizmetçileri Çerkez, kendisi Çerkez elbisesi giyer.. Çerkezleri çok sever idi" dedi.

22 Kanûn-i Evvel 917: Akşam: "Bu sabah bacaklarım hep üşüdü. Yataktan çıkmadım. Ayaklarıma sıcak tuğla, sıcak su kapları koydum. Sulh için ukalâ ne diyor? Sulh olabilecek mi? Rus ahvali karma karışık. İngilizler bizim Irak gibi en mümbit ve zengin yerlerimizden Filistin ve Suriye'den bir kısmını işgal ettiler. **[s. 122]** Ve hâlâ da ediyorlar. Mekke ve Medine'yi de alırlarsa Arabistan'dan bize ne kalır? Mukadderât-i ilâhi böyle imiş.. Fakat bizde de kabahat var. Gazetelerimiz itidal ve ihtiyatı bıraktılar. İngilizleri çok tahkir ettiler. İngilizler böyle şeylere çok ehemmiyet verirler. Vaktiyle bizim gazeteler İngiltere hakkında ufak bir tecavüzde bulunsa hemen protesto ederlerdi. Ben güzel tahattur ederim. Kinci bir millettir. – Her şey pahalı hiçbir şey alınamıyor. Acaba harpten sonra da böyle pahalılık devam edecek mi?.. Bizden Avrupa'ya sanat öğrenmek için gönderilen talebelerin bazıları bir şey öğrenmeden dönmeye mecbur oluyorlarmış. Hele büyük mekteplere tahsil için gidenler lisan bilmediklerinden muvaffak olamıyormuş. Ben serbest olsam hemen bir sanayi mektebi açardım. **[s. 123]** Yıldız'da yaptığım küçük bir fabrika gibi fabrika açardım.. Avrupa'dan birkaç usta celp ederdim. Marangozluk, tornacılık, oymacılık ve saire şunu bunu, bunu şunu talim ettirirdim. Hattâ benim yetiştirdiklerimden bazı sanatkârlar (...) ağasıdır. Yaptıkları dolapları ve 40-50 liraya Beyoğlu'nda satarlardı."

02 Kanûn-i Sânî 918: Akşam: "Ben akşam rahatsız oldum. Bugün yine ağrı geldi. Ovdurdum. İyi geldi. Bana soğuk yaramıyor. Artık soğuğa tahammül edemiyorum.

"Birader Almanya'ya gitti. Fakat bu mevsimde seyahat güçtür. Bahusus alışık olmayanlara daha güçtür. Allah vere de hastalanmadan avdet etseydi. Şimendiferler sıcak değildir. Kışın seyahat edenler hasta dönerler, neferler hep şikâyet ederlerdi. **[s. 124]** "Sefirler içinde çok iyi adamlar var idı. Almanya sefiri Herr Sefelet çok iyi bir adam idi. Onun vasıtasıyla İngilizlerle anlaştım. Baron Marschal o kadar iyi değildir. Avusturya sefiri Baron Calice de pek iyi bir adam idi. Süferanın en kıdemlisi ve müsinni ve zekisi idi. Çok zaman İstanbul'da kaldı. Avusturyalıların süferası öyle çabuk çabuk değişmez. Hem onlar güzel diplomatlıktır. Hepsi Ulûm-i Şarkîye Mektebi'nde okumuştur. Güzel Türkçe bilir. Hele tercümanları Babıâli ketebesi gibidir. Baron Calice Gorica'lı idi. İhtiyarladı. Kendiliğinden istifa etti çekildi.

"– Rusya'da nihayet bir imparatorluk görünmektedir. İmparatorun imzasını vikaye ve mesuliyetten kurtarmak için **[s. 125]** bu karışıklığı yapıyorlar gibi geliyor. Sulh olacağı zaman yine sulhu imparator imzalayacaktır.

"– İngilizler zannederim bizim memlekette bir Ermenistan, Kürdistan, bir Arabistan teşkil edecek" dedi.

05 Kanûn-i Sânî 918: Akşam: "Ben bu sene kış geleli beri romatizmalardan, sû-i hazımdan kurtulamadım. Yine bağırsaklarımda gazlar var. Göksümde, kollarımda; boş böğürlerimde ağrılar var. Ayaklarımı sıcak tutuyorum. Bana aspirin pek iyi geliyor. Bu ilacı kim icat etti? Ne iyi ilaç!.. Rasim Beye benim tarafımdan söyle efendi sabahları mektebe gitmiyor. **[s. 126]** Fakat malum zayıf! Vapurlar kalabalık. Bundan maâda giderken gelirken üşütecek. Hasta olacak! Benim tarafımdan Enver Paşayı tekrar görseler. Beni mahzun etmesinler. Efendi için bir römorkör tayin etsinler. Sabahleyin gelsin alsın. Ortaköy'e çıkarsın. Oradan da bir otomobil tayin olunsun. Mektebe götürsün. Akşam üzeri de öylece alıp getirsin. – Ki Sultan'ı arabası Ortaköy'den alacak Mekteb-i Harbiyye'ye götürecek. Tekrar geriye dönecek- Akşam üstü, yine alıp geriye bırakıp Ortaköy'üne dönecek. Buna hayvanlar iki gün dayanır. Bunda müşkülat gösterilirse ben dervişim. Makamdaki **[s. 127]** odamda güzel ta'lik yazısıyla yazılmış bir levha vardı. O da:

"İn nîz beguzeret". Manası: "Bu da geçer yahu"dur. "İn nîz beguzeret" derim. Bir de:

"Meybe hor menber-i hâtiri sûzani kabed et
Tâ ki meyhane bâşet ender-i hâtır merend"[22]

der ve geçerim.

11 Kanûn-i Sânî 918: Akşam: "Kadın da öksürüyor. Muayene buyurunuz. Yazdığınız tozlar iyi geliyor. Muayene ettim. Oturdum.. Kadın: – Doktor Beye teşekkür ederim. Hepimize de himmeten de baktılar. Her vakit bizim için candan bakıyorlar. Rahatsız oluyorlar. "– Evet! Hepimiz nezaketine teşekkür ederiz" dedi..

"– Ahval-i umumiye ne olacak. Lloyd George'un nutkunu okuyunuz. Bizim hakkımızdaki sözleri görünüz. **[s. 128]** İstanbul, Türklerle iskân eden yerlerde beyne'l-milel bîtaraf bir imparatorluk yapılmasını istiyor. Arabistan, Irak ne olsun! "– Memleketin selameti, millet-i İslamiyenin bu belâdan kurtulmasını dua ediyorum. Hastalığım iyi olsun yine Buhârî'ye başlayacağım.. Çanakkale harbinde hep Buhârî okudum. Cenâb-ı Hak o vakit bizi himaye ve sıyanet etti. Yine eder."

19 Kanûn-i Sânî 918: Akşam: "Bugün Abdurrahim Efendi geldi. Gördünüz. Romatizma olmuş. Yine (...) Wiesbaden'e gidecekmiş. Ben Karlsbad'a gitsin diyorum. Orası daha iyidir. Her türlü istirahat var. Bir de cephe-i harpteki vaziyeti anlattı. Hülaseten anlıyorum ki vaziyet iyi değil. Kendisine herkese böyle harp hakkında kumandanların hatası var yok, **[s. 129]** seni men ediyorum, kimseye söylemeyeceksin. Boşboğazlık

[22] "Ateşin içinde olan Ka'be'ni söndürmek için içki iç
Tâ ki bütün varlığın meyhaneye dönsün"

etmeyeceksin dedim.. Rasim Bey önünde söyledim. Bizim için hükûmet-i hazıra hakkında söz söylüyor derler. Neyimize lazım! Söylememek daha selamettir.

"Benim öksürüğüm, nezlem hâlâ devam ediyor. Tozları alıyorum. Ihlamur içiyorum.. Bugün pek hazmedemedim. Melisa ruhu fayda vermedi. Zencefil aldım. Faydasını gördüm. Şimdi iyiyim? Fakat öksürük, balgam devam ediyor. Verem olmayayım?" dedi.

21 Kanûn-i Sânî 918: Akşam: "Yine öksürüyorum. Nezlem devam ediyor. Bağırsaklarım da gazlı. Araz hazmedemediğimi gösteriyor. Tozlar öksürüğe fayda ediyor. Ihlamur, tarçın da bazen içiyorum. **[s. 130]** "Bu akşam Tercüman gazetesinde -Rus hanedan-i imparatorisi azası- Petersburg'da muhakemeleri icra edilmek üzere celp edileceğini yazıyor. Tıpkı Fransız İhtilalinde olduğu gibi hepsini idam edecekler. Bu nasıl olur? Hiç akıl ermiyor.. Bütün dünya karıştı. Bakalım sulh ne zaman müyesser olacak?.. Rusya karıştı. Fransa'da dahi kambiyo meselesi çıktı. İngiltere yavaş yavaş bizden Suriye'yi işgal ediyor. Irak tarafını zaten işgal etti. Acaba Suriye'den nereye kadar işgal edecek? Bizimkiler daha nereye kadar çekilecek?.. Allah encâmını hayır eyleye" dedi.

Sayfa 131:

23 Kanûn-i Sânî 918: Akşam: "Akşam bacağımda bir ağrı oldu. Adeta bir şey batıyor gibi. Ara sıra ağrı hissediyorum. Bir aspirin aldım. Biraz tahaffüf etti. Bu akşam üzerine kadar öyle bir ağrı görmemiştim. Bu sene tuhaf, romatizmadan, nezleden kurtulamadım. Havalar tuhaf gidiyor. Sabah, akşam pek ziyade soğuk, öğleyin ılık..

"Midilli'nin battığına, Yavuz'un karaya oturduğuna çok keder ettim. Bu harekete kim lüzum göstermiş.. **[s. 132]** Meclis-i Vükelâ'da mı tezekkür edilmiş.. Hiç aklım ermedi. Pek çocukça bir şey!. Bu adeta İngilizlere meydan okumak!. Hele gazetelerdeki beyanname!. Hiç beğenmedim. Adeta İngiliz'e küfürler sallıyor.. Meydan okuyor. Bundan ne çıkar?.. Zarar, fenalıktan başka neye yarar?!.

"Ah! Bey bilmezsin!. Ben neler çekmedim!. Böyle münasebetsiz ahvalin önüne geçmeseydim çoktan bu hale dûçar olurduk. Bir tanesini hatırlıyorum. O da Said Paşanın sadaretinde Ermeni vak'ası oldu. Bu vak'a üzerine Said Paşa Mabeyn'e geldi. Ailesinin hareme kabulünü rica etti. Bu ricasına karşı ben: Paşa, demek idaresizlik ederek memleketi bu hale getirdin. Demek asayiş son derece tehlikede öyle mi? **[s. 133]** Haydi git buradan! Şimdi emanetleri gönder. Artık sadaret makamında duramazsın.. Oraya bu işlere karşı duracak.. bu tehlikeyi bertaraf edecek bir adam lazım dedim.. Sadaretten azlettim. Daha birçok misallerim var. Şimdi hatırıma gelmiyor. Ruslarla sulh keyfiyeti dahi akamete dûçar olacak gibi. Sadrazam Talat Paşa ne vakit dönecek?. Bana öyle geliyor ki

Talat Paşa ile sair vükelâ arasında bir bürûdet var!." dedi. Zannetmem dedim...

23 Kanûn-i Sânî 918: Akşam: "Öksürüğüm devam ediyor. Balgam söküyor. Verdiğiniz *"Prenedakesrin*(?)"i tecrübe edeceğim. Tarifesi veçhile alacağım. **[s. 134]** "Bu akşam Enver Paşa çatana ile sahilhanesinden bir tarafa gitti. Bavul ve saire yolculuk eşyası konuldu. Belki de Çanakkale'ye geçmiştir. Midilli gibi Yavuz da batmış!. Bu gemilerin böyle harice çıkıp batmaları boş değil.. Almanların parmağı!. Belki de İngilizlerin parmağıyladır!!..

"Talat Paşadan daha bir haber yok değil mi? Ayandan Galip Bey acaba kim? Benim zamanımda teşrifatçı vardı. Onu öldü dediler? – Yoksa o mudur?.." – Bilmem dedim.. "– Bu dünyada ya derviş veya filozof olmalıdır. Bir zamanlar gazeteler bana ittifak yaparlardı. Şimdi ayandan Ahmed Rıza muhalif vaziyet almış. Bir de Damat Ferid Paşa. **[s. 135]** Ahmed Rıza Bey İngiliz Ali Kemal'in oğludur. İngiliz Ali Beyi ben hizmetimde kullandım. Ahmed Rıza Bey o zaman küçük idi. Sultanî Mektebi'ne devam ediyordu. Oradan çıktı. Sonra Mülkiye'ye devam etti. Sonra Maarif'e geçti. Bursa'ya Maarif Müdürü oldu. Bir iftiraya uğradı. Güya Maarif Sandığı'ndan 50 bin kuruş ihtilas etmiş!! Bunun üzerine dava etti. O zaman Münif Paşa Maarif Nazırı idi. Bununla çok uğraştı. Davası mesmu' olmayınca kızdı. Avrupa'ya kaçtı. Artık gelmedi. Haddizatında hoşgû bir zattır. Avrupa'da benim aleyhimde de çok bulundu. Ah! Felaket insana mahsustur. Çare yok. Allah!! Haydır" dedi. Göğüs geçirdi.

Sayfa 136:

26 Kanûn-i Sânî 918: Akşam: "Hava bugün sabahtan beri poyraz. Gittikçe de şiddetleniyor. Lodos bana dokunur. Maslak Köşkü var. Tarabya üzerinde. Oraya lodos pek nadir gelir. Hep poyrazdır. Boğazın Karadeniz'e açıldığı noktayı tamamıyla görür. Pek güzeldir. Hattâ Mithat Paşa ile Mütercim Rüştü Paşa -sadrazam- biraderin (Sultan Murad)'ın hastalığı üzerine bana geldiler. İlk onlarla orada mülâki oldum. Orada benden şekl-i hükûmetin meşrutiyet mi? yoksa istibdâd mı? Hangisini tercih edersin diye sordular!. Ben de cevaben: Avusturya imparatoru Macaristan'a gider başına Macar şapkasını giyer.. Macaristan'dan Avusturya'ya gelir oralı olur. Bir gemi kaptanı gemiyi kumanda ettiği zaman nasıl ki icap eden hale göre kumanda ederse ben kumanda mevkiine gelince selamet-i memleket **[s. 137]** hangi suret-i idarede olduğuna kanaat gelirse ve hangi idare zarurî görülürse onu ihtiyar ederim dedim.. İlaveten şunu da söyleyeyim ki: Benim şimdiki kanaatim ve niyetim şekl-i meşrûi meşrutadır. Çünkü istibdat-i idarede iyi ve kötü her şey hükümdara atfedilir. Vükela hiç mesuliyet kabul etmez dedim... Bu sizin bugün daha iyi, işinize gelmeyebilir dedim, güldüler.. Fakat Meşrutiyet'te kararlar

iptida Vükela Meclisi'nde verilir. Hükümdar icrasını emreder. Mesuliyet Heyet-i Vükela'ya aittir. İyi kötü onlara râcidir. Rüştü Paşanın fikri bizde daha Meşrutiyet olamayacağı merkezinde idi. Lakin diğerleri bir mevki sahibi olmak için teşebbüsatta bulundular.. Hep menfaat.

"Almanya'da Talat Paşanın şerefine ziyafet verilmiş.. Sonra başvekil beyanatta bulunmuş.. Ne güzel!. **[s. 138]** Yavuz'un kurtarılması ile meşgulmüşler.. İnşallah o güzel gemi kurtulur. Ah! İngilizler, İngilizler her devletten ziyade diplomattırlar. Diplomaside mahirdirler. Öyle oldukları nı âlemi aldatmalarıyla tebeyyün ettiler. Avrupalılar da Wilson'un sahibi nüfuz olması için Amerika ile Avrupa işine karıştırlar..

"Vaktiyle General Kolas namında bir Amerika sefiri vardı. Beni çok severdi. Amerika'dan bana tütün, revolver getirir hediye ederdi. Her hafta beni ziyarete gelirdi. Artık benimle laubali olmuş idi. Ben ona ehemmiyet bile vermez, başka işlerle meşgul olurdum. Bazen Amerika'ya ait bir mesele olursa bizim müdahaleye **[s. 139]** hakkımız yoktur. Kanunen ne lazım gelirse yapınız derdi. Kendisi Amerika vahşilerini terbiyede birçok defa bulunmuş. Muntazam harpten korkmam. Fakat vahşiler öyle hileler yaparlar ki çok defa bizi pusuya düşürürler. Çok cesur adamlardır. Fakat şimdi ancak 30 bin raddesinde kalmıştır. Eskiden milyonlarca vardı. Kendisi onların temeddünü aleyhinde idi. Derdi ki o adamları terbiye etmek muhaldir. Onlara mektep açmak abestir. Onları hâl-i tabiîde bırakmalı, icabında onlardan istifade etmeli. Mesela bizde de Arnavutlar, Kozan taraflarında kimi Kürtlere mektep açmak beyhudedir. Mektep şehirliler içindir. Onların da cesaretlerinden hüsn-i muamele ile istifade etmeli. Vaktiyle ben Arnavutları öyle kullandım. Bazen İngiliz, Fransız, Avusturya, İtalya sebebiyle.. **[s. 140]** münasebetsizliklerde bulundular. Onları nasihat ile yola getirdim. Ben bu muasır(?) medeniyet aleyhindeyim zan olunmasın! İşte son zamanda Arnavutları zorla terbiye etmek istediler. Bak neler oldu?.. Süleymaniye taraflarını İngilizlerin teşvikiyle Ruslar benimsemek istedi. Ben vaktiyle Derviş Paşa zamanında yapılan bir haritayı ortaya koydum. Şöyle ettim, böyle ettim verdim. Hattâ haritalar benim yatak odamda idi. Kıymetini bilmediler kim bilir ne yaptılar?. Ben müzevirlik ettim.. Ruslarla İngilizleri ittihat ettirmedim. Rusların amour propre'larını okşadım. İdare ettim. Fakat Çar müteferris bir adam değildi. Mütekebbir idi." dedi.

05 Şubat 918: "Sizi çoktan göremedim. (...)? İnşallah iyisiniz. Ben dün akşam siz gittikten sonra rahatsız oldum. Linet oldum. Birkaç kere **[s. 141]** def-i tabiî oldu. Az kaldı sizi celp ediyordum. Biraz kuvvetli nane ve kokulu çay içtim. Mündefi oldu. Sonradan vücuduma yeller geldi. Yayıldı. Bir aspirin aldım. O da geçti. Bugün hamd olsun iyiyim! Dün akşam gazetede[23] Yalta'da, Kafkasya'da veba, kolera hüküm sürdüğünü

[23] Tercüman Gazetesi.

okudum.. Burada da var mı ?" Hayır dedim.. Yalnız çiçek hastalığı varmış! Onun için Âbid Efendi hazretleri ve sair arzu edenlere aşı yapacağım dedim.. "Taze aşı, iyisinden aldırmalı" dedi. Evet dedim.. "Ahval nasıl? Sulhtan hiçbir ümit yok. Talat Paşa bari buradan gitmemeli idi. Burada kimse kalmadı. Kim idare edecek? Gazetede gördüm. Yunanlılar asker topluyor. İhtimal Çanakkale'ye veya İzmir'e İngilizler denizden bir hücum yapacak? Onları karaya çıkaracak? İngilizler Irak ve Filistin'de küllü yevm[24] biraz daha ilerliyorlar. Bizde adam da kalmadı. Acaba nereye **[s. 142]** kadar ilerleyecek? İskenderun'a kadar ilerleyerek bütün Arabistan'ı bizden ayıracak. O zaman hilafet bizde kalmayacak. İstikbalimiz ne olacak? Allah acısın?" dedi. "Almanlar iki gemi ile bizim başımıza büyük dertler açtılar."

06 Şubat 918: Akşam: "Derece-i hararet ve nabızlar hal-i tabiîde. Hafif nezle ve öksürük mevcut. 0,10 santigram dover süfufu, 0,30 santigram asilbent süt + nöbet şekeri miktar-i kâfiden ibaret paketlerden yevmiye beş adet alınmak üzere bir gün evvel ilaç tertip olunmuş idi. Esasen bilmediği ilacı almak şöyle dursun kendisinin istediği (...) tozlarını da günde beş adet aldığına şüpheliyim. Bu ıhlamur, tarçın mentolü ve tozlarından aldım diye her gece tekrarlıyor.

Sayfa 143:

08 Şubat 918: Akşam: Gece saat 8-9 Ber-mu'tad hamakat (...) eseri göstererek: "Karnımın burası cüz'î ağrıyor. İdrarım da bugün biraz az. Belime doğru da bazen ağrıyor. Fakat şiddetli değil" dedi. Nabızların amelesi 80, derece-i hararet 36,5 idi. Karnında (...) ve gazattan mütevellit hırıltı duyulurdu. Madem ki idrar azdır, her ihtimale karşı bol süt, yoğurt, muhallebi tavsiye ettim. "Süt gaz yapıyor" dedi. İçine sânî karboniyet, süt, Keşişdağ maden suyu ve biraz tarçın suyu koymasını tavsiye ettim. Peki yarın öyle yaparım dedi. Göksünde hafif bir nezle hali mevcut idi. Ahval-i umumiyenin karışık, hele Rusya'nın pek müşevveş olduğunu söyledi.

Sayfa 144:

09 Şubat 918: Öğleden sonra: Ber-mu'tad içeriden bir şey isteyip istemediklerini ağalar vasıtasıyla sordum. Gelen cevapta: "Efendimiz selam söylüyor. Bugün iyiyim. Kendileri de gitsinler. Bu gece evlerinde rahat etsinler diyor" dediler. Ba'de'z-zuhr iki buçuk vapuruyla Kuzguncuk tarikiyle İstanbul'a geçtim. Akşam beş vapuruyla Kadıköyü'ndeki haneme geldim. Kapıdan takriben 5.45'te içeriye girdiğim sırada yukarıda telefonun çaldığını işittim. -Hemşirem seslendi. Saray'dan sizi istiyorlarmış. Soyunmasın. Araba geliyor dediler- dedi. İntizar ettim. Araba 7,5'ta

[24] Hergün.

geldi. Râkib oldum. (8,5 gece) saraya vasıl oldum.

Sayfa 145:

09 Şubat 918: Gece saat 8,5'ta yatak odasında: Hakan-i sabık Abdülhamid-i sânî'yi yatağının paravanası haricinde ayak ucuna muvazi olan şezlongda limon sarısı bir renkte, alnından soğuk terler döküyor, şiddetli bir usret-i teneffüs ibraz eder ağır bir halde, yanında -Beylerbeyi Hastahanesi'nde gece nöbetçi tabibi İhtiyat Yüzbaşı Nikolaki Efendi[25] ile İhtiyat Yüzbaşı veliaht-i saltanat Vahdeddin Efendinin tabib-i hususîsi Alekyopadis Efendiyi henüz kuru hacamat yaparken buldum. Saray muhafızı Kaymakam Rasim Bey de bir kenarda duruyordu. Hakan-i sabık beni görünce elini uzattı: "Pek rahatsızım. Nabızlarıma bakınız" dedi. "Efendim, bakınız ben hiç telaş etmiyorum. Korkmayınız. Ehemmiyetli bir şeyiniz yok. Geçer" dedim.. Fakat tehlikeli bir vaziyette bulunduğunu takdir etmemek de kabil değildi. Nabızları saydım: (145 ve aded-i teneffüs 65)'i mütecaviz. **[s. 146]** "Korkmayınız diyorsunuz. Evet korkmuyorum. Fakat ıstırabım var. -Midesini göstererek- buradan çok mustaribim. Bakınız, elinizi koyunuz.. Orası çop çop çarpıyor. Ağrıyor. Saat dörtte pisboğazlık ettim. 5 adet maydanozlu köfte, iki kotlet, balık, börek çıtırık, iki (...) tatlısı yedim" dedi. Saat beşte sıkıntı başlamış.. Müsaade buyurunuz bir kere de kalbinizi, göksünüzü dinleyeyim dedim.. Muayene ettim. Darbât-i kalp o kadar ser'î ki bir gürültüden başka bir şey tefriki kabil değil. Zahrın sol tarafında sağdan daha ziyade bir ihtikan var. Adeta -zatürrenin başlangıcında işitilen- *râles crepitants*lar işitiliyor. (...) bazı (...) ile ehemmiyet **[s. 147]** (...) ile adem-i teneffüs mevcut olup özimâ-yi reevî alâimi de var: Müşavere neticesinde teşhisi: (ihtikan ve zatürree-i eyser ve özimâ-yi reevî). Derece-i hararet 36,7 emotiondan mütevellit olan hal biraz zail olduğu cihetle biraz tahaffüf görüldü. O sırada doktor Nikolaki Efendinin yazdığı reçete ile hastahaneden yapılan ilaç geldi.

"– Reçeteyi okuyunuz. İlaç nasıl?" dedi. Okudum. Pek güzel. İçebilirsiniz dedim.. Reçete:

Infusion de Tilleul 150,0
Sulfate de sparteine 0,03
Lan du Laurice(?)
Sirop.

Yarım saatte bir küçük fincan. **[s. 148]** İlacı tarifesi veçhile fincan ile almağa başladı. 1-2 fincan bizim yanımızda içti. İlaç içmeyen hakan-i sabık nasıl oluyor da ilaç içiyordu. Gözüme inanmak istemiyordum. Istırabı olacak. Fakat bir an ölüm hatırına gelmiyordu. Verilen ilaca rağmen batı halet-i umumiyesi aynı vahameti ibraz ediyordu. Saat 10'da idi. "– Artık ben biraz rahat gibiyim. Yatağa gireyim. Siz de dışarı çıkınız. Fakat Ni-

[25] Beylerbeyi Hastanesi doktorlarından Nikolaki Parasbüviyadis.

kolaki Efendi burada kalsın" dedi. Merak buyurmayınız burada dedim... Dışarı çıkınca Muhafız Rasim Beye: Hastanın hali pek ağır gidiyor. İcap ederse **[s. 149]** makamata haber veriniz dedim... O da Harbiye Nezareti'ne (Nazırına[26]) telefonla malumat verdi. Bir saat sonra telefonla, Mabeynci, Rasim Beyi aradı. "Zat-i şahane biraderinin ağır hasta olduğunu haber alarak pek mükedder oldu. Hangi doktorları isterse gönderelim, buyuruyorlar" dedi.

– Kendisine soruldu. "Teşekkür ederim. Benim doktorlarım var" diye cevap geldi. Fakat biz cevaben: Âkil Muhtar, Neşet Ömer, Selanikli doktor Rıfat beyleri istedik. Biz her yarım saatte içeriye girip yatağında yatmış olduğu halde muayene ediyor.. Kâh hardal kağıdı gezdirerek; kâh midesi üzerine lapa (keten tohumu) koymak gibi kabul edeceği şeyleri yapıyorduk. Ağrıyı **[s. 150]** teskin için morfin yapalım dedik. "Hayır! Morfinden ölenleri bilirim. İstemem" dedi. Sabah karşı saat 4'te ilaç bitti. Bizi yine çağırdı. "İlacım bitti. Istırabım daha devam ediyor. Bu ilaçtan daha yazınız" dedi. İlacı tekrar ettik ve yalnız *Sulf. de Spartein* [İspartein] miktarını 0,01 santigram yazdık. İlaç geldi. Bir fincan içti. İlaç yaramadı dedi. Artık içmedi. Sabahleyin banyoya girmemesi tavsiyesine: "Banyo medar-i hayatımdır. Beni ondan kimse men edemez" dedi. (Banyosunu da yapmış.)

10 Şubat 918: Sabah: Saat 10. Ben başında oturuyorum. Nuri Ağa geldi. Doktorlar geldi: Doktor Rıfat Bey, Âkil Muhtar. **[s. 151]** "Git söyle yalnız Rıfat Bey gelsin. Diğerini istemem" dedi. Nuri Ağa çıktı. Gitti. Bana: "Siz gidiniz, yalnız doktor Rıfat Beyi alınız. Sonra [hakkımı] helal etmem" dedi. Ben çıktım. Rasim Beyin odasında doktorlara mülaki oldum. O sırada Nuri Ağa Rasim Bey tarafından tekrar hakana gönderilmiş.. Zat-i şahane tarafından gönderildiğinden doktorların hepsini kabul etmezlerse ayıp olur denilmiş. Biraz sonra Nuri cevap getirdi. "Buyurunuz" dediler. Beraberce içeri girdik. Âkil Muhtar Bey, Rıfat Bey, Nikolaki[27] Efendi, Alekyopadis[28] efendilerden bir heyet tarafından bir müşavere-i tıbbiye yapıldı. Evvela Âkil Muhtar Bey, **[s. 152]** ba'dehu Rıfat bey tarafından muayene edildi. Hariçteki salona çıkıldı. Teşhisi özima ile müteraffik, ihtikanu'r-ree ve adem-i kifâyet-i kalbî-i kilyevî."

İlâç:

1- 0,50 Kafein, 1,50 *Benzoat de soude* (6, *Kackest*) saatte, bir güllaç.

2- Digalen, 1 flakon. Sabah akşam, onar damla.

Yarım fincan su içinde 10 damla ilaç gelince ve 10 damla gece verilecek **[s. 153]** denildi.. Bilahare hakan-i sabıkın yanına gidilerek ilaçların suret-i istimali tarif edildi.

---

26 Mahmud Şevket Paşa (1856-1913).

27 İhtiyat Yüzbaşı Nikolaki Parasküvayidis.

28 Beylerbeyi Hastanesi doktorlarından. İhtiyat Yüzbaşı.

Salisen: Kanlı muhcimler yapılması teklif edildi. Muvafakat etti. Arkasına 9 adet kanlı hacamat yapılması. İcap ederse gece saat 8'de ön tarafa dahi kâfi miktar yapılsın diye karar verildi. Kendisine biraz ciğerlere kan hücum etsin denildi. Müsaade istihsal edilerek harice çıkıldığı sırada saat 12,5 olmuş idi. Eczaneden kapalı(?) güllaçlar geldi. Digalen bulunamamış. Bir adet güllaç verildi. Güllacı yutamayacağını söylemiş idim. **[s. 154]** Filhakika yutamadı. "Ben güllaç sevmem" dedi. Öyle ise bir kahve kaşığı içine güllaç muhtevisi boşaltılarak içilebilir denildi. O yolla verildi. Biz harice çıktık. Doktorlar gitti. Digalen bulmak için bir zâbit Beyoğlu cihetine gönderildi. Evvela Mabeyn-i Hümâyun Eczanesi'ne uğrayacaklar. Bulamazlarsa Beyoğlu'na çıkacaklar idi.

Saat 2.45 beni çağırdılar. Hakanın yanına gittim. "Istırabım geçmedi. Göksüme kanlı hacamat yapınız. Haydi çabuk diğer doktorla kesiniz" **[s. 155]** dedi. Ben dışarı çıktım. O sırada şehzade Selim Efendi geliyor dediler. Bir taraftan doktorları hastahaneden çağırmaya haber gönderdim. Diğer taraftan da Şehzade Selim Efendiyi istikbal ettim. Pederim nasıl sualine, ağırdır cevabını verdim. Nesi var söyleyiniz! Tafsilat veriniz.. İçeriden beni istedikleri haberi geldi. Efendimiz bayılmış.. sözleri de kulağıma çalındı. Harem dairesine gittiğim vakit orada bir fevkaladelik, bir heyecan, bir karışıklık başlamış idi. Alelacele hakan-i sabık Abdülhamid-i saninin yatak odasına muvasalatımda Abdülhamid'in korktuğu başına gelmiş.. **[s. 156]** Bunca sene hiç aklına getirmediği.. bir hadise-i tabiî vukua gelmiş. Tam zavâli ba'de'z-zuhur üçte Abdülhamid-i sani irtihal etmiş bulunuyordu. Gözler açık, hadekalar mütevessi', nabız, teneffüs münkatı. Etraf zaten akşamdan beri soğuk idi. Fakat yüzü, vücudu henüz daha sıcak idi.

Teneffüs-i sınâi maksadıyla kolları aşağı yukarı kaldırılıp usûlü dairesinde ettirildi. Sadrın canibine tazyik edildi. Bir faydası olmadı. Dil çekilip bırakıldı. Hepsi boş! Sultan Abdülhamid-i sani'nin yalnız bir mücerret ruhu kalmış idi. "İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn"[29] 10 Şubat 1918. Zevâlî ba'de'z-zuhur saat 3 (Yevm-i Pazar.) **[s. 157]** – Gece saat onda vefatını tahkik için bir Heyet-i Sıhha-i Muhtelita geldi..: Alman Hastahanesi Sertabîbi Şlayb (Schleib), Gülhane Seriryat Hastahanesi Sertabîbi Kaymakam Zelling, Sıhha Müdür-i Umumisi Adnan, Sıhha Üçüncü Şu'be Müdürü Miralay Sadık, Sıhha Müfettiş Muavini Binbaşı Refik, doktor Rıfat, doktor Alekyopadis Efendilerden mürekkep bir heyet hakan-i sabık Abdülhamid-i sani'nin yatak odasına girdik. Abdülhamid-i sani bîruh olarak -fakat itiyadı veçhile elbisesi üzerinde bulunduğu halde- yatağı içinde arkası üstü yatmış vaziyette bulunuyordu. Heyet tarafından - Schleib ve ben muavenet ederek- elbisesini kesmek suretiyle soyduk. Çı-

29 "Onlar bir bela geldiği zaman: Şüphesiz biz, Allah'ın kuluyuz ve mutlaka ona döneceğiz derler". Bakara suresi, 156. ayet.

rılçıplak kalınca, Schleib tarafından tırnaktan çenesine varıncaya kadar dakik muayene edildi. **[s. 158]** Gündüz hayatta iken yapılan mihcemlerin âsârından başka bir şey görülemediği not edildi. Yalnız midesi üzerinde gül rengi bir santimetre murabbaında bir sathî bir yanık görüldü. Merakından ihtimal key yapmıştır. Çünkü tığ demiriyle yanmaya itikadı vardı. Ve hattâ akşam bize de teklif etmiş idi. Etraftan sorulsun dedim.. Kadınlardan soruldu. Vefatından bir saat evvel bir çivi ile yaptığını söylediler.

O bu çiviyi evvelce bana göstermiş idi. Selanik'te kendisi bir uzun çivi bularak bir sapa saplamış, baş tarafını eğmiş, ⌐— şu şekilde bir şey olmuş. **[s. 159]** Bilahare heyet tarafından biri Almanca diğeri Türkçe iki protokol yapıldı.

Bir de ayrıca sabahki muayene ve yapılan tedaviyi müşir bir rapor tanzim edildi. Ferdası gün 11 Şubat 918 gazeteler raporları neşrettiler. 11 Şubat 918 sabahı saat 9.45'te cenaze bir çatanaya konuldu. Mutantan bir cenaze alayı yapılmış, cenaze Topkapı Sarayı'nda techiz ve tekfinden sonra 'Sultan Mahmud Türbesi'ne defnedilmiş. Ben cenaze merasiminde bulunamadım. Çünkü bir gün evvel hakan-i sabıkın vefatı anında şehzadeler, Sultanlar, sair kadınlar saraya gelmiş idi. Cenazenin saraydan çıkarken kopardıkları sıkıntılar, bayılmalardan dolayı saraydan ayrılamadım.. Hâtime.

Sayfa 160:

Abdülhamid-i Sâni

Tevellüdü	: 22 Eylül 1842
Cülûsu	: 31 Ağustos 1876
İnhilası - İnfikaki	: 27 Nisan 1909
İrtihali	: 10 Şubat 1918 ba'de'z-zuhur [saat]3, Pazar.

76 sene yaşamış ve 33 sene hükümran olmuş.

Sayfa 161:

Erkân:

Ayşe Sultan'ın validesi	: Müşfika kadınefendi.
Şehzade Âbid Efendinin validesi	: Naciye kadınefendi
Şehzade Âbid Efendi.	

1. İkinci Hazinedâr Zülfet Kalfa
2. Hazinedâr Gülşen Kalfa
3. Hazinedâr Felûye Kalfa

1. Hünkâr cariyelerinden Mâhıenvâr Kalfa
2. Hünkâr cariyelerinden Dilberyâr Kalfa = Bu iki kalfa yaşlıdırlar.

1. Hünkâr cariyelerinden Dilberyâr Kalfa
2. Hünkâr cariyelerinden Çeşim-Peykân Kalfa

Son Gelen Diğer Kalfalar:
1. Kâmuran Kalfa
2. Dildâde Kalfa = Selanik.
3. Renk-Melek Kalfa

1. Seher Kalfa
2. Nergis-Nihal Kalfa
3. Tabân(?) Kalfa
4. Şâziye Kalfa

Sayfa 162:

Musâhib Ağalar:
1. Nuri Ağa
2. Şöhreddin Ağa
3. Cavit Ağa

Kahveci:
1. Kahvecibaşı Ali Bey

Aşçılar:
1. Aşçıbaşı Raşit Ağa
2. Aşçıbaşı Mustafa Ağa = Bu ikisi İstanbul'a alındılar.
3. Aşçıbaşı Hasan Ağa
1. Aşçıbaşı Mehmed Ağa = Birkaç gün evvel (...).

İnekçi:
1. Mehmed Ağa

Sayfa 163:

İstanbul'a geldikten sonra alındılar..

Arabacılar:
1. Arabacı Abdi Ağa
2. Arabacı Ali Ağa

Seyis:
1. Seyis Mustafa - Büyük
2. Seyis Mustafa - Küçük

Tavukçu:
1. Abdi - Kuşçu
2. Arslan Ağa

EKLER

EK: I

"HASTA BULUNAN ABDULHAMİD'E ÖLÜMÜNDEN ON SAAT EVVEL PAZAR GÜNÜ GÜNDÜZ YAPILAN İLK MÜŞTEREK MUAYENEDEN SONRA VERİLMİŞ OLAN 10 ŞUBAT 1334 (23 ŞUBAT 1918) TARİHLİ RAPOR SURETİ:

10 Şubat 1334 pazar günü sabahleyin harbiye nezaret-i celîlesinden telâkki ettiğimiz emir üzerine bir müddetten beri hasta olan hakan-i sabık Abdülhamid-i sani hazretlerini muayene ve tedavi için Beylerbeyi sarayına geldik. Orada tabib-i hususîsi doktor Âtıf Bey ile Beylerbeyi hastahanesi etibbâsından doktor Alkibüyadis Efendi ve doktor Nikolaki Parasküvayidis efendilerden malumat-i âtiyeyi aldık:

Hakan-i sabık hazretleri beş Şubat'tan beri hasta olup nezlesi olduğunu ve sık sık midesinden şikâyet etmekte bulunduğunu ve 9 Şubat Cumartesi akşamı rahatsızlığı kesb-i şiddet ettiğinden gece zevâlî saat sekiz buçukta tabîb-i hususîleri Âtıf Bey gelinceye kadar Beylerbeyi Hastahanesinden isimleri berveçh-i bâlâ zikrolunan iki tabibin celbi iktiza ettiğini ve bu zevat hakan-i sabık hazretlerini şiddetli usret-i teneffüsten mustarip bulunduklarını ve aded-i teneffüsün altmış beş olduğunu ve muayenede her iki reede ve bilhassa sol reede pek şiddetli ihtikan bulunduğunu ve kalbin pek zayıf olup nabzın müşkilâtla hissedilmekte ve aded-i darabanın yüz otuz olduğunu ve idrarın pek az geldiğini gördüklerini ve berây-i tedavi kuru mihcemler tatbikini ve dahilen mukavvi-i kalp ve müdrir olarak ispartein ve teobromin verdiklerini ve bunun üzerine hastanın ahvalinde biraz salâh hasıl olmuş ise de enzar vahim olduğu cihetle bir müşavere-i tıbbiyye icrasına lüzum hasıl olduğunu beyan etmişlerdir.

Zirde vâzıülimza etibbâ, saat on birdeki muayenemizde müşarünileyh hazretlerinin şiddetli usret-i teneffüsten mustarip olup nabzın dakikada yüz yirmi ve zayıf olduğunu ve sol reenin kaidesinde asammiyyet ve teneffüste huşunet ile beraber pek çok harahir-i fırkaiyye-i duniyyenin mevcut bulunduğunu ve her iki reenin aksam-i sairesinde tâ zirvelerine kadar ayn-i harahirin işitildiğini ve hakan-i müşarünileyh hazretlerinin müdemmem kışaat-i muhatıyye ifraz etmekte olduğunu gördük. Etraf somğumuş olup magbenlerde derece-i harareti otuz altı buçuk müşahede etik. Müşarünileyh hazretleri en ziyade nahiye-i şersufiyedeki sıkıntıdan şikâyet etmekte idi; derakab zahre mihcem-i mebzag tatbik ederek bir miktar kan alınmış ve dahilen almak üzere digalen ve asilbendiyet-i sud ile kafein güllaçları tavsiye edilmiştir. Mihcemlerin tatbikini müteakip hakan-i sabık hazretleri ıztırabım bir az kesb-i sükûnet ettiğini ve bizle-

rin çekilebilebileceğimizi söylemiştir.

Müşarünileyh hazretlerinin son on iki saat zarfındaki idrarları pek az olup bize irae olunan idrar yüz elli santimetre mikabı idi; bu idrarda eser halinde albümin mevcut ve şeker mefkud olup kesafetinin bin yirmi beş olduğu görülmüştür. Hakan-i sabık hazretlerinin bizzat kendisinden ve etrafından, dün akşam fazlaca miktarta et, balık, börek ve pirinç unlu hamur tatlısı ekil etmiş olduklarını ve rahatsızlığın bundan iki saat sonra zuhur etmesiyle müshil olarak manyezi ve sinameki almış bulunduklarını öğrendik.

Hastanın mukaddema birkaç defa hünnak-i sadr nöbetleri arazını ibraz ettiğini tabîb-i hususîsi doktor Âtıf Bey ifade etmiş olduğu da nazar-i itibara alınarak enzarın gayet vahim olduğu beyan edilmiş ve bâdezzeval birde Beylerbeyi Sarayı'ndan mufârekat edilmiş olduğunu müş'ir iş bu rapor tanzim ve takdim kılındı.

10 Şubat sene 1334

Taksim Hastanesi
Sertabibi
Rıfat

Tıp Fakültesi Reisi
Müderris
Âkil Muhtar

Hâkan-i Müşarünileyhin Tabîb-i Hususîsi
Kaymakam
Âtıf Hüseyin

Beylerbeyi Hastanesi
etıbbasından İhtiyat yüzbaşı
Alkibüyadis"[28]

28 Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 743-745.

"II. ABDÜLHAMİD'İN ÖLÜMÜNÜ MÜTEAKİP YAPILAN MÜŞTEREK MUAYENE NETİCESİNDE VERİLMİŞ OLAN RAPOR SURETİ:

Rapor

1- Etıbbâ-yi müdaviye tarafından verilen rapor melfuftur.

2- Netice-i muayene-i mevti hâvi mufassal protokol melfuftur.

Bin üç yüz otuz dört senesi Şubat'ın onuncu pazar günü akşamı saat onda vuku bulan davet üzerine zîrde vazıyülimza etibbâ Beylerbeyi Sahilsarayı'na azimetle harem dairesinde hakan-i sabık hazretlerinin yatak odalarına dahil olduğumuzda karyola içerisinde hakan-i sabık hazretleri olduğu aramızda bazıları tarafından teşhis olunan bir zatın isticâ-i zahri-i tabiîde giyinmiş olarak yatmakta olduğunu gördük. Kalp ve nabzın tamamen tevakkuf etmiş ve haml-i meytînin takarrür eylemiş bulunduğu ledelmuayene anlaşıldıktan sonra vücudun her tarafı arîz, amik tetkik ve muayene olunarak kebavet-i meytiyye âsâriyle tedavisine memur olan etibbâ tarafından arka ve göğsüne liecli-tedavi tatbik olunan on üç kadar mihcem yeri ve vefatından bir saat evvel müşarünileyh hazretlerinin kendi taraflarından yapıldığı maiyetleri erkânı canibinden ifade edilen nahiye-i şersufiyedeki sathî ve gayri muntazam küçük asarı keyyieden başka hiçbir eser-i cebr ve tardîd ve cerha tesadüf olunmadı.

Hakan-i sabık hazretlerinin Şubat'ın beşinden beri hasta bulundukları ve melfuf rapor müeddasından anlaşılacağı veçhile müşarünileyh Sultan Abdulhamid han-i sani hazretlerinin ihtikan-ür-ree ve özmaya-i reevî neticesi tahaddüs eden bir zaaf-i kalp sebebiyle irtihal ettikleri tebeyyün etmiş olmakla işbu müşterek raporumuz bittanzim takdim olunmuştur.

Beylerbeyi Sahilsarayı, Fi 10-11 Şubat 1334.

Sıhhiye Müdür-i Umumî Vekili
Doktor Adnan

Gülhane Seriryat Hastahanesi
Sertabibi ve Müdürü
Kaymakam Z. Zelling

Sahra Sıhhiye Müfettiş-i
Umumî Muavini Binbaşı
Refik İbrahim

Hâkan-i Sabık hazretlerinin
Tabib-i hususisi
Kaymakam Âtıf Hüseyin

Tıp Fakültesi Reisi
Müderris Âkil Muhtar

Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi
Üçüncü Şube Müdürü
Miralay Sadık

Dersaadet Alman Hastahanesi
Sertabibi Doktor
Schleib (Şilayp)

Taksim Hastahanesi
Sertabibi Doktor Rıfat"[29]

29 Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 745-746.

"II. ABDÜLHAMİD'İN VEFATI DOLAYISIYLA TABİPLER TARAFINDAN TERTİP EDİLEN 1918 ŞUBAT 23-24 TARİHLİ PROTOKOL SURETİ

Protokol

Bin üçyüz otuz dört senesi Şubat'ın onuncu pazar günü akşamı zevali saat onda Beylerbeyi Sahilsarayı'ndan vuku bulan davet üzerine hakan-i sabık Abdülhamid han-i sani hazretlerinin yatak odalarında aramızda bazıları tarafından müşarünileyh hazretleri olarak teşhis olunan bir zatın yatak içerisinde elbiseli olarak ıztıcâ-i zahrîde yatmakta olduğu görülmüş ve netice-i muayenede bervçeh-i âti netayic istihsal olunmuştur:

Vasat boyda, zayif, hâsıf renkte ihtiyar bir naaş, vecih sakin bir manzara göstermekte idi. Vaziyet ıztıcâ-i zahri-i tabiî, gözler kapalı, kollar vücudun yanlarına uzatılmış, etraf-i süfliye hakeza uzatılmış bir halde idi. Mevtin tekevvününden itibaren geçen yedi saate tekabül etmek üzere aşikâr bir haml-i mevtî meşhut oluyordu. Etraf ve cez'in veçh-i kuddamisi soğuk, zahr henüz sıcak idi. İki elin parmaklarının son selamiyatı ve vücudun yatağa temas eden diğer aksamından aşikâr âsar-i kebavet-i meytiyye görüldü. Batın mütesaviyen ve bilhassa kuşak eserinden aşağı kısımda gazle intifa etmiş idi. Cilt tamamen temiz ve hâsif renkte olup indifaat ve özmaya görülmemekte idi; her iki tarafta azm-i terkovenin esfelinde bir mecidiye cesametinde halkavî birer soluk kırmızı levn görülmekte ve bu lekelerin hal-i hayatta tatbik olunan mihcem asarı olduğu aşikâr surette anlaşılmakta idi; zahrın cildi üzerinde dahi aynı suretle on bir kadar mihcem asarına tesadüf olundu. Bu mihcemler vasıtasiyle alınan kanın asla çok miktarda olmadığı gayet kolaylıkla görülüyordu; hatt-i mutavassıt üzerinde zeyl-i kası hizasında ve nahiye-i şersufede gayr-i muntazam şekilde bir küçük parmak selamisi cesametinde maiyetleri erkânınca müşarünileyh hazretlerinin kendi taraflarından yapıldığı ifade edilen âsar-i keyyieye tesadüf olundu. Bütün vücudun sath-i haricisinin teftiş ve kemal-i dikkatle lems ve çes neticesinde yukarıda mezkûr olan ve tatbik edilen vesait-i tedavi sebebiyle tekevvün eden asardan maada katiyyen âsar-i cebr ve tardide tesadüf olunmamıştır. Ber-veçh-i bâlâ

tespit olunan netice-i muayenede mevtin hiçbir suretle âsar-i cebriye-i hariciyeden husule gelmediği ve hattâ bu gibi âsar-i cebriyyenin mevtin husulünde zerre kadar dahi ve tesiri olmadığı kemal-i katiyyetle tezahür etmiştir. Etibbây-i müdaviyenin îta ettikleri raporda imtilay-i mide ve özmaya-i reevî neticesinde mevtin tekevvün ettiği yolundaki ifadata muhalif bir netice dahi elde edilmemiştir.

Beylerbeyi Sahilsarayı fi 10-11 Şubat 1334.

Sıhhiye Müdür Vekili
Doktor Adnan

Tıb Fakültesi Reisi
Müderris Âkil Muhtar

Gülhane Seriryat Hastahanesi
Sertabib ve Müdiri Kaymakam
Zelling

Harbiye Nezereti Sıhhiyye
Dairesi Üçüncü Şube Müdürü
Miralay Sadık

Sahra Sıhhiyye Müfettiş-i Umumî
Muavini Binbaşı
İbrahim Refik

Dersaadet Alman Hastanesi
Sertabib Doktor
Dr. Schleib

Hakan-i Sâbık Hazretlerinin
Tabîb-i Hususisi Kaymakam
Âtıf Hüseyin"[30]

Taksim Hastahanesi Sertabibi
Dr. Rıfat

[30] Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 746-747.

EK: II

HANIMI VE ÇOCUKLARI

Müşfika Kadın (Kayı): Sultan II. Abdülhamid'in dördüncü hanımefendisidir. 1867'de doğdu. 1886'da evlendi. Dördüncü kadınlığa kadar yükseldi. Abdülhamid'in vefatına kadar onunla birlikte yaşadı ve güvenini kazandı. Hanedan üyelerinin sınır dışı edilmeleri üzerine Paris'e gitti. Osmanoğullarının Türkiye'ye dönmelerine izin verilmesinin ardından İstanbul'a gelerek uzun bir süre İstanbul'da yaşadı. 1961'de öldü. Beşiktaş'ta Yahya Efendi Dergâhı'na defnedildi.

Zekiye Sultan: Sultan II. Abdülhamid'in üçüncü çocuğu ve ikinci kızı Zekiye Sultan 1872'de İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda Bedrifelek Kadın'dan oldu. 1889'da Gazi Osman Paşanın oğlu Nureddin Paşa ile evlendi. Hanedan üyelerinin sınır dışı edilmeleri üzerine vatandan ayrıldı ve 1950'de Fransa'nın Pau şehrinde vefat etti. Gömüldüğü yer belli değildir.

Mehmed Abdülkadir Efendi: Sultan II. Abdülhamid'in beşinci çocuğu ve ikinci oğlu Mehmed Abdülkadir Efendi 1878'de İstanbul'da Yıldız Sarayı'nda Bidar Kadın'dan oldu. Hanedan üyelerinin sınır dışı edilmeleri üzerine vatandan ayrılarak Bulgaristan'a gitti. Üç kez evlendi. II. Dünya Savaşı sırasında bir hava hücumunun doğurduğu panikte kalbi tıkanarak öldü. Mezarı Sofya'dadır. Serbest fikirli ve hareketli bir yapıya sahipti. Güzel keman çalardı.

Ahmed Nuri Efendi: Sultan II. Abdülhamid'in altıncı çocuğu ve üçüncü oğlu Ahmed Nuri Efendi 1878'de İstanbul'da Yıldız Sarayı'nda Nazikeda Kadın'dan oldu. Hanedan üyelerinin sınır dışı edilmeleri üzerine Türkiye'den ayrılarak gittiği Fransa'da sıkıntı içinde vefat etti. Gayet zeki ve sinirli olan Ahmed Nuri Efendi iyi bir ressamdı.

Mehmed Burhaneddin Efendi: Sultan II. Abdülhamid'in sekizinci çocuğu ve dördüncü oğlu Mehmed Burhaneddin Efendi 1885'te İstanbul'da Yıldız Sarayı'nda Mezide Kadın'dan oldu. Yurtdışında bulunduğu bir sırada Cumhuriyet ilan edildi ve hanedan üyelerinin sınır dışı edilmeleri nedeniyle yurda bir daha dönemedi. New York'ta (Amerika) öldü ve cenazesi Şam'a götürülerek Sultan Selim Camii'nin türbesine defnedildi. Zeki, güzel hitabeti olan ve piyano çalan, resim yapan, sanatkâr bir ruh sahibi ve yakışıklı bir şehzadeydi.

Şadiye Sultan: Sultan II. Abdülhamid'in dokuzuncu çocuğu ve beşinci kızı Şadiye Sultan 1886'da İstanbul'da Yıldız Sarayı'nda Emsâlinur Kadın'dan oldu. 1910'da Galip Paşazade Fahir Beyle evlendi. Sınırdışı edildikten sonra Paris'e gitti. 1931'de eski sefirlerden Reşad Halis Beyle evlendi. Türkiye'ye dönüş yasağının kalkması üzerine İstanbul'a geldi ve 1977'de vefat etti. Mezarı Divanyolu'ndaki Sultan Mahmud Türbesi'ndedir.

Abdürrahim Hayri Efendi: Sultan II. Abdülhamid'in on ikinci çocuğu ve beşinci oğlu olan Abdürrahim Hayri Efendi 1894'te İstanbul'da Yıldız Sarayı'nda İkbal Peyveste Hanım'dan oldu. Askerî eğitim görerek albaylığa kadar yükseldi. 1919'da Mısır kral hanedanına mensup Prenses Nebile Emine Hanımla evlendi. 1924 yılında hanedanın sınır dışı edilmesi üzerine o da vatanı terk etti ve gittiği Paris'te 1952'de intihar etti. Cenazesi Paris'te Bobigny Müslüman Mezarlığı'na defnolundu.

Hatice Sultan: Sultan II. Abdülhamid'in on üçüncü çocuğu ve sekizinci kızı Hatice Sultan 1897'de İstanbul'da Yıldız Sarayı'nda İkbal Fatma Pesend Hanım'dan oldu. Bir yaşında iken hastalıktan öldü. Beşiktaş'ta Yahya Efendi Dergahı'na defnedildi. Sultan Abdülhamid Hatice Sultan'ın hatırasına Şişli Etfal Hastanesini yaptırdı.

Ahmed Nureddin ve Mehmed Bedreddin Efendiler: Sultan II. Abdülhamid'in on dört ve on beşinci çocukları ve altı ve yedinci ikiz oğulları Ahmed Nureddin ve Mehmed Bedreddin Efendiler 1901'de İstanbul'da Yıldız Sarayı'nda İkbal Behice Hanım'dan oldular. Mehmed Bedreddin Efendi 1903'te hastalıktan öldü. Ahmed Nureddin Efendi ise askerî eğitim görerek subay oldu. Hanedanın sınır dışı edilmesi üzerine Paris'e gitti. 1945'te hastalıktan ölerek Bobigny Müslüman Mezarlığı'na gömüldü.

Samiye Sultan: Sultan II. Abdülhamid'in on yedinci çocuğu ve dokuzuncu kızı ve son evladı Samiye Sultan, İkbal Saliha Naciye Hanım'dan oldu. Küçük yaşta hastalıktan öldü. Beşiktaş'ta Yahya Efendi Dergâhı'na defnedildi.

Ulviye Sultan: Sultan II. Abdülhamid'in şehzadeliği sırasındaki ilk çocuğu olan Ulviye Sultan 1868'de İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda Nazikeda Kadın'dan oldu. İkinci veliahtlığı sırasında bir kaza neticesi 1875'te yanarak öldü.

Ayşe Sultan: Sultan II. Abdülhamid'in onuncu çocuğu ve altıncı kızı Ayşe Sultan 1887'de İstanbul'da Yıldız Sarayı'nda Müşfika Kadın'dan oldu. İlk evliliğini, daha sonraları Suriye cumhurbaşkanı olan Beyrutlu Damat Ahmed Nâmi Beyle yaptı. 1910'da boşandı. 1921'de Müşir Rauf Paşanın oğlu kurmay albay Damat Mehmed Ali Bey ile ikinci evliliğini yaptı. 1924'te Türkiye sınırlarını terk etmek zorunda kalarak Paris'te yaşadı. Türkiye'ye ancak 1951'de döndü. Müzisyen olarak, çoksesli, özellikle piyano için, birçok eserler besteledi. Arp ve iyi keman çalan ve aynı zamanda ressam olan Ayşe Sultan, 1960'da "Babam Abdülhamid" adıyla hatıralarını yayımladı. Basılmayan hatıraları da vardır. 1960 yılında vefat etti. Beşiktaş'ta Yahya Efendi Dergâhı'na defnedildi.

Refia Sultan: Sultan II. Abdülhamid'in on birinci çocuğu ve yedinci kızı olan Refia Sultan 1891'de İstanbul'da Yıldız Sarayı'nda İkbal Sazkâr Hanım'dan oldu. 1910'da Müşir Eyüp Paşanın oğlu Ali Fuat Beyle evlendi. 1924 yılında hanedanın sınır dışı edilmesi üzerine o da vatanı terk etti ve gittiği Beyrut'ta 1938'de öldü. Mezarı Şam'da Sultan Selim Camii'nin türbesindedir.

Naime Sultan: Sultan II. Abdülhamid'in şehzadeliği sırasındaki dördüncü çocuğu ve üçüncü kızı olan Naime Sultan 1876'da İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda Bidar Kadın'dan oldu. 1898'de Gazi Osman Paşanın ikinci oğlu Kemaleddin Paşa ile evlendi ise de daha sonra ayrıldı. 1904 yılında vezirlerden İşkodralızade Celaleddin Paşa ile ikinci evliliğini yaptı. Hanedan üyelerinin sınırdışı edilmeleri üzerine vatandan ayrılarak Arnavutluk'un Tiran şehrine gitti. II. Dünya Savaşı sırasında vefat etti. Ölüm tarihi ve gömüldüğü yer belli değildir.

Naile Sultan: Sultan II. Abdülhamid'in yedinci çocuğu ve dördüncü kızı Naile Sultan 1884'te İstanbul'da Yıldız Sarayı'nda Dilpesend Kadın'dan oldu. 1904'te Arif Hikmet Paşa ile evlendi. Hanedan üyelerinin sınır dışı edilmeleri üzerine vatandan ayrılarak Beyrut'a gitti. Yurda dönüş izninin çıkması üzerine İstanbul'a döndü ve 1957'de öldü.

Mehmed Selim Efendi: Sultan II. Abdülhamid'in şehzadeliği sırasındaki ikinci çocuğu ve ilk oğlu olan Mehmed Selim Efendi 1870 yılında İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda Bedrifelek Kadın'dan oldu. Hanedan üyelerinin sınır dışı edilmeleri üzerine vatandan ayrıldı ve 1937'de Beyrut'ta Cünye'de vefat etti. Mezarı Şam'da Sultan Selim Türbesi'nde bulunmaktadır.

Mehmed Âbid Efendi: Sultan II. Abdülhamid'in on altıncı çocuğu ve sekizinci, en küçük oğlu Mehmed Âbid Efendi 1905'te İstanbul'da Yıldız Sarayı'nda İkbal Behice Hanım'dan oldu. Babasının tahttan indirilmesi üzerine onunla birlikte Selanik'e gitti. 1913 yılına kadar, Alatini Köşkü'nde kaldı. Balkan Harbi sırasında, yine babası ile İstanbul'a döndü. Mütareke yıllarında Harbiye'ye devam ederek subay oldu. Hanedan mensuplarının sınırdışı edilmeleri üzerine annesi ile birlikte Fransa'ya gitti. Paris Hukuk Fakültesi'ni ve Şark Dilleri ve Farsça Bölümü'nü bitirdi. 1936'da Tiran'da Arnavutluk kralı olan Ahmet Zogu'nun kızkardeşi Prenses Seniye ile evlendi. Zogu'nun krallıktan uzaklaştırılmasına kadar, Arnavutluk'un Paris maslahatgüzarlığını yaptı. Türkistan'da bağımsız bir Türk devleti kurma macerasına kapıldı. Prenses Seniye'den 1948'de boşandı. 1973'te Beyrut'ta vefat etti. Şam'da Sultan Selim Camii türbesine defnolundu.

İNDEKS

A
93 Muharebesi 17, 191, 241, 243
Abdi (kuşçu) 348
Abdi Ağa (arabacı) 348
Abdullah Paşa 181
Abdurrahim 22, 25, 32, 43-54, 57-59, 263, 298, 328, 338,
Abdülaziz, Sultan 15, 16, 18, 29, 31, 50, 64, 69, 91, 93, 96, 106, 126, 133, 141, 151, 163, 166, 169, 176, 192, 227, 246, 248, 250, 259, 263, 264, 286, 287, 295, 302, 322, 327, 330, 331
Abdülhalim Efendi 202
Abdülkadir Efendi 32, 174, 183, 185, 254, 281, 331, 332, 333
Abdülkadir Geylânî 299, 309
Abdülmecid 103, 113, 116, 153, 294, 295
Abdülmuttalib 278
Abdürrahim Hayri Efendi 293, 307, 319, 357
Âbid Efendi 22, 26, 32, 43-45, 47-50, 52, 53, 58-60, 66, 68, 70, 75-78, 81, 84, 87, 88, 93, 106-110, 113, 114, 117, 129-131, 137, 138, 144, 145, 149, 150-152, 154-159, 167, 168, 170, 174, 176, 178, 179, 184, 189, 204, 206, 210, 211, 222, 229, 230, 234-238, 249, 251, 253, 263, 267, 272, 273, 318, 320, 321, 327, 328, 329, 342, 346, 359
Acemistan 153
Adana 225
Adapazarı 79
Aden 18
Âdile Sultan 322
Adnan (Sıhha Müdür-i Umumisi) 30, 345, 353, 355
Agâh 62
Ağaoğlu Ahmed Bey 316, 317
Ahmed Bey (bendegândan) 247
Ahmed Bey (Beylerbeyili) 196
Ahmed Cevdet Efendi 317
Ahmed Efendi 183, 263, 278
Ahmed Eyüp Paşa 24
Ahmed Nâmi Bey 24, 281, 358
Ahmed Nureddin 63, 357
Ahmed Nuri Efendi (şehzade) 32, 240, 356
Ahmed Paşa (mabeynci) 189
Ahmed Rıza Bey 61, 65, 248, 340
Ahmed Vefik Paşa 228, 286
Ahmet Zogu 359
Ahteri 215
Âkil Muhtar 30, 344, 352, 353, 355
Alatini Köşkü 6, 7, 9, 23, 24, 26, 87, 245, 359
Alekyopadis 262, 343, 344, 345
Alemdar 217
Alfred 298
Ali (Hz.) 154
Ali Ağa (arabacı) 348
Ali Bey (kahvecibaşı) 22, 347
Ali Efendi 118
Ali Fethi Okyar 23
Ali Fuat Bey 24, 277, 333, 358
Ali Kemal 195, 203
Ali Mahvi Efendi 15
Ali Muhsin Bey 22, 25
Âli Paşa 67, 108, 176, 181, 267, 275, 277
Ali Süavi 17, 3396
Aliye Hanım (ebe) 201
Alkibüyadis Efendi 351, 352
Alman Hastanesi 345
Almanya 16, 18, 82, 117, 110, 127, 141, 142, 151-153, 158, 164, 166, 170, 181, 189, 191-193, 219, 221, 227, 248, 251, 254, 268, 276, 278, 286, 291, 292, 295, 298, 300, 315, 316, 319, 325-327, 330, 334, 336, 337, 341
Alsace 164, 271, 322
Alsace-Lorraine 278
Alyoz Bey 216
Amerika 89, 122, 154, 171, 215, 220, 221, 224, 266, 268, 270, 288, 293,

295, 310, 315, 341, 357
Anadolu 18, 126, 154, 159, 163, 197, 225, 226, 235, 244, 249, 252, 260, 267, 272, 281, 290, 297, 322, 331
Andon Bey 46-48, 81, 82, 87
Andoris 232
Andraşi (Kont) 228
Ankara 126, 177, 319
Antalya 259
Arabistan 301, 325, 337, 338, 342
Ardahan 17
Arif Bey (eczacıbaşı) 92, 139
Arif Hikmet Paşa 29, 358
Arif Paşa 34, 114, 158, 171, 172, 181, 261
Arnavutluk 20, 203, 207, 358, 359
Arslan Ağa (tavukçu) 348
Arşod Efendi 31
Artin Paşa 122, 125, 153, 191, 302
Âsaf Paşa 244
Asım Bey 274
Asım Bey (şifre kâtibi) 219
Asya 242, 324
Âtıf Bey 115, 173, 252, 351-353, 355
Atina 203, 248, 258
Avrupa 16, 19, 93, 97, 122, 126, 129-131, 141, 153, 155, 163, 166, 169, 182, 183, 190-192, 195, 197, 215, 221, 224, 250, 251, 255, 275, 281, 283, 287, 298, 312, 317, 325, 329, 330, 333-335, 337, 341
Avustralya 210, 241
Avusturya 17, 120, 127, 141, 195, 203, 219, 220, 221, 223, 228, 242, 250, 254, 256, 262, 263, 268, 269, 278, 281, 286, 291, 295-297, 299, 300, 314, 316, 320, 332, 336, 337, 340, 341
Avusturya-Macaristan 20, 297
Ayasofya 61, 265
Ayastefanos 17, 21, 61, 159, 169, 231, 241, 242, 246, 258, 303, 312
Ayazma Suyu 185
Aydın 177
Ayşe Sultan 22, 24, 25, 32, 47-49, 52-54, 57, 58, 116, 145, 229, 234, 252, 281, 282, 298, 301, 346, 358
Aziz Bey 17, 96
Aziz Paşa (kâtip) 180
Aziz Paşa (mabeynci) 189

B

Babıâli 16, 17, 32, 59, 116, 170, 186, 191, 199, 200, 225, 227, 263, 287, 303, 336, 337
Bağdat 19, 259, 272, 276, 296, 299, 300, 301, 309, 326, 331
Bağdat hattı 60, 228, 260
Baha Bey 114
Bahaddin Şakir 195
Bahr-i Ahmer 321
Bahr-i Sefid 262
Balıklı 324
Balkan 226, 243, 263
Balkan Harbi 28, 39, 359
Balkanlar 170, 296
Banceri 223
Bank-i Osmânî 188, 223
Bank-i Ottoman 172
Barbaros zırhlısı 128
Basra 18, 260, 300
Batum 17
Bauvin 129
Bebek 222, 235
Bedreddin Efendi 32, 208
Bedrifelek Kadın 32, 356, 359
Behice Kadın 63, 205-209, 217, 231, 234, 240, 331, 357, 359
Bektaşî 309
Belediye Hastahanesi 222
Belotte 258, 259
Bendermend 57
Bergmann 34
Berlin 83, 141, 153, 264, 275, 292, 318
Berlin Kongresi 157
Berlin Muahedesi 228, 242, 263, 287
Besim Efendi 166, 185, 196
Beşiktaş 90, 91, 130, 133, 194, 199, 308, 356-358
Beşiktaş Sarayı 219 279, 308
Beykoz 258
Beylerbeyi Hastanesi 351, 350

Beylerbeyi Sarayı 5, 9, 23, 27, 29, 30, 32, 180, 181, 186, 209, 218, 351-355
Beyoğlu 125, 130, 154, 159, 181, 190, 223, 230, 311, 337, 345
Beyrut 131, 358, 359
Bîdar Kadın 25, 32, 356, 358
Bier 34, 83
Birinci Dünya Savaşı 19, 31, 282
Bismarck (Prens) 17, 127, 164, 227, 278
Bitlis 322
Bizans 268
Blane (doktor) 34, 219, 274, 293
Blund 144
Boğaz 231
Boğaziçi 151, 327
Bolonya Ormanı 286
Bonapart, III. 236
Bonapart, Napolyon 163, 192, 193, 219, 330
Bongomenaki Paşa 140
Bosna-Hersek 16-18, 20, 228, 296
Boulanger, Georges 227
Brezilya 192, 195, 237
Buhara 324
Buhari-i Şerif 26, 39, 139, 266, 338
Bulgaristan 16, 20, 187, 228, 234, 238, 242, 244, 250, 276, 310, 322, 326, 336
Burdur 259
Burgaz 170, 244, 283
Burhaneddin Efendi 32, 174, 180, 182, 219, 238, 250, 255, 263, 278, 307, 308
Bursa 29, 239, 240, 248, 287, 302, 326, 340
Bükreş 226
Büyük Frederik 236
Büyükdere 223

C, Ç
Calice (Baron) 263, 332, 337
Cami Suyu 186
Canbolat Bey 272, 313
Câvid Bey 223, 302, 311, 335
Cavidan 309
Cavidname 322
Cavit Ağa 175, 347
Celal Efendi 66
Celaleddin (Prens) 281
Celaleddin Paşa 279
Cemalettin Efendi 181, 182, 234, 328
Cemil Bey 34, 287
Cemil Paşa 82, 131, 301
Cemil Zehâvi 223
Cemile Sultan 71, 279
Cenanıyar 25, 48, 49, 51-53, 57
Cevat Bey 222, 313
Cevdet Paşa 167, 188, 197, 244, 149, 267, 287
Cevher 22, 25, 43-45, 51, 52, 57, 58
Cevheriz Kalfa 25
Cidde 277, 298
Colmar (Baron) 186
Çakırcalı 184
Çamlıca 251, 274
Çanakkale 29, 231-233, 242-244, 246, 250-253, 262, 264, 283, 284, 292, 294, 299, 326, 328, 340, 342
Çanakkale Harbi 338
Çar 233, 242, 244, 245, 258, 284, 312 318, 320, 336
Çatalca 107, 232
Çekmece 331
Çekmece Gölü 169
Çengelköy 63, 183, 279, 308
Çerkes Mehmed Paşa 25
Çeşim-Peykân Kalfa 347
Çeşim-zişân Kalfa 217
Çeşm-i Pikâr 149
Çin 143, 219, 294
Çingene Köyü 186
Çırağan 186
Çırağan Sarayı 21, 29, 96
Çit Köşkü 119, 159, 201, 333
Çitlem 252
Çubuklu 151

D
Dağıstan 324
Daniel (Prens) 163, 257
Damat Ferid Paşa 94, 182, 203, 340

Damat Mahmud Nedim Paşa 182, 275
Damat Nâmi Bey 235, 236
Dârussade ağası 217-218, 234
Dedeağaç 256, 259-262
Delail-i Hayrat 26
Deli Fuat Paşa 246
Deli Petro 287
Derbendler 169
Derviş Paşa 227, 341
Deustche Bank 60
Devrini 34, 289
Dilberengiz 101, 113, 255
Dilberyâr Kalfa 138, 139, 143, 168, 175, 205, 208, 227, 314, 347
Dilbeste 45, 52, 58, 67, 69, 76, 80, 81, 84, 87, 88, 94, 105, 106, 117, 121, 129, 145, 156, 168, 175, 176
Dildâde Kalfa 144, 149, 310, 347
Dilpesend 47, 358
Dimitri (Bulgar kapıkethüdası) 67
Divanyolu 31
Diyarbakır 322
Dobruca 283, 284
Dolmabahçe Sarayı 16, 63, 159, 186, 247, 356, 358, 359
Dorini 280
Dressete Paşa 237, 271, 292, 311, 322, 330, 335
Driault Paşa 219
Duma 243, 245, 284
Düvel-i Müttefika 283
Düyun-i Umûmiye 18, 172

E
Ebuzziya Tevfik 188, 334
Edhem Paşa 15
Edirne 182, 259, 260
Edward, VII. 127, 179, 312
Elazığ 322
Elizabeth 312
Elkiboyadis 30
Emin Bey (bendegândan) 247
Emin Bey (cerrah) 34
Emin Bey (kilercibaşı) 229
Emin Bey (mabeynci) 324
Emsâlinur Kadın 357
Enver Paşa 27, 195, 202-206, 208, 220, 223, 246, 265, 266, 272, 273, 276, 286-288, 290, 293, 296, 311, 320, 328, 329, 338, 340
Ereğli 184, 226, 243, 249
Erivan 233
Erkân-i Harbiyye 153
Ermeni meselesi 245
Ermenistan 233, 310, 322, 338
Ertuğrul 169
Erzincan 199
Erzurum 177, 181, 309, 322
Esad Efendi 326
Etfal Hastahanesi 49, 230
Ethem Paşa 178, 276
Eyüp Sultan 325

F
Façle 215
Fâhir Bey 281, 316, 357
Fahri Paşa 87
Faik Paşa 237, 287
Fas 168, 291
Fatih (dretnot) 225
Fâtıma Sultan 155
Fatma Aliye 287
Fatma Hanım 25, 52, 57
Fatma Pesend Hanım 22, 357
Fehime Sultan 185
Feleksu 219
Felûye Kalfa 45, 47-49, 51-53, 58, 64, 65, 67, 70, 87, 88, 218, 347
Ferid Efendi 15
Ferid Paşa 203
Feşan Efendi 275
Fethi Bey (Okyar) 24, 192, 227, 260, 269
Feyzi Efendi 281
Filistin 18, 337, 342
Firarî Ahmed Paşa 258
Flemenk 336
Franchet d'Espery 282
Fransa 16, 17, 70, 83, 127, 141, 164, 165, 179, 193, 195, 219, 220, 227, 248, 251, 253, 268, 269, 279, 283, 286, 307, 316, 339, 356, 359

Fransız İhtilali 339
Fransızlar 210, 211, 214-216
Franz Joseph 221, 299
Friedrich 189
Fuat Efendi 293
Fuat Paşa 61, 151, 159, 176, 233, 237, 246, 257, 275, 288, 320, 322, 336

G
Galata 32
Galiçya 283
Galip Bey 340
Garaşan 221
Gardet 15
Gazi Ahmed Muhtar Paşa 28, 182
Gazi Osman Paşa 17, 356, 358
Gazze cephesi 326
General Kolas 341
George, Lloyd 296, 300, 338
Gerdankıran Mehmed Efendi 321
Gerdankıran Ömer Hulûsi Efendi 15, 324
Gevheres 43, 50
Gevherî 48, 50, 51
Girit 20
Gilyom I. 164, 330
Gladstone 227, 256, 269
Goltz Paşa 186, 244, 276
Goschen 143, 226, 227, 274, 293
Göksu 116, 232
Gregoir 233
Guatelli Paşa 15
Güceoğulları 122, 125, 186
Gülhane Hatt-ı Hümâyunu 116
Gülistan 324
Gülnihal 285
Gülşen Kalfa 22, 43, 51, 53, 58, 60, 64, 70, 80, 81, 84, 87-89, 94, 104-106, 117, 125, 127, 129, 133, 139, 145, 149, 295, 347
Gümüşgerdan 153, 186

H
Habeşistan 284
Hacı Ali Bey 189
Hâdi Paşa 87, 128, 129, 222
Hadımköy 181
Hafız 324-325
Hafız Paşa 199, 200, 263
Hakkı Efendi 22, 25, 51, 52, 57, 58
Hakkı Paşa 151, 172, 275, 292, 303
Halep 87, 319, 328
Haliç 311
Halil Bey (cerrah) 84
Halil Rıfat Paşa 188, 223, 272, 273, 301
Halit Ziya Bey 128, 129
Halwet 189
Hamdi Efendi 178, 280
Hammer 189, 336
Hanover 307
Hasan Efendi (Akkalı hoca) 103
Hasan Efendi (kahvecibaşı) 64
Hasan Kalfa 49
Hasan Tahsin Paşa 110
Hatice Sultan 25, 32, 63, 185, 276, 357
Havran 18
Haydarpaşa 258
Hayreddin Paşa 108, 171, 215, 224
Hayri Bey 104, 131
Hermin (Baron) 127
Hicaz 19, 21, 218, 219, 225, 285, 290, 298, 309, 314, 315, 321, 325, 335
Hicaz hattı 60, 177, 304
Hicaz ianesi 88
Hikmet Paşa 181
Hindistan 95, 141, 219, 259, 293, 309, 326
Hocabey 244
Hortac 109, 129
Hulûsi Efendi 265, 309
Hurşit Paşa 200
Hünkâr iskelesi 258
Hürriyetperverler 256
Hüseyin Hilmi Paşa 61, 65, 192
Hüseyin Paşa (Mekke emiri) 278
Hüsnü Paşa 21

I, İ
Ihlamur Deresi 289
Ihlamur Köşkü 178

Irak 18, 259, 260, 266, 272, 281, 290, 295, 296, 299, 300, 314, 321, 325, 328, 337, 342
Isparta 259, 303
Istranca 107
Istranca Balkanları 64, 126
İbn-i Sina 256
İbrahim Ağa 62, 298
İbrahim Bey 288, 302
İbrahim Paşa 187, 188, 225, 230
İbrahim Paşa (doktor) 34, 158, 326
İbrahim Refik 30, 355
İgnatiyev 259
İhsan 295
İkdam 317, 325
İkinci Dünya Savaşı 356, 358
İncil 212
İngiliz Ali Bey 248, 340
İngiliz Cemal 45
İngiltere 16, 17, 19, 91, 92, 95, 113, 127, 141, 163, 166, 200, 211, 213, 215, 216, 220, 222, 224-227, 239, 258, 259, 268, 269, 295, 307, 312, 327, 339
İran 18, 20, 228, 233, 272, 277, 279, 300
İran Hastahanesi 222
İrfan Bey (doktor) 102
İsa (Hz.) 118, 176, 275
İskender Paşa 34, 190
İskenderun 259, 283, 294, 342
İsmail Kemal 194
İsmail Paşa 79, 286
İsmet Bey (esvapçıbaşı) 194
İsmet Paşa 34, 92, 152, 158, 326
İspanya 154, 283
İstanbul 15, 19, 21, 23, 25, 28, 29, 39, 57, 59-61, 67, 76, 78-80, 87, 88, 90, 95, 101, 107, 113, 119, 122, 126, 129, 130, 131, 133, 138, 140, 142, 143, 151, 153, 154, 163, 170, 172, 174, 178, 180, 181, 184, 186, 189, 194, 197, 215, 228, 230-232, 235, 237-242, 243, 244, 250, 252, 253, 261, 264, 265, 268, 275, 281-283, 286, 291, 294, 297-299, 307, 310, 311, 314, 322, 324, 337, 338, 342, 356-359
İstinye 170, 319
İsveç 313,
İsviçre 317
İşkodra 227, 262
İşkodralızade Celaleddin Paşa 358
İtalya 21, 127, 188, 194, 225, 232, 235, 243, 248, 250, 268, 269, 307, 317, 335, 341
İtilaf-i Sülüs 240
İttifak-ı Murabba 261
İttifak-i Müselles 225
İttifak-i Sülüs 242, 244
İzmir 184, 227, 242, 342
İzmirliyan Efendi 233
İzmit 194, 249, 287
İzmit Körfezi 169
İzzet Paşa 65, 89, 177, 335

J

Japonya 143, 168, 219, 220, 288, 294, 303, 318, 321, 336

K

Kabataş 247, 326
Kabe 64
Kadıköy 254, 274, 299, 325, 326, 330, 335, 342
Kadınefendi 115, 116
Kafkasya 233, 244, 337, 341
Kağıthane 15, 31, 61, 75, 114, 117, 138, 169, 185, 186, 291, 301, 311, 331, 335
Kalbıraki 273
Kâmil Efendi 89
Kâmil Paşa 61, 65, 80, 152, 167, 172, 181, 182, 184, 186-188, 190, 196, 203, 204, 266, 267, 276, 277, 302
Kâmuran Kalfa 284, 347
Kanun-i Esasi 16, 20, 65, 80, 286
Kapalıçarşı 76
Kapoleon 34, 273, 289, 329
Kapriliyon bkz. Kapoleon
Karabet Kalfa 186
Karacorcu, Aleksander 157

Karadağ 16, 17, 141, 159, 227, 249, 317, 318, 330
Karadeniz 243, 246, 248, 288, 340
Karaderik 243, 252
Karagöz gazetesi 191
Karahisar 243, 251, 252
Karaköy 130
Karatedori Paşa 275
Karlo 221, 223
Karlsbad 338
Kars 17
Karyorini 106
Kastamonu 83
Kavala 256, 316
Kemal Bey 82, 97, 101, 188, 247, 256, 329, 334
Kemal Paşa 15, 185, 188
Kemaleddin Efendi 113, 247, 256, 264, 358
Kerbela 18
Kerek 18
Kerenskiy 326
Keşişdağ 251, 252, 342
Ketchez (Lord) 300
Kitchener (Lord) 231, 259
Kıbrıs 17, 143, 226
Kırım 320
Kırım muharebesi 240, 241
Kızkulesi 273
Koblenz 164, 330
kolera 213
Konstantin 242, 268
Konya 95, 126, 239, 242, 253, 258
Korfu 219
Kosova muharebesi 220
Kostan 248
Kozan 341
Köhler Paşa 276
Kudüs 142
Kuleli 258
Kuleli İdadisi 231
Kuleli vakası 116
Kuşen 143
Kuveyt 18, 20, 301
Kuzguncuk 342
Küçük Çamlıca 286
Küçük Karaburun 107
Küplüce 282
Kürdistan 228, 295, 338
Kürt Salim 26

L

Labiki Bey 274
Lahey 312
Layard 172, 228, 239, 243, 295
Lehistan 316
Lombardi 15
Londra 91, 92, 95, 141, 163, 189, 196-199, 221, 236, 248, 283, 294, 316
Lorayov (Prens) 311
Lorelei 29, 181
Lorraine 164, 322
Lütfi Efendi 15

M

Mabeyn 89, 90, 103, 108, 125, 158, 172, 181, 194, 196, 197, 201, 202, 267, 271, 277, 279, 282, 321, 339
Mabeyn-i Hümâyun Eczanesi 345
Macaristan 340
Madagaskar 276
Mâhıenvâr 48, 51-53, 58, 64, 66, 68, 70, 77, 80, 81, 84, 88, 95, 103, 105, 106, 117, 121, 129, 139, 206, 280, 347
Mahmud, II., 31, 130, 138, 258, 278, 296
Mahmud Ata Bey 184
Mahmud Bey (mabeynci) 277
Mahmud Celaleddin Paşa 192
Mahmud Efendi 144, 154, 321
Mahmud Nedim Paşa 177, 322
Mahmud Şevket Paşa 27, 181, 182, 203, 224, 344
Makedonya 17, 18, 20, 226, 250, 282
Manastır 187, 207, 223, 250
Manyanemis, Henri 336
Marko Paşa 63, 279, 308
Marmara 106, 225, 226, 249
Marschal (Baron) 170, 189, 226, 327, 337
Marsilya 219, 256, 274, 294, 324

Masiro 34
Maslak 15, 31, 108, 151, 165, 215, 269
Maslak Köşkü 15, 208, 340
Masum Efendi 309
Mavroyani Paşa 34, 84, 89, 90, 158, 164, 193, 211, 229, 237, 241, 254, 273, 280, 296, 330
Maximilian 192, 237, 299
Mecid, Sultan 90
Mecid Efendi 221, 282, 284, 291, 327
Meclis-i Mebusan 16, 200, 223, 299
Medine 266, 278, 315, 335, 337
Mehmed (inekçi) 50, 52, 58, 70, 88, 94, 121, 347
Mehmed Abdülkadir Efendi 356
Mehmed Ağa (aşçıbaşı) 347
Mehmed Ali Bey 116, 178, 186, 240, 242, 358
Mehmed Ali Paşa (bahriye nazırı) 21, 258, 322
Mehmed Bedreddin Efendi 63, 357
Mehmed Bey (hekim) 90, 240
Mehmed Burhaneddin Efendi 356
Mehmed Çavuş 242
Mehmed V. Murat 16, 17, 96
Mehmed Paşa 22, 51, 53, 57, 58
Mehmed Rüştü Paşa 16
Mehmed Selim Efendi 209, 359
Mehmed Şerif Paşa 29
Mekke 277, 278, 285, 298, 315, 335, 337
Mekteb-i Harbiyye 338
Mekteb-i Mülkiye-i Şâhane 286
Mekteb-i Tıbbiye 84, 219, 278
Melekcihan 57
Meleksaz 247
Menier 249
Mersin 259
Mesina limanı 69
Mesudiye 61
Meşrutiyet 16, 20, 21, 31, 62, 65, 80, 114, 129, 140, 144, 185, 191, 204, 205, 226, 228, 248, 253, 265, 269, 286, 340, 341
Meşveret gazetesi 248
Metternich, Klemens von 127, 297, 314
Mevlana 299, 309
Mevlevihanekapısı 76
Mezide Kadın 356
Midilli 326, 339, 340
Mikado 168
Millet Bahçesi 151, 220, 286
Mısır 16, 17, 19, 107, 108, 177, 181, 182, 187, 188, 225, 231, 234, 236, 240, 244, 258, 259, 286, 290, 321, 322, 325, 331, 357
Mısırlı Aziz Paşa 181
Mısırlı Halim Paşa 167
Mısırlı İbrahim Paşa 225, 258
Mısırlı İsmail Paşa 312
Mısırlı Mehmed Ali Paşa 258
Mithat Paşa 16, 18, 65, 80, 126, 188, 197, 198, 248, 269, 325, 340
Molbek 261
Molik Bey (doktor) 84, 166
Monroe kanunu 310
Monroe, James 310
Mudanya 139
Muhammed (Hz.) 38, 154, 177, 216, 275, 283, 291, 334
Muhammed Hasan Zafir 118
Muhammediye Cemiyeti 65
Muhiddin Paşa 181
Muhsin 44, 48
Murad, Sultan 50, 59, 70, 93, 96, 97, 113, 116, 117, 128, 133, 155, 164, 166, 169, 174, 185, 250, 255, 273, 279, 289, 322, 340
Mustafa (büyük) (seyis) 348
Mustafa (küçük) (seyis) 348
Mustafa Ağa 347
Mustafa Ağa (aşçı) 22, 25, 48, 51, 57, 58, 347
Mustafa Âsım Bey 247
Mustafa Bey 229
Mustafa Efendi 155, 298
Mustafa Fazıl Paşa 311, 312
Mustafa Naili Paşa 286
Mustafa, Sultan 226
Musurus Paşa 257, 258
Muzaffer Paşa 271

Mübarek es-Sabah 18, 300, 301
Mülkicihan 22, 43, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 57, 69
Münif Paşa 192, 324, 340
Münir Paşa 82, 166, 182, 192, 199, 200
Müşfika Hanım 22, 145, 146, 149, 156, 222, 229, 235, 245, 255, 277, 283, 299, 300, 304, 315, 321, 331, 346, 356, 358
Müşir Eyüp Paşa 358
Müşir Rauf Paşa 358
Mütercim Rüştü Paşa 269, 340

N

Naciye Hanım 121, 145, 238, 239, 253, 260, 267, 279, 332, 346
Nafiz Paşa 130, 158
Naile Sultan 32, 131, 165, 174, 276, 281, 307, 358
Naime Sultan 32, 185, 281, 358
Namık Bey (Said Paşa'nın oğlu) 202
Namık Kemal Bey 247, 286
Namık Paşa 61, 96, 197, 198, 258
Napolyon, II. 284
Napolyon, III. 284, 291-292
Nâsır Paşa 189
Navarin vakası 225
Nazif Paşa 34
Nazikeda Kadın 32, 356, 358
Nazım Bey 115, 144
Nâzım Paşa 181, 186, 277
Nebile Emine Hanım 357
Necef 18
Necip Melhame 221, 222
Necip Paşa 228
Nedim Paşa 16, 322
Nelidov 245, 311
Nergis 285, 338
Neşet 279
Neşet Ömer 344
Nevberend 25, 44, 47-53, 57
Nevrestan 22, 25, 51, 52, 53, 57, 58
New York 270, 295, 356
Nihal Kalfa 347
Nikola (Grandük) 159, 243, 303, 312, 314
Nis 179
Nişantaşı 277, 309
Nizâm-ı Cedit 258
Nizameddin Ağa 84
Nizâmi Paşa 192
Noradunkiyan, Ohannes 186
Norboki 285
Nubar Paşa 191
Numan Paşa 82
Nureddin Ağa 48, 51, 84, 87, 175, 224
Nureddin Bey (şehzade) 31, 32
Nureddin Efendi 53, 185, 200, 203, 204, 208-211, 255
Nureddin Paşa 94, 110, 130, 131
Nureddin Paşa (Gazi Osman Paşa'nın oğlu) 356
Nureddin Paşa (Yemen valisi) 187
Nurefzun 32
Nuri 45
Nuri Ağa 51, 53, 54, 57, 58, 66, 77, 80, 81, 88, 89, 94, 104, 121, 183, 205, 234, 241, 250, 260-262, 331, 344, 347
Nuri Paşa 189
Nusret Paşa 189

O, Ö

O'Connor 95, 142, 220, 245, 290, 317
Odessa 235
Ordu Köşkü 23, 75, 76, 81, 84, 87, 88, 90
Orhan Bey 251
Orleans 307
Orsini, Felice 291
Ortaköy 338
Osman Ağa 335
Osman Bey 189
Osman Bey (kilerci) 247, 333
Osman Bey (mabeyn kâtibi) 313
Osman Bey (operatör) 118
Osman Gazi 195
Osman Paşa 34, 185, 187
Osman Paşazâde Nureddin Paşa 287
Ömer Bey 236
Ömer Hulusi Efendi 103

Ömer Rüştü Paşa 276

P
Padukale 236
Palais Royal 166, 237
Paloka 251
Pangaltı 154
Papa 269, 288, 322
Parasküvayidis, Nikolaki 30, 343, 344, 351
Paris 70, 82, 83, 101, 125, 141, 163, 164, 166, 182, 192, 236, 237, 242, 248, 260, 271, 275, 276, 286, 292, 318, 330, 357, 358, 359
Paris Kongresi 176, 287
Patrik 216
Patrikhane 216, 220
Pau 356
Peche 93, 133, 139
Pend-i Attar 324
Perdomil kalesi 244
Perestu Kadınefendi 15
Pertev Paşa 244
Pertevniyal Kadın 15
Petersburg 192, 336, 339
Peyveste Hanım 22, 25, 357
Plevne 17
Portakal Sikanor 122
Prusya 164, 193

R
Ragıp Bey 172
Ragıp Paşa 158, 181
Rahmi Efendi 77, 150, 151
Rami Kışlası 169
Rasim Ağa 45, 78, 84
Rasim Bey 62, 64, 88, 114, 139, 144, 181, 200, 202-205, 208-210, 217, 218, 222, 230, 234, 235, 251, 252, 255, 259, 270, 273, 318, 321, 327, 328, 338, 339,
Rasim Bey (muhafiz) 23, 24, 46, 102-105, 128, 129, 137, 138, 263, 343, 344
Rasim Paşa (gemi süvarisi) 69
Rasputin 311
Raşit (aşçıbaşı) 50, 58, 347
Redif Paşa 197
Refia Kalfa 43,
Refia Sultan 22, 24, 25, 32, 47-54, 57, 82, 185, 242, 261, 319, 358
Refik (binbaşı) 345
Refik İbrahim 353
Renk-Melek Kalfa 347
Reşad, Sultan 6, 105, 114, 128, 129, 250, 294
Reşad Efendi 264
Reşad Halis Bey 357
Reşâdiye (dretnot) 224-225
Reşid Paşa 189, 275
Revue Sarayı 193
Rıfat (doktor) 154, 183, 184, 254, 261, 270, 284, 314, 332, 344, 345, 352, 353, 355
Rıfat Bey (başhekim) 31
Rıfat Bey (miralay) 30, 109
Rıfat Efendi (dişçi) 280
Rıfat Paşa (Sadrazam) 335
Rifner 157
Rio de Janeiro 195
Rıza Paşa 116, 262, 322
Robilan Paşa 23
Rodorphe 125
Roma 269, 292
Romana Paşa 317
Romanov 312
Romanya 17, 232, 283
Rumel-i Şarkî 187, 228
Rumeli 28, 29, 186, 197, 207, 214, 216, 223, 225-227, 235, 244, 249, 262, 265, 270, 276, 322, 325
Rusya 16-18, 61, 67, 141, 173, 191, 192, 203, 221, 228, 233, 235, 246, 250, 253, 254, 259, 262, 263, 278, 287, 300, 303, 307, 310, 312, 314, 315, 317, 318, 320, 322, 334, 336, 337, 339, 342
Rusya muharebesi 181, 197, 303
Rüştü Paşa 108, 126, 167, 341

S
Sabah gazetesi 220
Sabahaddin 182, 234
Sabired 157
Sadeddin Bey 235, 236, 284, 318
Sadık (miralay) 345, 353, 355
Sadık Paşa 30
Sadullah Paşa 201
Safvet Efendi 155
Safvet Paşa 15, 61, 197, 239, 243, 258, 311
Safvetî Paşa 189
Said Halim Paşa 286
Said Paşa 24, 33, 34, 68, 79, 80, 95, 143, 152, 159, 165, 167, 172, 187, 188, 190, 191, 194, 197, 198, 200-203, 224, 226, 256, 276, 277, 302, 327, 333, 339
Sakız 247
Saksonya 221
Salih Efendi 208, 217
Saliha Naciye Hanım 22, 63, 357
Salim Efendi 318, 319
Salisbury (Lord) 197
Sami Bey 286
Samiye Sultan 32, 63, 357
Sanayi Mektebi 155, 298
Sapanca Gölü 228
Sarayburnu 250
Sardunya 235
Sarıyer 201
Sasanov 242, 243
Sazkâr Hanım 22, 25, 358
Scalieri, Cléanti 17
Schimininger 278
Schleib 30, 345, 353, 355
Sefelet, Herr 337
Seher Kalfa 133, 179, 347
Selâhaddin Efendi 29
Selamlık 202
Selanik 5, 7, 21-24, 26, 27, 28, 52, 65, 90, 116, 120, 121, 126, 128-130, 143, 144, 168, 178, 180-182, 202, 221, 222, 238-240, 245, 247, 250, 256, 259, 260-262, 264-269, 271-273, 282, 283, 294, 298, 303, 307, 318, 326, 346, 359
Selçuk 242
Selim Ağa 22, 25, 43, 44, 45, 51, 52, 54, 57
Selim Efendi (büyük birader) 63, 200, 331,
Selim Efendi (doktor) 46, 47, 48, 203, 205, 206, 222
Selim Efendi (şehzade) 32, 62, 114, 241, 263, 281, 345
Selim Melhame 222
Selim, Sultan 226
Selmanpâk 272
Semerkant 324
Sencar 18
Seniye (Prenses) 359
Sent Sinot 207
Sercan 54
Sercemal 75
Sercihân Kalfa 43, 45, 50, 67, 94, 95, 96, 101, 102, 103
Serencebey 103
Sergis Efendi 186
Seyfeddin Efendi 282
Sırbistan 16, 17, 207, 221, 254, 299, 322
Sirkeci 22
Siroz 144
Sırrıcemal Kalfa 43, 46, 49, 51, 52, 55, 57, 58, 64, 75, 77, 78, 81, 102, 104, 109
Sıtkı 22, 25, 47, 51, 52, 57, 58
Sivas 60, 322, 328
Sivastopol 235
Siyam 280
Skalyeri, Kleanti 96
Sofya 192, 226, 356
Sudan 259
Sultan Mahmud Türbesi 346, 357
Sultan Osman (dretnot) 224, 225, 227
Sultan Selim Camii 357, 358
Sultan Selim Türbesi 359
Sultan Selim-i Sâlis 226
Sultanî Mektebi 181, 340
Suriye 18, 225, 231, 337, 339
Süleyman Efendi 116

Süleyman Numan Paşa 82, 83, 132, 261, 262
Süleymaniye 18, 276, 341
Süleymaniyeli Şeyh Ahmed 39, 325, 326

Ş
Şadiye Sultan 22, 24, 25, 32, 105, 202, 281, 282, 357
Şakir Paşa 119, 181, 187, 244
Şam 177, 357, 358, 359
Şâyeste Kalfa 57
Şâziye Kalfa 347
Şâziye Sultan 45, 48-54, 57, 79
Şehabeddin Ağa 203
Şemseddin Ağa 50
Şerif Efendi 15, 91, 248
Şerif Haydar Paşa 278
Şerif Hüseyin Paşa 278
Şerif Paşa 234
Şevkefzâ Sultan 96
Şevki Efendi 97
Şeyh Nizameddin 324
Şeyh Said Efendi 39, 177, 326
Şeyh Zafir 118
Şeyhülislam Hayri Efendi 271
Şeyhülislam Hayrullah Efendi 197
Şifa-i Şerif 26, 243
Şifler, Herr 336
Şıpka 107, 126
Şirâzî 68
Şirin-i Hafız 324
Şişhane 178
Şişli 125, 275
Şişli Etfal Hastanesi 63, 357
Şöhreddin Ağa 22, 44, 45, 48, 52, 57, 58, 60, 80-82, 84, 89, 92, 103, 121, 217, 224, 261, 284, 285, 323, 347
Şura-yi Devlet 277, 284, 288

T
Tabân Kalfa 347
Tahir Paşa 195
Tahsin Paşa 12, 182
Talat Paşa 27, 226, 227, 265, 273, 285, 286, 288, 290, 294, 296, 299, 302, 311, 320, 328, 329, 339, 340, 341, 342
Tan 231
Tanperi 151
Tarabya 340
Tasvir-i Efkâr 190, 191, 223
Tasvire Hanım 209
Taşkent 324
Tayland 280
Teftiş-i Askeri Komisyonu 181, 187
Tempel Bey 84
Tercüman 272, 292, 293, 311, 316, 317
Terkos 138, 310, 311
Tevfik Efendi (Abdülhamid'in biraderi) 170, 174
Tevfik Efendi (kitapçı) 110
Tevfik Efendi (şehzade) 179, 180
Tevfik Paşa 198, 200, 275
Tevrat 212
Times 304
Tiran 358, 359
Tirimüjgân Kadınefendi 15
Tokatlıyan 284
Tophane 155, 195, 297
Topkapı Sarayı 32, 334, 346
Torbalı 274
Trablus 118, 225, 322
Trablusgarp 18, 20, 187, 194, 195, 249, 317
Trabzon 322
Transvaal muharebesi 95
Trieste 250, 262
Tuna 17, 107, 159, 177, 197, 311
Tunus 17, 20, 225
Turhan Paşa 203
Tuşon 285
Türk-Rus muharebesi 159
Türkistan 324, 326, 359
Türkiye 220, 249, 288, 356, 357

U, Ü
Ulûm-i Şarkîye Mektebi 336, 337
Ulviye Sultan 32, 63
Uzunçarşı 76
Üçüncü Ordu 13, 61, 65

Üçüncü Ordu Selanik Hastahanesi 50
Ülgün 226, 227, 297
Üsküdar 61, 103, 159, 275
Üsküp 207

V
Vahdeddin Efendi 21, 82, 183, 186, 259, 265, 282, 285, 291, 294, 307, 327, 334, 343
Vahid Efendi 126
Van 253, 322
Vardar 92, 105-107, 114, 117, 119, 120, 156
Varna 283
Veli Ağa (aşçı) 22, 58, 317, 318
Venedik 76, 122, 215
Venizelos 283
Verdi 307, 316
Verdun kalesi 266, 272
Vitali 117
Viyana 83, 107, 142, 189, 192, 299, 311

W
Washington 274
Westminister Sarayı 163
White 153
Wiesbaden 338
Wilhelm (Prusya kralı) 193, 291
Wilson 291, 294, 295, 316, 336, 341

Y
Yadigar-i Millet 319
Yafa 142, 177
Yafa-Kudüs hattı 303
Yahya Efendi Dergâhı 309, 318, 356, 357, 358
Yalta 233, 312, 341
Yanya 187
Yavuz 326, 339, 340, 341
Yemen 18, 115, 225, 231
Yeni Cami 104, 177
Yeniköy 151
Yıldız 18, 39, 49, 102, 155, 159, 168, 171, 173, 177, 180, 219-222, 241, 245, 259, 276, 288, 293, 294, 298, 307, 311, 337,
Yıldız Hastahanesi 118, 313
Yıldız Kütüphanesi 20
Yıldız Sarayı 20, 21, 356- 359
Yunan muharebesi 121, 312, 313
Yunanistan 20, 40, 117, 154, 216, 220, 234, 242, 261, 272, 283, 291, 316
Yusuf İzzeddin Efendi 195, 200, 221, 263-265, 282
Yuvakim Efendi 67, 121, 206, 207, 332

Z
Zâbitan Dairesi 84
Zarifi 215, 223, 329
Zebur 212
Zekeriya Efendi 60, 104
Zeki Bey 316
Zeki Paşa 82, 132, 187, 195, 200, 335
Zekiye Sultan 32, 241, 278, 281, 287, 307, 356
Zelling 30, 345, 353, 355
Zengizdar 129
Zeynodiyev 263
Zincirlikuyu 263
Ziya Nuri Paşa 183, 324
Ziya Paşa 96
Zonguldak 243
Zühdü Paşa 89
Zülfet Kalfa 22, 50, 52, 58, 67, 68, 77, 80, 87, 133, 143, 144, 179, 347

BİBLİYOGRAFYA

AND, Metin, *Saraya Bağlı Tiyatrolar ve II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı Tiyatrosu*, İstanbul, 1987.

ÂTIF HÜSEYİN BEY, *Sultan Abdülhamid'in Etıbbâsından Âtıf Hüseyin Bey'in Muhattırası*, Yazma, Defter No: 1, 2, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Ankara.

AYDIN, Mehmet Akif, *İslam Osmanlı Aile Hukuku*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), İstanbul, 1985.

BOZDAĞ, İsmet (yay. haz. ve sadeleştiren), *Abdülhamid'in Hatıra Defteri (Belgeler ve Resimler)*, Kervan Yayınları, İstanbul, (tarihsiz).

BÜTÜN (DRAMUR), Rengin, "1906 Senesinde Sultan II. Abdülhamid'e Yapılan Konsültasyon Reçetelerinin ve Sultanı Tedavi Eden Hekimlerin Tanıtılması", *IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara 21-25 Eylül 1981*, Cilt II, Ankara, 1988.

EL-KALLÂŞ, Ahmed, *Keşfu'l Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs Ammâ İştehera Min'l-Ehâdîsi Ale Elsineti'n-Nâs*, İkinci Cüz, Dâru't-turâs, Kahire, (tarihsiz).

GAVIN, Carney E.S., *Imperial Self-Portrait the Ottoman Empire as Revealed in the Sultan Abdul-Hamid II.'s Photographic Albums*, Presented as Gifts to the Library of Congress (1893) and the British Museum (1894) A Pictorial Selection with Catalogue, Concordance, Indices and Brief Essays, Harvard University, Office of the University Publisher, Cambridge, 1989.

HÜLAGÜ, M. Metin, "1897 Osmanlı-Yunan Savaşı Çerçevesinde Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Donanması Hakkında Bir Değerlendirme", *Türkler*, Cilt XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

İĞDEMİR, ULUĞ, *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara, 1937.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Ankara, 1988.

KOLOĞLU, Orhan, *Abdülhamit Gerçeği*, Gür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1987.

MCCULLAGH, Francis, *Abdülhamid'in Düşüşü*, çev. Nihal Önol, İstanbul Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 1990.

Meydan Larousse, Donanma Maddesi, Cilt V.

MUTLU, Şamil, "II. Meşrutiyet Devri'nde İstatistik Bilgileriyle Eğitim", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XVII/21, Ankara, 1977.

OSMANOĞLU, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)*, Selçuk Yayınları, İstanbul, 1986.

ÖZBAY, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, Cilt IV, Yörük Basımevi, İstanbul, 1976.

RIZA TAHSİN, *Tıp Fakültesi Tarihçesi: (Mir'at-ı Mektebi Tıbbiye)*, yay. haz. Aykut Kazancıgil, Özel Yayınlar, İstanbul, 1991.
Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid, 2. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1990.
UNAT, Faik Reşit (yay. haz.), *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "II. Sultan Abdülhamid'in Hal'î ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar", *Belleten*, Cilt X, Sayı 37-40, Ankara, 1946.
VASIF BEY, "Sultan Hamid'in Muhafızıydım, Alatini Köşkü", *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl 2, Cilt II, Sayı 11, Sıra 23, 1 Aralık 1966.

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN SÜRGÜN GÜNLERİ

(1909-1918)

HUSUSİ DOKTORU ATIF HÜSEYİN BEY'İN HATIRATI

M. METİN HÜLAGÜ

Son dönem Osmanlı tarihinin en çok tartışılan konularından birisi şüphesiz Sultan II. Abdülhamid ve dönemidir. Elinizdeki kitap bu dönemi ve padişahı daha yakından tanımaya yarayacak ipuçlarını verecektir...

Âtıf Hüseyin Bey, Abdülhamid Selanik'e sürgüne gönderildiği zaman kendisine ve aile efradına bakmakla görevlendirilmiş bir askerî doktordur. Yaşamı hakkında pek bir şey bilinmeyen doktor, Abdülhamid'le ilgilendiği yıllar boyunca günlük tutmuştur. Tamamı 12 defter olan bu günlükler, Selanik yıllarından başlayarak, Abdülhamid'in İstanbul Beylerbeyi Sarayı'na nakline ve ölümüne kadar sürmektedir.

Metin Hülagü'nün yayına hazırladığı günlükler, Abdülhamid'in hastalıkları, ilaçları, hastalıklara karşı başvurduğu tedavi şekilleri ve özellikle kullandığı bitkisel tedavi metotları hakkında bilgi vermenin yanısıra özel hayatı, düşünce ve inanç yapısı, hisleri, sevgi ve nefretleri, kişiliği ve daha çok Avrupa ülkelerine ait hatıraları, şahsî ve siyasî yaklaşımları konusunda bulunmaz bir kaynaktır.

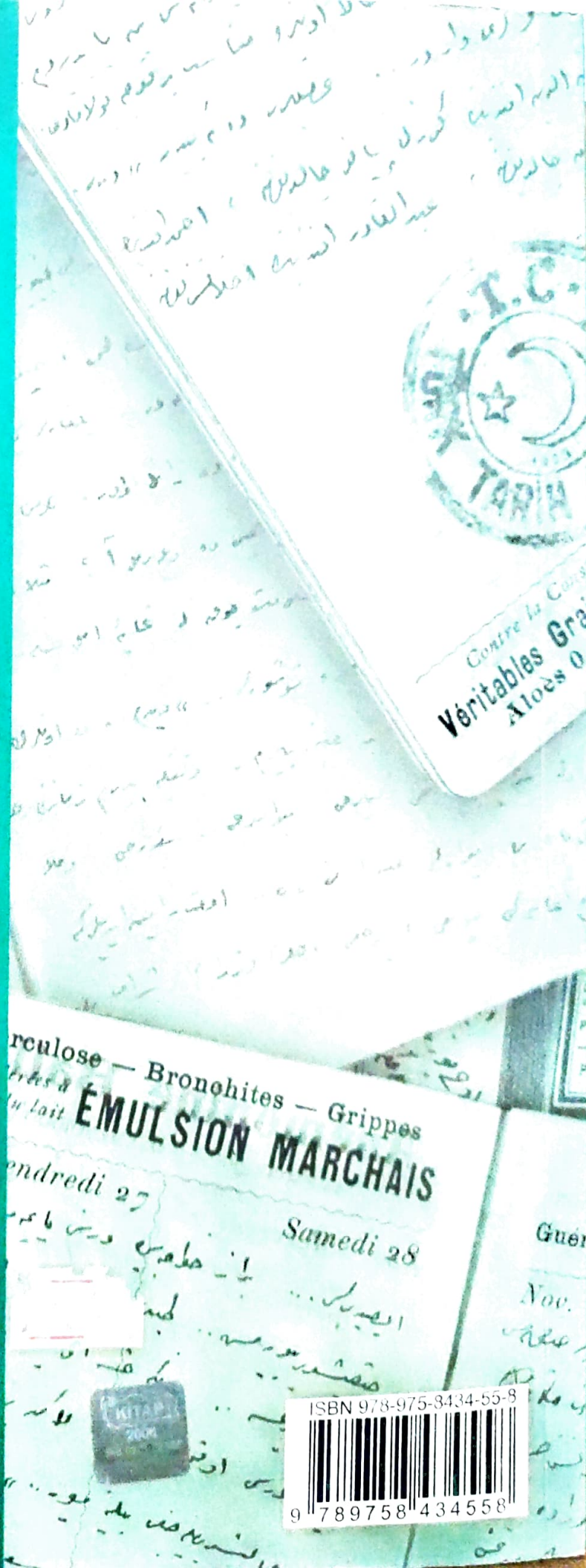

ISBN 978-975-8434-55-8